

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. 2623 (महामाते,
Title भगवद्गीता १८ टीका संहिता.
१३ शास्त्रायः
Author श्री रामानुजः
Extent १९७ Age ५
Subject वेदान्त शास्त्रं

त्रयोदशोऽध्यायः

शंकरभाष्यं
आनंदगिरिकृतटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रपा
वनमाली
ऊरुमेवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषाश्रुवाद ॥

पुस्तक संख्या

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
कविः कुरुमीश्वरं नाम
नमस्तस्मै विष्णवे
साधनायाः प्रथमा
साधना द्वादशांगीति
विष्णुसत्त्वगीत
प्रथमाऽङ्कादष्टा
विष्णुसत्त्वगीत
विष्णुसत्त्वगीत
विष्णुसत्त्वगीत
विष्णुसत्त्वगीत
॥ श्रीगणेशाय नमः

11 315 1111

श्रीभगवानुवाच इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्य
भिधीयते एतद्योवेति तेषां क्षेत्रज्ञ इति तद्वि
दः १ ॥

शंकरभाष्यटी.

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिका एधाभि
त्रा परा संसारहेतुत्वात् परावान्माजीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षण ई
श्वरात्मिकाया भ्या प्रकृतिभ्या ईश्वरोजगदुत्पत्तिस्थितिलयहे
तुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षण प्रकृतिद्वयनिरूपण
द्वारेण तद्वत्त ईश्वरस्य तत्त्वनिर्द्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते
अतीतानन्तराध्याये च अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावत्
दध्यायपरिसमाप्तिस्तावन्न त्वज्ञानिनो संन्यासिनो निष्ठा
यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तं केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ताः य
थोक्तधर्माचरणत्वं भगवतः प्रियाः भवन्तीत्येवमर्थञ्चा
यमध्याय आरभ्यते प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मका सर्वकार्यक
रणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गाध्यकर्त
व्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संद्ध्यते सोऽयं संचात इदं शरी
रं तदेतत् भगवानुवाच इदमिति इदमिति सर्वनाम्ना कं वि
शिनष्टि शरीरमिति हे कौंतेय ह तत्राणात्तया तत्तरत्तरणा
त् क्षेत्रबद्धास्मिन्कर्मफलनिवृत्तेः क्षेत्रमितीति शब्दः एवं
शब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतच्छरीरं
क्षेत्रं यो वेति विजानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी
करोति स्वाभाविकेन ओपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति
विभागशक्तं वेदितारं शास्त्रः कथ्येति क्षेत्रज्ञ इतीति शब्दः एवं
शब्दपदार्थक एव सर्ववत् क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः केतद्विदस्यो क्षेत्र
क्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः १ ॥

आनंदगिरिकृतटी.

प्रथममथ मयोः षड्वयोस्त्वं तत्पादार्थोऽक्तो अन्तिमस्तु षड्वो

श्री.
गी. टी.
३.

वाक्यार्थनिष्ठः सम्प्रगृहीतप्रधानोयुनारभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमाष्टका
घमवतितारयिषुर्व्यवहितं हृतं कीर्तयति सप्तमइति प्रकृतिद्वयस्य
स्वातंत्र्यावारयति ईश्वरस्येति भूमिरित्यादिनोक्ता सत्तादिरूपा प्रकृति
रपरेतत्र हेतुमाह संसारेति इतस्तत्त्वमित्यादिनोक्ता प्रकृतिप्रवृत्ता
मति परावेति परत्वे हेतुं सूचयति ईश्वरामिकेति किमर्थमीश्वरस्य प्र
कृतिद्वयमित्याशङ्क्य कारणत्वार्थमित्याह याभ्यामिति वृजमवृद्ध
वर्तिष्यमाणध्यायारेभप्रकारमाह तत्रेति व्यवहितेन समबन्धमुक्त्वा
व्यवहितेन तं विवक्ष्य व्यवहितमनुवदति अतीतेति निष्पेक्षेति सं
बन्धः निष्पेक्षमेव व्याचष्टे यथेति वर्तते धर्मजातमनुतिष्ठति तथा
पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना प्रव्यवहितमेवमवृद्धतेनो
त्तरस्य संबंधं सद्भिरेतैकेनेति तत्त्वज्ञानोक्तेरुक्तार्थेन समुच्चयार्थश्च
कारः जीवानां सुखदुःखादिभेदभाजां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानां नाक्षरेणो
क्तमित्याशङ्क्य संसारस्य आत्मधर्मत्वं निराकृत्य संघातनिष्ठत्वं वक्तुं
संघातोत्पत्तिप्रकारमाह प्रकृतिश्चेति भोगश्चापवर्गश्चार्थोत्तयोरे
वकर्तव्यतयेति यावत् नन्वनन्तरश्लोके शरीरनिर्देशात् तस्योत्पत्ति
निर्वक्तव्या किमिति संघानस्योच्यते तत्राह सोयमिति उक्ते प्रथमे भ
गवद्वचनमवतारयति तदेतदिति तत्र दृष्टत्वेन संघातदृष्ट्यादन्य
मात्मानं निर्दिशति इदमिति उक्तं प्रत्यक्षदृष्टविशिष्टं किंचिदिति शे
षः शरीरस्यात्मनो न्यत्वं क्षेत्रनामनिरुक्त्या ह्येतत् सतेति तद्योनाशः
क्षरणमपक्षयः यथाक्षेत्रे बीजमुपसंफलति तद्वदित्याह क्षेत्रव
हेति क्षेत्रपदादुपरिस्थितमिति पदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वै
यर्थ्यादित्याह इति शब्दइति क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनेत्यर्थः
दृष्टं देहमुक्त्वा ततोतिरिक्त्वा दृष्टारमाह एतदिति स्वाभाविकं
मनुष्योहमिति ज्ञानं प्रोपदेशिकं देहो नात्मा दृष्टत्वादित्यादि
विभागशः स्वतोतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्यत्रेति शब्दवदत्रा
पीति शब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इति शब्दइति क्षेत्रज्ञ
शब्देन तं प्राङ्गिरिति संबन्धं प्रवक्ष्य प्रश्नपूर्वकमाह के इत्या
दिना १ ॥

स्वामिहृत टीका ॥

भक्तानामहमुहर्तां संसारादित्यवादि यन्त्र त्रयोदशेऽथ तत्सिद्धौ
 तत्त्वज्ञानमुदीर्यते तेषामहं स मुहर्तां स सु संसारसागरात् भ
 वामीति सर्वप्रतिज्ञातेन चात्मज्ञाने विना संसाराद्दुःखरोगं संभव
 तीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायप्रारम्भे
 तत्र यत्प्रमथ्याये परा परावर्त्तस्वरस्य जगन्निर्माणसाधनम्
 ते हे प्रकृतीनिर्दिष्टे तत्रैकाः पराष्टयाभिजात्रिगुणान्तिका हे त्र
 लक्षणा परा न्याजीवभूता हे त्रलक्षणा चेति प्रकृतिद्वयमुक्ते
 तयोर्विवेकाजीवभावमायत्रस्य विदेशस्याये संसारः याभ्यो जी
 वो यभ्यो गार्थमीश्वरः सृष्ट्यादिषु प्रवर्तते तदेव प्रकृतिद्वयं हे त्र
 हे त्र जगद्वाच्यं परस्परं विविक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् श्रीभग
 वानुवाच इदमिति इदं भोगाय तने शरीरे हे त्रमित्यभिधीयते
 संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् एतद्योवेति अहंममेति मन्यते ते हे
 त्र जगदिति प्राहुः कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः हे त्र हे त्र
 जयोर्विवेकज्ञाः १ ॥

पिशाचभाष्य टीका ५

भूमादिषुष्टविधा प्रकृतिरित्यपरेश्वरस्य शक्तिरूपा प्रतिपादिता
 भूमिराप इत्यादिना ग्रंथेन तथे श्वरस्य सत्त्वभूताजीवभूता च
 परा प्रकृतिः प्रतिपादिता अपरेयमित्यस्यामित्यादिना ग्रंथेन
 तत्र तत्प्रकृतिद्वयं हे त्र जगद्वपमीश्वरस्य सत्त्वपाववोपायमेव य
 थावदज्ञेनय वक्षामीति सर्वतदिति प्रवृत्ते हे त्र जगदिति निर्दिशति १

रामानुजभाष्य टीका ५

सर्वस्मित्वहे परमप्राप्य परस्परवत्तत्त्वो वासुदेवस्य प्राप्नुयाय
 भक्तिरूपभगवदुपासनो ग **भूतं** प्राप्नुः प्रत्यगात्मनो पाथात्मन
 न्महात्म्यज्ञानसर्वकैकोनिकात्मनिकभक्तियोगनिष्ठा प्रतिपा
 दिता प्रतिशयेष्वर्थापेक्षानामात्मकैवल्यमात्रापेक्षाणां च भक्ति
 योगास्तु तदपेक्षितसाधनमिति वक्तुं इदानीमुपरितनवद्वेष्ट
 कतिपुरुषतत्संस्मरं रूपप्रपंचेश्वरतत्त्वाणां कर्मज्ञानभ
 क्तिरूपतदुपादानप्रकाराश्च द्वादशोदिता विशोध्यन्ते तत्र

१३
श्री.
गी. टी.

तावन्नयोदशोदेहात्मनोः स्वयं देहयाणात्मशोधने देहविषुक्ता
त्मप्राप्त्याय विविक्तात्मस्वरूपसंशोधने तथा विधस्यात्मनश्चा
चित्तो वैयर्थ्यहेतुस्ततो विवेकानुसंधानप्रकारोच्यते श्रीभगवानु
वाच इदमिति इदं शरीरं देवो हं मनस्यो हं स्थूलो हं कृशो हं मित्या
त्मना भोक्ता सामानाधिकरणेन प्रतीयमानं भोक्तृरात्मनो र्थोतर
भूतेन स्य भोगक्षेत्रमिति शरीरयाणात्मविज्ञि रभिधीयते एत
दवयवसंघातवृत्तेण चेदमहं वेद प्रियो वेति तं वेद्यभूतादस्मा
हेतवे नार्थोतरभूते क्षेत्रज्ञ इति तादृदः आत्मा याणात्मविदः प्रा
ज्ञः यद्यपि देहयतिरिक्तचराद्यर्थानुसंधानवेलायां देवो हं मनु
ष्यो हं चरादिकं जानामीति देहसामानाधिकरणेन ज्ञातारमात्मान
मनुसंधते तथापि देहानुभववेलायां देहमपि चरादिकमिदं दे
देति वेद्यतया वेदितानुभवतीति वेदितात्मनो वेद्यतया शरीर
मपि चरादिवदर्थो तरे तथा च चरादिवैरि सर्ववेद्यभूता हरीरा
दापि वेदिता क्षेत्रज्ञो र्थोतरभूतः सामानाधिकरणप्रतीतिस्तु श
रीरस्य गोत्वादिवदात्मविशेषणैकस्वभावतया तदप्यकसि
हेतुपपत्ता १ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ५

इदमिति षड्विः क्वचिच्छ्रुतो क्षेत्रज्ञ उपास्य इति श्रूयते सच कि
मात्मा उतेष्वरः अथ तृतीयः कश्चिदन्यपवेति प्रश्नांशका
यां श्रीभगवानादिशति संसारिणां शरीरे क्षेत्रं यत्र कर्म
बीजप्ररोहः अतएव तेषां आत्मा गंतुककालपर्यंतः
क्षेत्रज्ञ उच्यते प्रबुद्धानां तदेव क्षेत्रं अन्वर्थं भेदस्तथा
या त्तिणोति कर्मवंधसुपभोगेन त्रायते जन्ममरणभा
यादिति ताच्च प्रतिपरमात्मा वासुदेवः क्षेत्रज्ञ एतत् क्षेत्रं यो
वेद्यति वेदेत्येतर्भावित एषो विधिः तेन यत्प्रसादात्
चेतनीभावमायाति स एव क्षेत्रज्ञो नान्यः कश्चित् विशेष
सत्त्वपरिमितव्याप्तिकं रूपमालं व्याप्तेति भाष्येते अपरि
च्छिन्नसर्वक्षेत्रव्याप्या परमात्मा भगवान् वासुदेवः ममेति

कर्मणिषष्टी अहमनेनज्ञानेनज्ञेयइत्यर्थः येनविकारे
 गच्छति यद्विकारिसमासेनेत्यविभागेनेवैतान्यश्रानुसा-
 थारणोत्तरेणपरिच्छिन्नति यद्यपिचञ्चविभिर्बहुधावेदे
 श्लोक्रमेतत्तथापिसमासेनाहंवाच्यइति अवक्तृप्रकृतिः
 इन्द्रियाणिमनसासंहेकादशइन्द्रियगोचराहूपादयःपंच
 चेतनाटकशक्तिःपुरुषःधृतिरित्येतेकिलसर्वस्यब्रह्म
 णः किमिपर्यन्तस्यशब्देनिष्पन्नेवाकार्येकामक्रोथादि
 शुचैतैवममपर्याप्तैकिमन्येतइदृशःचाहेनित्यमेव
 भूयांसमितिप्राणसंधारणीधृतिराप्तासनात्मिकापर
 रहस्यशासनेपुराणशब्दवाच्याजायते १ ॥

परमार्थप्रपाटीका

पूर्वोक्त्यायेसगुणनिर्गुणोपासनाभेदेनब्रह्मशामावधिः
 कारिद्वयमुक्ते तत्रक्रमेणमुक्तेःसुखसाधत्वेडःसुसा
 धत्वेचदर्शितं तत्रापिसुखरूपसाधनवतःसगुणोपा
 सकस्यधर्माः श्लोकाष्टकेनोपदिष्टाः अथल्लेशरूप
 सावधानवतोनिर्गुणोपासकस्यबहुसामग्रीसाध्यत
 त्वज्ञानपूर्विकाशामिरितिदर्शयित्वंप्रथमतःक्षेत्रक्षेत्र
 ज्ञयोस्वरूपंभगवानुपदिशति इदमिति इदंभोगायत
 नेशरीरंसंसारतरुप्ररोहभूमिकलात्क्षेत्रमित्यभिधीय-
 ते नामनिर्देशःकियते अथसामान्यतःक्षेत्रज्ञस्वरू
 पमाह एतदिति एतत्क्षेत्रंयोवेतिजानातितंक्षेत्रज्ञ-
 मितितद्विदःप्राज्ञः अनेनदेहातिरिक्तःक्षेत्रज्ञःकश्चि
 दस्तीतिस्त्वचितेयतोन्वयव्यतिरेकाभ्यांदेहस्यचटादि
 वज्रउत्पत्तिश्चयेनस्वकोयदृष्टृत्वंनसंभवति मृतशरी

श्री.
गी.टी.
३.

३

रेदाहडुःखानभिज्ञत्वदर्शनात् एवं चटदृष्टाचटाद्भि
ज्ञो भवति तथा देहदृष्टापीत्यर्थः १ ॥

वनमाली टीका

आयेषट्के यडक्तेहि द्वितीये च यदीरितं जीवे जीवे
सरो तदैकं तद्विधि ॥

यतेरुत्तरीयके १ जीवेश्वरप्रधातानोप्राग्विदोपादिवर्तने एकज्ञान
 समानुज्जितसंक्षेपस्योदशो २ सर्वषट्केससाधनेजीवसूत्रपेदि
 तीयषकेचभगवत्सूत्रपंतद्वक्तिसूत्रपंतद्वर्द्धकाज्ञतामितैश्चर्यवति
 नूपिते षट्कद्वयोक्ताथसैवशीघ्रंनुह्यारोहायोत्तरषट्केणविवर
 जी० नो तत्रजडद्वयोःसूत्रपेवितिसंप्रागसकृदुक्तंतत्स्यष्टबोधाव्यवर्त
 लीकृत्यत्रयोदशो कथ्यतेतत्रजीवजडानियामकत्वेनतदुत्पत्त्यादिक
 तैत्वादिनावेशाज्ञानेभक्तिहीनरितीश्वराज्ञानायज्ञेयादिसूत्रपेवक्तुं
 हरिज्ञानादेवमोक्षः किमर्थंज्ञेयादिनिद्रूपणमिति शोकातावत्परि
 हरतिइदमितिइदंरस्यमाणं श्रव्यक्तादिकंजडवर्गं यस्यावक्तेशरीर
 मिति श्रुतेः शीघ्रतईश्वरेणानाश्रयतइतिशरंतेनैवो र्यतेइतीरंशरंचन
 दीरंचशरीरं यद्देहमेवाव्यक्तादिकंदेहादिद्रूपेणपरिणतेसत्तृणा
 निजीवस्यहिंसाव्यवहारहेतुर्भवतीतिशरंहरिणोर्यतेप्रेर्यतईरंशरंच
 तदीरंचेतिशरीरेष्टहिंसायाईरंप्रेरणं लीयतेस्थाप्यतेहरिणोतिज्ञेयंति
 निवासगतोः एतजडवर्गंज्ञेयंयोवेन्नितंतद्विदःज्ञेयविदःसनत्कु
 मारकपित्तंदयःज्ञेयज्ञविवेकज्ञाःज्ञेयज्ञप्राज्ञःज्ञेयस्यप्रधानादेरी
 श्वराधीनत्वेनज्ञानंतद्विविक्तयेश्वराधीनत्वेनचजीवज्ञानंतत्रियाम
 कत्वेनेश्वरज्ञानंतवज्ञानत्वेनचमोक्षहेतुत्वाटशज्ञानंचजडादिति
 द्रूपणोविनाभभवतीतिचरमकृपालुनाभगवताष्टष्टेनापिननिद्रूप
 णमारथमितिभावः १ ॥

कसमवैजयन्ती टीका ५

भिन्नाभिन्नेजगद्यस्याद्विद्विद्रूपकंभवेत् तंवदेपरमानंदमुक्तेदंपा
 र्थसारथिं १ देहजीवेश्वराणांवेयाथात्म्यज्ञानमादिशत्कृत्वाःकृत्वा
 यमिच्छायत्रयोदशइतीर्यते २ प्रथमेषकेतावत्परमप्राप्यस्यपर
 स्पब्रह्मणोभगवतःप्राप्तुपायभूतंत्वंपदवाच्यप्रत्यगात्मयाथात्म्य
 दर्शनंतत्साधनभूतंज्ञानगर्भकंनिरासकर्मवोक्तं द्वितीयेतत्पद
 वाच्यपरमप्राप्यभूतभगवत्स्वरूपयाथात्म्यनिर्णयस्तत्प्राप्तनरंगो
 पापरूपोभक्तियोगोचोक्तोः श्रेयानीमन्निमषद्वेप्रकृतिपुरुष
 योस्तत्तंयोगनिमित्तकस्यजगतःपरमपुरुषस्यवषट्कद्वयोदिता

१४
श्री.गी.
टी.

निस्ररूपाणि कर्मज्ञानभक्तिस्ररूपाणि च यथाविविचयार्थं सारथिर्ह
रिलोषोयाथात्म्यस्ररूपज्ञानमाह तत्रतावत्रयोदशोऽस्मिन्नाप्येप्रकृ
तिपुरुषयोस्संयोगादेवायं संसारो मयेऽखरेणैव कृतस्तयोः परमेश्व
रस्य मम च स्ररूपयाथात्म्यज्ञाने विना हेयोपादेयविवेकाभावाज्जी
वानां संसारनिवृत्तिर्न स्यादिति मनसि निधाय देहजीवेश्वराणां याथा
त्म्यस्ररूपाणि विवेचयन् समप्रकृतिपुरुषयोः स्वप्रकृतिरूपयोः
स्वेनैव शरीरसहतादात्म्यसंबंधरूपं स्वभक्त्युद्भूतं केशानमर्जनाय
भगवानुवाच इदं शरीरमिति हे कौन्तेय त्वेन न पैतृषस्ते पत्वेनाभि
प्रीयमिन्न त्वमस्य तातिगुलं ज्ञानेन त्वं भवामीति सूचितम् इदं प्रकृति
कार्यगुणात्रयात्मकं महदहंकारपंचभूतैर्दियप्राणादि जडवर्गसं
घात रूपं शरीरं शीर्यते विशीर्यते विशीर्यते विशीर्यते विशीर्यते विशीर्यते
याभोक्तुर्जीवाहिलक्षणा रूपं पीनो हे कृशो हे दीर्घो हे ह्रस्वो हे देवोः
हे मनुष्योः हे मित्याय हे भावेन भोक्तुः सामानाधिकरण्येन प्रतीयमा
ने जीवभोगाय तने क्षेत्रं भोक्तुर्जीवस्य पुण्यपापशीतोऽसहखडः खा
दिभोग्यवस्तुप्ररोहकत्वात् क्षेत्रमित्यभिधीयते तत्तत्तैः कथ्यते प
तच्छरीरं यो वेत्ति इदं शुक्तिपरिणाममचेतनं शय्यासनादिवचेत
नरूपाज्जीवाद्भिन्ने जीवस्य भोगसौक्ष्मसाधनमहं वेत्तीति यो वेत्ति जा
नानि ते वेत्तारं तद्विदः वेद्यरूपाच्छरीरात्तद्वेदिज्ञतया भिन्नः क्षेत्रज्ञस्तं
विदंतीति तद्विदः यद्वा भयं देहं जीवं च विदंतीति तद्विदः देहात्मयाथा
त्म्यविदः ~~देहात्मनोऽपि विदः~~ क्षेत्रज्ञ इति प्राज्ञः वदेति यद्यपि देहव्य
तिरिक्तचराचरार्थसंधानवेलायां देवो हे मनुष्यो हे चरादिकं जाना
मीति देहसामानाधिकरण्येन ज्ञातारमात्मानमनुसंधेयते तथापि देहा
नुभववेलायां देहमपि चरादिकमिवेदं वेत्तीति वेद्यतया वेदिता नुभ
वतीति वेदितात्मनो वेद्यतया शरीरमपि चरादिकमिवेदं वेत्तीति
वेद्यते यो वेदिता नुभवतीति वेदितात्मनो वेद्यतया शरीरमपि च
रादिवदर्थो तरेतथा च चरादेरिव वेद्यभूताच्छरीरादपि वेदिता क्षेत्र
ज्ञोऽर्थो तरेभूतः सामानाधिकरण्यप्रतीतिस्तु शरीरस्याचेतनत्वादपि
धर्मेण जीवाद्भिन्नत्वेऽपि तदात्मकत्वेन तद्व्याप्यत्वेन तदधीनस्थिति

प्रवृत्तिकत्वेन तदतदस्य कृत्स्नत्वेन चात्मा भिन्नत्वमुपपन्नं जी-
वस्य चैनं न तत्तत्तत्कर्तृत्वादियर्थे एतदेहादिभिरन्ये पितृदात्मन-
श्चाप्यकत्वादिनो तदस्य कृत्स्नत्वं भिन्नत्वं युक्तमेव देहात्मनो भिन्ना-
भिन्नरूपसम्वन्धो युक्ततरपदेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

मधुसूदनी ॥

नमः परमात्मने ॥ ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रि-
यं ज्ञेयं किंच न योगिनो यदि परं पश्येति पश्यन्ते अस्माकं तु तदे-
व लोचनचमत्काराय भूयाच्चिरं कालिंदी पुलिनेषु यत्किमपि त्री-
लं तस्योपावति प्रथममप्यमषट्कयोः तत्तदर्थोक्तौ उत्तरस्तुष-
ट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानो धुनारभ्यते तत्र तेष्वा महेस-
सुहृती मृत्युसंसारसागरात् भवामीति प्राशक्तं न च आत्मा ज्ञानल-
क्षणान्न त्पोरात्मज्ञाने वितो हराणो संभवति अतो यादृशेनात्मज्ञाने-
न मृत्युसंसारनिवृत्तिर्येन च तत्तत्ज्ञानेन युक्ता अद्वैतत्वादिगुणाल-
क्षणाः संन्यासिनः प्राग्व्याख्याताः तदात्मतत्तत्ज्ञानेन वक्तव्यं तच्चाद्विती-
येन परमात्मना सह जीवस्याभेदमेव विषयीकरोति तद्भेदश्च महे-
सकत्वात् सर्वानर्थस्य तत्र जीवानां संसारिणो प्रतिक्षेपे भिन्नानाम-
संसारिणो केन परमात्मना कथमभेदः स्यादित्याशंका यो संसार-
स्याभिन्नत्वस्य चाविद्याकल्पिताः नात्मधर्मत्वाच्च जीवस्य संसारित्वं
भिन्नत्वे चेति विवेचनीयं तदर्थं देहेन्द्रियोतः करणोभ्यः क्षेत्रेभ्यो वि-
वेकेन क्षेत्रज्ञः पुरुषो जीवः प्रतिक्षेपमेक एव निर्विकार इति प्रति-
पादनाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकः क्रियते स्मिन्नध्याये तत्र ये द्वे प्रकृती-
भ्यो स्यादक्षेत्ररूपतया जीवरूपक्षेत्रज्ञतया च अपरपरशब्दवाच्ये
सममाध्याये सूत्रिनेन द्विवेकेन तत्त्वेनिरूपयिष्यन् इदं निंदित्योतः
करणसहितं भोगाय तनं शरीरे हेतौ ते यक्षेत्रमित्यभिधीयते स-
स्येवास्मिन्नसकृत्कर्मणाः फलस्य निष्पत्तेः पतयो वेति ग्रहं ममे-
ति मन्यते तत्क्षेत्रज्ञ इति प्राज्ञः कृषीफलवनफलभोक्तृत्वात् त-
दिदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविदः अत्र च अभिधीयत इति कर्मणा
प्रयोगेन क्षेत्रज्ञजडत्वात्कर्मत्वे क्षेत्रज्ञशब्दे वद्वितीयो विनैव इति

१५
श्री.गी.
टी.

शब्दमाहरन्प्रकाशत्वात्कर्मत्वाभावमभिधेति तत्रापिद्वैतयेः कै
श्चिदभिधीयते नतत्रकर्तृगतविशेषापेक्षा तत्रैतत्कर्मत्वमेत
रेणैवविवेकिनपवाङ्गः स्थूलदृशामगोचरत्वादितिकथयितुं विल
क्षणवचनव्यक्तौ कत्रकर्तृपदोपादानेनचनिर्दिशतिभगवान्

॥२॥

सदानंदी टीका ११

सुखसुखोविज्ञेयस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदंस्त्विदं
दयमहेतवश्चिन्ते प्रत्येकानंदेष्टीयतिमज्जमनंतेयद्वयमिदंस्त्विदं
दोकेविलसितमहेनोमिश्रतः तदेवंमथ्यमैःषड्विधायायैर्भग
वान्हरिः तत्पदार्थानुसंधेयोमुक्तयेचेत्सुदीरितंश्रुतःकरणसंश्रु
द्विविवेकादिचतस्र्ये ज्ञानंमोहोहरेर्भक्त्यासिद्धयेतच्चतस्र्ये ३
हरिभक्तिविनाकर्मनस्याद्दीप्तद्विकारणं नवासिद्धोद्विवेकादिन
ज्ञानेनापिमुक्तता इत्ययाहरेर्मायासर्वव्यामोहकारिणीहरिभक्ति
समाश्रित्यतर्जेशक्यामुमुक्षुभिः ५ हरिरेवजगत्सर्वहरेर्भिन्नेनकिं
चन तस्मात्सद्ब्रह्मयोपेतैरुपास्योमुक्तयेहरिः ६ इत्येतिव्यापितं
षड्विधायायैर्मथ्यमैरिति उपासनामथ्यमोसोकाऽऽसंस्मरणंतागतः
तथाप्रागादिषट्केनतेपदार्थानिरूपितः इदानीमुत्तरः षट्कोत्तेड
वाक्यार्थगोचरः ८ सम्यग्बोधप्रथानोयसम्यगारभ्यतेततः प्रत्य
गात्मप्रमादात्वात्तत्पुरुद्वरणोत्तरां ९ प्रत्यगात्मावबोधेनविना
नास्तीतिनिश्चितं यादृगात्मावबोधेनतत्पुरुद्वरणोभवेत् १० या
दृग्बोधप्रुताःसर्वजीवन्मुक्ततयेरिताः तादृगात्मावबोधोत्रवक्तव्यो
वेयमुक्तये ११ सर्वोयोत्रल्लणासाकंजीवस्याभेदमेवच विषयीकृ
रुतेयस्मान्निदोर्नर्थकारणम् १२ तत्रसंसारिणोजीवाःप्रतिद्वै
त्रं विलक्षणाः कथनेकैकंश्रुतेनतेषामैकं परात्मना १३ इत्याशौ
कायनोदायभगवान्परमेश्वरः संसारित्वंविभक्तत्वमविद्याकल्पि
तेपरे १४ शुद्धाहिवस्तुतोजीवाःपरमात्मसंप्रपिणःपवेरुदिनिथा
यादौद्वैत्रेभ्योविवेचने १५ देहेन्द्रियादिभूयैभ्यःद्वैत्रज्ञस्यकरोत्य

जः विवेके सति जीवोपेक्षेत्रज्ञः पुरुषापरः १६ एकपदप्रतिक्षेत्रं
 निर्विकारो ह्य्यात्मकः एतन्निरूपणायैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्हयोः वि
 वेकः क्रियते स्यात्सिद्ध्यायै हरिणा स्वये सममेव कृती हे प्राकाय
 परागिरेरिते भूमादि क्षेत्ररूपोक्ता क्षेत्रज्ञो जीवशब्दितः तत्वेत
 यो विवेकेन निरूपयितुमीश्वरः १७ उवाच भ्रातृतिमिरविधेः स
 नकरवचः इदं भोगालयं स्मृतं सैदियं समनोजडं १८ शरीरं ह
 यमनृतं क्षेत्रमित्यभिधीयते असकृत्कर्मणो सिद्धिः सस्यानामि
 वदेहके १९ अहं ममाभिमानेन क्षेत्रयोवेति सर्वतः तत्क्षेत्रज्ञ इ
 ति प्राज्ञः क्षेत्रक्षेत्रज्ञवेदिनः २० अभिधीयत इत्यत्र कर्मण्येव प्र
 योगतः क्षेत्रस्यागत्या कर्मत्वमस्तीत्येव प्रदर्शितं २१ विना हि
 तीयो क्षेत्रज्ञ इति तत्रेति शब्दतः क्षेत्रज्ञे स्वप्रकाशत्वात् कर्मत्वाभा
 व इष्यते २२ अतः क्षेत्राभिधाने हि न विशेषोक्तिः कर्तृगः स्मृतो
 वस्तु जडं क्षेत्रं यैकैश्चिदभिधीयते २३ क्षेत्रज्ञे स्वप्रकाशत्वादि
 ना कर्मत्वमेव ते स्यादिविवेकिनः प्राज्ञरज्ञात्यविषयत्वतः २४

नीलकंठी टीका १२

ननु अथ को यमवित्पोयमविकार्यो यमव्यते नित्यः सर्वगतः स्या
 एतच्च लोये सनातन इति द्वितीये त्वे पदार्थस्वरूपमुक्तं तथा ह्य
 दशो ये त्वत्तरमनिर्देश्यमव्यक्ते पुरुषासते सर्वत्र गमचित्यं च कू
 टस्थमवलम्बुवमिति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तं न च तयोर्भेदः संभ
 वति लक्षणैक्यात् लक्षणोहितयोरव्यक्तत्वमचित्यत्वमवलम्बे
 सर्वगतत्वं चेत्यादिसमानं न च द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति अन्यो
 न्यव्याहृतत्वेना सर्वगतत्वापत्तेः न च लक्षणभेदाभावे पितृजदा
 त्मगतविशेषाः सन्ति ये मुक्तात्मनो जीवेशयोश्चान्योन्ये भेदमाव
 हति स्वात्मानं च स्वाप्नयात्सयमेव व्यावर्तयंतीति वाच्यं विशेषा
 णो सत्त्वप्रमाणाभावात् ननु मासेतुविशेषाः वेधमोक्षादिव्य
 वस्थान्यथानुपपन्ना तन्निविशेषेष्वपि पुरुषेषु भेदः सिध्यति
 यथोक्तं सोऽप्यहं जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादपुण्य
 त्वहेतुं च पुरुषवद्भूतत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादि

यवस्यातः पुगपस्य ह्यदशीनातसात्तिकराजसादिभेदाच्चनपुरु
षैकामित्यर्थ इति चेन्न यापकानेकात्मवादे भोगसौकर्यप्रसेगा
त् न ह्येकज्ञातः करणो सुखादिरूपेण परिणतेन तत्प्रतिसंवेदीय
कपवचेतन इति नियते शको सर्वेषां सान्निध्याविशेषेण प्रति
संवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् श्रोत्रस्यैकस्यापिकर्णशङ्कुलीरू
पोपाधिभेदादिवीतः करणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनः श
ब्दग्रहयवस्यावज्जन्मादिवयवस्यापि सत्पतीति न पुरुषबहु
त्वं वक्तव्यं ततश्च जीवेशयोर्लक्षणैकादभेदे सिद्धे किञ्चन रयं येन
तत्प्रतिपादनार्थेनेति चेत्सत्यं यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूजकेन के
पश्येदिति श्रुतेर्विद्यावस्यायं भेदाभावेऽपि अविद्यावस्यायं श्र
तः प्रविष्टः शास्त्राजनानां एवमेव साधुकर्मकारयति तेन ये
भ्यो लोके भ्यउन्निनीषत इति व्यवहारदशायां शास्त्रशासितभा
वेन कर्तृकारयितृभावेन च प्रसक्तस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरा
सार्थत्वात् उत्तरयं यस्यारेभ उपपद्यते तत्रानुपदोक्तेन तत्पदा
र्थेन सहास्याभेदे वक्तव्ययोग्यतायै भास्यभासकभावेन दोषात्तेन
तस्य कुंभाद्वास्वतश्च विवेकं दर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वे
न भास्यचराय हंकारोत्तेशरीरविशरणार्थं हे कौन्तेय हे त्वं हि
णोत्पात्मानमविद्यायात्रायते च विद्ययेति हे त्वं कर्मबीजप्ररोह
स्थाने दोषशब्देनोच्यते एतद्योवेति भासयति ते विदात्मानं दो
षज्ञ इत्यन्वयं सत्ते प्राज्ञः के प्राज्ञः तद्विदः हे त्वं ते त्वत्तविदः ए
तेन गच्छामि पश्यामि भुंजे इति अनुभवादेहेन्द्रियाहंकाराः प्रती
तितो भासककोटिनिविष्टास्त्वभाति तथापि तेषां तत्त्वतो भा
स्यत्वं लक्षणो नात्मभावः सिद्धः ॥

आनंदीटीका १५

अं प्रथैव चतुरंशस्य भगवतः येषां तत्त्वानेन नियतकर्म
समुच्चितेन निःश्रेयसप्राप्तिरिति प्रकरणार्थप्रतिपादना
यप्रथमाध्यायषट्केन चतुर्णां मेव प्रकृतिपुरुषकाल
सुराणां प्रकृतिविकृतीनां चोद्देशः द्वितीयाध्यायषट्केन

लक्षणं कृतम् अधुनास्मिन्नध्यायषट्के सर्वेषां परीक्षा मार
भमाणः निर्णीततावद्भीषयत्तया पुनः भूयः
भूयः समुद्देशलक्षणान् परीक्षणमिति परीक्षालक्षण
नुगमनेन यथा मदाभूतानां कारणानां कार्यजाते विष
येन्द्रियशरीरत्वेन विप्रकारम् भूमेर्द्विविधो मत्पाषाण ६
स्थावरलक्षणः इन्द्रियप्राणिनां गंधव्यंजकं द्वाणमशरीर
मिदं मनुष्येषु दृश्यमेव तथैव परापरायाः पारमेष्ठ्याः प्र
कृतेरपि कार्यजाते विविधमेव तत्र महदादयः प्रकृतिविरु
तयो विषयेन्द्रियभूयाः हिरण्यगर्भादिशरीरं तत्प्रसिद्धमेव
तदेवास्मदादीनां स्थूलबुद्धीनां प्रतियोगनाय स्थूलयोः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपलक्षणेन श्रीभगवानुवाच इदं
दृश्यमानं च तत्विशति तत्त्वसंज्ञा तत्त्वं शरीरं क्षेत्रमि
त्युच्यते अस्मिन् कृतानां कर्मणामेवोक्तानां बीजानां तत्क
र्मप्रसवफलानां विपाकाश्च यपर्यायं क्षेत्रमित्युच्यते य
त्तच्छरीरमेव वेद्यो वेदजानाति अस्मिन्नेतन्ने शरीरेय
मैतन्न्यवाङ्गीवात्मानं क्षेत्रज्ञमिति प्राकृतस्तिदशात्मविदो
मुनयः १ ॥

रामकंटीटीका १४ ॥

अध्यायद्वादशकेन प्रकृतप्रयोजनविषयमशेषमभिधे
यन्तत्त्वमभित्तिं प्रायशोनकस्त्रिद्वक्तव्यशेषो विद्यते के
वलमुक्त एवार्थो वशिष्टेनाध्यायपंचकेन निर्मलीकर
णयेदानीं प्रदीयते तथा च प्रस्तावनाप्रदर्शितप्रक्रियाक्रमे
ण पारमार्थिकयथोक्तैकस्वरूपव्यवस्थितोऽपि परमेष्ठरोनि
रूपमनिजक्रीडाभावप्रयोजनतयैकमेव स्वस्वभावं वेद्यवेद

श्री.
गी.ता.
त्र.

कविभागपरिकल्पनयाशाखाद्वयेन प्रसृतमवभासयामिमांसा
यामयीमहावागुरामग्रथयत्साविषयविषयिविभागेनशरीर
शरीरिभावेनचावभासमाना समस्तसंसारिचक्रमवमण्यावस्थि
तातस्याःस्वेच्छानुशासनेनपरिगृहीतजनप्रसुद्रयनोपायभू
तेसकलेप्रकरणेनत्रनत्रप्रतिपादितस्वरूपज्ञानलक्षणमर्थमु
पदिष्टवान् तत्रविषयविषयिविभागेनाःवस्थितायास्तस्याउद्दे
ष्टनायसमस्तोक्तानलक्षणार्थःप्रपंचितः तथादितत्रपरस्मै
वतत्वस्यजउचेतनविभागेनस्यूलसूक्ष्मप्रकृतिप्रपंचाविवे
कपुरःसरतयातस्यार्थस्याहुंहुत्स्यजगतः प्रभवःप्रलय
स्तथेत्यादिनाप्रतिपादितयात्रैकतत्त्वलक्षणायापरतयाप्रकृ
त्यापरापरयोःप्रकृत्योरभेदपरमार्थताप्रतिपादनेननिर्ण
यःकृतः इदानींशरीरशरीरिभावेनव्यवस्थितायास्तस्याउ
द्देष्टनोपायभूतत्वेनज्ञानस्यनिर्णयार्थसमनन्तरमध्याय
मारभते तत्रतावत्तत्रशरीरशरीरिणोर्वितरव्याख्यास्य
मानप्रतिपादकसंज्ञानिर्देशेनसामान्यलक्षणंप्रतिपादयन्
संदेपतोविवक्षितस्यज्ञानस्यस्वरूपमपिभगवानवाच इदं
सर्वप्रमादप्रसिद्धतयाव्यवस्थितंशरीरंदेहःदेवसाधर्मीतदे
वमित्युच्यतेदेवसंज्ञयाकथ्यते यथाहुस्तलादिगतानांथान्ना
दीनांवीजानांमूलसुमभशाखाशिखादिविशेषप्रसवाभिव्य
क्ताधिकरणाःपृष्ठुद्देशःदेवमित्युच्यतेतथाकर्मशायसं
भूतानांकर्मणांजात्यायुर्भोगलक्षणविपाकविशेषाभिव्य
क्ताधिकरणभूतंशरीरमपीदंदेवमित्युच्यते तेनतत्कर्मवि
पाकास्पदत्वेनयदनुभूयतेतत्तत्शरीरमिति वेदितव्यमेतन्नैवंवि
धंदेवयोवेतिजानाति तदिदंदेवतस्वरूपज्ञाःदेवतमिति वि
जानते किमनेनोक्तंभवति अस्मिंशरीरेदिप्रकाराप्रतिपत्ति

रवस्थितासर्वदेहिनामहन्तयाव्यवस्थानिकदाचित्तमेदंशरीर
 मितीदंतयाच व्यवसायिताप्रमातातावत्कश्चिदत्रविद्यतएव
 यश्चांशः प्रमातेन प्रतीयते सदेवज्ञो जीवश्च तन इति प्रतीति
 पत्रव्यः एवमस्मिंशरीरेयद्यदेयतयावेदकसंबंधमात्रात्प्रतीय
 ते तत्तज्ज्ञातयावेदितव्ययोसौवेदकतयाप्रतीयते सदेवज्ञ
 आत्मैव गंतव्ययतावत्तव नित्यावहितत्वंशरीरशरीरिणोर्वि
 केकज्ञानकारणं तत्रवेद्यवेदकसंबंधमात्रनिबंधनसकलप
 रापरव्यवहाराणामपि सर्वदेहिनामायानिमीलिततत्त्वदृशां
 स्वप्नेपिनोन्मिषति यावदीश्वरानुग्रहशक्तौवसाततत्तत्तृप्त्य
 षानन्मिलिता तेनानुगृहीतएवविषयोप्यज्ञानस्येतितात्पर्य
 यतउक्तं तद्विदः केचनैवयोगिनस्तुविउरिति

१ **लासिकी टीका** १५

एवमत्रश्रीगीताशास्त्रेयत्रतत्रमच्छहप्रयोगात्किमयंश्रीकृष्णो
 मच्छहस्यवाच्युतायः कश्चिदित्येवमर्जुनमिषेणानुशासजनस्य
 संशयमाशंकमानोमच्छहभिधेयविवरणायत्रयोदशमध्या
 यंप्रस्तातुं श्रीभगवानुवाच हेकौन्तेय इदं सर्वं प्राप्स्यस्यसि विषयी
 भूतमिदं तापदपतितं वा शरीरं देहः देवं नाम कथ्यते कर्मबीज
 प्ररोहभूमित्वात्कर्मफलनिवृत्तेर्वीर्यतज्जडशृणु देवं यो वेति वेद
 यति अर्नर्भविता एष्योत्रविदिः अहन्तयावहमेतच्चेतनम
 पिचेतनीभावमापादयति तं देवं संजीवं प्राकः कृषीवलवत्तत्क
 लभो कृत्स्नात् तद्विदस्तयोर्विवेकताः

॥ १ ॥

पंचोत्तरीका

सममाध्याये ईश्वरस्य जगन्निर्माणे साधनभूते देवकृती निर्दिष्टेन

[illegible]

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः गदाथरंगदापदंप्रणाम्यतस्त
सादतः त्रयोदशोद्यदिष्टां करोमि प्राप्तादिभ्यः । पूर्वोक्त
कानां स्वधर्मनिष्ठानां भक्तानां स्वधर्मानुष्ठानेन क्षयितकल्म
षाणां मात्यंतिक उः खनिवृत्तये प्रकृतिपुरुषज्ञानमत्र प्र
सूयते तत्र सममाध्याये परापरत्वेन प्रकृतैर्हितमुक्तं तत्रैव
स्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका एवाभिन्ना परासंसारदेहत्वादय
रा जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षण सारमिकायां भां प्रकृतिभ्यामीष
क्षेत्रज्ञगत्यतिस्थिति लयदेहे प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्ष
णप्रकृतिद्वयनिद्रूपणद्वारेण तद्दत्त ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं
क्षेत्राध्याय आरभ्यते प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकारण
विषयाकारपरिणता पुरुषस्य भोगापवर्गाश्च कर्तव्यतया देहे
दियाद्याकारेण सदस्यते सोयं संजात इदं शरीरमित्येतद्गवानु
वाच इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टिशरीरमिति कौंतेय
क्षेत्रज्ञात्त्यात्तरात्क्षेत्रज्ञात्तु सिद्धमिति निर्वृत्तः क्षेत्र
मिति इति ब्राह्मणं पंचब्राह्मणं दार्ढ्यकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते

कथ्यते यतस्तेरंयोवेति विजानाति प्रहंममेत्यभिमन्यते तंक्षे
व्रजइति प्राहुः कथयंति तद्विदइति तौक्षेत्रक्षेत्रज्ञौविदंति ये ते
तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविदइति १॥

मधुभाष्य

पूर्वोक्त ज्ञानस्तेयक्षेत्रपुरुषान् पिंजीकृत्यविविच्यदर्शयत्य
नेनाध्यायेन यद्विकारियेन विकारेण **युक्तं** यतश्च यत् यतो
याति प्रवर्तते सच प्रवर्तकः यतश्च यदित्यस्मात्प्रवर्तते क्षे
त्रमिति वचनं सच यश्चमिस्वरूपमात्रं ब्रह्म सूत्राणि प्राणीरकं
इच्छादयो विकाराः सच यत्प्रभावश्चेति वक्तुं तद्ज्ञानसाधना
त्याह १॥

8/4

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

ॐ नमः

भाषा अनुवाद टीका

अब इस तेरहें अध्याय में तत्त्व ज्ञान वर्णन किया जाता है कि हे पार्थ मत्स्यसुक्त संसार सागरसे लगण उपासक अपने भक्तों को मैं उद्धार करता हूँ इत्यादि द्वादश अध्याय के समस्त श्लोक में भगवत प्रह्लाद जो संसारोद्धरण से ब्रह्म ज्ञान के विना असेभव है इ सहेत तत्त्व ज्ञान उपदेश करणार्थ भगवान यह प्रकृति पुरुष विवेक अध्यायका आरम्भ करते हैं जो प्रकृति पुरुष विवेक समस्त अध्यायके पञ्चम श्लोक में परा अपरा प्रकृति ह्य रूप कहा है जिस प्रकृति के द्वारा अविवेक वशते यह चेतन का अंश जीव भावको प्राप्त होय संसारी होताहैं और जिस प्रकृति ह्य के जीव के से उपभोगार्थ परमेश्वर सृष्टि आदिमें प्रवृत्त होते हैं सोई क्षेत्र पदवाच परस्पर भिन्नस्वरूप ह्य प्रकृति को स्वरूप से निरूपण करने के लिये भगवान श्रीकृष्ण कहते हैं कि हे कौन्तेय क्षेत्रक्षेत्रज्ञ दोनोंके विचार करी लोग इसभोगायतन भोगसाधन शरीर को क्षेत्र कहते हैं कौं कि यह शरीर संसारस्य के अंकुर होने की भूमि है और जो इस शरीर को जानता अर्थात् हम हमारा यह विचारता हैं उसको क्षेत्र औ क्षेत्रज्ञ विवेकी जन क्षेत्रज्ञ कहते हैं जिस हेतु क्षेत्रज्ञ किसान के समान इस देह रूप क्षेत्र का फल भोग करता है

॥ १ ॥

दीर्घ ॥

अंतिसत यदेदेहको क्षेत्रक्षेत्रज्ञोऽनुतिजोय जोयदजाने तिद्वकदं
क्षेत्रज्ञ लघैसोय ॥

क्षेत्रक्षेत्राणि मो विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम २

शंकरभाष्य टीका १

एवं क्षेत्रक्षेत्राण्युक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञानव्याप्तिरिति नेत्यु-
च्यते क्षेत्रक्षेत्राणि क्षेत्रक्षेत्रे यथोक्तलक्षणज्ञाणि मो परमेश्वरमसंसा-
रिणो विद्धि जानीहि योसौ सर्वक्षेत्रेषु कः क्षेत्रक्षेत्रादिसम्बन्ध-
यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तं निरस्तसर्वोपाधिवेदं सदसदा-
दिशब्दप्रत्ययागोचरं विहीनमभिप्रायः हे भारत यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रक्षेत्र-
श्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयं यभूतयोः यत् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन वि-
षयीक्रियेते तत् ज्ञानं सम्यक्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्यभिप्रा-
यो ममेश्वरस्य विष्णोः ॥ ननु सर्वक्षेत्रेषु कएव ईश्वरो नान्यस्त-
यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तर्हि ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं ईश्वरव्यति-
रेकेण वा संसारिणोऽप्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गस्तत्रोभयम-
निष्ठं बन्धमोक्षतद्देशास्त्वनर्थक्यप्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिप्रमाण-
विरोधाच्च प्रत्यक्षेण तावत् सखडः खतडेतलक्षणाः संसारउपल-
भ्यते जगद्वैविध्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते स-
र्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे न ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः
हरमेते विपरीते विष्टवी अविद्या या च विद्येति ज्ञानाज्ञाने तथा-
च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः प्रेय-
श्च प्रेयश्चेति विद्याविषयः प्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति तथा-
च व्यासः द्वाविमावश्यपन्थानाविन्यादि इमौ द्वौपेव पन्थानाविन्या-
दि चेह च हे तिष्ठे उक्ते अविद्या च सह कार्येण विद्ययाहातये-
ति युतिसा तिन्नायेभ्योऽवगम्यते शुतयस्तावदिह चेदवेदीदय-
सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्मरुतीविनष्टिस्तमेवं विद्वानमतरह-
भवति नायः पन्था विद्यतेऽयनाय आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् वि-
मेति कुतश्चन अविडिषस्तथा तस्य भयं भवत्यविद्यायामन्तरे व

मैमानाब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति अन्मोसावनोहमस्मीति न स वेद यः
या पश्यरेवे स देवानामात्मवियः स इदं सर्वं भवति यदा चर्मवदि
न्यायाः सहस्रशः स तयश्च प्रज्ञानेनावृते ज्ञाने तेन मुख्यानि जन्त
वः इहैव तैर्जितः स्वर्गोयेषां साम्ये स्थिते मनः समं पश्यन् हि स
र्द्धं इत्याद्याः न्यायतश्च सर्पान् कृशायाणि तथोदयानं ज्ञात्वा मनु
ष्याः परिवर्जयन्ति प्रज्ञानतस्तत्र यत्रोति केचित् ज्ञाने फले पश्य
यथा विशिष्टं तथा च देहादिष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषा
दिप्रकोपधर्माधर्मावृष्टा कृत् जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादि
यतिरिक्तात्मदर्शिनोरागद्वेषादिप्रहाणापेक्षया धर्माधर्मप्रवृत्त्यु
पशमात्मव्यनशति न केनचित् प्रत्याख्यातं शक्यं न्यायतस्तत्रैव
सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोः विद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमि
व भवति यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहा
दिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोः विद्याकृतो यथा स्थाणौ पुरुषानि
श्रयो न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणौ भवति स्थाणुधर्मी वा पुरुष
स्य तथा न चैतन्यं धर्मदेहस्य देहधर्मी वा चैतन्यस्य एवं सुखदुः
खमोहात्मकत्वादिरात्मनो न प्रकोविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरा मृत्युव
त्वात्सत्वादिति चेत् स्थाणुपुरुषौ से यावेव सन्तौ ज्ञानान्योन्यस्मि
न्नप्यस्तावद्वियया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतराया स इति न स
मोदृष्टान्तोऽतो देहधर्मी ज्ञेयोपि ज्ञातरात्मनो भवतीति चेन्नाचैतन्या
दिप्रसङ्गाद्यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहे
च्छादयोपि केन च ज्ञातरात्मनो भवन्ति अविद्याप्यारोपिता जरा म
रणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो न भवन्तीत्यस्य नुमा
नमविद्याप्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वाङ्गादेयत्वाच्चेत्यादि
तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणाः संसारो ज्ञेयस्याज्ञातर्णविद्य
याप्यारोपित इति न तेन ज्ञातः किञ्चित् दृष्यति यथा बालैरथा
रोपितेनाकाशस्य तलमलवत्त्वादिना एवञ्च सति सर्वक्षेत्रेष
पि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि न
शक्यं न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याप्येन धर्मेण कस्याचिदपि

कारोः प्रकारो वा दृष्टो यत्कृत्तन समो दृष्टान्त इति तदसत् कथमवि
 द्याया समावे हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तन्न व्य
 भिचरति यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं
 दर्शितं जरादिभिरविद्यावत्त्वात् हेतुज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न अ
 विद्यायास्तमसत्त्वात्तामसो हि प्रत्ययप्रावरणात्मकत्वादविद्यादवि
 द्याविपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा विवे
 कप्रकाशभावे तदभावात्तामसे वावरणात्मके तिमिरादिदोषे सति
 अग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः अत्राहैवं तर्हि ज्ञातधर्मोऽविद्या
 न करणे चक्षुषि तैमिरकत्वादितोषोपलब्धेर्यत्तु मन्यसे ज्ञातधर्मो
 विद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं हेतुज्ञस्य तसेसारित्वं तत्र यदुक्तमी
 श्वर एव हेतुज्ञो न संसारीत्येतदुक्तमिति तन्न यथा करणे चक्षु
 षि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्नविपरीतादिग्रहणं तन्निमि
 त्त्वा तैमिरकत्वादितोषो ग्रहीतश्चक्षुषः संसारेण तिमिरेऽयनीते
 ग्रहीतरदर्शनान्न ग्रहीतर्हमीयथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणाविपरीत
 संशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हति न
 ज्ञातः हेतुज्ञस्य संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत्त्वं ज्ञातधर्मत्वं
 संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं सर्वकरणवियोगे च केव
 लं सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वान्भ्युपगमादात्मनो यदि हेतु
 ज्ञस्याप्युपपन्नं स्वधर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्याद
 विक्रयस्य च व्योमवत्त्वं सर्वगतस्यामर्त्यस्यात्मनः केनचित् संयो
 गवियोगानुपपत्तेः सिद्धं हेतुज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्नि
 र्गुणात्वादित्वादीश्वरवचनाच्च नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे
 शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति न सर्वैरभ्युपगतत्वात् सर्वेत्वा
 त्त्वादिभिरभ्युपगतोर्दोषानैकेन परिहर्तव्यो भवति कथमभ्यु
 पगत इति मुक्तात्मनो संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवा
 त्त्वादिभिरिष्यते न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युप
 गता तथा नः हेतुज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भव
 त अविद्याविषये वाच्यवत्त्वं यथा है तिनो सर्वेषां वन्धव्यस्याया

मेव शास्त्रार्थवत्त्वं न मक्तावस्थायामेवं अद्वैतवादिनामपि ननु
आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थतत्त्ववत्त्वभूते है तिनो नः सर्वे
सामानो हेयोपादेयतत्त्वाधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्यादद्वैति
नो पुनर्हेतुस्यापरमार्थत्वादविराक्ततत्वात् बन्धावस्थायाम् आत्म
नोपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्रार्थानर्थक्यमिति चेन्नात्मनो
वस्थाभेदात्तत्त्वपत्तेः यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थौ युगपत्
स्यातो क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न सम्भवतः स्थितिगती इ
वैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमि
त्तत्वे च स्वतोभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः स्यात् च सत्यम्पु पगमहानिः
किञ्च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यं निरूपणाय बन्धावस्थाप्र
ख्यं प्रकल्पा अनादिमत्पन्नवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षा
वस्थासादिमत्पन्नवती च तावत् प्रमाणविरुद्धं वाभ्यु पगम्यते
न चावस्थावतो वस्थान्तरंगच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यमथा
नित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदोक्त कल्पतेऽतो हेति
नामपि शास्त्रानर्थक्यदोषोपरिहार्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवा
दिना परिहर्तव्यो दोषः न च शास्त्रानर्थक्यं यथा प्रसिद्धा विद्वत्
पुरुषत्वात् शास्त्रस्य अविडम्बो हि फलहेतोरनात्मनो रात्मदर्शने न
विडम्बो विडम्बो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरह
मित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः न सत्यन्तमूर्खऽन्तर्ज्ञादिरपि जलाग्नौ
ह्यायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यन्ति किञ्चन विवेकी तस्मान्न वि
धिप्रतिषेधशास्त्रत्वावत् फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भव
ति न हि देवदत्तत्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित् कर्मणा निमुक्तो
विष्णुमित्रो हे निमुक्त इति तत्र स्योनियोगो भूतवन्निप्रतिपद्यते
नियोगविषयविवेकाग्रहणान्नूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फल
हेतोरपि ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैवाप्रतिपत्तिः शास्त्रार्थ
विषयफलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेपि सति इष्टफलहेतोः प्रव
र्तितोऽस्मानिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति यथा पितृपुत्रादीना
मितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रति

पत्तिर्न द्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेतोरात्माभिमान
स्य सिद्धत्वात् प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थोहि फलहेतुभ्यामात्म
नोन्यत्वे प्रतिपद्यते न सर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविडद्विषय
मिति सिद्धे ननु स्वर्गकामोयजेत कलज्जन भक्षयेदित्यादावात्मव्य
तिरेकदर्शनामग्रहणौ केवलदेहायात्मदृष्टीनान्जातः कर्त्त रभा
वाच्यास्तानर्थक्यमिति चेन्न यथा प्रसिद्धितएव ग्रहन्निनिष्ठानुपप
त्तेः ईश्वरहेतुसै कत्वदर्शी ब्रह्मविज्ञावन्न प्रवर्तते तथा नैरात्मावा
द्यपि नास्ति परलोकइति न प्रवर्ततेयथा प्रसिद्धस्त विधिप्रतिषे
धशास्त्रप्रवणान्पथानुपपन्नानुमितात्मास्तित्वआत्मविशेषानभि
ज्ञः कर्मफलसञ्जाततटणाः प्रद्वधानतया च प्रवर्ततइति सर्वेषां
नः प्रत्यक्षमतोन शास्त्रानर्थक्यं विवेकिनामग्रहन्निदर्शनाजद
नुगामिनामग्रहणौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न कस्यचिदेव विवेकोपप
त्तेरनेकेषुहिप्राणिषुकश्चिदेव विवेकी स्याद्यथैवेदानीन्त चे विवेकि
नमनुवर्तते मूढारागादिदोषतन्त्रत्वात् ग्रहणे अभिवरणौ च ग्रह
न्निदर्शनात् स्वाभावाच्च ग्रहणेः स्वभावस्त प्रवर्ततइति उक्तं तस्माद
विद्यामात्रे संसारोपयादृष्टविषयएव न हे व्रजस्य केवलस्याविद्या
तकार्यञ्च न चे मिथ्याज्ञानं परमाण्वस्त ह्ययित्तं समर्थं नरूप
रदेशं स्ते हेन पङ्क्तिर्कर्त्त शक्नोति मरीच्युदकनथाविद्या हेव्रजस्य
न किञ्चित् कर्त्त शक्नोत्यतश्चे दमुक्तं हेव्रजञ्चापि गो विद्धि मुक्ता
नेनाहते ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेद
मिति पाण्डितानामपि शृण्वदे तत् पाण्डित्यं यत्तद्देववात्मदर्शनं
यदि पुनः देवव्रजमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगे कर्म वाकोहे यु
र्मम स्यादिति विक्रियेव भोगकर्मणी अथैवेसति फलार्थित्वादवि
द्वान् प्रवर्तते विडम्बः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्
ग्रहणात्तुपपत्तौ कार्यकारणसंचातयापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्य
ते इदञ्चान्यत् पाण्डित्यं कस्यचिदस्त देवव्रज ईश्वर एव देवव्रजान्य
त् देवव्रजस्य विषयः ग्रहन्त संसारी सुखी दुःखी मूढो जातो मृतो
विमुक्तः क्षीणोद्वेगोऽहे ममैवेत्येवमादयः सर्वे आत्मनि अथारोप्य

ने संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रविज्ञानेन ध्यानेन चेश्व
रे क्षेत्रज्ञं साक्षात् कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति यश्चे वे बुध्यते
यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः
संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयंसूक्ष्मोऽन्यो
श्च यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिमश्रुतक
ल्पनाच्च कुर्वेत्सत्त्वादसम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि सूर्यवदेवो
पेक्षणीयः तत्तत्कमस्थिरस्य क्षेत्रज्ञे कत्वे संसारित्वं प्रामोक्षि क्षेत्रज्ञा
नाच्चेष्टवैकत्वे संसारिणोऽभवान् संसाराभावप्रसङ्ग इत्येतो दोषो
प्रसक्तौ विद्याविद्ययोर्बै लक्षणाभ्युपगमादिति कथमविद्यापरिकल्पि
तदोषेण तद्विषये वक्तुं पारमार्थिकं नदुष्यतीति तथा च दृष्टान्तो
दर्शितमरीच्यभ्रसोषरदेशोन पट्टीक्रियत इति संसारिणोभावात्
संसाराभावप्रसङ्गः दोषोपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपप
त्त्या प्रसक्तौ नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषमुक्तं नत्
कृतञ्च दुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपलभ्यते न चे यस्य क्षेत्रधर्मत्वात्
ज्ञातः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः यावत् किञ्चित् क्षेत्रज्ञस्य
दोषजातमविद्यमानमासृज्यति तस्य सैयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्व
मेव न क्षेत्रधर्मत्वे न च तेन क्षेत्रज्ञोद्वेष्टति चे येन त्वं ज्ञातः सं
सर्गानुपपत्तेः यदि हि संसर्गः स्यात् सैयत्वमेव नोपपद्यते यथा
त्मानोयर्माः विद्यावत्ते दुःखित्वादिव कथम्भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते
कथम्बा क्षेत्रधर्मः सैयत्वं सर्वे क्षेत्रज्ञे ज्ञातेव क्षेत्रज्ञ इत्यवधा
रितेः विद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वे क्षेत्रधर्मत्वे तस्य च
प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यते विद्यामात्रावष्टम्भात् केवले
प्रज्ञाह साविद्या कस्येति यस्य दृश्यते तत्रैव कस्य दृश्यत इत्यत्रो
च्यते अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नोत्तरार्थकः कथं दृश्यते चेद
विद्या तद्वन्मपि पश्यसि न च तद्वत्प्रत्यक्षमाने सा कस्येति
प्रश्नोत्तरात् न हि गोमत्प्रत्यक्षमाने गावः कस्येति प्रश्नोत्तरात्
वान् भवेत् ननु विषमो दृष्टान्तो गवो तद्वन्मपि प्रत्यक्षत्वात् सम्ब
न्धोपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नोत्तरार्थकः न तथा विद्या तद्वन्मपि प्रत्यक्षो

यतः प्रश्नोतिरर्थकः स्यादप्रत्यक्षे एवाविद्यावताविद्यासम्बन्धे ज्ञाने
 किन्तव स्यादविद्यायाग्रनर्थहेतुत्वात् परिहृत्यैतन्मया स्याद्यस्याविद्या
 सतो परिहर्तव्येति ननु ममैवाविद्या जानामि तस्यैवाविद्यानद्वन्द्वत्वा
 ज्ञाने जानामि नतु प्रत्यक्षे एवानुमानेन चेज्जानामि कथं सम्बन्ध
 ग्रहणं न हि तव ज्ञातृत्वं यभूतयाविद्यया तत्काले सम्बन्धोऽग्र
 हीतं शक्यते अविद्यायाविषयत्वेनैव ज्ञातृरूपपुक्तत्वाच्च ज्ञातृर
 विद्यायाश्च सम्बन्धस्य योगरहीता ज्ञानञ्चान्यत् तद्विषये सम्भव
 न्यनवस्थाप्राप्तेर्यदि ज्ञातापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्याः
 स्यात्तस्याप्यनस्तस्याप्यन्यत्त्यनवस्थापरिहार्या यदि पुनरविद्या
 ज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञातापि ज्ञातैव न ज्ञेयमभवति य
 दा चैवमविद्या दुःखित्वाद्येनैव ज्ञातः क्षेत्रज्ञस्य किञ्चित् दुष्यति न
 न्ययमेव दोषोयत् दोषवत्तद्वा क्षेत्रज्ञात्त्वे न विज्ञानस्वरूपस्यैवा
 विक्रियस्य विज्ञात्त्वोपवारात् यथोष्णातामावे एगानेस्तमिक्रियो
 पचारस्तद्वद्यथात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभावश्चात्मनि
 स्वतएव दर्शितः अविद्याधारोपितैरेव क्रियाकारकायात्मन्युपच
 र्यं ते तथा तत्र तत्र य एने वेति हन्तारं प्रकृतेः क्रियमाणानि गु
 णैः कर्माणि सर्वशः नादजै कस्यचित् पापमित्यादिप्रकरणेषु
 दर्शितस्तथैव च व्याख्यानमस्माभिरुत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्श
 यिष्यामोहन्त तर्हीत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेः
 विद्यया चाधारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यामेव न विदुषामि
 ति प्राप्तं सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च न हि देहभृता शक्यमित्यत्र
 दर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च समासे नैव को
 नेय निष्ठा ज्ञानस्य चापरेत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः अलमिह
 वक्ष्यप्रयत्नेनेत्युप संहियते १ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका १

दृष्टानो दुःखादीनां भेदकामो यावद्देहभाविनामनात्मधर्मत्वमि
 दये दृष्टारं देहात्म्यमुक्ता सोऽद्यानामिव तावन्मात्रे एव सकृन्निवृ
 त्तये तस्य सर्वदेहेषु कोक्तिर्बर्बकं सेत परमार्थेनाक्षरेणोक्तं ह

श्री.
गी.टी.
३.

नमश्च प्रश्नद्वारा दर्शयति एवमित्यादिना यथोक्तलक्षणे दृष्ट्या
देहान्निकृष्टे दृष्टारमित्यर्थः चापीति निपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञान
स्य देहादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयार्थो भिन्नक्रमौ न होत्रे संख्यव
दृष्ट्यादन्यदेव विद्धि किन्तुमात्राणि विद्धीति सम्बन्धते यः सर्व
क्षेत्रे शु पकः क्षेत्रज्ञः तं मामेव विद्धीति सम्बन्धे सूचयति
सर्वेति तजत्क्षेत्रोपाधिकभेदभाजः तजच्छब्दयोगीश्वरस्य कथं
तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशङ्क्याह ब्रह्मादौति उक्तगर्भे विभज
ते यस्मादिति तदेव विशिनष्टि क्षेत्रेति न च भेदविषयत्वान्न
सम्पराज्ञानं तदिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानद्वारा
मोक्षोपाधिकत्वेन सम्पत्कसिद्धिरिति भावः ॥ जीवेश्वरयोरे
कत्वमुक्तमाक्षिपति नत्विति जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरे वा त
स्य जीवे दान्तर्भावो नाद्यो जीवस्य परस्मादन्यस्याभावे संसारस्य नि
रात्मनत्वात्तुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः अत
अन्नन्योऽभिवाकशीति अनेन तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीये
हृषयति ईश्वरेति जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापि ततोऽन्यसं
सार्यभावात्तस्य च संसारानिष्टः संसारोजगत्पलं गच्छेदित्यर्थः
प्रसङ्गहृषयस्येष्टत्वे निराचष्टे तच्चेति संसाराभावे तयोरन्यः पिय
पले स्वाहनीत्यादिवन्यशास्त्रस्य तद्देतकर्मविषयकर्मकाण्ड
स्य दानर्यकमीश्वराश्रिते च संसारे तदभोक्तृत्वश्रुते च संसारे
तदभोक्तृत्वश्रुतेः ज्ञानकाण्डस्य मोक्षतद्देतज्ज्ञानार्थस्यानर्यकम
तो न प्रसङ्गयोरिष्टतेत्यर्थः संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वे हेतुन
रमाह प्रत्यक्षादीति तत्र प्रत्यक्षाविरोधे प्रकटयति प्रत्यक्षेणेति
आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति विमते विचित्रहे
तुके विचित्रकार्यत्वात् प्रसादादिवदित्यर्थः प्रत्यक्षानुमानाग
मविरोधादयुक्तमैक्यमित्युपसंहरति सर्वमिति येषां संसा
रित्वमविद्यातो विद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागान्नानुपपत्तिरित्यु
त्तरमाह नेत्यादिना तयोः स्वरूपतोऽविलक्षणत्वे श्रुतिमाह हरमि
ति अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्ये हरं विपरीते अ

मन्त विरुद्धे इत्यर्थः विष्णुर्वी जनागती भिन्नफले इत्यर्थः स्वरूपेनो
 विरोधवत् फलतोपि सोऽस्तीत्याह तथेति फलभेदोक्तिमेव न
 किं विद्येति तयोर्द्विधा विलक्षणत्वे वेदव्याख्यापि सम्मतिमाह
 तथाचेति उक्तेर्ये भगवतोपि सम्मतिमुदाहरति इह चेति द्वयो
 रपि निष्पद्योस्तस्य सुपादेयत्वमिति शङ्को ज्ञातयति अविद्या चेति
 अविद्या सकार्याहातयेत्यत्र स्मृतिरुदाहरति सुतयस्तावादिति
 इहेति जीवदवस्थोच्यते चेच्छब्दो विद्योदयदौर्लभ्योतीत्यवेदीदहं
 वहेति विदितवानित्यर्थः अथ विद्यानन्तरमेव सत्यमवितथं
 पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह अथेति अविद्याविषयेपि
 स्मृतिमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपा संसृतिर्धिनष्टिः तस्यामह
 त्वे सम्यग ज्ञाने विना निवर्तयितुमशक्यत्वं विद्याविषये सुत्यन्तर
 माह तमेवमिति परमात्माने प्रत्यक्ते न यः साक्षात्कृतवान् सदेहे
 जीवन्नेव मुक्तोभवतीत्यर्थः विद्यां विनापि हेतुनन्तरतो मुक्तिमाशं
 काह नेति भयहेतुमविद्यान्निराकुर्वन् तज्जन्मभयमपि तिरस्यति वि
 द्वात् इति अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति अविद्याविषये वाक्यान्तर
 माह अविदुष इति प्रतीत्येकरसे स्वल्पमपि भेदे मन्यमानस्य भेद
 दृष्टानन्तरमेव संसारभौत्यमित्यर्थः तत्रैव सुत्यन्तरमाह अविद्या
 यामिति तन्मथे तत्परवशतया स्थितास्त तमजाननो देहाद्यभि
 मानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः विद्याविषये सुत्यन्तरमाह ब्रह्मे
 ति अविद्याविषये सुत्यन्तरमाह अन्तो ॥ साविति भेददृष्टिमन्त्र्य
 तद्विदानमविद्येत्याह नेति सच मनुष्याणामप्यवदेवादीनां प्रेक्षा
 तो प्रामोनीत्याह यथेति विद्याविषये वाक्यान्तरमाह आत्मविदि
 ति इदं सर्वप्रत्यभूते हर्णो ब्रह्मेत्यर्थः ज्ञानादेव तु कैवल्य मित्यत्र
 सुत्यन्तरमाह यदेति नखत्वाकाशं चर्मवन्मानवो वेष्टयितुमीष्टे
 तथा परमात्मानं प्रत्यक्ते नानुभूय न सुच्यते इत्यर्थः आदिशब्देना
 नुक्ता विद्याविद्याफलभेदार्थाः सुतयोऽप्यने तासां भूयस्तेन प्रामा
 ण्यं सूचयति सहस्रश इति विद्याविद्याविषये स्मृतिरुदाहरति स्म
 तयमेति तत्राविद्याविषये वाक्यमाह अज्ञानेनेति विद्याविषये

श्री.
गी.टी.
३.

वाक्यद्वये दर्शयति इहेत्यादिना विद्याफलमनर्थध्वनिरविद्याफल
मनर्थोभिरित्येतदन्वयव्यतिरेकाख्यन्यायादपि सिध्यतीत्याह न्याय
तश्चेति तत्रैव पुराणसम्पत्तिमाह सयोनिति उदयाने रूपं यथात्म
ज्ञाने विशिष्टे फले स्नानथा पश्येति योजना न्यायतश्चेत्यन्वयव्य
तिरेकाख्यं न्यायमुक्तं विहणोति तथाचेति तत्रादावन्वयमाचष्टे
देहादिधिति अनाद्यनिर्वाचाविद्याहृतश्चिरात्मा देहादावनात्मन्या
त्मबुद्धिमादधाति तद्युक्तोरागादिना प्रेर्यते तत्प्रयुक्तश्च कर्मा
नुतिष्ठति तत्कर्ता च यथा कर्मनूतने देहमादत्तेपुरातने त्यज
तीत्येवमविद्यावत्ते संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः व्यतिरेकमिदानीं द
र्शयति देहादीति शुतिसुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाने रागादिध्वसा कर्मोपर
मादशेषसंसारसिद्धिरित्यविद्याराहित्येवन्ध्वनिरित्यर्थः उक्तान्
यादेरन्यथासिद्धिं शिथिलयति इतिनेति उक्तमन्वयादिवादिना के
नचिदपि न्यायतोत शकं प्रत्याख्यातं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावा
दित्यर्थः अन्वयादेरन्यथासिद्धत्वे बोध्यमपि प्राचीनं प्रति नीतमि
त्याह तत्रेति ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वा
रस्येन परापरयोरैकोपि बुद्ध्यामुपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसा
रित्वं आभासरूपं प्रातिभासिकं सिद्धतीत्यर्थः आत्मनोब्रह्मता स्व
तश्चेदहमित्यात्मभावेन ब्रह्मतापि भावादित्याशङ्क्याह यथेति दे
हाद्यतिरिक्तस्यात्मनोवैदिकपक्षे स्वतन्त्रेपि तस्मिन्ब्रह्ममिति भावे
व तदतिरिक्तत्वं न भाति किं त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीते
भासते तथात्मनोब्रह्मत्वे स्वाभाविकेपि तस्मिन् ब्रह्मत्वे न भात्य
विद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भातीत्यर्थः आत्मनोदेह्यात्मत्वमावि
द्याकं भातीत्युक्तं अनुभवेन स्पष्टयति सर्व्वेति अतस्मिंस्तदुद्दिष्टवि
द्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पुरस्मिते वस्तुति वस्तुतः स्था
णावविद्यया पुमानिति निश्चयोजायते तथादेहादावनात्मन्यात्म
पीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः देहात्मनोरैकज्ञाने देहधर्मस्य जरा
देहात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य देहेपि नियमः स्यादित्याशङ्क्या
ह नचेति स्थाणो पुरुषत्वे भान्ना भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शि

रः पाण्यादिर्न स्यात्तर्भवति तद्धर्मीवा ऋज्वादिर्न पुंसोदृश्यते मि
ष्याथ्यस्ततादात्म्याहस्ततो धर्मीयानिकरादिति दृष्टान्तमुक्त्वा दाहो
ल्लिकमाह तथेति जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरनात्मधर्मत्वमिति
केचिन्नान् प्रत्याह सुखेति कामसङ्कल्पादिषु तेरनात्मधर्मत्वज्ञाना
दित्यर्थः किञ्च विमतो नात्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवन्न व हे
तुसिद्धिरतस्मिंस्तदु द्विविषयत्वेन स्यात्तौ पुरुषत्ववदविद्याकृत
तत्त्वस्योक्तत्वादिति मन्वाह अविद्येति स्यात्तौ पुरुषत्ववदविद्यत्वे
देहादेरपुक्ते दृष्टान्तदाहोऽल्लिकयोर्ध्वेषस्यादिति शङ्कते नेति तदेव
प्रपञ्चयति स्यात्तौवत्यादिना ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽप्यासादत्र बोधयोर्ज्ञे
यत्वव्यापकव्याहस्या व्याप्याप्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः देहात्म
बुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमाह अत इति उपाधिधर्माणां सुखादीनां
उपहिते जीवे वस्तुत्वमपुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति नेत्यादि
ना अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति यदीति सुखादिनामात्मधर्मत्वे चे
दुपाधिधर्मत्वादचेतनत्वे जरादिकज्जात्मनोऽर्थादेरित्यर्थः सुखा
दिरात्मधर्मोनेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याह नेति न
देवानुमानेस्मारयति अविद्येति विमतं नात्मधर्मः आगमापायि
त्वात् समतवदित्यनुमानान्तरमाह हेयत्वादिति आदिशब्दादृष्ट
त्वजडत्वादिरूपत्वे सुखादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तु
तोऽसंसारिकत्वे फलितमाह तत्रेति आरोपितेनापिष्ठानस्य वस्तुतोऽ
स्यो दृष्टान्तमाह यथेति पराभिन्नस्यात्मनः संसारित्वमथ्यस्तमिति
स्थिते यत्परस्य संसारित्वापादनं तदपुक्तमित्याह एवञ्चेति आत्म
नि संसारस्यारोपितत्वाज्जदभिन्ने परस्मिन्नाशदेव तस्यापुक्तेत्येन
दुपपादयति न हीति स्यात्तौ पुरुषत्ववदवदात्मनो देहाद्यात्मत्व
निश्चयस्याथ्यस्तनेत्यपुक्ते दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य
ज्ञेयज्ञातविषयत्वादित्युक्तमनुवदति यन्निति वैषम्यं दृश्यति न
दसदिति तर्हि केन सममिति दृष्ट्यति कथमिति प्रभीष्टसाधर्म्यं
दर्शयति अविद्येति तस्योभयत्रानुगतिमाह तत्रेति ज्ञेयान्तरे ज्ञे
यस्यारोपनियमात् ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशङ्क्याह यन्निति नायं

श्री.
गी. टी.
३.

15

नियमोच्चातरि जरायारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति चे यस्यैव
ज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्येति यावत् अतोच्चातरि नारोप्यभिचारश
ङ्केत्यर्थः आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीन
त्वे संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते अविद्यावत्त्वादिति कावि
द्याविपरीतग्रहादिर्वा अनाद्यनिर्वाच्या ज्ञाने वा नाद्योविपरीतग्र
हादेस्तमःशङ्कितानिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्यात्मथर्मत्वायोगा
दित्याह नेत्यादिना तदेव प्रपञ्चयति तामसोहीति आवरणात्म
कत्वे वस्तुनि सम्यक् प्रकाशप्रतिबन्धकत्वे विपरीतग्रहणादेरवि
द्याकार्यत्वं विद्यापोहत्वेन साधयति विवेकेति न च कारणाविद्या
नाद्यनिर्वाच्यात्मथर्मः स्यादिति पुनस्तमनिर्वाच्यत्वादेव तस्यास्तद्वर्त्म
त्वस्य दुर्बलत्वादिति भावः किञ्च विपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेका
भ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नात्मथर्मेतेत्याह तामसेवेति तमःश
ङ्कितज्ञानोपपत्तप्रकाशप्रतिबन्धकत्वमिरकाद्यादिदोषस्तस्मिन्
सत्यज्ञाने मिथ्याधीः संशयश्चेति त्रयस्योपलम्भादसति तस्मिन्प्र
तीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान्न
केवलात्मथर्मेतेत्यर्थः दोषस्य निमित्तत्वात् भावकार्यस्यापादान
नियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चासम्भवेतामैव विपर्ययादेरुपादान
मिति बोधयति अत्राहेति विपरीतग्रहादेर्दोषोत्पत्तत्वं समस्यर्थः अ
ग्रहादिव्रित्तयमविपर्ययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गान्वात्मा
तदुपादाने किञ्च दोषस्य चक्षुरादियर्थकत्वग्रहणादग्रहणादेर
पि दोषत्वात् करणथर्मत्वं करणमविद्योत्पन्नःकरणं न च तदे
तरविद्या सिद्धेति वाच्यमज्ञोहमित्यनुभवात् स्वाये च परामर्शात्
द्ववगमात् कार्यस्तिङ्गकानुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धेति परिह
रति नेत्यादिना संग्रहीतञ्चाद्यपरिहारयोश्चोद्यं विहृतोति यन्नि
ति अविद्यावत्त्वेपि ज्ञानरसंसारित्वाद्द्वानन्दप्रारसवदविद्याकिं क
रिष्यतीत्याशङ्क्याह तदेवेति मिथ्याज्ञानादित्वमेवात्मनः संसारित्व
मिति स्थिते फलितमाह तत्रेति न करणैव वक्ष्यतीत्यादिनोक्तमे
व परिहारं प्रपञ्चयति तन्नेत्यादिना तिमिरादिदोषस्तत्कृतोवि

परीतग्रहादिश्च न ग्रहीतरात्मनोस्तीत्यत्र हेतुमाह चक्षुष इति न
 कृतेनाज्जनादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराकृते देवदत्तस्य ग्रही
 तृदोषाद्यनुबलभावात् तस्य तद्धर्मत्वमतो विमतं तत्ततोनात्म
 धर्मोदोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा समतवदित्यर्थः किञ्च विपरीतग्र
 हादिसुत्ततोनात्मधर्मोवेदत्वात् सम्युत्तिपन्नवदित्याह सखेद
 ताच्चेति किञ्च यदे ये तत् स्वातिरिक्तवेद्यं यथा दीपादि इति
 व्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपि वेद्यत्वादतिरिक्तवेद्यत्वे समेदिता
 न संवेद्यधर्मत्वाद्देदित्वादाय यथा देवदत्तो न स्वसंवेद्यरूपादि
 मानित्यनुमानान्तरमाह संवेद्यत्वादेवेति किञ्च विपरीतग्रहाद
 यस्तत्ततोनात्मधर्मोयमिचारित्वात् कृशत्वादिवदित्याह सर्वेति
 उक्तमेव विद्वान्नात्मनोविपरीतग्रहादिस्वाभाविकोवागन्तव्यो
 वेति विकल्पाद्यं हसयति आत्मन इति अतोनिर्मोक्षोऽवियान
 ज्ञधुस्तेरसद्भावादिति भावः आगन्तव्योऽपि स्वतन्त्रमुक्तिः परत
 न्ने नत्राह अविक्रियस्येति विभुत्वादविक्रियत्वादमूर्तत्वाच्चात्मा यो
 मवन्न केनचित् संयोगविभागावनुभवति नहि विक्रियाभावे
 योऽस्ति वस्तुतः संयोगविभागावसद्भावाच्चात्मनस्तदसंयोगान्न
 परतोऽपि पक्षसिन्धुविपरीतग्रहादित्यर्थः तस्यात्मधर्मत्वाभावे फ
 लितमाह सिद्धमिति आत्मनोनिर्हर्मकत्वे भगवदनुमतिमाह अ
 नादित्वादिति ईश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसारित्वेविधिशास्त्रस्याप्यज्ञा
 देशानर्थक्यात्तान्विकमेव तस्य संसारित्वमिति शङ्कते नत्विति
 विद्यावस्थायामविद्यावस्थायाम्वाशास्त्रानर्थक्यमिति विकल्पा
 यं प्रत्याह न सर्वैरिति विदुषोऽमुक्तस्य संसारतदाधारत्वयोर
 भावस्य सर्ववादिसममतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादिवोद्यं मयैव
 न प्रतिवियेयमित्यर्थः संग्रहवाक्यं विद्वणोति सर्वैरिति अभि
 प्रायज्ञानात् प्रश्ने साभिप्रायमाह कथमित्यादिना तर्हि मुक्तान्
 इति विधिशास्त्रस्याप्यज्ञादेशानर्थक्यमित्याशङ्क्याह नचेति न
 हि व्यवहारातीनेषु तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः हे तिनां मते मु
 क्तात्मसिद्धास्यत्वे हि हे त्रयस्येश्वरत्वे ते इति च शास्त्राद्यान

श्री.
गी. टी.
३.

र्थकोविद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह तथेति द्वितीयं ह
वयेति अविवेचयेति न देव दृष्टान्तेन विहणोति यथेति पवमहेति
नामपि विद्योदयात् प्रागर्थवत्वं शास्त्रादेरिति शेषः हेतिभिरहे
तिनात्र साम्यमिति शङ्कते नन्विति अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते प्रा
श्नाद्यर्थवत्त्वे फलितमाह अत इति सिद्धान्ते न नावस्थयोर्वस्तुत्वे
ति वैषम्यमाह अहेतिनामिति व्यावहारिकं हेति तत्तन्मतेपि
स्वीकृतमित्याशङ्काह अविवेचयेति कल्पितहेतिन व्यवहारान्न त
स्य वस्तुत्वेत्यर्थः वन्नावस्थायाः वस्तुत्वभावे दोषान्तरमाह वन्ने
ति आत्मनोस्तत्त्वतो वस्थाभेदोहेतिनामपि नास्तीति परिहरति
नेति अत्रापपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति यदीति तत्राद्यं हवयति
पुनरपि द्वितीयेपि क्रमभावित्वावस्थयोर्निमित्तत्वं सति
मित्तत्वं वेति विकल्पाद्ये सदा प्रसङ्गादव्यमोक्षयोरवस्था स्या
दित्याह क्रमेति कल्याणतरतिरस्याति अन्येति वन्मोक्षावस्थे न
परमार्थे अस्वाभाविकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदिति स्थिते फलि
तमाह तथाचेति अवस्थयोर्वस्तुत्वं ततोपगमादित्यर्थः इतश्चाव
स्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह किञ्चेति अवस्थयोर्वस्तुत्वमित्युक्तान्
योर्योग्ययोगाद्वाद्ये क्रमे वन्मस्य सर्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमि
ति स्थिते वन्मस्यादित्वकृतं दोषमाह वन्नेति तस्याश्चाकृताभ्या
गमकृतविनाशानिहजयेऽनादित्वमेष्टममन्तवच्चन्मुक्त्यर्थ
माख्येयं तच्च यदनादिभावरूपं तन्नित्यं यथात्मेति व्याप्तिविरु
द्धमित्यर्थः मोक्षस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह तथेति साहि ज्ञाना
दिसाध्यत्वादादिमती पुनराहमनङ्गीकारादनन्ता च तच्च य
त्सादिभावं रूपं तदनवयथापरादीति व्याप्तान्तरविरुद्धमित्यर्थः
किञ्च क्रमभावनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा सम्बध्यते न वा प्रथमे
सर्ववस्थया सहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थामपि सर्व
वस्थावस्थानादतिमोक्षः यदि सर्ववस्थां त्यक्तोत्तरावस्थां गच्छ
ति तदा सर्ववस्थागोत्तराप्रोरात्मनः सातिशयत्वान्नित्यत्वानुपप
त्तिरित्याह न चेति आत्मनो वस्थाद्वयसम्बन्धो नास्तीति द्वितीय

१ निपुत्रे

मनुष्यरूपयति अयेत्यादिना तर्हि पक्षहयेपि दोषावशेषान्नाहै तमता
नुरागे हेतुरित्याशंकाविषयविषये चेत्सुक्ते विद्वानिति नचेति तदेव
स्रुटयति अविडुषोहीति फले भोक्तृत्वे कर्तृत्वे हेतुः यद्वा फले देह
विशेषोहेतुरदृष्टं तयोरनात्मनोभोक्तृत्वं कर्ताहं मनुष्योहमित्यादा
वात्मदर्शनमधिकारकं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः
विडुषामपि मनुष्योहमित्यादिव्यवहारान्नविषयं शास्त्रं किं नस्यादि
त्याशंकाह नेति भोक्तृत्वकत्वं ताभ्यां ब्रह्मणादिमतोदेहधर्माधर्मा
भ्यार्जुत्वनोभ्यत्वं पश्यतो न विधिनिषेधधिकारित्वमुक्तफलादावात्मा
त्मीयाभिमानासम्भवादित्यर्थः आत्मनोदेहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादा
वात्मधीरित्येतदपपादयति नहीति विडुषो न विधिनिषेधाधिकारि
तेत्युक्तमुपसंहरति तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्वि
षयत्वमपि मन्त्रव्यसुभयोरपि शास्त्रप्रवणाविशेषादित्याशंकाह
नहीति तत्रस्थोयस्मिन् देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्तमानः सन्नि
त्यर्थः ननु देवदत्ते विष्णुमित्रोपि कदाचिन्निपुत्रोस्मीति प्रतिपद्यते स
त्ये नियोगविषयानियोज्यादात्मनोविवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वश्रान्तेरि
त्याह नियोगेति अविवेकिनो नियोज्यधीर्मवतीति दृष्टान्तमुक्त्वा फले
हेतौ वात्मदृष्टिविशिष्टस्याविडुषः सम्भवमेव विधिनिषेधाधिकारि
त्वमेव दार्ष्टान्तिकमाह तथेति विधिनिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति
वदता शास्त्रानर्थको समाहिते सम्प्रति शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनेवा
र्थवत्वं शक्यसमर्थनमिति शङ्कते नन्विति प्रकृतिरविद्या ततो जातो
यो देहादावभिमानात्मा सम्बन्धो विद्योदयान् प्रागनुभूतस्तदपेक्षया
विधिना प्रवर्तितो निषेधेन निर्वर्तितोस्मीति विधिनिषेधविषया सा
त्तामपि विद्यायां धीर्मुक्तैवेत्यर्थः विडुषोऽपि सर्वमाविद्यकं सम्बन्धम
पेक्ष विधिनिषेधविषयाभियस्यत्तामेव व्यक्तीकरोति इहेति नन्ववि
डुषोमिष्याभिमानवत्त विडुषः सोऽनुवर्तते तथाचाविद्यासम्बन्धाय
क्षया विडुषोऽयं योक्ता धीरिति तत्राह यथेति पितापुत्रोभ्यानेत्यादीनां
मिथोऽन्यत्वदृष्टावप्यन्योन्यनियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीर्दृष्टा पि
तरमपि कृत्य विधौ निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विष

श्री.
गी.टी.
३.

या धीरिहा प्रयातः सम्प्रति यदा प्रेष्यन्त्यनेः यः पुत्रमाह ते ब्रह्म ते
यज्ञः ते लोकस्यादि सम्प्रतिपत्त्याशुनाशेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रति
पादनात् पुत्रञ्चाधिकृत्य विधिनिषेधप्रवृत्तौ तस्य तदशक्तौ पितृसूत्रा
धीरुपगता तथा आत्रादिष्वपि द्रष्टव्यं एवं विडम्बोहेतुफलाभ्यामन्य
तदर्शनेपि प्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसम्बन्धादविरुद्धा विधिनिषे
धार्था धीरित्यर्थः पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मिथ्योनियोगधीर्युक्ता न
चदर्शिनस्तु तदभावान्न देहादिसम्बन्धाधीना नियोगधीरिति परि
हरति नेत्यादिना किञ्च सर्वापेक्षा यज्ञादिसत्तत्वेरश्ववदिति सर्वापे
क्षाधिकरणं सम्यग्ज्ञानस्य दृष्टसाध्यत्वोक्तेर्विधिनिषेधार्थानुष्ठानं
सम्यग्ज्ञानात् सर्वमिति कुतोविडम्बस्तदनुष्ठानमित्याह प्रतिपत्तेति
सत्यदृष्टेः सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरे
काभ्यां विविदिषावाक्याच्चविधिषेधानुष्ठानात् सर्वं न सम्यग्धीरि
त्याह न सर्वमिति विधिनिषेधयोर्विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह
तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थवत्त्वमाहो पसमाधिभ्यां
प्रपञ्चयितुमाक्षिपति नन्वितिचकाराहहे मप्रवृत्तिरिति सम्बन्धे
आत्मनोदेहाद्यतिरेकं पश्यतो देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेतुभावा
द्विधितयागादावप्रवृत्तिनिषेधाद्याभसमक्षणादेर्ननिवृत्तिरतस्तेषां
प्रवृत्तिनिवृत्तौरभावे देहादावात्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते ते
षां पारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्याभावादित्यर्थः विडम्बामविडम्बान्प्र
वृत्तिनिवृत्ताभावे फलितमाह अतश्च आत्मनोदेहाद्यतिरिक्तं परो
क्षमपरोक्षञ्च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्य
पपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना प्रसिद्धिरत्रशास्त्राभि
मता पतदेव विद्वत्पुत्र ब्रह्मविदोवा नैरात्मवादिनोवा परोक्षज्ञान
वतोवा प्रवृत्तिनिवृत्ताविह वक्ष्यतीति विकल्प्याये हृषमति ईश्वरे
ति न निवर्तते चेत्पिदृष्टव्यं द्वितीयं निरस्यतितथेति सर्ववदत्रा
पि सम्बन्धः तृतीयमङ्गीकरोति यथेति विधिनिषेधाधीनो प्रसिद्धि
मनुरुन्धानः सन्निति यावत् चकारान्निवर्तते चेत्पुनरुक्त्यते ब्रह्म
विदं नैरात्मवादिनञ्च त्यक्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमरोक्ष

न च देहायात्मत्वे पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह अ
 त इति विधानतरेण शास्त्रार्थानर्थक्यञ्चोदयति विवेकिनामिति द
 द्या हि तेषां विधिनिषेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिभ्योनिःकृष्टमा
 त्माने द्रष्टव्यतां तयोरधिकारत्वेन ज्ञातुमिति शास्त्रे नार्थवत्त्वं च दे
 हायात्मत्वदृशस्तत्राधिक्रियन्ते तेषां यद्यदाचरतीति न्यायेन वि
 वेकिनो न गच्छन्तां विध्यादावप्रवृत्तेरतोधिकार्यभावाद्विध्यादिशा
 स्त्रस्य तदनुसारिशिष्टाचारस्य चानर्थक्यमित्यर्थः किं सर्वेषां वि
 वेकितादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किम्वा कस्यचिदे
 व विवेकित्वेपि तदनवर्तितादमेवामप्रवृत्तेरानर्थक्यं बोध्यते त
 त्र प्रथमं प्रत्याह न कस्यचिदिति मनुष्याणां सहस्रेष्विति न्याये
 नोक्तमेव स्फुटयति अनेकेष्विति तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह
 यथेति द्वितीयं दृष्टयति न चेति किञ्च विवेकिनामप्रवृत्तावन्येषां
 मप्यप्रवृत्तिरित्याशङ्कं निरसितुं शोनादौ तदप्रवृत्तावपि इतरप्रवृ
 त्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्तास्य
 दं सर्वं संग्रहीतमादिपदं इतश्च विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेपि नात्र
 स्याप्रवृत्तिरित्याह स्वाभावाच्चेति प्रवृत्तेः स्वभावात्प्राज्ञानकार्यत्वे
 भगवद्वाक्यमनुकूलयति स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेरज्ञानजन्यत्वे वि
 धिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकवत्पस्याविद्यामात्रत्वादविद्व
 द्विषयत्वं शास्त्रस्यासिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दृष्टमेवानु
 सरन्तविद्वानथादृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रयः संसारस्तथा च प्रवृत्ति
 निवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्वद्विषयत्वाज्ज्ञेयविधिशास्त्रस्यापि त
 द्विषयत्वमित्यर्थः नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारम
 पि तस्मिन्नायत्ते तेनास्यैव शास्त्राधिकारित्वं नेत्याह नेति अविद्या
 देः शब्दे क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसम्बन्धेपि तज्जस्मिन्नारोपितं तमेव दुःखी
 करोतीत्यत्राह न चेति तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति नहीति क्षेत्रज्ञ
 स्य वस्तुतोऽविद्यासम्बन्धे भगवद्ब्रह्मोपि द्योतकमित्याह अत इति
 क्षेत्रज्ञे श्वरयोरेको किमित्यसावात्मानमहमिति वक्ष्यमानोपि स्व
 स्य श्वरत्वमीश्वरोस्मीति न वक्ष्यते तत्राह अज्ञानेनेति आत्मनोव

श्री.
गी. टी.
३.

स्तनः संसारासंस्पर्शो विहृदन्भवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेति
ति पवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तं इदमाक्षेपकलत्रादि परिणता
नामपि प्रतीते संसारित्वमिति शेषः किं पाण्डित्येदेहादावात्मदर्शने
किंवा कूटस्थान्तद्विराहो संसारित्वादिधीरिति विकल्पाद्ये निरा
कुर्वन्नाह सुणिवनित्तञ्च वस्तुतो संसारित्वाविरोधि प्रातिभासिकञ्च
संसारित्वमिष्टमिति शेषः द्वितीयं हृषयति यदीति न हि कूटस्था
न्तविषये संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतो संसारित्वं विरुध्यते कू
टस्थान्तधीविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः आत्मा
नमक्रियं पश्यतोपि कुतो भोगकर्मणी न स्यातामित्याशंकाहविक्रि
येति अविक्रियात्तबुद्धेर्भोगकर्मकाङ्क्षयोरभावे कस्य शास्त्रे प्रहति
रित्याशंकाह अथेति फलाधित्वाभावाद्विडुषो न कर्मणि प्रहतिरि
त्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान् फलाधित्वाजडपाये कर्मणि प्रव
र्तते शास्त्रे धिकारीत्यर्थः विडुषो वैयप्रहृत्यभावेपि निषेधाधीनानु
वृत्तेरपि दुर्वचनान्न निवृत्तिनिवृत्तासिद्धिरित्याशंकाह विडुषश्च
ति तृतीयमुत्थापयति इदञ्चेति सिद्धान्तादविशेषमाशंक्य क्षेत्र
स्य क्षेत्रज्ञान् वस्तुतो भिन्नत्वेन तद्विषयत्वाद्भीकारान्नैवमित्याह
क्षेत्रञ्चेति प्रहे धीवेत्यस्यात्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सि
द्धान्ताद्भेदोलीत्याह अहन्ति संसारित्वमेव स्फोरयति स्वीतीति
संसारित्वस्य वस्तुते तदतिवृत्त्या पुमर्थासिद्धिरित्याशंकाह संसा
रेति कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्तव्यत्वमित्याशंकाह क्षेत्रेति
क्षेत्रे ज्ञात्वा ततो निरूप्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञाने कथं संसारे परतिसत्त्वा
दयेदित्याशंकाह ध्यानेनेति संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्व
हितादीश्वरादन्यत्वं वक्तव्यमिति वक्तुमिति शब्दः तदैवात्मत्वमुप
पादयति यथेति मम संसारिणोः संसारीश्वरत्वं कर्तव्यमित्येवं
यो बुध्यते योवा तथाविधं ज्ञाने तव कर्तव्यमित्युपदिशति स
क्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यो ज्ञेयोन्यथोपदेशानर्थकादित्यर्थः आत्मा
संसारी परमादात्मनो मत्तस्य ध्यानाधीनाज्ञानेनेश्वरत्वं कर्तव्य
मित्येतत् ज्ञाने पाण्डित्यमिति मते हृषयति पवमिति अयमात्मा

ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वमुतिविरोधादित्यर्थः ॥ ननु संसारस्य वस्तुता
 ह्रीकारात्तत्प्राप्तीत्यवस्थायां कर्मकाण्यर्थवत्तं संसारित्वनि-
 रासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञान
 काण्यर्थवत्तं तत्कथं यथोक्तज्ञानवान् परितापसदत्वे
 नादिष्यते तत्राह संसारेति करोमीति मन्त्रमानो यः स परि-
 तापसद इति सर्वेण सम्बन्धः कर्मकाण्यं हि कल्पितं संसारि-
 त्वमधिकृत्य साध्यसाधनसम्बन्धबोधयदार्थवदिष्टं ज्ञानकाण्य-
 मपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्या त्वैकरसे प्रत्यगब्रह्मणि
 पर्यवस्यदर्थवद्भवेदित्यर्थः किञ्चात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं न
 का ब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयवहिर्भूतः स्यादित्या-
 ह आत्महेति ननु क्षेत्रज्ञापी मां विहीत्यनेन सर्वक्षेत्रज्ञानयो-
 मी परो जीवादयो निरुच्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्य-
 ते तत्कथमित्यमादिष्यते तत्राह स्वयमिति किञ्च तत्त्वमसी-
 तिवत् प्रसिद्धक्षेत्रज्ञाववादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदेश-
 तः श्रुते तस्यहानिमश्रुतस्य च जीवस्येश्वरयोस्तान्त्रिकभेदस्य क-
 ल्पनो कुर्वन् कथं व्यामूढेन स्यादित्याह श्रुतेति ननु केचन
 व्याख्यातारो यथोक्तं पाणिन्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञापीत्यादिसोके
 व्याख्यातवन्तः तत् कथमुक्तं पाणिन्यमास्यान्वर्ग्यमूढत्वं तत्रा-
 ह तस्मादिति क्षेत्रज्ञापीत्यत्र क्षेत्रज्ञे श्वरयोरैक्यं स्वाभीष्टं
 स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव बोध्यमनुद्ध्यति यत्तुक्तमिति तान्त्रिक-
 मेकत्वमतान्त्रिकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव समर्थिस्मा-
 रयति यत्ताविति ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्थभावेन संसारा-
 भावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येपि कथं प्रत्युक्ता-
 विति पृच्छति कथमिति कल्पितसंसारेण कल्पनाधिष्ठान

श्री.
गी.टी.
३.

११

मह्यं वस्तु वस्तुतो न सम्बन्धमिति परिहरति अविद्येति तद्विषये
कल्पनास्य दमपिष्ठानमिति यावत् कल्पितेनापिष्ठानस्य वस्तुतोऽ-
संस्पर्शो दृष्टान्तो स्मारयति तथाचेति ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गे
प्रकटी कृत्य प्रसङ्गान्तरनिरासमनुसारयति संसारिण इति न ता
वदविद्या संसारं संसारिणञ्च कल्पयन्ती सत्तेजा तत्त्वव्याघातात्
पारतन्त्र्ये वास्यमानसंभावात् क्षेत्रज्ञस्य तद्वत्त्वे संसारित्वमिति श-
ङ्कते न त्विति नवाविद्यावत्तमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः
यस्तत्त्वान्तादंशोरगवदविद्या किं करिष्यतीति तत्राह तत्कृतञ्चेति
अविद्यातज्जयोर्ज्ञेयत्वान्नात्मधर्मतेसु तरमाह नेत्यादिना तदेव पु-
नञ्चयति यावदिति ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्रद्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्-
कृतदोषवत्तेः साशङ्काह न चेति क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वान्नतेन चित्तो-
वस्तुतः स्पर्शो लीसुपपादयति यदीति धर्मधर्मित्वेन संसर्गेऽपि
ज्ञेयत्वे का क्षतिरित्याशङ्काह यदीति आत्मधर्मस्यात्मना ज्ञेयत्वे
स्वस्यापि ज्ञेयत्वापत्त्या कर्तृकर्मविरोधः स्यादित्यर्थः किञ्च विमतं
न क्षेत्रज्ञाश्रितं तद्वेद्यत्वादूपादिवदित्याह कथमेति किञ्च महाभू-
तानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य ज्ञेयत्वान्नाविद्यादेर्ज्ञातृधर्मते
त्याह ज्ञेयं चेति किञ्चेतयोर्वेत्तृसुक्तत्वात् क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वनि-
र्णयान्न तत्र ज्ञेयं किञ्चित् प्रविशतीत्याह ज्ञातैवेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योरेवं स्वाभावे सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमा-
ह इत्यवधारित इति विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्मत्वे अविद्यादेरित्या-
ह क्षेत्रज्ञेति विरुद्धादित्ते मूलं दर्शयति अविद्येति मात्रपदस्य
भावार्थं मानं युक्ताख्यमवष्टम्भान्तरमिति वक्तुं केवलपदं यथा
विद्यया विरुद्धमपि निर्बोद्धुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्चित्तो-
पस्थितिकत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभावनया तदाश्रयत्वव्या-

^{५३}
 चानेराप्रयजिज्ञासयापृच्छति अत्राहेति आश्रयमात्रं पृच्छते तद्विशेषो
 षो वा प्रथमे प्रश्नस्यानवकाशित्वे मत्वाह यस्येति अविद्या दृष्टादृ
 ष्णा वा दृष्टत्वेपारतन्मात्र किञ्चिन्निष्ठत्वेनैव तदृष्टेर्नाश्रयमात्रं
 प्रष्टव्यमदृष्टत्वे वा अप्रकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः द्वितीयमा
 लम्बते कस्येति अविद्याया दृष्टमानत्वादश्रयविशेषस्यात्मनोपि
 स्वानुभवसिद्धत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशनेत्युत्तरमाह अत्रेति प्रश्ना
 नर्थकं प्रश्नद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना तथापि कथं प्रश्नासि
 द्धिलज्जाह न वेति तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति नहीति दृष्टान्तदा
 र्शनिकयोर्द्वेषस्यन्दोदयतिनन्विति अज्ञानाश्रयस्य परोक्षत्वेपि
 प्रश्ननैरर्थकमित्याह अप्रत्यक्षेणेति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेपितेन
 विद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रष्टुं न प्रश्नानर्थक्यसमाधिर्न कश्चिदित्यर्थः अ
 बुद्धपराभिसन्धिः शङ्कते अविद्याया इति अविद्यावत्तत्परिहारान्ता
 नेन प्रयतिनव्यमित्याह यस्येति समैवाविद्यावत्तत्परिहारमया
 प्रयतिनव्यमिति शङ्कते नन्विति तर्हि प्रश्नानर्थक्यमिति सिद्धान्ती
 स्वाभिसन्धिमाह जानासीति आत्मानमविद्यावत्तं जानन्नपि तद्विष
 याध्यक्षाभावात् पृच्छामीति शङ्कते जानामीति अविद्यावतोऽप्रत्यक्ष
 त्वे वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्तायतिरेकेण मुक्तात्मव
 दित्यनुमेयत्वमित्युपेयदृष्टयति अनुमानेनेति आत्मनोविद्या
 सम्बन्धग्रहे कानुपपत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञातेवात्मा स्वस्याविद्यासम्बन्धे
 बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञेय इति विकल्पाद्यं हृषयति नहीति तत्काले सस्या
 विद्ये प्रति ज्ञातत्वावस्थायामिति यावत् अविद्याविषयत्वेन गृही
 तत्वाज्ज्ञातत्वेनैवोपपन्नस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनि कुत्र सम्बन्ध
 ज्ञातत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह अविद्ययेति द्वितीयं निर
 स्पति न वेति योगरहीता सन सम्भवतीति सम्बन्धः तद्विषयमिति
 ज्ञात रविद्ययाश्च सम्बन्धस्तच्छब्दार्थः अनवस्थामेव प्रपञ्चयति
 यदीति आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन् विद्यासम्बन्धस्याप्रा
 माणीकत्वान्नित्यानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह यदि पुनरि
 ति यदाचैवं तदैतदप्याहार्यं ज्ञातरात्मनो न किञ्चित् दृश्यतीत्ये।

तदस्यमाणः शङ्कते नत्विति किं ज्ञातत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञा
नस्वरूपत्वं वा नाद्यस्तदनभ्युपगमान्तत्पुक्तदोषाभावात् द्विती
ये ज्ञातत्वं सौपचारिकत्वात् तत् कृतो दोषोस्तीत्याह नेत्यादिना
असत्यामपि क्रियायां क्रियोपचारे दृष्टान्तेन स्फुटयति यथेति
आत्मनि वस्तुतो विक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति यथात्रे
ति गीताशास्त्रे समस्यर्थः स्वतयवात्मनि क्रियायात्मत्वाभावे
भगवता शास्त्रे यथोक्तस्यैव व्याख्यात मस्माभिरिति सम
न्धः कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति तत्राह अविद्येति यथा
वस्तुतो नास्यात्मनि क्रियादि रूपचारात्तभाति तथा न न
त्रानीतप्रकरणेषु आहो भगवता कृतो यत्तत्त्याह तथेति
न केवलमतीतेष्वेव प्रकरणेषु वास्तवक्रियायभावादात्म
न्याध्यासिकोत्तत् धीरुक्ता किन्तु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि
तथैव भगवदभिप्रायदर्शने भविष्यतीत्याह उत्तरेषु चेति
आत्मनि वास्तवक्रियायभावेऽध्यासाच्च तत्सिद्धौ कर्मका
णस्याविहदधिकारित्वप्राप्तौ विहात्यजेत ज्ञाता कर्मा
भेदेत्यादि शास्त्राविरोधः स्यादिति शङ्कते हन्तेति शास्त्र
स्य देहव्यतिरेकविज्ञानाभिप्रायत्वादर्शनात् दतीतात्म
यीविधुरस्यैव कर्मकाण्यधिकारितेत्यङ्गीकरोति सत्य
मिति कथमस्यैव कर्माधिकारित्वमुपपन्नमित्याशं
काह एतदेव चेति ज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठाया मेवाधिकारो
निष्ठान्तरे तत्तस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणे विशेषतो भवि
ष्यतीत्याह सर्वेति तदेवानुक्रमति समासेनेति जीवव
त्तणोरैकाभ्युपगमेन किञ्चिदवयमिदम्युपसंहरति अ
लमिति २ ॥

नदेवंसेसारिस्वयमुक्तं इहानीतस्यैवपारमार्थिकमसेसारिस्व
 रूपमाह क्षेत्रज्ञमिति तेचक्षेत्रज्ञेसारिणोवस्तुतःसर्वेष्वक्षेत्रे
 पुष्टेनगीतेमामेवविदि तत्त्वमसीतिश्रुत्यालोचितेनविदेशेनम
 रूपस्योक्तत्वात् आदर्शमेवतत्त्वज्ञानेसौति क्षेत्रज्ञेक्षेत्रज्ञयोर्ध
 देवदेवत्वज्ञानेनज्ञानेतदेवमोक्षहेतुत्वात् ममज्ञानेमते अन्य
 त्वहयायोदित्येवैयहेतुत्वादित्यर्थः तदुक्तं तत्कर्मयत्रवेधाय
 साविद्यायाविमुक्तये आयासायाःपरंकर्मविद्याःन्याशिस्यनै
 पुणामिति १ ॥

जीवः

पिशाचभाष्य टीका ५

सहाय्ये ३

॥

रामानुजभाष्य टीका ५

क्षेत्रज्ञइति देवमनुष्यादिसर्वक्षेत्रेषुवेदितव्येकोतेक्षेत्रज्ञेचमो
 विहिमदात्मकेविहिक्षेत्रज्ञेचापिइतिअपिशाह्वात्क्षेत्रमपिमोवि
 हीत्युक्तमित्यवगमो यथाक्षेत्रेक्षेत्रज्ञैकविशेषणस्वभावतया
 तददृश्यकसिद्धेःतत्सामानाधिकरणेनैवनिर्दिष्टे तथाक्षेत्रेक्षेत्र
 ज्ञश्चमविशेषणैकस्वभावतयातददृश्यकसिद्धेर्मत्सामानाधि
 करणेनैवनिर्देश्याविनिर्दिष्टवद्व्यतिक्षेत्रज्ञानवद्वस्तुमयावस्था
 तत्ताराक्षरशब्दनिर्दिष्टादर्थान्तरंपरस्परस्वरूपलोवासुदेवस्यउ
 त्तमपुरुषस्तुअन्यइतिएधिव्यादिसंवातरूपस्यभगवच्छरीरनै
 कस्वभावतयाभगवदात्मकेषुतयोवदंति एधिव्यातिष्ठन्
 धिव्यांश्चेतरोयंप्रथिवीनवेदयस्यएधिवीशरीरंयःएधिव्यांतरो
 यमयतिसञ्जात्मांतरीम्यस्तइत्यारभ्यआत्मनितिष्ठन्नात्मनोत
 रोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंयआत्मनोश्चेतरोयमयतिसत्
 आत्मांतरीम्यस्तइत्याद्याः इदमेवांतरीमितयासर्वक्षेत्रज्ञाना
 मवस्थानंभगवत्तत्त्वज्ञानसामानाधिकरणेनव्यपदेशाग्रहमात्मा
 उडाकेशसर्वभूताशयस्थितः नतदस्तिविनायस्यात्मयाभूतंव
 राचरेविष्णुमाहमिदंक्षेत्रमेकांशेनस्थितोजगादितिपुरस्तादु
 परिष्ठाच्चाभिप्रायमप्येसामानाधिकरणेनव्यपदिशतिआदित्या

श्री.
गी. टी.
३.

नामहं विस्मरित्यादिना इदं द्वे त्रैलोक्ये विवेकविषयं तयोर्महा
त्मकत्वविषयं च ज्ञानमुक्तं तदेवोपादेयं ज्ञानमिति मे मतं केचि
दाहुः त्रैलोक्यं चापि मोविदीतिसामानाधिकरण्येनैकत्वमवगम्य
ते तदा चेष्टरस्यैव सतोः ज्ञानात् त्रैलोक्यमिव भवतीत्यभ्युपगंत
व्यंत त्रिहृत्यर्थं आद्यमेकत्वोपदेशः अनेनात्मनमभगवदुपदेशो
नरत्तरियं न सत्यं इत्यामोपदेशे न सत्यं त्वधमनिहतिवत् त्रैलोक्य
ज्ञत्वधमो निवर्तत इति तेषु सत्याः अयमप्युपदेशा भगवान्वासुदे
वापरमेश्वरः किमात्मयथात्म्यसाक्षात्करणेन निहताज्ञानउत्त
नेतीति निहताज्ञानमेतन्निर्विशेषविन्मात्रस्वरूपे आत्मन्यतह
पायासासंभावनेया कौन्तेयादिभेददर्शनेनाप्रत्युपदेशादिव्या
पाराश्च न संभवन्ति अथात्मसाक्षात्काराभावादनित्यज्ञानात्तर्हि
तस्याज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशारंभो न संभवति उपदेशेति ते ज्ञानं
ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इत्युक्तं अतएवमादिवादा अनाकालितकृते
तिहासपुराणासदाचारविधिभिर्परज्ञानिभिः स्ववचनस्यापनड
राग्रहैर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इत्यनादराणीयः अत्रेदंतत्वे अवि
दस्तुनश्चिद्वस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन ईशित्वेन च स्वरू
पविवेकमाह काश्चन अतयः अस्मान्मायी सृजते विद्वान्मेतन्नस्मि
आन्यो मायया संनिरुद्धः मायां त्वप्रकृतिं विद्यात्मायिने त्वमहेश्वर
मिति त्वरं प्रधानमस्मत्तात्परं हरः त्वरात्म नाविशते देव एकः अ
स्मत्तात्परं हर इति भोक्ता निर्दिश्यते आधानं भोग्यत्वेन हरतीति हरः
सकारणं करणाधिपाधियो न वा स्य कश्चिज्जनिता न वाधियः अथा
न द्वैतत्रयपदैर्गुणेशः यतिविश्वस्यात्मेष्टरं शाश्वतं शिवमच्युतं
ज्ञानं होवजीवो शो नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको व
ह्नो यो विददानि कामान् भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा एष गान्ता
नं प्रेरितारं च मत्वा जहस तत्तेनास्मत्तत्त्वमेतितयोरन्यः पिप्पले
सादृतिश्च न अत्र न्योभिवाकसीति अजामेनां भुक्तभोगासमो न्यः
गौरवाद्यंतवती सा जननी रुतभाविनि समाने हृदोऽपुरुषोऽयमन्यो
नीशया स च तिसृत्त्वमानः जह्यदापश्यत्यमीशमित्याद्याः अ

जगिषहंकारतीयेभिजाप्रकृतिरहथा अयेयमितल्लन्याप्रकृतिवि
 हिमेपरो जीवभूतोमहाबाहोययेदं धार्यतेजगत् सर्वभूतानि कौंते
 यप्रकृतियोनिमामिकोकल्पये पुनस्तानिकल्पादौ विसृजाम्यहं
 प्रकृतिस्वामवष्टभ्यविसृजामि पुनः पुनः भूतग्रासमिमं कृत्स्नमव
 शो प्रकृतेर्वशात् मया ध्यक्षेण प्रकृतिः सृयते स चराचरं हेतुनानेन
 कौंतेय जगद्वियविर्बर्तते प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्यना दीप्तुभा वपिम
 मयो निर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे ददाम्यहं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति
 भारते निरुत्तजगद्योनिभूते महद्ब्रह्म मदीयप्रकृत्वा संभूते सूक्ष्म
 मविहस्त्य यत्तस्मिन् श्वेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि ततो मत्संकल्पक
 ताश्चिदचित्संसीर्गा देवदेवादिस्थावराणामचिन्मिष्णाणां सर्वभूता
 नो संभवा भवतीत्यर्थः अतावपि भूतादिसूक्ष्मे ब्रह्मेति निर्दिष्टं तस्मा
 देतत् ब्रह्म नाम रूपं भवेन्न जायत इति एवं भोग्यभोक्तृरूपेणावस्थि
 तयोः सवीवस्थावस्थितयोः विदवितोः परमपुरुषशरीरतया तं निधा
 म्य तेन तदष्टयकस्थितिः परमपुरुषस्य वात्मत्वमाहुः काश्चन अत
 यः यः एथिव्यो तरो ये एथिवी न वेद यस्य एथिवी शरीरं यः एथिवी
 तरो यमयतीत्यारभ्य य आत्मनिति ह्ये आत्मनो तरो यमात्मानं वेद य
 स्यात्मा शरीरं य आत्मानं मे तरो यमयति स त आत्मा तयोः स त इति
 तया यः एथिवी मन्तरे संचरत्यस्य एथिवी शरीरं ये एथिवी न वेदेत्यार
 भ्य योत्तरं मन्तरे संचरति यस्यात्तरं शरीरं यमत्तरं न वेद योः स सुमन्तः
 संचरत्यस्य स्युः शरीरं ये स्युर्न वेद यः सर्वभूतानां रात्मा अपहृत
 पाप्मादिव्यो देव एको नारायण श्रंतः प्रविष्ट आस्ते जनानो सवीत्मा इ
 ति एवं सवीवस्थावस्थितविदविहस्तशरीरतया तत्प्रकारः परमपु
 रुषः कार्यवस्थजगद्रूपेणावस्थित इतीममर्थं ज्ञापययत्तु काश्चन
 अतः परः कार्यवस्थे कारणवस्थे जगत्सपदेत्याहुः स देव सोम्येदमग्र
 आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म संपेक्षतवद्ब्रह्म प्रजायेयेति तत्र अत्र स
 त्प्राप्तेन तमः शब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमविहस्तमभिधीयते अस्यामेवो
 पनिषदि ग्रहंतमक्षरे लीयते अक्षरे तमसिलीयत इति वचनान्
 श्रंतः प्रविष्टो जस्य ते इत्यारभ्य सन्मूलाः सौम्ये माः सवीप्रजाः सदा य

22

तर्तः सत्प्रतिष्ठापते दात्ममिदं सर्वं तत्सर्वं तत्सर्वं स आत्मा तत्त्वमसि
 येन केनोक्तिनया सो कामयत वद्गुणं प्रजायेयेति स तपोतप्यत
 सतपस्तप्ता इदं सर्वं मरुजत इत्यादिभ्यस्तं चास्ते च सत्यमभवत्
 इत्यत्रापि सुत्येतरासिद्धं चिद्वितोः परमपुरुषस्य स्वरूपविवेकं
 स्फुटयितुं हंताहमिमांस्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
 नामरूपे व्याकरणं वाणीति तत्सहात देवानुप्राविशत् तदनुप्र
 विश्य सच्चिन्मया भवद्विज्ञानं चाधिज्ञानं च सत्यं चान्तं च सत्यमभ
 वदित्येवं भूतं यन्नामरूपव्याकरणं तद्दीदंतद्विप्रव्याकृतमासीत् तत्र
 नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यत्र चोक्तं अतः कार्यवस्था कारणावस्था स्फु
 लसूक्ष्मा चिदचिद्वस्तु शरीरः परमपुरुष एवेति कारणात् कार्यस्या
 तत्त्वेन कारणाविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समभिद्रिजस्य पपन्नं
 रं अहमिमांस्त्रिस्तो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या
 करवाणीति त्रिस्तो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्यत तत्र स्वात्मक
 जीवानुप्रवेशेन नामरूपे व्याकरणवचनात् सर्वं वाचकशब्दाः चि
 जीवविशिष्टपरमात्म वाचका इति कारणावस्था परमात्मवाचिना
 शब्देन कार्यशब्दस्य सामानाधिकरण्यं सुख्यं हतं अतः स्फुलसूक्ष्मा चि
 दचित्प्रकारे ब्रह्मैव कार्यकारणादिवेति ब्रह्मोपादानं जगत् जगतो
 ब्रह्मोपादानत्वेऽपि संस्पृष्टोपादानत्वेन चिद्वितोर्ब्रह्मण्यस्य स्वभावा
 संकरोऽप्यपन्नतरः यथा शुक्लकृष्णरक्तं तत्संज्ञातोपादानत्वेऽपि वि
 चित्रपटस्य तत्र तत्तत्प्रदेश एव शुक्लादिसंयोग इति कार्यवस्था या
 मपि कारणावत् सर्वत्र चासंकरः तथा चिदचिद्वस्तु संज्ञातोपादान
 त्वेऽपि जगतः कार्यवस्था यामपि भोक्तृत्वभोग्यत्वनियंतृत्वनिपास्य
 त्वाद्यसंकरः तेन नोदृश्यकस्थितियोग्यानामेव पुरुषे ह्यया कदाचि
 त्संगतानो कारणात्वे कार्यत्वं इह तच्चिद्वितो सर्वावस्थयोः परमपु
 रुषशरीरत्वेन तत्प्रकारेणैव परमार्थत्वात् तत्प्रकारः परमपुरुष
 एव कारणं कार्यं च स एव सर्वदा सर्वशब्दवाच्य इत्यर्थ इति विशेषः
 स्वभावभेदः स्वरूपभेदश्च तत्र चात्र चतुस्तयः एवेति परस्परावल
 लोकाः कार्यानुप्रवेशोऽपि स्वरूपानन्तर्याभावादविहृतत्वमुपपन्नं स्पृ

लावस्यस्यनामरूपविभागविभक्त्यविदविद्वत्तनयात्मनयावस्था
 नात्कार्यत्वमस्यपपत्रंश्वस्योतरोपपत्तिरेवकार्यतानिगुणावाद
 सुपरस्वब्रह्मणोहेयगुणसंबंधाभावाडपपद्यते अपहतपायीवि
 जरोविस्तृविशोकोविजचत्सोपिपासइतिहेयगुणान्प्रतिषिध्य
 सम्यक्कामःसम्यक्कल्पइतिकल्याणगुणान्निदधतीयेषुतिरेवसा
 मायेनावगतगुणानिषेधंहेयगुणानिषेधंयवस्थापयति ज्ञानस्वरूपं
 ब्रह्मेतिवादसुसर्वज्ञस्यसर्वशक्तेर्निखिलहेयंप्रत्यनीकस्यकल्याणगु
 णाकरस्यपरस्वब्रह्मणः स्वरूपंज्ञानस्यतिरूपणीयेस्वप्रकाशतयाज्ञा
 नस्वरूपंवेद्यस्यपगमाडपपत्रतरःपःसर्वज्ञःसर्ववित्परास्यशक्तिर्वि
 विधेवश्रूयतेस्वभावकीज्ञानवलक्रियावविज्ञातारमरेकेनविज्ञानी
 यादिन्यादिकाज्ञात्वभावमावेदयते सत्यंज्ञानमनेतमित्यादिकासु
 ज्ञानैकनिरूपणीयतयाज्ञानस्वरूपत्वेसोकास्यतिवद्ब्रह्मप्रजायेये य.
 तितदेतत्तवज्ञस्योतत्रामरूपाभ्याक्रियतेआत्मन्यरेहसिष्ठतेम
 तेविज्ञातइतिसर्वविदितंभवतीतिसर्वंपरादाद्योन्यत्रात्मनःसर्वंवे
 द तस्यवापतस्यमहतोभूतस्यनिःस्पृहितमेतद्यद्वेदइति ब्रह्मेव
 वस्तुसंकल्पादिविधस्थिरवरस्वरूपतयानानाप्रकारमवस्थितमिति
 तत्प्रत्यनीकाब्रह्मात्मकेवलज्ञानात्मतत्त्वमितितत्प्रतिषिद्धे सत्योः ५.
 समस्तमाप्नोति यइह नानेवपश्यतिनेह नानास्ति किंचन यत्रहिहै
 तमिवभवतितदितरंतरंपश्यति यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूततत्कं
 केनपश्येदिन्यादिना नमुनवेज्ञस्यप्रजायेयेतिश्रुतिसिद्धसंकल्प
 कृतं ब्रह्मणो नानामरूपभोक्तृत्वेनानानाप्रकारत्वमपिनिषिध्यते य
 त्वस्यसर्वमात्मैवाभूदितिनिषेधवाकारंभेदतत्स्थापितं तस्यवा
 पतस्यमहतोभूतस्यनिःस्पृहितमेतद्यद्वेदइत्यादिनापवेचिदवि
 दीश्वराणोस्वरूपभेदंस्वभावभेदंचवदंतितासोकार्य कारणयोरन
 न्यत्वेवदंतीनांचसर्वासांश्रुतीनामविरोधश्रुतिभिरेवज्ञायतइतिब्र
 ह्माज्ञानवादस्यउपाधिगतब्रह्मभेदस्याप्यायमूलस्यसकलस्यसक
 लश्रुतिविरुद्धस्यनकथंविदवकाशोविद्यतइत्यलमतिविस्तरेण ३
 अभिनवगुप्तकृत टीका ६

ना ५

पूर्वकोक्तार्थम्

साधारण्यं १

॥

श्री.
गी. टी.
३.

परमार्थप्रकाश टीका ७

अथ विशेषतः क्षेत्रज्ञे निरूपयति क्षेत्रज्ञमिति च परं देहाभिमानित्वेन शारीरभोगेभ्यो जानते क्षेत्रज्ञमपि वस्तुतः सर्वक्षेत्रेषु सूत्रवद्व्युत्पत्तिमाविद्धि तत्त्वमसीति श्रुतिर्लक्षणेन विदेशेन मद्रूपेणाकृत्यात् तदुक्तं कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः कार्यकारणताद्वित्वात् एतयोः वशिष्ठात् इति एवमुपाधिद्वयपरित्यागे एतयोर्बोध्यस्वरूपमेव मद्रूपं तत्पदलक्ष्यस्य त्वेपदलक्ष्येण सहेकत्वमित्यर्थः अथ ज्ञानस्वरूपं दर्शयति क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञयोर्वैलक्षण्येन यद्ज्ञानं तन्महानमि

तमविवेको ज्ञानमित्युक्ते भवति ॥ १ ॥

वनमाली टीका ८

यद्यपि यत्किंचित् क्षेत्रज्ञे जीवो जानापितथापि सर्वज्ञो ह मेवेति स्वस्य निरतिशयसर्वज्ञत्वे व्यवस्थापयति क्षेत्रज्ञे चेति यद्यपि जीवोऽस्ति क्षेत्रज्ञस्यापि सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं सर्वक्षेत्रज्ञातारं निरतिशयसर्वज्ञं च शब्दात्मन्या सकृन्मनाः पार्थः मया वेश्मन्तो यस्मात्सुक्तं सुमुक्तं ते ये मयि सर्वसिद्धोत्पत्तिमिदं युक्तं सर्वोत्तर्यामिणं मतः सर्वं प्रवर्तते तद्व्याप्युक्तविशोदयादिकर्तारं ज्ञानं तद्व्युत्पत्तिं न प्रवेष्टुमिदं युक्तं सकृन्मनाः तेषामहं समुद्धर्तव्या युक्तं संसारमोचकं च मामेव सर्वं शरमचटचटनापटीयो न तं शक्तिमते विद्धि अपि रवधारणे क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञो ज्ञानं क्षेत्रज्ञत्वेन जीवेश्वरयोः संग्रहः सर्वक्षेत्रेष्ठि यत्र सर्वपदसमभिवाहारात् किंचित् क्षेत्रज्ञे जीवस्यापि क्षेत्रज्ञत्वलाभात् जडस्य सविकारस्येश्वरतियस्य तया हेयतया वस्तुज्ञाने जीवस्य चिदानन्दस्वरूपस्य स्वरूपतः सदैकाकारस्य जडविलक्षणत्वेन शरीरत्वेन च ज्ञानं परमेश्वरस्य जीवज्ञानियासकत्वेन विशोदयादिकर्तृत्वेन निरतिशयसर्वज्ञत्वादिसदने तदुत्पत्त्यालयत्वेन च ज्ञानं यत्तदेव मम मते मोक्षहेतुत्वेन मम सर्वज्ञस्य संमतमित्यर्थः अथ गात्मानं प्रेरितानं च मत्वा जडस्य तत्त्वमेति जडं यदा पश्य ममीशमस्य महिमानमेति तमात्मस्येन पश्यं पीशस्तेषां शान्तिः शाश्वती ते तरेषामित्यादि कृतिभिः यदा तु मम ते मोहं नृपय इति

द्विज तदासकेवलीभूतः षड्भिः समनुपश्यतीत्यादिसूतिभिश्च स्वभि
 नेश्चरत्तानादेवमुक्तिरुक्ता नचनाहमीश्वर इति प्रत्यक्षेणैव जीवेप
 रेशभेदस्य सिद्धत्वेन भेदबोधकं वाक्यमपि हि मस्य भेषजमित्यादि
 वदनुवादकत्वात् स्वार्थपरमिति वाच्यं प्रत्यक्षेण वर्तमानतया भे
 दबोधकत्वेन शब्देन त्रिकालसाधारणतया भेदबोधकत्वेन भिन्न
 विषयत्वेनाननुवादकत्वात् प्रत्यक्षमोपपत्तेरनप्यभेदसिद्धे
 रप्रामाण्येन ह्यहीनमात्राया हि त्वेन श्रुतेरप्रामाण्यपत्तेः किंच भेद
 स्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपिनशास्त्रेयैरर्थैर्न हि भेदमात्रबोधनार्थं शास्त्रे
 प्रवृत्तं तज्ज्ञानमात्रादेव वा मोक्षः किंच सदनेतयणालयस्य भगा
 वतो परोक्षमोक्षहेतुः तच्च परोक्षस्वभावस्यापि प्राक् परोक्षस्यापि
 षड्भूतादेर्गोपवशात् प्रवणादपरोक्षवहेदांतप्रवणमनतनि
 दिव्यासनादिना परोक्षं भवतीति तदर्थं शास्त्रारंभः सार्थकः परस्य च
 भेदबोधकत्वाभिमतं वाक्यं व्यर्थमेव तस्या हि किं जीवेशयोरेकं स्व
 रूपभिन्नमुपलक्षणतया विशेषणतया बोध्यते न वा प्रायेवेदानीं
 नात्रदभिमता विद्वार्थकत्वहानिरहेतुमतहानिश्च नचमिथ्याभू
 तमैकं बोध्यते श्रुतिबोधिना स्वबाधासंभवेनामिथ्यात्वासंभवात्
 अभेदस्य मिथ्यात्वे भेदस्य तात्त्विकत्वापत्तेश्च द्वितीये स्वरूपसाधना
 धिष्ठानतया स्वादिसाक्षितया सदाभानात्वात् स्वार्थस्वरूपाभाने
 संदेहबुभुक्षादिकंतस्यो जगदोपपत्तिश्च न स्य धिष्ठानभानं विना
 व्यस्तस्य भानं संभवति सर्वप्रत्ययवेद्ये परं ब्रह्मणि व्यवस्थित इति
 वदता त्वया ब्रह्मणः सर्वज्ञानविषयत्वमंगीकृतं नच विशिष्टं ब्रह्म
 चाक्षषादिज्ञानविषयं न शुद्धं शुद्धबोधनापशासं सार्थकमिति वा
 च्यं चाक्षषादिषु विषयवता यथिष्ठानशुद्धमेव हि ब्रह्म वाच्यमपि
 स्थानसाध्यं यिकसंज्ञाकत्वनिपमात् यथा धिष्ठानस्य चाक्षषत्वं
 विना चटस्यापि चाक्षषत्वं न स्यादतः शुद्धं ब्रह्मावश्यं चाक्षषादिषु
 विषये स्वीकार्यं किंच विशिष्टभाने विशेष्यभानमप्यावश्यं केन
 हि देडिति पुरुषेभाने पुरुषो न जायते यत्र सर्वज्ञे त्रेषु यपक
 दोत्रहीनित्यो विमुः स्वप्रकाशश्च नमविद्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वा

श्री.
मी.सी.
३.

दिसंसारधर्मज्ञेयज्ञमाविद्यकव्यपारित्यागेन मामीश्वरसंसा
रिणामहितीयेवज्ञानेद्वयपेविद्धि एवंज्ञेयमायाकल्पितेमिथ्या
ज्ञेयज्ञपरमार्थसत्यज्ञमाधिष्ठानमितिज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्ज्ञाने
मोक्षहेतुत्वाज्ञानमवरोधिप्रकाशरूपेमममतमितिवाख्याने
तद्वच्चैषद्वयपरब्रह्मणपवसंसारित्वेनित्यमुक्तत्वबोधककृते
निरर्थकत्वापत्तेः नचवैयर्थ्यकल्पितत्वेनमुक्तेः स्वतृपात्मिका
यावास्तवत्वेनतदभिप्रायानित्यत्वमुक्तत्वकृतिरितिवाच्यं तन्न
मतेवास्तववैयर्थ्याभावेनकल्पितवैयर्थ्यास्यैवनित्यमुक्तिश्च
तेविषयस्यवैयर्थ्यात्वात् यादृशोवैयर्थ्यासिद्धत्वादृशवैयर्थ्याभावो
यत्रसपवह्निमुक्तश्चित्यवह्नियतेषुद्वयवह्नित्वेऽपदेशकसर्व
ज्ञगुरोरभावेनब्रह्मज्ञानासंभवात् कर्तृत्वस्यारोपितत्वेकर्तृता
स्वार्थवत्त्वादित्यादिशास्त्रस्याग्रामाण्यापत्तेः अविद्यासुपाधिविनि
र्मुक्तस्यत्वमतेईश्वरत्वासंभवात्मायाकल्पितेज्ञादेर्मोयामोर्हवि
तेश्वरस्यदर्शनासंभवेनपालनौयदेशाद्यसंभवात् मायामोहि
तस्येश्वरत्वेमानाभावः निःसामान्यनिर्विशेषब्रह्मणःसामान्यतो
ज्ञानत्वेसत्यज्ञानविशेषवत्त्वपाधिविज्ञानत्वासंभवात् स्वतृपात्मा
त्रविषयकज्ञानेहि नभ्रमविरोधि तस्यत्वमतेसदासत्ताकिंतुभ्र
मादी गृहीतस्यविरुद्धाकारस्यतत्त्वज्ञानंभ्रमविरोधितत्र तेनि
विशेषवादिनोसंभविकिंचाज्ञानोपादेयेनातःकरणद्वित्रिरूपेण
ज्ञानेनाज्ञानस्योपादानस्यनिर्द्विर्निर्भवंसंभवति नहिपदादिना
तेत्वादेर्नाशःसंभवति मोक्षस्यनित्यसिद्धस्वतृपातिरिक्तस्यत्वम
ते भावेनतदर्थ्यपत्नोपिद्वर्थः नचविस्तृतकंठस्यमणिलाभव
दुपपत्तिः मणिज्ञानजस्यसुखदःखाभावयोर्मणिभिन्नयोःसुरु
षार्थत्ववत्त्वकृतेब्रह्मभिन्नस्यलव्यस्यभावात् अज्ञानाद्यधिष्ठान
तयाब्रह्मस्वरूपस्यत्वमतेसदाभासमानत्वेनविस्मरणासंभवा
च्च किंचसुखित्वमेवसुरुषार्थेनतत्त्वस्वरूपत्वं ग्रहंस्वखीस्यामि
त्येवहीहान्तत्वंसुखंस्यामितिपुरुषार्थत्वस्येहानियम्यत्वादस्य
यावौहमतसिद्धात्मनाशेयमोक्षःस्यात् यत्रजीवेशादिभेदाधर्मा

न०

निरिक्तो नतिरिक्तो वाद्येतद्देदोपिभिन्नपवतद्देदोपीत्यनवस्थाया
 नद्वितीयेभेदासिद्धापत्तेरितितत्र प्रामाणिकत्वेनानवस्थायाश्च
 दोषत्वात् सत्यात्तमेदस्यत्वयापिसीकाराच्च नचममसिद्ध्या
 त्वेमुपपत्तिरलेकारः समापितकहतस्य परमार्थसतोचित्येश
 शास्त्राच्चटच्चटनायदीपस्योपपन्नत्वात् सत्यात्तयोर्भेदस्यमि
 ष्यात्वेनयोरभेदस्यताविकत्वापत्तेश्चनचैदंजालिकस्यसमाव
 स्तनोच्चटच्चटनादृष्ट्या नसत्यस्यकापितथाच्चटच्चनादृष्टेतिवा
 च्येतत्रपरमार्थसतोमेवोषथादैरेवाच्चटच्चटनायदीयत्वात् भे
 दस्याधिकरणात्मत्वेपिनानुपपत्तिः नचसापेक्षतिरपेक्षयोःक
 थमभेदः चटत्वादितानिरपेक्षत्वेपिभेदत्वादिनासापेक्षत्वात् आ
 विद्यकभेदस्याविद्यामोहेविनाभानासंभवेनोपदेशासंभवात्
 नहिनित्यसर्वज्ञसंवायितानुदृष्ट्यापिभानंसंभवति २ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

एवं देहानां जीवात्मभिस्सहसामानाधिकरणमुक्तेदानींचेतना
 चेतनयोः परमेश्वरेण सहसामानाधिकरणमाह क्षेत्रज्ञेचापी
 ति हेभारतेत्यनेनमज्ञं कस्यातिज्ञानिनोमहायोगिनोराजर्वर्भ
 रतस्यकुलेतमुत्पन्नोमज्ञकोज्ञानाधिकारीवास्तजज्ञामेजज्ञान
 वदामीतिसूचितम् सर्वक्षेत्रेषुसर्वेषुब्रह्मेशशेषसुरेशादिस्था
 वरांतेषुक्षेत्रेषुप्राकृताप्राकृतेषुदेहेषुवर्तमानंक्षेत्रज्ञंजातिना
 देकवचनेसर्वान्क्षेत्रज्ञान् ब्रह्मान्मुक्तोश्चजीवान्मां परमेश्व
 रंविद्धिमदात्मकान्जानीहिच शब्दात्सर्वक्षेत्राणिप्राकृतान्यप्रा
 कृतानिदेवमनुष्यादिशरीराण्यपिमांविद्धिमदात्मकानिविद्धि
 अपिशब्दात्कालमपिमदात्मकंविद्धिमांविद्धीमुक्तेरयमाशयःय
 चेतनाचेतनात्मजगद्भिन्नाभिन्नस्वभावंसर्ववेदान्तप्रतिपाद्यंश्री
 भगवतावादरायरोनापिजिज्ञासाविषयतयासूत्रितंयदुपनि
 षत्प्रतिपाद्यतत्त्वनिष्ठानोसिद्धांतरूपंतदेवात्रद्वितीयोत्तेनकर्मप
 देनभगवतास्वात्मानंमासितिनिर्दिष्टंननुस्वाभाविकभेदाभेदवा
 देवज्ञानस्वतत्त्वजीवभावाभ्युपगमाद्गुणवदोषाश्चस्वाभावि

श्री.
गी. टी.
ब.

25

५३
५३

५३

काभवेपुल्लपातेमिर्दोषवत्सतादात्म्योपदेशाविरुद्धापदेतिवेन
स्वरूपतोजीवेश्वरयोरेकानभुपगमात् तथाहिचेतनस्याणरु
पत्वेन अचेतनस्यसूलरूपत्वेनब्रह्मणश्चासूलमनणमदीर्घं
महसमलोहितमच्छायमित्यादिश्रुतेस्तयोर्वैलक्षण्येनचतस्य
तयोश्चेतरेतरात्पेतविलक्षणत्वात्स्वरूपेणभेदःएवमेवतस्य
तयोश्चसर्वात्मत्वसर्वनियन्त्रत्वसर्वव्यापकत्वसर्वाधारत्वस्वतंत्र
तुसत्वादियोगेनब्रह्मात्मकत्वननियम्यत्वनद्याप्यत्वनदायेय
त्वनदुत्सत्वादियोगेनवाभेद इतिपयदात्मकंयन्नियम्यंयद्या
प्येतदायेयंयत्प्रसताकंचतत्तदभिन्नत्वनिर्देशाहंष्टयिवीच
दादिवत् जीवशरीरवत् अग्निधूमवत् प्राणोदियवत् भूतभो
तिकवच्च पक्षसर्वभूतानतरात्माअन्नःप्रविष्टःप्राज्ञाजनानां य
च्चकिंचिज्जगत्पस्मिन् दृश्यते श्रूयतेपिवाअंतर्बहिःसत्सर्वव्या
प्यनारायणस्थितस्तस्मिंल्लोकाःप्रितास्तर्वेइत्याभिःश्रुतिभ्यःकिं दि
चयथाचटोदयंष्टयिवीद्वयमित्यत्र द्रवत्वावच्छिन्नस्यचटत्वा
वच्छिन्नष्टयिवीत्वावच्छिन्नयोश्चसामानाधिकरण्यंमुख्यंविशेष
स्यसामानाभिन्नत्वनियमात् तथैवसार्वज्ञाद्यनेतविशेषगुणाव
च्छिन्नस्यापरिच्छिन्नशक्तिवैभवस्यपरब्रह्मणःस्वात्मकेचेतः
नाचेतनवस्त्ववच्छिन्नतदेतरात्माभिन्नत्वमपित्वद्वाक्येपतदर्थं
कानितत्वमस्यादिवाक्यान्यपिचिदचितोर्ब्रह्मात्मकत्वेनब्रह्माय
त स्थितिप्रवृत्तिकत्वेनब्रह्मव्याप्यत्वेनचब्रह्मतादात्म्यत्वमुपदि
शोतितस्मात्त्वभावतोमास्तुसमस्तदोषमनंताचिंत्ययावदात्मवृ
त्तिस्वाभाविककल्याणगुणशक्तिवैभवाअयंजगज्जन्मादिहेतुम
विलक्षणसैर्वैद्यंपरब्रह्मभगवदादिशब्दाभिधेयेचिदचित्यदार्थंभिन्ना
भिन्नसंबंधाअयेपुरुषोत्तममोविहीतिसिंहोतः ननुपरब्रह्म
णस्तत्पदार्थमस्तुश्रोतत्वात् परंतुजीवांतर्ग्यामिणस्तत्पदार्थत्वं
कथंत्वेपदस्यजीवविषयकत्वातिप्रसिद्धत्वादितिचेन्नविश्रान्त
त्वेनसर्वशब्दवाच्यत्वादेवेतिहूमःतथाहियथाग्रेचित्यत्राग्निशः
द्वोःकारगकारावच्छिन्नानुसर्विकारिणश्चद्वयः अग्नौजहोती

तत्र च स पदानि शब्दोदहनप्रकाशनादिधर्मावच्छिन्नपदार्थोप
 स्थायनपरः एवमुभयार्थप्रतिपादकत्वशक्त्यादयो मुख्यमेवेति
 शाहिकानोराहोतः तथैवात्रापि सर्वेषां चेतनाचेतनवस्तुमात्रावा
 चकानां तत्राप्युदात्तवाचकत्वेपितत्राप्युदात्तार्थात्मभूतब्रह्मपरत्वम
 विरुद्धमसर्वात्मत्वात् यथाचवत्तुर्मुखादिशरीराणि तदवच्छिन्ना
 स्तत्वेनयितारस्यतुर्मुखादिशब्दाद्यास्तेषां शक्या एव स्वशक्तिभि
 र्भिरभिधीयन्ते तथैवनेषां चतुर्मुखादिपिण्डवन्नदवच्छिन्नक्षेत्रज्ञा
 मिथानपरत्वेपितस्य तत्राप्युदात्तार्थान्तरात्मत्वाद्ब्रह्माभिधानपरत्वेप्र
 धानमेवेति सुशक्यं केवलमिति भावः भोक्ताभोग्येरेतारं च मत्वा स
 र्वप्रोक्ते त्रिविधं ब्रह्म पतन् नारायणः परो ध्याता ध्यानं नारायणः प
 रः नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति सर्वे वेदा यत्तदमामनेति नमामि
 सर्ववचसो प्रतिष्ठापयन्नाश्रयतीत्यादिश्रुतिभ्यः एवं स्वरूपेणाभि
 न्नयो ब्रह्मात्मकत्वादिना ब्रह्माष्टकस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वेन
 ब्रह्माभिन्नयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः क्षेत्रस्य प्रकृतिकार्यत्वेन कार्यकार
 णयोरभेदादत्र क्षेत्रज्ञहेतुप्रकृतिरुच्यते कार्यावस्थयोः कारण
 वस्थयोः प्रकृतिपुरुषयोर्धत्तु ज्ञाने ब्रह्मभिन्नत्वे स्वरूपेन ज्ञानेन तदे
 वतत्त्वानुममसर्वेश्वरस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य पार्थसारथेः श्रीकृ
 ष्णस्य मते संमतमनामदित्यर्थः केचित्सुदेवसौम्येदमग्र आसीदे
 कमेवाद्वितीयं आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् एको ह वै नारायण
 आसीदित्यादिश्रुतिभ्यः स्वरूपत एकमेव ब्रह्माभेदाभ्ययभूते अना
 धुयाधिनावभेदस्तत्र मस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्ननिवृत्तिरित्याहुस्त
 न्नप्रकृतिमत्त्विकल्पा सहजान् तथाहि नतावड्याधिनावच्छिन्नो ब्र
 ह्मावस्थो जीवात्मा ब्रह्मणोः छेद्यत्वात् जीवस्य सायत्यायने श्रुत्याप्य
 छिन्न एवाणरूपोपाधिसंप्रको ब्रह्मप्रदेशविशेषो जीवः ब्रह्मेकप्र
 देशोऽपाधिसंबंधायन्यासर्वदोषाल्लस्यैवस्यः उपाधोगच्छतिसति
 उपाधिना ब्रह्मप्रदेशाकर्षणानर्हत्वेनानुत्तरास्यपहितब्रह्मप्रदे
 शभेदेनक्षणेक्षणेवैधर्म्यमोक्षोवभवेताम् आकर्षणयत्ताभ्युपग
 मेवाच्छिन्नत्वात्कृत्स्नस्य ब्रह्मण आकर्षणस्यात्तदसम्भवाभ्युप

श्री.
गी. टी.
३.

गमेसर्वोक्तदोषस्यादवस्थं अस्मिन्नवलप्रदेशेषु सर्वोपाधिसंस्त
र्गोणासर्वजीवानां ब्रह्मण्यवप्रदेशत्वेनैकत्वप्रतिसंस्थाने स्यात् प्र
देशभेदादप्रतिसंस्थाने वैकल्यापि सौपायौ गच्छतिसतिप्रतिसंथा
नेन स्यात् नासुपाधिसंस्तुते ब्रह्मस्वरूपमेव जीवः ब्रह्म स्वरूप
स्यैवोपाधिसंबंधेन जीवत्वापत्तेः तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धेः
नवोपाधिसंस्तुतेन नान्यत्पवजीवइति चेन्नोतरानभ्युपग
मात् अभ्युपगमेव भेदस्योपाधिकत्वसिद्धौ तभेगात् परपक्षपाति
त्वापत्तेश्च नासुपाधिरेव जीवः बाह्यमतप्रवेशसंज्ञात् तस्मादप्ये
क्षणीयोऽयमोपाधिकभेदाभेदपक्षो विद्वद्भिः अन्येतत्तत्तत्तत्तत्ता
भित्तंसजानीयविजातीयस्वगताख्यभेदत्रयसूत्र्यं सर्वविशेषवि
निर्मुक्तमनुभूतिमात्रं ब्रह्मसर्ववेदान्तप्रतिपाद्यमित्याहुतदप्यसु
क्ततरं भेदविषयकवाक्यसहस्रविरोधात् ननु वेदांतशास्त्रे भेदा
भेदविषयकानामनुभयविधवाक्यानां प्रवणोपि जीवेश्वरभेदस्य प्र
त्यक्षसिद्धत्वेन भेदप्रतिपादकवाक्यकदं सस्य भेदानुवादयत्वेन
दोर्वल्यात् अभेदपराणां तु वाक्यानामन्यविषयाभावेनास्वार्थेपव
प्रामाण्यात्वावस्ये उपक्रमादिषडलिंगोपेतत्वाच्च तस्मादप्येताभिन्न
ब्रह्मसर्ववेदांतार्थभूतमिति चेन्न अभयविधवाक्यानामपित्तल्यो
गक्षेमत्वात् तथाहि न तावत्प्रत्यक्षगोचरो जीवेश्वरभेदः तयो रती
दियत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् नैदियाणि नानुमानमिति श्रुते प्रतियो
गिप्रत्यक्षनिरूप्यत्वाद्भेदस्यैव भेदस्य प्रत्यक्षगोचरत्वासिद्धौ तवि
षयकवाक्यानामनुवादपरत्वा न हंतया स्वार्थेपवसुप्रमाणत्वम
नापितात्यर्थनिर्णयोपयिकषडलिंगोपेताभेदवाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म
सर्वधर्मविनिर्मुक्तस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वा नभ्युपगमात्
वाक्यमात्रस्य किंचिद्वर्मावच्छिन्नवस्तुप्रतिपादनपरत्वनियमात् एवं
सर्वप्रमाणाविषयत्वेन गगनकुसुभायमानत्वप्रसंगाच्च वाच्यत्वेचा
स्य प्रत्यक्षाभ्युपगमप्रसंगात् असममतप्रवेशाच्च नापिषडलिंगो
पेतत्वेनाभेदवाक्यानां प्रावल्प्यशक्यते वक्तुं भेदवाक्यानामपितथा
त्वप्रवणत् तस्यास्मात्प्रायतेऽन्यामिब्रह्मणो भेदस्य षडलिंगोपे

तवाकावाच्यत्वे ह्यद्वयत्वात् केवेत्येव कृत्यं तर्कमिहामि सुपक्रमः
पृथगेत्यात्मः तर्कमीत्युपसंहारः १ पृथगेत्यात्मेत्येकविंशतिकृतोः
भ्यासः २ अन्तर्यामिन्या प्राप्तत्वं दर्शयित्वा ३ सर्वे ब्रह्मविदित्या
दिफलम् ४ तच्चत्वेयात्तवल्कात्तत्रमविद्वांसो तर्कमिहो ब्रह्मग
वीरुदजसंमूर्धन्येति विषयीति निर्दिष्टारूपोर्थवादः ५ यस्य ह्यधि
वीशरीरेये ह्यधिवीनवेद इत्याद्युपपत्तिरिति ६ तथैवात्म्यात्
स तस्माद्देववाक्यानामपि प्रावल्याज्जीवेशयोऽन्तान्ताभेदसंभ
वति नन्वज्ञानादीश्वरपवजीवत्वे प्राप्तरूपनिवृत्तये होत्रज्ञेयापि
मोविद्वांसि सामानाधिकरण्येनैकां ज्ञाने भगवतोपदिष्टे यथारज्ज
रियेन सूर्य इत्यामोपदेशेन सूर्यत्वभ्रमनिवृत्तिरिति स्यात्तथा होत्रज्ञत्वं
भ्रमोपि निवर्तते इति चेत्तत्रास्माभिलेष्टं ह्युच्यतेः अयमर्जुनोपदेशा
परमेश्वरो भगवान् किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेणानिदृशज्ञान
उत्तम निदृशज्ञानश्चेत् चित्मात्रस्वरूपे आत्मन्यतदूपायासासे
भावतया कौन्तेयादिभेददर्शने तान्यस्य उपदेशादिव्यापाराश्च न संभ
वेति अथात्मसाक्षात्काराभावादनिदृशज्ञानरूपज्ञानस्याज्ञत्वादे
वात्मज्ञानोपदेशात् संभो न संभवति व्यापाराश्च न संभवेति उप
देशेति ते ज्ञाने ज्ञानिन स्तत्त्वदर्शिन इत्युक्तेः अतएवमादिवादाः
अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसदाचारविरोधिभिस्तद्वच
नस्थापनद्वाराग्रहैरज्ञानिभिर्मायावादिभिर्जगन्मोहनायेव प्रवर्ति
ता इत्यनादरणीयाः अन्ये तु केवलभेदवाक्याण्येवाङ्गीकृत्य चेतना
मन्त्रभिर्ब्रह्मेति प्राहरेतदपि न शोभने प्रभेदश्रुतीनां सर्वस्वार्थ
त्यागेनात्येतवाथ प्रसङ्गान् केवलभेदवदिनोवात्येतभिन्नयोजीवेश्व
रयोः केनापि प्रकारेणैकात्म्यं भवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशेन संभव
तीति सर्ववेदोत्तरित्यागः स्यात् किंच सर्वे ते परादाद्योऽन्यत्रात्मनो
ऽन्यत्र सर्ववेदेत्यादिश्रुत्याभेदनिर्दिष्टा अवगणत् तस्मान्वात्येतभेदः
संभवतीत्यर्थः अपरे तु चेतनाचेतनवत्त्वमात्रस्य ब्रह्मविशेषणत्वा
त् चेतनाचेतनविशिष्टं ब्रह्म सर्ववेदोत्तरं प्रविषाद्यमिति प्राहरे
तदपि नैव चारुतरं स्वारस्याभावात् तथाहि व्यावर्तकत्वेनावधि

श्री.
गी. टी.
३.

२७

शेषात्तमिति सर्वपक्षसामान्ये एवं विद्विहस्तनो ब्रह्मविशेषात्
ताभ्युपगमे किं वा वस्तुताभ्यावावर्तकाभ्यावावर्तविवक्षितमि
ति विवेचनीयेन च तत्तावच्चैतनाचेतनभूतावेवताभ्यावावर्तते इ
ति वाच्यं अतएव संभवान् एकस्यैव वस्तुनः कर्मकर्तृत्वव्याव
र्तव्यावर्तकत्वादृष्टश्रुतत्वात् नालिख नापि वस्तुतरेणावर्त्यमि
ति वाच्यम् तत्त्वत्रयमिन्नपदार्थान्नराभावादनभ्युपगमाच्च किं
चचेतनाचेतनविशिष्टब्रह्महेताभ्युपगमेपि ब्रह्मचेतनाचेतना
भ्यामेवेतयोश्च परस्परभेदस्वाभाविकोऽभ्युपगम्यते एवमवज्ञिः
अन्यथा स्वभावसो कर्णप्रसक्तेः एवं भेदमप्यंगीकृत्य पुनर्विशिष्टो
गीकारात्मकगौरवाद्दरीयत्वं स्वाभाविकभेदमनस्यैव लाचवात्
एतदुक्तं भवति शास्त्रेतावत्सदेवसौम्येदमग्रसीदेकमेवाहि
तीयं आत्मावा इदमेकमेवाग्रसीत् इति एकोऽवै नारायणाग्र
सीत् तत्त्वमस्य यमात्मा ब्रह्म आत्मेवेदं सर्वं सर्वं त्वलि दं ब्रह्म ते वाग्र
हमस्मि भगवतो देवते अहं वै त्वमसि देवते तदात्मानमेवावेदं हे
ब्रह्मास्मीति तदनन्यत्वं सारं भगवाद्वादिभ्य इत्यादीनामभेदवाक्या
नानि न्योनित्यानां चेतनचेतनानां ज्ञाज्ञाज्ञादजावीशानीशो अजो
ह्येको जघमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा मजोऽन्यः जुष्टं यदा
यस्य त्वम्यमीशं तत्स हि मा मेति वीतशोकः दृष्टगात्मानं प्रेरिता
रं च मत्वा प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्युगोऽशुः प्रहारात्परतः परतः तस्मिं लो
काः प्रिताः सर्वं भीष्मास्माद्वानः पवते तद्भूतयोनिप्रवदेति धीराः
एष योनिः सर्वस्य स्यादरस्य चरस्य च सर्वान् लोकानि शाने इशानी
भिः सर्वस्य प्रभुमीशाने तमीशराणां परमं महेश्वरं न तत्समस्या
अधिकश्च दृश्यते पराश्रयशक्तिर्विविधैव श्रूयते सर्वं स्पवशीस
र्वं स्पेशतः विवक्षितगुणोपपत्तेस्तु सर्वधर्मोपपत्तेस्तु सर्वोपेता
च सामेदं यपदेशाश्चात्यः अभिकर्तृभेदनिर्देशात् इत्यादिभेदय
राणां सर्वं ते परादाद्योऽन्यज्ञात्तनः सर्वं वेद इत्यादिभेदनिषेधप
राणां अथात आदेशो नेति नेति अस्यां स न गीवत्यादिनिषेधवि
षयकानोचप्रवणान्ननेषामितरेतरवायवायकभावो वक्तुं श

कास्तसवलनात्सर्वेषामपि स्वार्थप्रामाण्यसिद्धये जगद्विज्ञाभिन्ने
 लसूत्रकृद्भिर्निर्णीते तेनाभिप्रायेण तद्वृत्तकसूत्राणि प्रणीतवान्
 शौनानावयपदेशादन्यथावापि दाशकिनवादिनमयीयतएकेउभ
 ययपदेशात्तद्विकुंडलवत् शरीरस्योभयेपिभेदेनेनमयीयतस्या
 दीनितस्मात्स्वाभाविकभेदाभेदात्मकमेव ब्रह्मसर्ववैदोतप्रतिपा
 द्यते देवास्मिन् श्लोके ज्ञानमर्जनाय भगवतो यदिष्टमित्यले विल
 रेण २ ॥

+ एवं देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणं स मधुसूदनी टीका १५ प्रकाशं ते ब्रह्म मभिधाय तस्य पारमार्थिकं तत्त्वमसंसारि
 परमात्मनैका माह ॥

सर्वज्ञे त्रेषु य एकः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशश्चेतन्यरूपः नित्यो विभुश्च त
 मविद्याया रोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मक्षेत्रज्ञमाविद्यक
 रूपपरित्यागेन मामीश्वरमसंसारिणमहितीयं ब्रह्मानंदरूपं वि
 द्विजानीहि देभारत एवं च क्षेत्रमाया कल्पितं मिथ्या क्षेत्रज्ञस्य पर
 मार्थसत्यसद्ब्रह्मापि स्थानमिति क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञयो र्यत्ज्ञानं तदेव मोक्ष
 साधनत्वात् ज्ञानं प्रविद्याविरोधि प्रकाशरूपं मम मत्तं अन्यत्वं ज्ञा
 नमेव तं विरोधित्वादिन्यभिप्रायः अत्र जीवेश्वरयोराविद्यको भेदः
 पारमार्थिकस्त्वभेद इत्यत्र युक्तयो भाष्यकृद्भिर्दर्शिताः अस्माभिरु
 त्थं विस्तरभयात् प्रागेव ब्रह्मोक्तत्वाच्च नोपन्यस्ताः २

॥

सदानंदी टीका ॥

एवं देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणं पदार्थो विलक्षणः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशो स्तीत्य
 भिधायकतेर्मतं १ तस्य यद्वास्तवं तत्त्वमहावाक्यार्थमद्वये ब्रह्मा
 तैकं स्वयं ब्राह्मणं भगवान्करुणानिधिः २ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु सर्व
 क्षेत्रेषु विद्वान् क्षेत्रज्ञ एक एवास्ति स्वप्रकाशो ह्यो विभुः ३ तस्मि
 न्नविद्यया यत्कलं कर्तृत्वाद्यविलंभं परित्यज्य तमात्मानं क्षेत्रज्ञं
 मामवेहि भोः ४ अहमेवाहयानंदः प्रत्यगात्माक्षरोचलः सर्वज्ञ
 त्रेषु मयैव कल्पितेषु तृतेषु च ५ जीवो तर्क्यमि सात्मा तजयान्न
 स्थितः स्वयं मायया कल्पितो भेदः क्षेत्रज्ञे मयि विद्वान् ६ विद्यया तं
 च तत्कार्यं भेदेन क्तात्मगोचरं निर्विकारं सदा मुक्तं मामखंडं चिदह

श्री.
गी. टी.
३.

ये १ विहितं प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञं त्रैलोक्यमादरात् यतो मायाकृतो वेधः
क्षेत्रज्ञेन त्ववस्तुतः ८ नित्यसुखसुभाषितः क्षेत्रज्ञो हेमहेमेश्वरः
परात्मनोऽप्यनेन स्पक्षेत्रज्ञत्वमवियया क्षेत्रज्ञे चापि मोविहीत्येवं स
सुपपद्यते सर्वज्ञत्वादयो धर्मा मायया परमेश्वरे ९ कल्पितास्तेन
सत्येस्मिन्कथं स्युः स्वात्मनीश्वरे तथा लज्जतमव्यामेधर्मा माया प्र
कल्पिताः नैव तैरात्मनः संगः कूटस्थस्यामलात्मनः तेन जीवग
तो वेधो न प्रसज्यत ईश्वरे १३ न सार्वज्ञ्यादयो धर्मा जीवे वा संत्य संक
रात् यजोपाधिको भेदः परमेश्वरजीवयोः व्यवहारस्थले स्माभिः
स्वीकृतस्तत्पतयोः धर्माणो संकरो नास्ति न तत्रा भेद इष्यते १४
ननु स्वाभाविको भेदः प्रसिद्धोऽस्ती शजीवयोः प्रत्यक्षेणानुमानेन
वेदो नैः स्मृतिमिस्तथा १५ प्रत्यक्षेण तावदस्य त्रभेदे जीवेशयोः स्फुटे
नाहे सर्वज्ञस्यायनुभवो निविवादतः न चात्र ध्यतभावता इह स्म
राः परमात्मनः तद्भिदापि न चाप्यहंस्तीति वाच्यं कदाचन यत्सत्त्वे
तर्कितं यत्रानुपलब्धि विरोधि च तदभावः सदाप्यहं गोचरस्तत्र
संमतः १६ यस्मादभावप्रत्यक्षे प्रत्यक्षे प्रतियोगिनः प्रत्ययव्यतिरे
काभ्यां व्यभिचारात्तत्कारणं दृष्टिबीज्यभावस्य जलाणो नैव दृश्य
ते प्रत्यक्षत्वमतो नास्ति तत्रैतत्त्वमव्याख्यः १७ स्तम्भः पिशाचो ना
स्तीति प्रत्यक्षस्य च दर्शनात् प्रमेवैव्यतिरेकेपि व्यभिचारस्तयोर्हं
योः १८ प्रतोभानानुसारेण कल्प्यं सद्भिः प्रयोजकं प्रत्यथा जीवपर
यो रभेदः कति सद्भिः १९ प्रप्रसक्तनिषेधस्य कर्तृत्वे भवनामते किं
च जीवेशं सद्भेदवोधि वेदगिरौ स्वतः २३ प्रमाणात्वात्तत्रांशका स्याद
नुवादकता त्वया तत्रैव वेदतात्पर्येन नैको न व संमते २४ ननु
बुद्धिविशिष्टस्य भेद ईशात्प्रतीयते सममापीशपवास्ति व्यवहार
स्थले किल २५ यच्च नेष्टो विप्रुहस्य परस्मात्प्रत्यगात्मनः भेदः सो
न्नभातीत्यांशकायामभिधीयते २६ सप्तज्ञानाप्रययैव भेद ईशा
त्प्रतीयते सप्तज्ञानाप्रययैव स्ति प्रत्यगात्मा हि विनयः २७ यो भु
नात्राहमस्वासेयस्य मेज्ञानमीदृशं संसारी सोहमानेदस्वरूपात्पर
मेश्वरात् २८ भिन्नोऽस्मीत्याहते भ्रान्तिः संसारस्याप्रयोहियः सजीवो

भिन्नपदवास्तिपरस्मात्त्रित्यसुक्ततः ३५ ईश्वरस्यापि भेदोक्तिजीवात्तेसा
 रिणोक्ततः समैवोशोजीवलोकइत्यादितदुदीरणात् ३० तेनैवानु
 मितेनस्यप्रत्यक्षमपिसाथकं इःवाननुभवित्वादभोतत्वात्सख
 ततः ३१ असंसारितयाब्रह्मजीवादिनेविनिश्चिते असर्वज्ञतयास
 र्वशक्तिवाद्भोतभावतः ३२ असत्तंत्रतयाजीवोब्रह्मणोभिन्नईर्यते
 इत्यप्यहानुमानाभ्यांसिद्धोभेदस्तयोर्हयोः ३३ हासुपर्णोतिसुखा
 स्तिश्रुतिर्भेदैकतत्परा शारीरस्योभयेपीहभेदेनैतमधीयते ३४
 इत्यादीन्यपिसूत्राणिभेदनिष्ठानितेतिच नचप्रत्यक्षप्राप्तस्यानुवा
 दयेकतेःसूत्रेः ३५ प्रत्यक्षस्यप्रमाणत्वेभेदसिद्धिस्ततोपिच आग
 मस्यानुवादत्वेपीष्टसिद्धिर्भवेन्मम भेदप्रत्यक्षदार्ढ्यस्यहेतुत्वादेव
 नक्षतिः अनभ्यस्तजलेपेससूत्रस्यैतस्यादितःसयं ३७ प्रवृत्तमानदा
 र्ढ्यमानानंतरप्रवृत्तिवत् प्रयैरोसमाताथक्षप्रामाणानिश्चयेसति
 ३८ अग्निहिमस्यचेत्येवमनुवादोपिसाथकः भेदप्रत्यक्षदार्ढ्य
 तथात्रापिसुइष्यतां ३९ किंचभेदकृतेमानेसूत्रन्यायाःसतोयतः
 भेदाथज्ञानयेक्षत्वात्रसापेक्षानुवादमा ४० निरपेक्षानुवादत्वेनाप्रा
 माण्यस्यसाथकं धारावाहकबुद्धेहिपथाप्रामाण्यमिष्यते ४१ निर
 पेक्षानुवादत्वेतथात्रापिष्यतोक्ततेः अपिचहासुपर्णोतिसुखायाः
 कृतिसिद्धिरः ४२ अस्यनुवादमात्रत्वेविचारोतरमप्यथ निरर्थका
 नुवादस्यायोगादेवाविचारणा ४३ विधिसूत्रत्यर्थमथवात्यविधाना
 यमेववा अनुवाद्यनिषेधायाबुवादोवेष्यतेकृतेः ४४ नाद्यास्तिवा
 पुःक्षेपिष्टेत्यादिवक्तृतयेमतः विधेकवाक्यतानास्तिनार्थवादत्व
 मस्यतः ४५ द्वितीयेत्यविधानायानुवादत्वेतसातदा तात्त्विकत्वम
 नूयस्यवक्तव्यस्याद्विचारतः ४६ मानेनात्यविधानायानूदितस्यवद
 श्यते नियमस्तानिकत्वस्यपथादभाज्यहोत्यपि ४७ नानुवाद्यनिषे
 धायानुवादोस्तीहवक्तृतेः वाकोस्मिन्नेहानास्तिकिंचनेतिनिषेधके
 ४८ भेदस्यकिंचनेत्यत्रानूदितत्वात्प्रत्यक्षया अनुवादोमतोत्यत्रहा
 सपर्णोतिचकृतौ ४९ हासपर्णोतिवाक्यस्याज्ञानज्ञापकलक्षणं अ
 स्मेवविधिप्रोक्तमनश्चान्निसिद्धयेः ५० जीवसंचात्यरोभिन्नोवि

श्री.
गी. टी.
३.

मस्यादिक्रतेः नाभ्योतोलीतिवाक्यस्यास्युतैकानुवादके ५१
अनादिवादिसेसिद्धाभेदप्राप्तिर्नतः दितौ तत्त्वमस्यादिवाक्येनैव
भेदविरोध्यपि ५२ तदाप्रयतयायदातजन्मत्वेनतस्यच तद्यपदे
शस्तेवेतन्ममित्यत्रनिर्णयः ५३ दौर्बल्येविदितार्थत्वाद्यदिभेदक
तेर्मते विरुद्धार्थतयातर्हिदौर्बल्यमभिदाक्रतेः ५४ यद्यप्यज्ञावि
रुद्धैकपरावेक्यक्रतिर्मता तर्हिभेदक्रतिलोकसिद्धभेदपरस्तभोः
५५ यदिषद्वियतात्यर्थलिंगवत्वेनसर्वतः प्रवलेक्यक्रतिसहित
तत्त्वस्यादिदाक्रतेः ५६ उपक्रमोपसंहारवभ्यासेपूर्वनाफले अ
र्थवादोपपत्तीवल्लिंगतात्यर्थनिर्णये पतञ्जल्यद्विधिलिंगभेदेनात्य
र्थनिर्णये अस्तेवतत्कथंचेत्याकोहायामभिधीयते ५७ अथर्वण
क्रतौभेदेहास्यपणोत्पक्रमः परेसास्यस्यैतीत्यस्यसंहारश्च
ते ५८ भिन्नाप्रयतयालोकेसाट्टशस्यचदर्शने अतोस्तत्रापसंहा
रोभेदमात्रैकगोचरः ६० तयोरन्यस्तथानप्रत्ययस्यादिकप्रतौ
अभ्यासोक्तितथाप्यत्रभिदासत्यमितिप्रतौ ६१ शास्त्रैकगम्योयोभे
दश्चरप्रतियोगिकः कालवयेष्यवाधोक्तितथानहर्मिकोपियः ६
विताभ्यादिविज्ञानभेदज्ञानेनजायतेधर्मिणः परमेशस्ययादवा
प्रतियोगितः ६३ मातोजरागोचरत्वात्तद्देहोपितथेष्यते अतःशा
स्त्रविनाप्राप्तेरस्यैवत्वमपीष्यते ६४ पुण्यपापेविभ्रयेतिफलेसम्य
गुदाहृतं अस्यमहिमानमितिबीजशोकइतिप्रतौ ६५ स्मृतिरूपो
र्थवादोक्तितफलंयतर्हिः महिमायःसजीवस्यनैवसंभवती
त्यपि ६६ अनप्रत्ययइत्येवमुपपत्तिरपीरिता इत्यद्विधिलिंग
भेदेनात्यर्थनिर्णये ६७ निषेधवाक्यरूपत्वात्प्रवलेक्यक्रतियदि
असहेत्यादिवाक्यस्याप्रवलेतर्हि वैदिके ६८ अतोप्येकानिषेधात्मा
भेदपवक्रतेर्मतः किंचभेदक्रतिष्वेवप्रवलेक्यक्रतेभवेत् ६९
प्रत्यक्षादिकसंवादान्नयानिरवकाशिका यतयेक्यक्रतिर्ब्रह्मपद
वाचेपरेश्वरे ७० तत्परातर्हिलोकेस्मिन्सजातीयः परेशितः तर्हिभे
दक्रतिसिद्धहेदाभावेवकाशगा ७१ नव्यावहारिकोयच्चभेदोमु
क्तावपिप्रतेः सकामानक्रतेसर्वान्ब्रह्मणोतिभिदाक्रता ७२ तर्हि

सावन्तरामुक्तिर्मन्त्रेयं हरिणोरिता इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यः
 मागताः ७३ सर्गोपिनोपजायेते प्रलयेन व्यथेति च इति सर्गोऽयं भावो
 क्तः परमासक्तिरेव सा ७४ भूमविद्याफलं प्रोक्तं चोदोगेपितं येन
 च तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ ७५ एकधा भवतीत्यत्र
 भेदस्योक्तिः प्रजाप्रकृतौ परं ज्योतिरूपेणादौ स्वेन रूपेणातद्विदः ७६
 आदिर्भावोक्तिस्तु सक्तिस्तत्र भेदः प्रकृतस्फुटं पुण्यपापे विधेयं निस
 र्वकर्मक्षयप्रकृतैः ७७ सक्तिः सा परमाज्ञेयानातः सावन्तरा भवेत्
 प्रेरितारं यजज्ञं पश्यत्यन्ये महेश्वरं ७८ तेनामृतत्वमेतीति भेद
 यी सक्तिसाधने प्रत्युतैको प्रमाणो नो किंचिदस्तीह साधकं ७९ आ
 त्मत्वात्रैव भिद्यन्ते जीवा वै परमात्मनः परमात्मवदेवेत्यनुमानेमा
 नमत्र चेत् ८० मैवं प्रत्यक्षमानेनापहृतो विषयोऽस्य भोः विज्ञात्वा
 दिरूपस्य स्वात्मत्वस्य मतेन च ८१ हेतो रसिद्धेस्तद्वत्त्वे वेद्यत्वादेरसि
 द्धत्वात् वाप्येकोऽप्रतिर्मानेन तस्याश्रयपरत्वनः ८२ प्रत्यक्षादिकसे
 सिद्धभेदप्रतिविरोधतः तस्मात्कुत्यादिसिद्धत्वाजीवेश्वरभिदाह्य
 तः ८३ परमार्थस्वरूपास्तीत्येवं भेदनयोजयी श्रुतः स्वाभाविके भेदे
 सत्यत्रैश्वरजीवयोः ८४ क्षेत्रज्ञवत्त्वणोरैक्यं कथं भगवतोर्मते सं
 मते स्याद्यतो वादित्वयैको वत्त्वजीवयोः ८५ तस्मात्क्षेत्रज्ञमित्यादे
 रयमर्थो हरेर्मतः सर्वक्षेत्रज्ञदेवादिदेहेषु फलशालिषु ८६ ज्ञा
 त्वैकोऽप्यमात्मानं क्षेत्रज्ञं मोमरात्मकं विद्विवापीत्यपैर्मात्रं विद्वि
 क्षेत्रमपीश्वरं ८७ क्षेत्रज्ञपरयोर्देहदेहिभावनिवेयनं सामाना
 धिकरण्यं मोक्षेत्रज्ञमिति पुज्यते ८८ जीवरूपशरीरेण युक्तान्
 यीमिणश्चितः त्वमर्थस्तदर्थेन सर्वज्ञेन परात्मना ८९ अभेद
 बोधने श्रीमहरीणो वेति नृप्यते जीवस्य शरीरत्वात् शरीरी परमेश्व
 रः ९० तयोरेकं स्वरूपेण प्रतिषिद्धं पुरैव च तज्जन्तत्वेन वा तस्य
 तद्यप्यदेश इष्यते ९१ तदाश्रयतया वास्तु क्षेत्रज्ञं विद्विमा मिति आ
 त्मत्वं जीवक्षेत्रज्ञशब्दानां हि नियन्तरी ९२ सर्वान्तर्यामिणीशोस्ति
 शक्तिरागमसंमता अन्तर्यामिपुरेमानं प्रतिवाक्यं सहस्रशः ९३
 अत आह स भगवान् क्षेत्रज्ञं विद्विमा मिति क्षेत्रज्ञक्षेत्रज्ञयोरेवं वि

30

वैकविषयंतयोः १५ मदात्मकत्वविषयं ज्ञानमुक्तमिहोक्तमेतदेवा
देयमाहृत्य ज्ञानमित्येवमेतत् १५ इत्येवाभाविकेभेदे सत्यं चेत्
जीवयोः उक्तरीत्यात्मभेदोक्तिर्नान्यथातिविरोधतः १६ सार्वज्ञ्यादि
गुणानेन शक्तौ चर्यादिशालिना अतैश्चर्यादिदुष्टस्याभेदो नैवास्ति
युक्तिभाक् १७ उपदेशोपदेशादिव्यवहारोऽपि दुर्घटः येषां वादेन
तोऽप्येव भेदोपलब्धोऽतिशुक्तिमान् १८ एवं चिदचिदीशानां स्वरूपेण
स्वभावतः भेदसम्पत्तयेतीनां कृतनामविरोधतः १९ भिन्नोचिं
त्यो महेशः स्थिरचराणां तः क्षेत्रवित्तेन्द्रदेहः शेषेतर्कामिगीर्भिः
स्मृतिभिरपि भिदायस्वीजास्तदेषा प्रत्यक्षादिप्रमाणैरहमनुभव
तः सिद्धभेदोऽवशिष्टः कृष्णः कृष्णः स्तिजीवोऽभ्रमशान्तवलिनी भेदसि
द्धिर्मेतत् १० अत्राभिधीयते चोतसिंहोतोहरिसंमतः स्यादेवेय
दिसंसिद्धेदो जीवेशयोर्दृढः १ मानसूयतया तास्ति परमार्थभि
दानयोः नात्योतोस्तीति सहाकांभेदमेतत्प्रवायते २ जीवेशयोर्भेदे
तत्राभावेऽतः प्रमाणोक्ततयोर्विलाः सूत्राणि स्मृतयोर्विहङ्गिणी
तानुभवोनयः पारमार्थिकताभेदे जातिगोत्रादिवज्रहि सत्तातिरि
क्ताया जातेः सत्तावाप्यत्र संभवात् परार्थमात्रेणैवास्ति जातिः काच
न संमता सामान्यादौ यतो जातिर्नैवांगीक्रियते बुधैः ५ पराभिमत
सत्ताख्यजातेर्देव्यादिकत्रये हन्ति तान्नैव साभेदेभावधर्मतयेष्यते ६
नवाप्रामाणिकत्वे स्याद्भेदस्य कृतिवायनात् प्रत्यक्षावाप्यभेदस्य वा
धिकाशतः शः कृतिः ७ प्रत्यक्षावाप्यमात्रेण न हि सत्याभिदा भवेत्
चंद्रेशादेशिकत्वे च प्रत्यक्षावाप्यमस्यपि ८ शास्त्रतो वाप्यमस्येव न
याभेदोऽपि वाप्यते नात्योतोस्तीशतो दृष्टान्नोऽतानो विलक्षणः ९
इत्यादिभेदवायेन वस्मात्तैकापरा कृतिः न त्वन्यतात्पस्याः कृते
रन्यविरोधतः १० भिन्नोचिं त्यो जीवसंवादि सस्याः सानुवादिका मैवं
कृतिवमेवाप्युर्भगाववसोयतः ११ ननु सिद्धासु शाखासु पादः
ऊत्रापि दृश्यते कृतिवेष्यस्य नाभेदप्रतिषेधकता भवेत् १२ प्रत्य
तास्यैव वाक्यस्य भेदवायकत्वेऽप्येते जीवसंचान्त्रभिन्नोचिं चित्त इत्य
र्थतः स्फुटं शब्दतो वाच्यतो वाक्येनाभेदप्रतिषेधकं किंचायं प्रति

वेधोपिकस्याभेदस्य बाधकः १४ प्रातीतिकस्याभेदस्य किंवावहा १
 रिकस्य वा उताहोवास्तवस्यास्ति नायः संगच्छते पृणः १५ शुक्तिरू
 षादिवत्रायमपरोक्षप्रतीतिभाक् भेदप्रमाविरोधाच्च नायं प्राती
 ति को भवेत् १६ न द्वितीयो न योयं स्यात्तस्य सत्ता कयोर्हयोः विरो
 धादेकदैकत्रविभेदाभेदयोः स्वतः १७ वास्तवस्याप्यभेदस्य निषेधो
 नोपपद्यते न व्यावहारिको भेदोऽस्य भेदं पारमार्थिकं १८ बाधते तो
 ष्य बाधोऽस्ति स्य भेदः कृति संमतः एतेन भेदवाक्येन जीवतादात्म्य
 मीश्वरे प्रतिषिध्यत इत्येवं प्रत्युक्तं तत्कथं पृण न जीवस्यावच्छिन्नस्य
 यदप्यव्यावहारिकं तदेव ब्रह्मणोरूपे वेदोतिभिरितीष्यते नायोतो
 लीति वाक्यार्थोऽप्यभेदः परमार्थतः १९ ननु भेदोऽपि मानेन सिद्धोऽस्ति
 कृतिवाक्यतः सत्यश्रुत्या सत्यो जीवः सत्यं भिदा सतीति चेत् २० मैवं
 प्रसिद्धशास्त्रासने देवाकां प्रदृश्यते कृति त्वेयस्य भेदापवादकृतिः
 विरोधतः २१ न स्यात्स्वार्थपरत्वेन हास्तभेदपरवचः सत्यश्रुतेति
 चिदातोऽसि कालावाधते रित्ता नत्वात्मनो हि सत्यत्वे जीवत्वमपि वा
 स्तवे किंतु स्यादिति शंकायामसत्यो जीव उच्यते विशिष्टप्रतिषेधस्य
 संक्रमः स्याद्विशेषणो विशेष्यवाधे सत्येवं जीवत्वेनैव वास्तवे २२ व
 ह्नकृत्यतुरोपेन ह्येदो सत्य इति कृतेः प्रनेने ह्यभिदा सत्या सजातीया
 निराकृता २३ सत्यं भिदा सत्यमिति विजातीय निराकृतिः पंचभूता
 त्मके विष्ये सत्यशब्देन कीर्तितं २४ सच्चिदात्मनोऽस्येभिदाभिद्यत
 एव तत् इत्यसत्यमनिर्वाच्येन दाढीय पुनर्वचः भिदा सत्यं भिदेत्ये
 वेकाकाक्षित्या यतो भवेत् उभयत्रान्वयीत्येवं तदाको भेदवाधकं २५
 विभेदजनकं ज्ञानेनाश्रमात्पतिके गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंते
 कः करिष्यति २६ इत्येवं भेदमाह्वयस्य निरेषानिषेधनि आत्मैतित्
 यगच्छंतियाहयेति च सजनाः २७ इत्यादीन्यपि सूत्राणि भेदेचापवदं
 गले प्रभेदकृतिरेवेहित्यपरत्वेन हेतुना २८ सतोऽवलवती ज्ञेयाया
 ज्ञातत्वापकत्वतः तदात्मानमेव वेदहेतुब्रह्मास्तीति वाक्यतः २९ ब्र
 ह्मात्मैक्यपियामोक्षः सर्वात्मतामिलक्षणः प्रतिवेदोतमस्येवलिंगा
 मात्मैक्यनिर्णीये ३० अतः स्वार्थपराभेदकृतिर्वलवती भवेत् न च भे

श्री.
गी. टी.
३.

देहितात्पर्यकस्याप्रपिक्तेः सत्तेः ३६ ननु केदासपणोतिक्तेर्भेद
परत्वं मैवेतस्याहिभेदात्तवादान्प्रतिषेधतः ३७ अभेदपवता
त्ययेनभेदेनकथंशृणु ब्रह्मात्मैवेदमसत्तेपुरस्तादितिवाक्यतः ३८
सर्वोक्तत्वेविनिर्दिष्टेब्रह्मणःपरमात्मनः भोक्तृभेदाच्चभोक्तृस्याद्ब्रह्मा
पितृहितञ्चन ३९ युक्तंनस्मात्सर्वोक्तब्रह्मेत्याशंकापच्यते मंत्रो
येहासपणोतिनित्यार्थोयमुदीर्यते ४० यौदौजीवेश्वरोविवप्रतिवि
वस्रूपिणो अस्मिंशरीरेवर्तेतेतयोर्मध्येन्यशितः ४१ धीप्रतिविंव
भूतस्तदभेदात्पासतोभूमी सतदमीभिमानीसम्भुक्तेकर्मफलेततः
४२ सपवान्यःस्येविवभूतःसाक्षीविदह्यः बुद्धितादात्म्यशून्यःसं
क्षिदानेदचनात्मना ४३ अनप्रभोगशून्यःसन्नदासीनःप्रकाशते अ
नप्रतिनिभोक्तृत्वनिषेधःप्रत्यगात्मनः सर्वथातत्रजीवस्यसाक्षाद्भो
गनिषेधतः कस्य स्यात्तहिभोक्तृत्वमित्याशंकाहवेदगीः ४४ सप
वात्पक्षयावुत्पातादात्मात्पासतःफले भुक्तइत्येनभोक्तृत्वयोविरो
धोपिचिह्ने ४५ अतःपैंगरहस्येस्यवात्यानेषुहसत्वयोः सत्त्वविच्छा
ययायुक्तमंतःकरणमुच्यते ४६ क्षेत्रज्ञःशुद्धआत्माविह्वनःसाक्षी
तयोरितः सत्त्वभोक्तृत्वमायायशुद्धे तच्चतिविध्यते ४७ भेदानुवा
दसर्वेणमंत्रोयेषुहविह्वने तत्परोनतजीवेश्वभेदमप्यवगाहने ४८
अतश्चाविद्यकंभोक्तृभावमेवमनूयसः हासपणोतिनिर्दिष्टवेतन्या
त्मेकान्तपरः ४९ ब्रह्मात्मनोहिजीवस्यनित्यमुक्तस्यवस्तुतः बुद्धिता
दात्मासावेणसंसारित्वेनवस्तुतः ५० उपक्रमादितात्पर्यलिंगाभावा
द्भिदाक्तेःनभेदपरतासिद्धेहयातस्यायनप्रमः ५१ त्वत्तत्तेचत
योर्मध्यकोआतीत्युदीरिते अर्थादीशोनवाआतीत्येवसिद्धेष्टय
ग्वचः ५२ अथास्यादनुवादस्यगतौसत्योतसंभवः पश्यत्ययदेवद
तोवामेनाद्योत्पदीरणान् ५३ नपश्यतीतरेणानिनिषेधोर्थादिसि
द्यति हासपणोतिमंत्रोयेषुहब्रह्मात्मजत्परः ५४ अशनायादिरा
हित्येवस्तुतःप्रत्यगात्मनः भोगस्यकल्पितत्वात्तदपिहानेत्यसंगात्
५५ यदाभुक्तेतदावायेनभुक्तेपरमाथतः भासमानेपिबर्णेवेनवेव
णोतिवस्तुतः ५६ जीवेश्वराश्रयेदेहेसमानेपुरुषोप्यये निमग्नोवि

श्रयाभातिकर्तृत्वाद्यभिमानतः ५८ मोहाहतस्वरूपत्वाद्योचनीव
मवस्तुतः श्रुतोब्रह्मात्मनोरेकासाक्षात्कारोदयादयं ५९ देहत्रया
मृयाभूतेदेहत्रितयसाक्षिणे कार्यकरणसेवातैःसेवितेसुसु
द्यते ६० शोधितत्वेपदार्थेवासंतमीशेचपश्यति साक्षात्करोतिसा
त्मानंब्रह्मभूतमकल्मषं ६१ तदास्यमहिमानंस्वमपरिच्छिन्नमहा
यं पद्मानंदेस्येवीतशोकइत्यर्थिकाकृतिः स्थातात्पर्यवतीभेदे
कथं ब्रह्मेकागोचराय हास्यं विवेकाद्यैः शोधिताशयकिल्विषैः ६२
सनकाद्यैः सदासेव्यमानमात्मतयोतरे अन्यदेहत्रयाद्भिन्नमीदृ
शं यर्हि पश्यति ६३ तत्त्वमंजीवतोभिन्नं पश्यतीत्यर्थे इत्यने त्वयो
क्तानां विकल्पानां नास्त्यतः सावकाशात् ६४ न हेतुर्भेदधीर्मुक्तैः सा
क्षाच्छ्रुतिविरोधतः तं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नामः पेषा विमुक्तये भेदे
स्य महिमानं स्यात्प्राप्तीत्येतद्विरुद्धं के नामो न्यदीये प्राप्नोति महि
मानमिदं जसा ६५ तत्त्वत्वे भजतीत्येवं कल्पनापि न पुज्यते नापि
स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयं मुख्यसंभवात् ६६ ब्रह्मवेदसब्रह्मेव भव
तीति श्रुतेरपि निरंजनपदेनात्राविव्याराहित्यमुच्यते ६७ परमेसा
रमिमेकासाक्षाद्देतामृते परं यस्मादमृतसादृश्यमेकत्वे पर्यवस्य
ति ७० अल्पमप्यंतरं कुर्वन्भयेयातीति दोषतः मृत्योः समस्तमाप्नो
तिय इह तानेव पश्यति ७१ अन्यो सावन्यपवाहमिति देवपशुश्रुतः
नात्र काचिद्विदेत्येवं भेदनिंदाकृतिर्वह् ७२ तत्र को मोहकः शोक
एकत्वमनुपश्यतः यन्मदमत्रवासी हनत्कस्मात्तु विभेस्यहं ७३
यपवं वेदब्रह्माहमिति सर्वं भवत्ययं इत्यभेदधियामोक्षाभयप्रा
प्तिप्रदर्शनात् ७४ यत्तु सक्तौ भिदासत्वात्परमार्थानदप्यसत्त्वं स
र्वात्मत्वावबोधेन विडुषो ब्रह्मजाकृतेः ७५ विरोधात्रास्ति भेदस्य
गोप्योपि परजीवयोः इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ७६
इत्यभेदपरं वाक्यं वैषम्यं प्रतिषेधतः क्षेत्रज्ञे वापि मोविद्विज्ञानी
त्वामेव मे मते ७७ अविभक्तं च भूतेषु स संसर्गं विनिष्कृते साक्षा
जगद्गुरुः श्रीशः प्राह भेदे स्वजीवयोः ७८ नामरूपादिसक्तः स त्रि
विमुक्तो कृतिः स्वयं नामरूपादिराहित्ये प्रतिपादयति स्फुटे ७९

श्री.
गी. टी.
३.

सादृश्यायोगतः साम्यं सर्वान्वमिति व्यने तस्मात्तत्सर्वमभवदि ।
त्यादिश्रुतिदर्शनात् ८० एतेन ह्यस्य पूर्णादेर्भेदे यस्य स्युस्तथा ३
पञ्चमादिरुदितः स च सम्पद्भिः राकृतः ८१ उपक्रमादिके लिंगे च
लैको सर्वतः श्रुतौ निर्णीतेन च वेदांतभाषादौ स्वरिभिर्न वैः ८२
यत्तु के सकलान्कामान् श्रुते ब्रह्मणा सह सह त्वे ब्रह्मणो भेदं वि
नानेति तदप्यसत् ८३ कामभोगे हि विडम्बः सह त्वे ब्रह्मणा कथं
किं पुत्रेण सहायातः पितेऽप्ययथा भवेत् ८४ पितृगत्यनुकूलं
हि पुत्रे पितृगमने तथा ब्रह्मण्यपि भवेद्भोगो विद्वद्भोगात्कूलतः
८५ तथा च नित्यत्वमन्वविरोधः स्यात्तत्तत्तव भोगे नु ज्ञातृ तेषां
सर्वज्ञस्य विशेषतः श्रुतौ विशेषनिर्देशवेद्यर्थे तव सर्वथा किं
च राजा स्वभूतेन सह भुंक्ते यथा तथा ८६ भुंक्ते विद्वद्भूतस्य प्रा
धान्ये ब्रह्मणो भवेत् ब्रह्मणः सर्वेष्वपि भवेत्तत्तमे मते ८७
ननु स्वामी यथा दासी बालकस्यापि पोषकः न तच्छेषस्तथे शोपि
शुक्तभोगानुकूलतः ८८ मैवं स्वामिति मानुषे भाविभूतोपकार
वत् ईश्वरेत्याप्तकामेनोपकारः कोपितकृतः ८९ तस्माद्ब्रह्मणा ई
शस्य सहवायोगतो न हि सहयोगे तृतीयास्ति न च श्रुतौ भिदा एव
पि ९० किंतु प्रयजनानां यत्सर्वे स्यात्कामभोगजं क्रमेण तद्विश्रुतौ
येषु गप्यतु त्वमश्रुते सर्वानंदलवानो हि ब्रह्मानंदार्णवेलयः प्रा
प्तकामो भवेद्विद्वानित्यभिप्रायप्रागमे सो श्रुते सकलान्कामान् श्रु
मेण सरर्षभाः विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ९१ इत्येवं
ब्रह्मगीतायामेतस्याश्रय ईरितः सर्वेष्टित्यादिवाक्ययद्भूमप्रकर
णस्थिते तत्सर्वस्य परे यद्वा निर्गुणोपासनास्ति ततः तद्देवपुरेय
स्मान्निदिता तत्र भेदधीः ९२ यदल्पेभिर्न मस्तीति तन्मर्ममिति वाक्य
तः तस्मात्प्राप्तिश्रुतिर्भेदे प्रमाणमिति साधितं नाप्यप्यक्षेयतस्तु हि
सत्तामात्रैकगोचरं सावाधिष्ठानविद्यो मनसतो व्यतिरिच्यते ९३
प्रत्यक्षमस्तु दासीनं भेदसत्ताप्रसाधने प्रत्यक्षभेदसत्तायो प्रमाण
स्याप्यभावतः ९४ ननु प्रतीयमानाया भेदनिष्ठतया हि सा सत्ता क
थं भवेदात्मसत्तेत्यत्र प्रणतरे ९५ अधिष्ठानात्मसत्ता नोपलसत्ता

नभिद्यते तदात्मानं स्वयं ब्रह्मा कुरुतेति प्रमाणतः १ परब्रह्मविव
 र्ने स्पृजगतो ब्रह्मतो न हि सनाभिजाततोऽप्यहं ब्रह्म सत्तैकगोचरे २
 कार्यकारणभावोऽपि जगतो ब्रह्मणोऽस्त्वियः कल्पितो यत्तथात्माप्ये
 न कार्येनापि कारणो ३ इतोऽपि भेदसत्तायाऽहिप्रत्यक्षमात्रकं ज
 लादौ गेयप्रत्यक्षवदप्यविषये भवेत् ४ ममेवांश इतीशस्य वाक्य
 महेतवो यकं नांशोऽप्यपरमहेतव्यरागमविरोधतः ५ अथ सत्य
 वभेदो ब्रह्मात्मैकोऽविलः कृतेः नाम्यो तोलीति वाको न तस्मादे
 कान्योजयी ६ नाथ सविषयो भेदः परमार्थो न च कृतेः कल्पितो
 यो न तेनास्ति क्षतिरहेतवादिना ७ तस्मादहेतुसिद्धौ तद्विजये हेतु
 भिः कृतिः नाम्यो तोलीति जयति भेदवादिशुभावहा ८ किंचाथ
 क्षेण भेदोऽपि रस्यते न विदात्मनः शुद्धस्य किंच जीवस्य पीतादात्म्य
 गतस्य च ९ शुद्धमित्यनुभूतिर्हि भेदमत्रावगाहते साधीतादात्म्य
 मापत्रमात्मानं जीशहितं १० विषयीकुरुते नैषा शुद्धमानंदसा
 क्षिणं ननु संसारिणो ज्ञानाद्याऽप्रयत्नात्मनः किल ११ सप्तसंवेधि
 नो भेदो हं विज्ञाने नुभूयते कथं बुद्ध्या वच्छिन्नस्यैवैव भेदो नुभूय
 ते १२ मेवमज्ञानकाले यो हमित्यनुभवेत्क्षणं भाति तस्माद्विभि
 न्नोऽस्ति साक्षी प्रत्यक्षिदात्मकः १३ यदज्ञानकृता देहादिषु हं यी
 दृष्टान्तेण भवेत्तथेव भेदादिभ्यो निधीरपि ते दृष्टा १४ तद्विज्ञान
 दशा योऽतने शभेदो नुभूयते ईश्वरात्साक्षिणो भेदः केन विज्ञानो नुभू
 यते १५ बुद्ध्या धिष्ठानविद्योऽन्तः सत्त्वादेरपि धर्मिता आत्मानेन न क्ष
 तिर्नास्ति शुद्धस्यासंगिनो विभोः १६ केवलाज्ञानशेषेण भात्यशो
 हमिति ध्रुमः नाहमीश इति ध्येतिः सत्ये ज्ञाने स्पष्टश्यते १७ त
 त्रिहृत्ज्ञानसाधोतिर्दृश्यते विदुषः क्वचिन् किंच हेतुब्रह्मविद्यो म
 स्वभावोऽस्मीति धीरुदेत् १८ नतं विराध्य इमा जज्ञानेऽपि विवेद
 गीः अज्ञानहेतुकं भेदं वदतीत्यरजीवयोः १९ अज्ञानेनाहृतं ज्ञानं
 तेन मृत्युंति जेतवः इति मोहो विनिर्दिष्टो हरिणा ज्ञानहेतुकः २०
 सार्वज्ञ्यात्पुनरादेस्तमायया कल्पितत्वतः न भेदस्तत्कृतः सत्यः
 परमेश्वरजीवयोः २१ व्यावहारिकभेदोऽस्त्यपरमेश्वरजीवयोः

श्री.
गी.टी.
३.

३३

व्यवहारस्थले साभिरविस्तीक्रियते सच २२ व्यवहारेस्तु सर्वज्ञ उपा
स्यः परमेश्वरः उपासकोस्तु जीवोयं कृतिस्तुतिप्रमाणतः २३
अतः सार्वसमूहत्वे निरुपायो विद्वये मायया कल्पिते तत्र लौहि
त्ये स्फटिके यथा २४ भेदधीश्वर्यथा र्थास्मात्तदा भेददृशो भयं नैव
हृयाच्छान्तिस्तस्माद्भेदधीर्विश्रुमात्मिका २५ अर्भदो यदि नेष्टः सा
त्तो ज्ञानतोनसा हृयाहृते ततो विमो भेदः कृति संमतः २६ न
यत्तत्ते तत्र तमिपत्र व्याख्यात परजीवयोः नास्ते कौकिल जीवस्य श
रीरत्वात्परेषितः २७ तदा पदेश इत्यादितत्तु चेतकथेषु एत तदा
पदेश इत्यत्र किमभिप्रेतमस्ति ते २८ किं तदा अयता वस्तु हृया
वा कल्पिता यवा नाद्यो जीव परा भेदः कृतिस्तुति शनैर्नयात् २९
सिद्धोक्तिवस्तु तो जीवेन परा अयता भवेत् नहि जीयो यतस्तस्याः
कल्पिताया अविद्यया ३० तत्वावेदकवेदांत प्रमेयत्वेन संभवेत्
अहं ब्रह्मास्मि तत्र भोक्तृत्वमेव त्वमेव न ३१ आत्मा ब्रह्मेव ब्रह्मा तौ
वेद्यत्रात्मबुधस्तुभिः विचिकित्स्य न हीत्यादि महावाक्येषु अपि
त्वङ्मकल्पना योगात्त्र भेदोक्तिमनागपि किंवात्म जीवत्ते तत्र श
ब्दानो हि नियंतरी ३३ लक्षणान्ते मता किंवा मर्यादार्थत्वमयी श्वरे
नाद्यो न पश्यभावादी श्वरे लक्षणो विना ३४ नहि जीयो यतो जीवो
न शरीरे परेषितः नहि जीवः परस्यास्ति भोगाय तनमंजसा ३५
जीवस्य शरीरत्वे तदा च कपदस्य च प्रवृत्तिः स्यादनायासात्तु
क्तेपि शरीरिणि ३६ नैव मलियतो जीवेन शरीरस्य लक्षणो ननु
साक्षात्तात्प्रयत्नेन जन्म व्यापारवत्त्वं ३७ शरीरलक्षणं तत्र जी
वेऽप्यस्ति तथेव ते साक्षात्तस्य शयनस्यापि श्रेयत्वादि हेति चेत्
अंगुल्यादेरपीत्येसात्साक्षात्तायता प्रयत्नतः शरीरत्वं न तद्युक्तं स
र्वलोकविशयतः ३८ सत्यं तावयवित्वे चेच्छरीरत्वं तदप्यहो
जीवेन तावयवित्वस्याप्यभावात्त्रैव सोऽप्रते ४० ब्रह्मण्यपि प्रयत्नस्या
भावाच्चैतत्र सोऽप्रते वेदांतवेद्ये चिदांतौ ब्रह्मण्यपि क्रिययात्मनि ४१
अतित्प्रस्यायनित्यस्य प्रयत्नस्यास्य योग्यता अतो जीवस्य नास्तेन
यत्तापि श्रेयता किल ४२ किं चेष्टरे शरीरित्वे वक्तुमेव न शक्यते स

न

३२

३५

शरीरस्य नास्तेष्वपि यानि निवारणे ५३ निष्कलस्यानिष्ठस्य सत्तेष्वस्य
 महेशितः न संभवेत् शरीरित्वे वा अनोति गतस्य च शरीरत्वे प्रपेदे पिड
 चंटेन चरे चले अविद्या कल्पिते विषये देव रूपे परे यदे ५५ कथं वा त
 छरीरे स्याद्भोगाय तनमीशितः भोक्तृत्वमपि नास्तीति नित्यत्वे निरा
 मये ५६ भोक्तृत्वे च शरीरत्वे मायया प्रत्यगात्मनि कल्पिते तेन संशरी
 प्रत्यगात्मावभासते ५७ तन्निषेधेन सुहृत्वे प्रत्यगात्मनि विद्वने अभो
 क्तृमदे हत्वमसंसारित्वमिष्यते ५८ कथं वेदांतवेद्ये स्मि शरीरित्वे च
 येरितं अंतर्ध्यामिवात्मणो तसर्वे विषयं चराचरे ५९ ब्रह्मणा व्याप्तमि
 ते तत्परे नान्यत्र तत्परे वित्तत्राभ्यां जगत्सर्वं ब्रह्मणा ततमन्यथा न
 वस्यानसुरे त्रैव चेष्टेना नृतमि त्यपि कृत्वा प्रदर्शिते चोतयो मिवा
 ल्पा उक्तमे ५१ तजीव परयोर्देहदेहि भावनिवेधने सामानाधिकर
 ण्ये मोक्षे त्रैव मित्यतः स्फुटं ५२ ब्रह्मणा स्य सुखमासीदिति वजीव ज
 त्म च अस्य वेहे श्वरादेह विशिष्टत्वेन तततः ५३ देव त्रैवापि मोक्षि
 त्याह विसृः किलेति चेत् मैवं नास्तीश्वरा जत्म केवलस्यात्मनो जनेः ५
 अनादिना दिष्टत्वा त्रित्यत्वा चिह्न न ततः शरीरेण विशिष्टस्य एष
 के सुहृज्जीवनः ५५ उत्पत्तिर्देहमात्रस्य कृतौ प्रोक्तान्वात्मनः अन्य
 था सर्ववेदांतविरोधं को निवारयेत् ५६ सर्वभूतेषु गृह्यो यं सात्यको
 देव उज्जमः स एषो त्रैव विष्टो स्मि स एषा सर्वचराचरे ५७ सर्वे प्रविष्टः
 सर्वे सुमायया वरुण पृथक् अमूर्ते मूर्तवत्सो यं व्यवहर्ता स आश
 हात् उत्पन्नानु प्रविष्टस्य मूर्तवत् व्यवहर्तते स्रयेते तेन जीवेन प्रवि
 ष्ट इति च कृतेः स्वप्रकाशस्य सत्त्वस्य सुहृत्त्वस्य परमात्मनः जीवरूपे
 ण देहेषु प्रवेशः स्रयते कृतौ ६० वेदादिनाशिते नित्ये य एतमजम
 व्ययं नित्यः सर्वगतः स्यात्परचलो यं सनातनः ६१ अव्यक्तो यमवि
 श्वो यमविकारो यमव्यते उत्पत्त्य संभवादिभ्यो सति सूत्रगणेषु पि
 श्रीविसोः परिहर्णी स्य देव त्रैव त्वं हरे मते अत आह हरिः साक्षात् देव
 त्रैव विहिमामिति ६२ श्रीविसोर्नष्टयजीवो विभुर्मातृर्नमथमः किं
 त्वात्मा सर्वभूतानो विसुरे वनवापरः ६३ देव त्रैव त्वं देव त्वं मायया
 यत्तमीश्वरे ईश्वरात्मा ववायेन शिष्यते विसुरव्ययः ६४ उच्यते यो

२५

६२

२५

श्री.
गी. टी.
३.

३५

पदेशादिव्यवहारस्तकल्पितः ब्रह्मात्मैक्यमते सम्पत्तिश्चात्येव निरंकु
शो ६६ स्ववशीकृतमायत्वाद्गवाजगतोऽयुः उपदेशास्ति सर्वत्रा
चार्यदेहेष्वपि स्वयं ६७ स्ववर्णीश्वमसहर्मेतीनाजन्मस्वनुष्ठितैः आ
राधितो हरिस्तस्यो विद्यामुपदिशत्यजः ६८ सतः सिद्धात्मविज्ञानः स्व
सात्त्विकपदेशितः जीवात्मानावसारेणानेभ्योऽप्युपदिशत्यसौ ६९ उ
पदेशोपदेशादिर्यावदज्ञानभावयमेवेदो धत्ते महामोहे ज्ञानेना
स्ति मनागपि ७० तत्त्वज्ञानात्सुरेवायं व्यवहारोऽप्यपेक्षते तत्तिष्ठो मा
स्तसर्वेयं व्यवहारपरंपराः ७१ यमेव ह्यहमे देवः स वेत्येतेन चापरः
ददामि बुद्धिभोगं ते येन मामुपयोजिते ७२ इत्यादिमानसि हे ध्येन
विवादोऽस्ति धीमतो कल्पितेनापि भेदेनाप्युपदेशपरंपरा ७३ स्वभा
वदिष्टमंत्रादावर्थसिद्धिरिवेक्ष्यते यथा वर्णेषु दीर्घत्वादयो धर्मा
धनेरपि ७४ आरोपिता अपि ह्येते संप्रतिपत्तिहेतवः तथारोपित
भेदोऽपि तत्त्वविज्ञानकारणो ७५ संभवत्येव वेदोक्ताः प्रमाणं सर्वथा
त्रयः एतेन स्वर्गनरको वै धर्मोऽसौ भवामवौ ७६ व्याख्यातो मातृनिष्ठ
त्वात्तत्वे सति परेपदे निर्दिष्टेऽपि मते दोषो ज्ञावर्तमेदबुद्धयः ७७ ऊ
र्वेति यदि कुर्वन्ते न काश्चनिरस्तिनः न हि मेदधियो वेदसिद्धो तो
हाटने स्वयं ७८ सामर्थ्यं किं त्रिगोविंदकृपायोगानिरीक्षणान् तत्त्वस
जननिर्णीतमार्गं श्रद्धावतां भवेत् ७९ सत्सवेहेषकालस्यैकगति
स्तर्हि दुर्द्धियो प्रतो निर्दिष्टमालोच्य मते ग्राह्यं कृते हरिः ८० दोत्र जंसा
मदीये त्वे विहीत्यादियदर्थतः व्याख्यानमसमीचीनतयेतत्वेति ते
वस्तुस्वरिणिः न युक्तं वै धर्मोऽज्ञादेरप्यसंभवतो नयैः ८१ भेदाभेदम
तेतत्त्वे पदार्थो ब्रह्मजीवको इति त्रयो नये सत्रकस्तावत्पदार्थ
कः ८२ जीवस्ते समतः किं स भेदाभेदो भयात्मकः भिदाभिदाभ्यामे
शाभ्यामेशो किं वानवापिमः ८३ जीवस्यावस्तुतादोषा न हि जीवो भि
दाभिदे तयोस्तपरजेत्रत्वात्समुदायो न संभवेत् ८४ द्वितीयेऽप्यभे
दाशो ब्रह्म तत्त्वस्तस्य च जीवांशत्वं हि जीवस्य सावयवत्वमाश्रया
त् ८५ नाभेदांशो यदि ब्रह्म तत्त्वमिति तन्मिदा तयोः तथा च ज्ञानमोहा
दिव्यवहारो न संभवेत् ८६ शास्त्रोपदेशः कस्यायेनाभेदांशस्य संभवे

न ब्रह्मरूपतया तस्य नोपदेशाद्यपेक्षता यद्य भेदोऽशस्योपदेशो ना
 हेतुत्वात्सीत्ययोगतः मोक्षोऽपि न भिदोऽशस्योपदेशो विरोधतः ८५
 नवाविद्यादिदोषोऽस्याभेदोऽशस्योपदेशोऽपि संभवेत् ब्रह्मण्यपि प्रसज्येत
 नापि भेदोऽशस्योपदेशः सच ४० उपाधिजननात्पूर्वभेदाभावादप्यापि च
 उपाधिमनयेद्वैवभिन्नोऽशो जीव उच्यते ४१ तदशनाशो जीवस्य ना
 शाक्तस्य विमुक्तता ब्रह्मण्यपि भिदोऽशस्य नित्यमुक्तत्वमेव हि ४२
 मोक्षोऽपि भिन्नाभिन्नश्चेन्न हि ब्रह्मैव तत्त्ववित् इत्येवकारस्वरस्य न
 स्यात्तोऽपि संसृतेः ४३ अनेकदोषदृष्टत्वाद्देवाभेदमनं स्वतः वि
 दितं सर्वथा हेतुतयोपेक्षमितीरितं ४४ शोकरेदिगजयेस्माभिर्व
 रुयेत्युपरम्यते अतश्चाविद्यको भेदः परमेश्वरजीवयोः ४५ तां
 विकल्पैकमेवास्ति वेदोऽनेः सिद्धमित्यलं विस्तरेणोति जयति ब्रह्मा
 नैषराश्रुतिः ४६ श्रुतिरपि परमार्थब्रह्मभावं विप्रदेवदतिज उविका
 रात्संबुदस्य प्रतीवः विमलसत्त्वचने कृतत्वमस्यादिवाक्यैः स्मृतिर
 पि शातशश्चाहृतत्वे कानि हा ४७ नवायं संसारी भवति हरिर्नो भि
 न्न उदितः स पदादौ सहाप्रविशति हरिर्जीववप्रवा नवात्योऽस्मा
 दृष्टेऽप्यवदति भेदं श्रुतिशिरः प्रवेशः संवेद्यो भ्रमकलितपवास्य
 नियतः ४८ अहं कर्तव्याया भ्रमवशात्तपवास्यकलना भ्रमेन हेतु
 श्यत्पह्मिनिममेत्याप्यकलना अतः हेतुजं मामिति वदति जीवात्म
 परयोर्हरिः अहेतुत्वेति रविसंवेद्यैकमस्मृतं ४९ अतः सर्वोक्तप
 वायः श्रीहरेः संमतः श्रुतेः नतत्र भेदकलनान भेदाभेदविभ्रमः ५०
 जीवत्वं मायया अहं कल्पितं बोधतः क्षणं अहं मे कृतयोः सिद्धं भेद
 स्माविद्यको नयोः १ नवाविद्याकृतो भेदः परमार्थपदं स्पृशेत् अथ
 स्तशरादोषाभ्यानापि हानस्य संगता २ आकाशकल्पितं नैत्यमूर्ध्वरे
 वाजले भ्रमात् न रूपवत्कृतं व्योम नैत्येनैह मनागपि ३ नवायं की
 कृतो देशः कल्पितेनां भसोऽक्षरः तस्याविद्याकृतं ब्रह्मापि हानं तस्य
 शात्मले ४ संसारितामहे शोवाजीवे सर्वज्ञताया वा नशकोपाधि
 भेदेन तयोर्भेदोऽयतोमः ५ एकमेवादितीयं यद्वत्तु ब्रह्मा जगाम रे
 स्वाविद्यया तदेव हृदि धामिन्नमुपाधितः ६ अविद्यापि त्रिधा भिन्ना

कप

त

श्री.
गी. टी.
३.

उणात्रयविभागतः विषुद्धसत्त्वेमायेतिसर्वशक्तिनियामिका ७
रजस्तमोभ्योमलिनमविद्येत्युच्यते बुधैः तमः प्रधानाप्रकृतिल्लती
याभूतकारिणी ५ सायाशक्ताप्रयोव्रत्तपरमेशइतीरितः सस
र्वज्ञः सर्वशक्तिर्जगज्जादिकारणो ५ नतस्यावृत्तिविद्येयोकर्तृ
शक्तासहेषरी सखप्रकाशवित्तौखसेविद्यालिंगितोयतः १०
नित्यसुखभावत्वात्सेमहिम्नोवतिष्ठति सृष्ट्यादिकरणोपस्थान
प्रमः सर्वशक्तिः ११ यदाविद्याप्रयोव्रत्तसद्वैवज्जइतीरितः
नस्यावृत्तस्वरूपत्वात्सेसारित्वमितीरितं १२ साविद्याप्रकृतकर्तृत्व
भोक्तृत्वाद्यभिमानतः वस्तुतः शुद्धपवासोद्वैवज्जः पुरुषोत्तमः १३
तमः प्रधानयाशक्ताव्रत्ताडेकस्मितेपरे समष्टिबहिर्भेदेनद्विवि
धेनद्वितीरितं १४ जीवेत्वेपदवाच्यार्थेयस्यात्यंतप्रकल्पिते ईशो
तत्पदवाच्यार्थेसमस्यात्यंतप्रकल्पिते १५ तद्वैवज्जेशदेनसमष्टि
बहिर्भेदेनसत्त्वेभगवतातत्रद्वैवज्जोभगवानसौ १६ तद्वैवज्जभेदकं
द्वैवज्जत्वात्मायामयेज्जं शुद्धद्वैवज्जमात्मानेप्रत्येवंव्रत्तवैवज्जियः
ससम्यग्ज्ञानवान्पीरोमतोभगवतोहरेः तदेवमन्तर्द्वैवज्जमायया
कल्पितेपरे सत्यः द्वैवज्जपदैतद्भूमाधिष्ठानमहयः द्वैवज्जेशयो
रेवैवज्जानेवेदमानजे १७ तदेवमोक्षहेतुत्वाज्ञानमज्ञानवाधकं
ममश्रीवासदेवस्यमतंनान्यद्भूमात्मकं १८ अत्रायमाशयोविस्मा
रागमस्यापिसेमतः वस्तुतोव्रत्तविन्मात्रमेकमेवाद्वैवज्जयेपरे १९ अ
संगोदासीनेकर्तृभोक्तृभावादिवर्तिते तदेवाविद्ययासस्मिन्ने
सारित्वेप्रकल्प्यव २० जीवेश्वरेभिदोतद्वैवज्जस्यावृत्तविद्वद्भुः वि
स्तृतात्मपदंशुद्धेजीवोहमितिमन्यते २१ सजीवोप्येतमसि
निमग्नोलिंगसंहृतः जन्ममृत्युमयीषोरांससृतिंभजतेभूमात्
२२ उपायोद्वैवज्जपेक्षित्वहमित्यभिमानवान् द्वैवज्जोर्जंतरसोसौ
जीवश्चभिषाहितः २३ पापपुण्यमयीसंविद्धनास्पदोत्तरा
प्रविद्याकामकर्मादिमलैराह्लादितोत्तरा पुनर्जन्मपुनर्मृत्युप्रया
त्याकल्पमातरः कदाचित्सुखसंपत्त्यात्पुनर्जन्मलोत्तरः २४ ईश
राभिमुखत्वेकहेतुभक्तिंपरोहरो कृत्वाशुद्धिततप्राप्त्यवैराग्यादि

शुनःसुयीः १८ उपरमपुहंतस्मात्तुवावेदोतसद्वचः तत्रमस्या
दितजन्मवोयेनात्मानमहयं १९ साक्षात्कृत्यस्येसाक्षात्कृत्योत
मपवसः श्रुतग्राहहरीः साक्षात्तेत्रंविदिमामिति ३० ॥ २ ॥

नीलकंठी टीका १२

तमेवंलक्षणमुपाधितोतिष्कृष्टेदेवसेवातदेवमपिमोपरमेश्वर
मेवउभयरूपेणसंतेविदि तत्रमस्यहेब्रह्मास्मिन्नैवेदंसर्वसर्वस्व
स्विदंब्रह्मेतिशास्त्रात् यस्मादुभयात्माहेतस्मात्तेत्रंदेवतयोःयत्
ज्ञानंदेवस्यवाप्यतेनदेवतस्यसर्ववायावधिभूततेनचयत्तत्ता
नमापरोह्येगतत्तनिष्पृयस्तदेवज्ञानेमममहिषयंसम्यंज्ञानेय
तयोरेवज्ञानंब्रह्मज्ञानमितिमतेनिश्चितंब्रह्मविदिः नेहनानाः
स्ति किंचनेतिदेवस्यवायात् नान्योतोस्तिदृष्टेतिदेवज्ञानस्यद्र
ष्टुर्निषेधाच्च यद्यपिसर्वस्यब्रह्माभिन्नत्वात्यत्किंचिदपिज्ञानंतत्त
वेब्रह्मविषयमेवभवति तथापिरज्जसर्पात्मनापश्यतो नत्वरज्ज
विषयंसर्पविषयंवासम्यग्ज्ञानमस्ति नापितस्यज्ञानस्परज्जव्यति
रेकेणविषयोतरेवास्तवमस्ति किंतयदासर्पवायेनरज्जतत्तम
धिगच्छति तदैवसर्पमिथ्यायमिति सम्यग्ज्ञानातिरज्जं च तद्वदि
हास्युभयविदेवसम्यग्ज्ञानीत्यर्थः नहिअन्यतरस्यतवेज्ञानेकतः
कृत्यतास्ति नहिसोव्योनिविशेषात्मविदपिप्रपंचमवापमानः
सत्यवादीवाप्रपंचंनच्छत्वेनपश्यन्निष्ठानंब्रह्मनास्तीतिब्रुवाणः
कृतकृत्योभवतीतिवक्तुंयुक्तमनोद्वयोरपितत्त्वबोध्यमेव १ ॥

ग्रानंटीटीका १३

देवतर्ष्वरादभिज्ञोवाभिज्ञोवेत्याह ममैवांशो जीवलोके इति व
क्ष्यमाणानीत्यासर्वेषुदेवेषुयेदेवज्ञानममैवांशा इत्यर्थः देवदेव
तयोर्ज्ञानमात्मानात्मविचारः २ ॥

+ ननुपरमार्थतएकएवप्रमाताप्रतिपा रासकंटीटीका १४ दितःप्रतिदेवंचष्टकष्टयवेदकप्रतीतिरवा
धितावस्थितेतिस्मिद्धा
+ इहवेदकमात्रमेकमव्यभिचार्यत्वसाधारणमात्मनोत्तराणामु नविरोधप्रतिपरिहर्तमा
ह ॥
क्रमतः परस्परभिन्नानंदणिकनानावस्याजवावेद्यानांशरीरा
णामेवभिन्नरूपत्वव्यवस्थितं ननुवेदकत्वमात्रतयैवतदधिष्ठा

श्री.
गी. टी.
३.

तत्कालेन व्यवस्थितस्य पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्व
मस्ति सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदककलदाणां व्यभिचारान् यावत्प्रति
शरीरं जातवच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्तिस्तद्विंशत्येवमायाशक्ति
विलसितमेवा तस्तद्युदासार्थमेव चायमुपदेशः प्रबुद्धान् प्रत्य
र्जनमुत्वेनोच्यते सर्वदेहेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थि
तेष्वपरिसंख्ये येषु शरीरेष्वेकमेवमांशेऽज्ञपरमात्मानं जानीहि
यथैकदेहगतनानावयववदेकत्वेनैकदेहज्ञप्रतीतिर्माया
दृशायामवस्थिता तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैकः पारमा
र्थिकोऽहमेवदेहज्ञः न तश्चैवं विधयोः देवदेवज्ञतयोर्यज्ञाने स
म्यक्प्रतिपत्तिस्तदेवममज्ञानत्वेनाभिप्रेते न तु सांख्यदिप्र
तिपादितयोः शरीरशरीरिणोर्विकेकज्ञानमात्रं तात्त्विकज्ञा
नमिति तात्पर्यम्

~~तत्कालेन व्यवस्थितस्य पारमार्थिकस्यैकस्य वेदकस्यात्मनो नानात्व~~
~~मस्ति सर्वदेहगतत्वेऽपि वेदककलदाणां व्यभिचारान् यावत्प्रति~~
~~शरीरं जातवच्छेदेन पृथक्प्रतिपत्तिस्तद्विंशत्येवमायाशक्ति~~
~~विलसितमेवा तस्तद्युदासार्थमेव चायमुपदेशः प्रबुद्धान् प्रत्य~~
~~र्जनमुत्वेनोच्यते सर्वदेहेषु चतुर्दशविधभूतसर्गभेदेनावस्थि~~
~~तेष्वपरिसंख्ये येषु शरीरेष्वेकमेवमांशेऽज्ञपरमात्मानं जानीहि~~
~~यथैकदेहगतनानावयववदेकत्वेनैकदेहज्ञप्रतीतिर्माया~~
~~दृशायामवस्थिता तथा समस्तशरीरवेदकत्वेनैकः पारमा~~
~~र्थिकोऽहमेवदेहज्ञः न तश्चैवं विधयोः देवदेवज्ञतयोर्यज्ञाने स~~
~~म्यक्प्रतिपत्तिस्तदेवममज्ञानत्वेनाभिप्रेते न तु सांख्यदिप्र~~
~~तिपादितयोः शरीरशरीरिणोर्विकेकज्ञानमात्रं तात्त्विकज्ञा~~
~~नमिति तात्पर्यम्~~

नन्वेवमपि शास्त्रार्थो न विवेचित इत्याशङ्क्या लासिकी वस्तुश्रीटीका १५

ह—चोवधारणे अपि भिन्नक्रमः तदेव ज्ञं जीवात्मानमेवमांशोऽहं
मस्तु ह्यभिधेयं सर्वदेहेष्वपि चतुर्दशविधभूतविशेषभिन्नेषु
विद्विजानीहि हे भारत नानाविधेष्वपि देवेष्वहमात्मैकपवानु
स्युत इत्याशयेनैकवचनवद्भवचननिर्देशः मुख्यमस्तु ह्यभि
धेयमग्रेव द्यति ते यं यत्तदित्यत्र एतदेव प्रतिपत्तिदास्तीयानु
वदति देवदेवज्ञतयोर्विवेकेन यज्ञानं सम्यक्प्रतिपत्त्या प्रत्यभि
ज्ञानं तं मम मस्तु ह्यभिधेयमज्ञानं मत्तं अथुना देवदेवज्ञतयोः
स्वरूपं विविच्य प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते ॥ २ ॥

पंचोत्तीटीका

इदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारि स्वरूपमाह देवज्ञत इति हे भारत

ते

सर्वज्ञेषु ब्रह्मादिसंभरणेषु तेषु शरीरेषु तदवकिंचे संसारिण
मिव भोगाभासमाने ते तन्मीवात्मानं मामसंसारिणं सर्वोपाधि
रहितं विदितानीदृश्यते तेषु तेषु योर्ज्ञाने तेषु तेषु तोयेन ज्ञानेन विष
यीक्रियेते तत्सम्पत्कृतानि मिति मोक्षसाधनत्वात् मम ईश्वरस्य मते
अभिप्रेते २॥

रत्नवीरसंबोधिनी

यवंदेदेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणं स्वप्रकाशं क्षेत्रज्ञमभिधाय त
स्य पारमार्थिकं तत्त्वमसंसारि परमात्मना सहैक्यमाह क्षेत्रज्ञ
इति सर्वक्षेत्रेषु एकः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशवैतन्यरूपो नित्यो वि
भुञ्जतमविधारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारथर्मक्षेत्रज्ञमा
विद्यकरूपपरित्यागेन मामीश्वरं विदितानीदिभारत एवं च क्षेत्र
ज्ञमायाकल्पितं मिथ्या क्षेत्रज्ञश्च परमार्थसत्यस्तद्रुमाधिष्ठान
मिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं तदेव मोक्षसाधनत्वात् ज्ञानमविद्या
विरोधिप्रकाशरूपं मम मृतमन्यत्वात् ज्ञानमेव तद्विरोधित्वादिति
प्रशयमभिप्रायः क्षेत्रक्षेत्रज्ञो विविच्य क्षेत्रज्ञस्य स्वात्माद्यैक्य
प्रतिपादनेनाह मे श्वरः सर्वदेहिदेहस्य कृतानि कर्माणि
तत्तदेहिरूपेण कुर्वन्नस्मीति फलितं तथा च हिंसा बहूलेषु ह
कर्मकर्तृकयमदंसमर्थो भवेयमिति यत्सर्वपापमेवाश्रयेद
स्मान् नृत्वेताना ततापिन इत्यादिभिर्वाक्यैस्तथाशक्तितन्त्रा
शंकनीयं ममेव सर्वकर्मकर्तृत्वात् नदिमुमकर्मभिर्लेपो व
र्तते तस्मात्तदाज्ञया स्वयमस्याश्रये सः श्रेयसावापरिपाल
नाय तव यो ह्यमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकाध्यायाभिप्रायः २

मधुभाष्य

[The page contains dense handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to fading and blurring.]

भाषा अनुवाद टीका

क्षेत्रज्ञका व्यावहारिक स्वरूप कहा अब पारमार्थिक असंसारिख
रूप कहते हैं कि हे भारत अर्जुन सोई क्षेत्रज्ञ संसारी जो जीव
तिसै यावत् क्षेत्र का आधार रूप हम को जानो क्यों कि साम वे
दके तत्त्वमसि महावाक्य का लक्ष्य अर्थविदेशकरके मेरेही रूप
का प्रतिपादन किया है और क्षेत्र तथा क्षेत्रज्ञ इनदोनों का जो
सम्बन्ध रूप ज्ञान सोई मेरे मतसे मुक्तिका हेतु है और सब ज्ञान
प्रतिबन्धके कारण है तथाहि सोई कर्म जो बन्धका हेतु नहो
और सोई विद्या जो मुक्तिकी हेतु होय वाकी कर्म सब परिश्रम
के हेतु और विद्या सकल शिल्प नैष्ठिक मात्र अर्थात् कारीगरी
की चातुरी यह जानो है १ ॥

टीका

राम

सर्वक्षेत्रमें भारत क्षेत्रज्ञमोको ज्ञान क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानजो मैं तसो
ज्ञान १ ॥

1906-1907-1908

[The page contains approximately 18 lines of handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to extreme fading.]

10

1575

तत्तत्त्रेयञ्चयादृक्कयद्विकारियतश्चय
त् सचयोयत्प्रभादश्चतत्समासेनमेशृण ३

पुंकरभाष्य टीका ।

इदं शरीरमिन्द्रादिश्रोकोपदिष्टस्य हे त्राधापार्थस्य संग्रहश्रोको
यमुपन्यस्यते तत् हे त्रं यच्चैत्यादिव्याचिख्यासितस्य स्वार्थस्य संग्र
होपन्यासोपन्यास इति यन्निर्दिष्टमिदं शरीरं इति तत् हे त्रमिति न
छद्मे न परामृशति यच्चेदं निर्दिष्टं हे त्रं तच्चाह क यादृशो स्वी
यैर्यर्म्मश्च शब्दः समुच्चयार्थोपहिकारि योविकारो यस्य तद्यदिका
रि यतोयस्माच्च यकार्यमुत्पद्यते इति वाक्यशेषः सच यः हे त्र
ज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावः ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य
स यत्प्रभाश्च तत् हे त्रत्वे त्रजयो र्याथात्म्ये यथाविशेषितं तत्
समासेन संज्ञे पेशा मे मम वाक्यतः शृणु सुत्वावधारयेत्यर्थः इ

आनंदगिरिकृत टीका २

एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोकान्तरमवतारयति इदमिति कुत्र
संग्रहोक्तिरुपपुन्यते तत्राह व्याख्यासितस्येति प्रतिपत्तिश्लोक
योर्थसंग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः वक्ष्यमाणार्थं श्रोतृमनःसमाधाना
र्थं सूत्रिनोवाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह यन्निर्दिष्ट
मिति इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्दे न परामृशति
प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना नतद्देवं ज्ञातव्यमित्यप्याहारः य
चेति येन रूपेण रूपवदितितदेव देवं विशेष्यते तस्य देवं
स्य स्वकीयाहर्माजन्मादयस्तैर्विशिष्टस्य ज्ञेयत्वे हेयत्वे फलमिति
वशाद्व्यपञ्चकस्येतरसमुच्चयार्थत्वमाह च शब्द इति विका
रित्वेनापि हेयत्वं सूचयति याद्विकारीति यत् कार्यं तत्सर्वं यस्मा
उत्पद्यते तत्कारणत्वात् ज्ञातव्यमित्याह यत इति हे त्रमिव हे
त्रं ज्ञातव्यं दर्शयति सचेति ज्ञातव्यमिति सम्बन्धः चक्षुराद्यु
पाधिकृतदृष्ट्यादिशक्तिवशात्तस्य ज्ञातवत्वं सूचयति यत् प्रभाव
इति तेनोक्तेण प्रभावेन तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः कथं यथा विशेष

रितैस्वर्ययोगेनयेःप्रभावेःसंपन्नस्तत्सर्वमेमतः।

समासेन संक्षेपतः शुण्ड ३ ॥

वनमाली सीका ८

होत्रादिष्वहंपेवक्तुं प्रतिजानीते तत्तद्देवमिति तत्तद्देवं तत्त्वधाना
 दिजउवर्गं रूपं देवं पश्यत्सहंपेयादकृत्यत्कारेयद्विकारियच्चा
 सौविकारश्चयद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्विकारियेन विकारेण पुक्त
 मित्यर्थः यत्तच्च यत्तयत्तः यादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मवतः पुरुषात्
 प्रतिगच्छति प्रवर्तत इति यत्त इणगतावित्यस्य शब्देन स्पष्टं सः
 प्रवर्तकोऽपि यः यत्तस्वरूपः यत्तभावश्च प्रवृत्त्यनुकूलयादृशसा
 मर्थवानित्यर्थः तत्सर्वमेतत्तः समासेन संक्षेपेण शृणु ३ ॥

जसमवेजयन्ती टीका ५

एवंचेतनाचेतनयोर्वृत्तानामुत्पत्तिरसंवेद्येन सामानाधिकरण्यात्
 काष्ठनालेत्रक्षेत्रज्ञयोः संक्षेपेणोक्तं स्वरूपे विरादपि तन्माहृद्भास
 तत्क्षेत्रमिति यत्तच्च वेतनसंवातरूपेक्षेत्रं शरीरं भवति तत्किमित्यपे
 क्षायोत्तरस्य विशेषणमाह यच्च सद्व्यसत्तत्कल्पे स्वरसद्व्यायाः प्र
 कृतेः कार्यत्वात् इत्यनेनास्य मिथ्यात्वावस्तुत्वादिवादानिरस्ताः पाट
 क्येषामिंद्रियादीनामाश्रयभूतयद्विकारियैर्जन्मादिभिः घट्टिका
 रैरुपेतं यत्तच्च यस्मै प्रयोजनायोत्पत्तये यत्तदस्य स्वरूपं प्रज्ञानिय
 मेन चकार प्रयोगसर्वसमुच्चयो दृष्टव्यः स वयः क्षेत्रज्ञो जीवलक्ष
 णः परेश लक्षणश्च यत्स्वरूपः यत्प्रभावः ये वा स्य प्रभावाः गुणा श
 र्त्वादि लक्षणान्तत्सर्वसमासेन संक्षेपेण मे मतः सकाशात् शृ
 णु अवहितमनास्ते शृणु वारं कुरु ३ ॥

संज्ञोपेणैकमर्थेतिपरीतमारभ्य सप्रसूदनी टीका १०

तदिदं शरीरमिति प्रायुक्तं जडवर्गरूपं क्षेत्रं यच्च स्वरूपेण जड
 यप परिच्छिन्नादि स्वभावं यादृक्कश्चादि धर्मकं यादृक्कारियैरिदि
 यादिविकारैर्भुक्तं यत्तत्प्रकारणात् यत्कार्यं सत्यं यत्तेति शेषः अ

श्री.
गी. टी.
३.

यवायतः प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यदितियैः स्थावरादिजंगमा
दिभेदेर्भिन्नमित्यर्थः अत्रानियमेन चकारप्रयोगात्सर्वसमुच्चयोद्
ष्टव्यः सचक्षेत्रज्ञोयः स्वरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यानेदस्वभावः यत्प्र
भावश्च ये प्रभावाऽपाधिकृताः शक्तयो यस्मिन्तत्क्षेत्रज्ञे तत्र ज्ञाया
त्सर्वविशेषणविशिष्टं समासेन संक्षेपेणैव समवचनाच्छृणु
कृत्वावधारयेत्यर्थः

३ ॥

सदानंदी टीका ११

एवंचाखंडवाकार्यमभिधाय समासतः विल्लरेणोतमेवार्थवत्क
मारभते हरिः १ जडवगीतकक्षेत्रज्ञे तच्छरीरमितीरिते जडं दृष्टं
परिच्छिन्नं यच्च वत्स्वरूपतः २ इत्यादिधर्मकं यादृगैविकारेः
समाहितं यतश्चोत्पद्यते हेतोर्यत्कार्यं स चराचरे ३ सक्षेत्रज्ञः स्वरूपे
ण यश्चिदानंदसहस्रः यदपाधिकृता यस्वप्रभावाः शक्त्योर्धतः ४
क्षेत्रज्ञे तत्र ज्ञायात्संयुते सर्वविशेषणैः शृणु संक्षेपतस्त्वेव वाक्पा
कृत्वावधारय ५ चकारपंचकेनात्र ज्ञेयः सर्वसमुच्चयः ३ ॥

नीलकंठी टीका १२

क्षेत्रज्ञे तत्र पदे विबरीतमारभते तदितियुच्चेदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत्तया
दृक्कादृशं स्वकीये र्थमैरक्षि यद्विकारिये च तस्य विकाराः यतश्च
यत्तस्माद्विकारा यज्जायत इति प्रोचः तत्पूर्वोक्तं क्षेत्रं यच्च यत्स्वरू
पं यादृक्कृत्यत्सकारकं यद्विकारिये च तस्य विकाराः यतश्च क्षेत्रा
वयवात्तज्जायते तत्तत्पृणतथा सचक्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः यत्प्र
भावश्च तदपिमत्तः शृणु ३ ॥

आनंदी टीका १३

यस्मयत्स्वरूपं यादृक्कृत्यत्सकारकं यद्विकारियेर्विकारा रागद्वेषा
दयः क्षेत्राप्रयेण संतीतियतश्च यदाप्रयास्यतश्च सुभासुभक
मक्रियते च पुनः ससक्षेत्रज्ञः यो यत्स्वभावः यत्प्रभावो यद
स सामर्थ्यम् तदेतत्सर्वं संक्षेपेण मत्सकाशात् शृणु

३ ॥

+ इदानीं नानादर्शनभेदेन व्यवस्थापितं नाना रूपस्यापि क्षेत्रस्य वेद्यत्वं मात्र सामान्यलक्षणं हेतुत्वं चिदेव दर्शनक्रियामाश्रित्य तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं वेदाद्यागमप्रसिद्धसांख्यप्रक्रियासमाश्रयणनप्रतिपादयिष्यमाणक्षेत्रस्य स्वरूपमुपलक्ष्यमाह ॥

रामकंदीटीका १४

+ तत्क्षेत्रतद्विहिकारसंयुक्तं तदपि मृणं तथा यत्तद्विहिकारिणो यद्विहिकारभूतं वस्तु पयते तदपि मृणं तथा च क्षेत्रतत्त्वमेव यो यत्पर्यायः यत्सत्त्वभावः यादृशश्च तत्सर्वसंग्रहेणोच्यमानमवधारय तत्सत्त्वतः श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वप्रतिपादनार्थमाह ॥ ३ ॥

लासिकीटीका १५

तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपं तोजरदृश्यादिसत्त्वावयवाद्येकचेष्टादियर्मकम् यद्विहिकारियेरिन्द्रियादिविकारेषु कर्म यत्तद्विहिकारिणो पुरुषसंयोगाद्भवति यद्विहिकारिणोः स्थावरजंगमादिभेदेभिर्मित्रमित्यर्थः सच क्षेत्रज्ञो यः सत्त्वयुतः यत्सत्त्वभावश्चाचिंत्यैष ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नः तत्सर्वसामक्ष्येन व्यस्तताभावेन संक्षेपेण मन्त्रः मृणं

३ ॥

पंचोत्तीटीका

प्रसूताभिज्ञाविगुणामिकाप्रकृतिः पुरुषस्य भोगात्पुनर्गीर्णसर्वदेहेन्द्रियविषयतया परिणता संरूपमाना रंशरीरमित्यत्र क्षेत्रज्ञेनोक्तं तत्त्वपंचविषयप्रतिज्ञानीते तत्क्षेत्रमितितत्त्वरीरं यच्च यद्विहिकारकारणं सत्त्वयुतः यत्सत्त्वभावश्चाचिंत्यैष ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नः तत्सर्वसामक्ष्येन व्यस्तताभावेन संक्षेपेण मन्त्रः मृणं

३

राजीवसमिद्धोधिनी

संक्षेपेणोक्तमर्थविहणोति तत्क्षेत्रमिति तदिदं प्राचीनमिति प्रागु-
 क्तं नउवर्गवृषंक्षेत्रंयवस्वरूपेणनउदृश्यपरिक्लिन्नादिस्वभावं
 यादृक्केच्छादिधर्मकंयद्विकारियैरिदियादिविकारैर्युक्तं यतश्च
 कारणाद्यकार्यसुत्ययनेतिवाक्योऽयः अथवायतःप्रकृतिश्रु-
 त्संयोगाद्भवति यैः स्यादवादिजंगमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः अत्र
 नियमेवकारप्रयोगात्सर्वसमुच्चयोदृष्टव्यायः क्षेत्रज्ञोनिर्दि-
 ष्टः सचयत्नभावोयेप्रभावाऽपाधिकृताः प्राक्तनोयस्येति तत्क्षे-
 त्रक्षेत्रज्ञात्सर्वविशेषणविशिष्टं समासेन संक्षेपेण मे
 ममवचनाच्छृणु शुभावधारयेत्यर्थः ३॥

मधुभाष्य

३॥

भाषा अनुवाद टीका

यद्यपि यहाँ चौदिस प्रकार की प्रकृति को क्षेत्र कहते हैं तौभी
देहरूप परिणाम कहे रूपान्तर प्राप्ति को प्राप्त भई वही प्रकृ-
ति मे अहंरूप अविवेक हेतु से सोई प्रकृतिके विवेकके अर्थ
इस शरीर को क्षेत्रमात्र कहा उसीके विलार की इच्छासे प्रति-
ज्ञा करते हैं कि मेरा कियाहु आ जो उक्त स्वरूप जड दृश्य आदि
स्वभाव और घाटश इच्छादि धर्मयुक्त और जैसे इन्द्रियादिविका-
र मे युक्त और जैसे प्रकृतिपुरुष के संयोग से जन्मे और जिस
प्रकार स्थावर जड़म भेदसे नानारूप होय सोई जो क्षेत्रज्ञ स्वरूप
से जो है और अचिन्त्य ऐश्वर्यके द्वारा जो जो प्रभावसे स-
म्पन्न होय है सो ए से क्षेत्र से समसे अवगा करो यह भगवा-
न अर्जुन से कहा ३ ॥

दोहा

जोदि विकारी चाहिसे क्षेत्र कहें तिद कोय जोदि प्रभाव सो क्षेत्र
ज्ञ मो संक्षेप सग सोय ३॥

ऋषिभिर्वद्गुणागीतेच्छेदोभिर्विविधैः पृथ
क् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः

शंकरभाष्य टीका १

ध ॥

तत्तु हेतुं तत्तु त्रययोर्गोप्यात्मं विवक्षितं तौति श्रोतबुद्धिपुरोच
नायं ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वशिष्टादिभिर्वद्गुणा ब्रह्मप्रकारेगीते
कथिते छन्दोभिः छन्दोसिद्धान्तादीनि तैस्मिन्नुच्छन्दोभिर्विविधैर्ना
ताप्रकारैः पृथक्कविवेकतोगीते किञ्च ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्र
ह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पृथक्ते गम्यते ज्ञाय
ते ब्रह्मेति तानि ब्रह्मसूत्रपदेन सूच्यन्ते तैरेववदो तत्तु त्रययो
र्गोप्यात्मं गीतमिति अनुवर्तते आत्मे त्वेवोपासीतेत्यादिभिर्हि ब्र
ह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्गुणैर्विनिश्चितैर्न संशय
रूपैर्विनिश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ध ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

श्रीकान्तारस्य तात्पर्यं माह तदित्यादिना विवक्षितं निश्चासितमित्य
र्थः स्तुतिफलमाह श्रोत्रेति न केवलमात्मोक्तेरेव हेतुं त्रययोर्गोप्यात्मं
सम्भावितं किन्तु वेदवाक्यादपीत्याह छन्दोभिश्चेति ऋगादीनां
चतुर्णामपि वेदानां नाना प्रकारत्वे शाखाभेदादहं न केवलं शु
तिस्रः तिस्रहसुक्तं यथात्म्यं किन्तु यौक्तिकञ्चेत्याह किञ्चेति का
नि तानि सूत्राणीत्याशङ्क्याह आत्मेत्येवेति आदिपदेन ब्रह्मवि
दाप्नोतिपरमं योऽसौ देवतामित्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्ता
नि आत्मेति हेतुं त्रयोपादानं तच्च हेतुं त्रयोपलक्षणं प्रयातोब्रह्मनि
ज्ञासेत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतात्मन्यथा छन्दोभिरित्यादिना
पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि हेतुमद्भिरिति ध ॥

स्वामिकृत टीका ३

कैविल्लरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायामाह ऋषिभिरिति ऋ
षिभिर्वशिष्टादिभिर्योगशास्त्रेषु ध्यानधारणादिविषयत्वेन वेदा
नादित्रयेणाब्रह्मभागीते निरूपितं विविधैश्च नित्यनैमित्तिकका

श्री.
गी. टी.
३.

स्वविषयैः छंदोभिर्वेदेर्नानायजनीयदेवतादिद्वयेणगीते ब्रह्मणः सु
त्रैः पदैश्च ब्रह्मसूत्रेण सूच्यते पभिरिति ब्रह्मसूत्राणियतोवाइमानिभू
तानिश्वादीनि तदस्यलक्षणपरास्त्वपतिषडाक्यानि तथाचब्रह्म
पयनेगम्यतेसाक्षात्सायनेपभिरितियदानीस्वब्रह्मलक्षणपराणि
सत्यंज्ञानमनेतंब्रह्मेत्यादीनितैश्चब्रह्मधामीते किंचहेतुमद्भिः सदे
वसौम्येदमय आसीत् कथम सतः सजायेतेति तथाकोह्येवान्याक्तः
प्राणानयदेवआकाशआतंदोनस्यात्पृथपवानंदयतीत्यादि सु
क्तिमद्भिः विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यातयासंदिग्धाथेष
तिपादकैरित्यर्थः तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं इः संग्रहं संक्षेपतः तु
भेकथयिष्यामिष्टुलित्यर्थः यदाग्रथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि
ब्रह्मसूत्राणिगच्छन्तेतान्येवब्रह्मपयनेनिश्चीयतेपभिरितियदानी
तैहेतुमद्भिः ईक्षतेर्नाशाहमानंदमयोभासादिन्यादिभिर्मुक्तिमद्भि
र्विनिश्चितार्थैः शेषेसमानं च ॥

पिशाचभाष्य टीका ५

५भि

अधिभिर्व सिद्धादिर्गीयशादीति छंदोसितमंत्रैर्विविधैर्नानाप्रका
रैः सृष्टयिववेकाजीतेदर्शितेकिंचब्रह्मणः प्रुतिपादकानिसूत्राणि
पदानियच्येतेराभिरिति च ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अधिभिरेति तदिदंज्ञेवज्ञेवज्ञयायात्पमधिभिः पराशरादिभिः व
द्वप्रकारेगीते अहंत्वेवतथान्येचभूतैरुत्सामपार्थिव गुणप्रवाह
पतितोभूतवर्गोपियात्यये कर्मवश्यागुणास्तेसत्वाद्याः सृष्टिवी
पते अविद्यासंचितेकर्मतच्चाशेषेषुजंतुषु आत्मंशुद्धोत्तरशांतो
निर्गुणः प्रकृतेः परः तथापिऽः सृष्टकयतः पुंसशिरः पाणोदिल
क्षणः ततोहमिति कुत्राहं संज्ञां राजत्करोम्यहंतथाचकिंचमेत
त्तिरः किंचशिरस्तवनयोदरेकिमुपादादिकंत्वेनवेतनकिमुही
यते समस्तावयवेभ्यस्तस्यराभ्यववस्थितः कोहमित्येवनिष्ठ
णोभूत्वापार्थिवचितयेति एवंविव्यक्तयोराधियोवासदेवात्मक
त्वेवाहः इदियाणिमनोबुद्धिः सत्त्वेतेजोबलेष्टतिः वासदेवात्मकान्या

श्री.
गी. टी.
३.

गीते वदन्तु गीते पुनः पुनरभ्यस्तं वा विविधैः चंदोभिर्वेदैः सद्यगवि
विधेः हेतुमद्भिर्निर्णीयानुहूलन्यायवद्भिः विनिश्चितैरिदमदो
नेति संदेहं परिहृत्य निश्चयज्ञानजनकैर्ब्रह्मसूत्रैरथातो ब्रह्मजि
ज्ञासेत्यादिशादीरकमीमांसासूत्राणां पदैश्च निर्णीते यत्तच्छ्रुणु
यत्तु ब्रह्मसूत्रेण सूच्यते किंचिद्व्यवधानेन प्रतिपाद्यतमभिरिति च
ब्रह्मसूत्राण्यतो वा इमानि जायेनीत्यादीनि तटस्थलक्षणापरा
णि वाक्यानि तथाप्यनेसाक्षात्प्रतिपाद्यतमभिरिति परानि स्व
रूपलक्षणाप्रसंगिसंज्ञानमित्यादीनि तैर्ब्रह्मणः सूत्रैः पदै
श्च हेतुभिः सदेवसौम्येदमग्रयासीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य
तद्वैकग्रसदेवेदमग्रयासीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसंज्ञयेतेति
नास्तिकमतस्य पक्षस्य कृतं तत्त्वसौम्येदस्यादिनिहोवाचकश्च
ममतः सजायेतेत्यादिपुत्रीः प्रतिपादयद्भिर्विनिश्चितैः रूपक
मोपसंहारैकवाक्यानिःसंदिग्धाश्च प्रतिपादकैर्ब्रह्मयोगीने
चेति तत्र च सूत्रशब्दस्य विवादेऽप्युपयोगादस्य कष्टकल्पनयाश्च
निपरत्ववर्णनस्याप्राप्ताणिकत्वात् सत्यत्वज्ञानत्वादेर्ब्रह्मभिन्न
त्वमिष्यात्वेन कर्तृत्वतत्त्वतया स्वस्वरूपलक्षणात्वासेभवात् मिष्या
भूतस्यापि स्वस्वरूपत्वे कर्तृत्वादेरपि स्वस्वरूपलक्षणात्वापत्तेः ब्रह्माभि
न्नत्वे लक्षणात्वासेभवात् नहि चटो बटस्थलक्षणे च देशात्वाय
स्याप्यप्रकृत्यप्रकाशवकर्तृत्वाद्युपस्थाप्य ब्रह्मणि धर्मस्याभा
वेन तटस्थत्वासेभवात् शाखाया ताटश धर्मानुपस्थाप्य तैतारादि
व्यावृत्ततया चंद्रवोथोन स्यात् ५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ५

नन्विदं तदेव ज्ञेयं यथा त्वं विसृजेण कैः कं यत्समासेन त्वं वृषे
ति चेन्न ब्रह्म ऋषिभिरिति ऋषिभिः परापरव्यासादिभिः ब्रह्मया
गीते वदन्तु प्रकारेण कथिते ग्रहेर्वचनयान्येव भूतेऽप्यपार्थि
वयणाप्रवाहयति तो भूतवर्गोपियात्यये कर्मवश्यागुणास्ते स
माद्याः पृथिवीपते अविद्यासंविने कर्मतत्त्वाशेषेषु जन्तुषु आत्मा
अदोत्तराणां निर्गुणः प्रकृतेः परः तथापि एतत्कृपुंसः शि

॥ ५ ॥

२: पाणादिलक्षणः ततो ह मितिकुत्रैवं सेतो राजन्तरो म्हम् तथा
 वक्तव्यमेतच्च: किं त शिरस्तवतपोदरम् किं त पादादिकं त्वेवैतवे
 त किं महीयते समस्ता वयदेभ्यस्तेऽप्यभ्युपवस्थितः को ह मित्येव
 निष्ठा भूत्वांथिव विं तयेदिति एवं विविक्ता ये महर्षयो वासुदेवात्म
 कत्वेवाहुः इति पाणिमनोबुद्धिस्तत्तेजोवलेभ्यः वासुदेवात्मका
 न्याहुः ते त्रैलोक्यमेव चेति अत्रैवोक्तं छंदोभिर्विविधैः पृथक् वि
 विधैः सर्वैः छंदोभिः अग्नयः सामाथर्वभिर्वैदैर्देहात्मनो स्वरूपेऽप्य
 कृष्टयगीतेन स्मादात्मनः आकाशः समभूतः आकाशाद्वायुर्वीयोर
 ग्निरग्नेरापः प्रज्ञाः पृथिवी पृथिव्या श्रोत्रयः श्रोत्र्यधीभ्योऽन्ते अन्ता
 स्वरुषः सर्वा पृथः पुरुषोन्मरसमयः इति शरीरस्वरूपमभिधाय त
 स्मादेतरे प्राणमयेतस्मादेतरे मनोमयमभिधाय तस्माद्वायुतस्मात्
 नोमयादन्योनरात्मा विज्ञानमय इति त्रैलोक्यस्यान्तरात्मतया आनेद
 मयः परमात्मा भिहितः पदसकृत् सामाथर्वसुवतत्र त्रैलोक्यत्रयोः
 पृथग्भावस्तयोर्ब्रह्मात्मकत्वेव सुस्पष्टं गीते ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मप्र
 तिपादनसूत्राद्यपदैः शरीरकसूत्रैः यद्वा ब्रह्मसूत्रयते या पात्मेन
 प्रतियायते पभित्ता निब्रह्मसूत्राणि पद्युते ब्रह्मप्राप्यते पभित्ता
 निपदानि ब्रह्मसूत्राणि वपदानि वतया तानि तैः शरीरकसूत्रैः सा
 थ्यसाधनसाधकस्वरूपप्रतिपादकैः उपनिषद्वाक्यैः हेतुमद्भिः
 हेतुपुक्तैः विनिश्चितैर्निर्णयानैः न विदुस्तुतेरित्यारभ्य तत्र प्रकारेण
 गीय उक्तः नात्मा सुतेर्निर्णयत्वा च तन्माभ्युत्थारभ्य ज्ञात रमित्यादिभिः त्रै
 लोकाया आत्मवद्भया गीतेन तथापदैरुपनिषद्वाक्यैः साध्यापितयोर्वा
 पात्मे वद्भय प्रकारेण गीते मया त्रैलोक्येण स्पष्टमुच्यते मोने तैः शरीर
 त्वर्थः ॥

स्मादे

कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेपः मधुसूदनी टीका १० इत्यपेक्षायां श्रोत्रबुद्धिप्ररोचनायं स्तव
 ब्राह्म-रुधिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषुधारणाध्यानविषयत्वेन वद्भया
 गीतेन निरूपितं यत्तेन यमेशासु प्रतिपाद्यत्वमुक्तं विविधैर्नित्यनै
 मितिककाम्यकर्मादिविषयैः छंदोभिर्ऋगादिमंत्रैर्वात्मणोऽप्यप्य
 क्विविदेकतो गीते यत्तेन कर्मकोटप्रतिपाद्यत्वमुक्तं ब्रह्मसूत्रपदैः

श्री.
गी. टी.
३.

५५

ब्रह्मसूत्रेण सूच्यते किं विद्यावधानेन प्रतिपाद्यते पभिरिति ब्रह्मसू-
त्राणि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जानाति जीवंति यत्प्रयंत्यभि-
संविशेतीत्यादीनि तदस्य लक्षणपराणुपनिषद्वाक्यानि तथाप्य-
ने ब्रह्मसाक्षात्प्रतिपाद्यते पभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि स-
त्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादीनि तैर्ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च हेतुमद्भिः सदेव
सौम्येदमग्रस्यासीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्य यद्वैक्याह रसदे-
वेदमग्रस्यासीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सञ्जायेतेति नास्तिक-
मतस्य पक्षस्य कृतस्तत्त्वस्तु सौम्ये वंस्यादिति होवाच कथमसतः सञ्जा-
येतेत्यादि युक्तीः प्रतिपादयद्भिर्विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्य-
तया सदेव सृष्ट्यर्थं प्रतिपादकैर्वैक्यानीते च यत्नेन ज्ञानकोऽप्रति-
पाद्यतमसकं पवमेतैरतिविस्तरेणोक्तं हेतुहेतुवत्तया यात्यात्मे सौम्ये
ण तभ्येकपक्षिष्णामितल्लिखितार्थः अथवा ब्रह्मसूत्राणि तानि पदा-
नि चेति कर्मधारयः तत्र विद्यासूत्राणि प्राप्ते येनोपासीतेत्यादीनि प्र-
विद्यासूत्राणि न सवेदयथापशुरित्यादीनि तैर्गीतमिति

५ ॥

सदानंदी टीका ११

कैरिदेविस्तरेणोक्तं यस्य सत्ते पश्यते इत्यत्राहस्तवत्रीशः श्रोतपीरो-
चनायतन १ ऋषिभिः सर्वधर्मसौर्वसिष्ठादिभिर्गदरात् ब्रह्मपातस-
प्रत्यर्थमोक्षोपायेनिरूपितं २ ऋगादिमंत्रैरुक्तं यद्वात्मनोऽविदे-
कतः यैर्वाक्यैः सूच्यते ब्रह्मसूत्रेण युक्तिसंयुतैः ३ उपक्रमोपसंहारा-
द्यैकवाक्यतयादरात् निश्चयोत्पादकैः सम्यगातिमहेतुतत्परैः ४
सदेवेत्यादिवाक्यैश्च हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः कृतस्तत्त्वस्तु सौम्ये वंस्या-
दित्यादिकहेतुभिः ५ नास्तिकादेनिरासाय ब्रह्मपातीतमित्यपि प-
तैर्यद्विस्तरेणोक्तं तत्संक्षेपेण तैर्बुवे ६ ॥ ५

गीतकंदी टीका १२

वक्ष्यमाणैर्यप्रमाणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठाद्यैर्ब्रह्मपागी-
तं योगवासिष्ठादौ प्रतिपादितं छंदोभिर्वेदमंत्रैर्वाक्यैश्च प्रतिपा-
द्यं प्रत्येकप्रकारं गीतं ब्रह्मसूत्रैः ब्रह्मणः सूचकानि पदानि ससु

५५

चित्तवाक्यभावमापन्नानितैर्ब्रह्मसूत्रकैर्ब्रह्मणवाक्यैस्तत्त्वमसी
त्याद्यैरित्यर्थः हेतुमद्भिः अनेन सोम्यशंगेनापोमूलमन्विच्छप्रदिः
सोम्यशंगेन तेजोमूलमन्विच्छनेजसासोम्यशंगेन सत्त्वमूलमन्विच्छ
सत्त्वलाः सोम्येमाः प्रजाइत्यादिना कार्यलिङ्गानुमानानि ब्रह्मा
धिगमाय प्रदर्शयेतो हेतुवस्तुद्विः विनिश्चितैः असकृदभ्यासेन
सकलशोकापेकहालनेन निश्चितार्थैः हेतुहेतुतयोः स्वरूपेणैः
सर्वैर्पद्मीनेतत्तत्प्राणइति सर्वेण संबोधः ४ ॥

अत्र अज्जानयति ॥

आनेदीटीका १३

ऋषिभिः याज्ञवल्क्यादिभिः वरुधानानास्मृतिवाक्यैः छंदोभि
र्वेदेर्नानामंत्रब्राह्मणोपनिषत्प्रकारैः ब्रह्मसूत्रं वेदान्तस्य
पादैः कीदृशो हेतुमद्भिः यत्प्रतिपत्तयेत्तु सिद्धांतादिवाक्यार्थवा
कार्ययुक्तैः ॥ ४ ॥

रामकंदीटीका १४

ऋषिभिः स्मृतिभिर्वरुधावरुप्रकारेण तत्र तत्र स्मृतिशास्त्रेषु गी
तं तथा छंदोभिर्विविधैर्वेदशाखाभेदेन नाना रूपैरनप्यप्य
कथं कथं प्रकरणभेदेन गीतं ब्रह्मसूत्रं शास्त्रेण रहस्यभागो वेदस्य
वेदान्त उच्यते तस्य यानि पदानि वाच्यं तत्र वाक्यानि ते हेतुमद्भिः रूप
यानि संयुक्तैर्विनिश्चितं विशेषेण कृतं निश्चयमेवं वेदान्तस्मृति
प्रसिद्धतमनेन वक्ष्यमाणस्य हेतुं प्रतिपादकस्यार्थस्य प्रोक्तं

॥ ४ ॥

लासिकी दत्तदीटीका १५

नन्वेवं वेदं न गृहीतं यम स्मृतिं विलोकेन
एव वक्तव्यमित्यत आह ॥
ऋषिभिः श्रीवसिष्ठादिभिर्वरुधावरुभिः प्रकारैरनुत्तरवे
दानसांख्यन्यायादिशास्त्रप्रकारैर्गीतमुपलालितं तथा विवि
धैर्नाना प्रकारैश्छंदोभिर्वेदैरुपनिषदाद्यैश्च गीतं ब्रह्मणः सू

१३
श्री.
मी.टी.

त्रैः पदैश्च ब्रह्मसूत्रेण सूत्रेणैव भिरिति ब्रह्मसूत्राणि यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनि तदस्य लक्षणपराणि तथा
च ब्रह्मसूत्रेण गम्यते साक्षात् जायते पभिरिति पदानि सत्त्व
क्षणपराणि सत्त्वज्ञानमननं ब्रह्मेत्यादीनि तैश्च वक्तव्या
तम् किंच हेतुमद्भिः सदेवसौम्येदमग्र आसीत् कथमसत्तः
सृजायेतेति तथा कोऽसौ वाक्यः प्राणत यदेव आकाश आनं
दो न स्यात् पृथगनंदयतीत्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितैरुपक्रमैः
मायसंहारवाक्यैकवाक्यतया संदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः
यदाथातो ब्रह्मजित्तासेत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्ये
व ब्रह्मसंयच्छेने निश्चयेनैभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिः इति
नेनीशहम् आनंदमयो भ्यासादित्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनि
श्चिताः अतस्तेषां विस्तरत उक्त्वा प्रसिद्धमेव तथाप्यहं समा
सेन व्याचक्षे इति ॥ ४ ॥

पंचोलीटीका

तेन तेन तस्य याथात्म्यस्यासंतिमस्य अत्र विस्तरेणोक्तिस्थाने
दर्शयन् तथा याथात्म्यविवक्षितं श्रोतः बुद्धिपरोचनाय लोतिरुषिभि
र्वसिष्ठादिभिः विविधैः नानाप्रकारैः कंदोभिः अगादिभिः हेतुमद्भि
र्युक्तिपुक्तैः विनिश्चितैः निःसंदिग्धैः ब्रह्मसूत्रवाचकैः पदैः वेदवाक्यैः
तेन तेन तस्य याथात्म्यं वक्तव्यं कथं विवेकेन गीते ॥ ४ ॥

शाखीरसमिहोधिनी

इदानीं क्षेत्रज्ञतया याथात्म्यं श्रोतुं बुद्धिपरोचनाय माद स्रष्टु
भिरिति स्रष्टुभिर्वसिष्ठादिभिर्योगात् संप्रधानधारणाविष
यत्वनवेराजादिरूपेण ब्रह्मधागीतं निरूपितं विविधैश्च नित्यतै
मितिक काव्यविषयैकं दामिर्वदेनीनायमनीयदेवतादिरूपे
ण गीतं ब्रह्मसूत्रपदैश्च ब्रह्मसूत्रेण सूत्रेणैव भिरिति ब्रह्मसूत्र
णि तदस्य लक्षणपराणि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनि

नित्यवत्प्रत्यययते साक्षात्ज्ञायते यभिरिति पदानि स्वतः प्रत्ययतः
सापराणिवाक्यानि सत्यं ज्ञानमित्यादीनि तैश्च बहुधा भागितं
किं च देतुमर्हः सदेव सौम्येदमग्रसीकथमसतः सजाय
ते इत्यादिपुक्तिमद्भिर्विनिश्चितैर्निश्चित्यप्रत्ययोत्पादकैरित्य
र्थः ४॥

मुमुक्षु

४॥

[Faint, illegible handwritten text]

भाषा अनुवाद टीका

किसके कहे विस्तार वचन का यह संक्षेप है इसपर कहते हैं
कि जो अवशिष्टादिकों ने योग शास्त्रमें ध्यान धारणादि का
विषय परमेश्वर का विषय परमेश्वर का विराटरूप नाना प्र
कार से निरूपण किया है और जो वशिष्टादिकों ने नित्यनैमि
तिक काम्यकर्म आदि विविध प्रकार से वेदके द्वारा भिन्न भि
न्न अनेक सजनीय देवतारूप से प्रगट किया है और ब्रह्मसू
त्र अर्थात् जिससे ब्रह्मका निरूपण होता है तात्पर्य यह कि
जिससे समस्त भूत जन्मते हैं इत्यादि तटस्थ लक्षणरूप उप
निषद वाक्य जो ब्रह्मसूत्र और जिसके द्वारा ब्रह्मका साक्षात्का
र ज्ञान किया जाता है एतावता स्वरूप लक्षण अर्थात् सोई ब्र
ह्म सत्य ऐसा ज्ञान और आनन्दरूप इत्यादि श्रुतियों ने हेतु अज्ञ
पद कहा अर्थात् है सोम्य इस सृष्टिके पूर्व यह जगत् सतमा
त्र या असत से सत कैसे जन्म जो इस हृदय आकाशमें आन
न्दरूप आत्मा न होता तो अपान और प्राण वायु की चेष्टाको क
रता इससे यह आत्माही प्राणियोंको आनन्द प्रकट करे है इन
सब श्रुति विशिष्ट ब्रह्म सूत्रादिकों से कहा है सोई संक्षेपसे
सुनो अथवा नित्यनैमित्तिक आयुष्यित उपासनारूप साधनच
तुष्टय से सम्पन्न होनेके बाद ब्रह्म जिज्ञासा करे इत्यादि वेद
वास प्रणीत को ब्रह्मसूत्र कहते हैं परमेश्वरके ईदितृत्त हेतु
से प्रकृतिको जगत्का कारण नहीं कहि सकते और सब श्रुति
योंमें आत्माको आनन्दमयत्व कहा है उससे ये आनन्दमय हैं
इत्यादि श्रुतियोंसे निश्चित है अर्थ जिन सूत्रोंका सोई कहा है
तमहि विनिश्चितैः ४ ॥

दोहा

बहुविध ऋषिद्वं कसोभात विविधभिनवेद ब्रह्मसूत्र पदहे
तुमत करीविनिश्चित भेद ४ ॥

57

संस्कृत-संज्ञा-संग्रहः

महाभूतान्यहेकारोबुद्धिरव्यक्तमेव च इं
द्रियाणि दशैकं च पंचचेंद्रियगोचराः ५

शंकरभाष्य टीका १

सूत्राभिप्रायीभूतानां नारायण भगवान् महाभूतानि महानि च
तानि भूतानि सर्वविकारव्यापकानां भूतानि च सूत्राणि न सूत्रा
नि त्रिन्द्रियगोचरशब्देनाभिप्रायिष्यतेः हकारो महाभूतकारणमहे
प्रत्ययलक्षणोः हकारो बुद्धिरव्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्त
मेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिः मम माया इत्येव
त्यक्ते पञ्चशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः पञ्चावत्येवाष्ट्याभिन्ना प्रकृतिः
च शब्दोभेदसमञ्चयार्थः इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पा
दकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मे निर्वर्तकत्वात्
कर्मेन्द्रियाणि तानि दशैकं किं तत् मन एकादशं सङ्ख्यायात्
कं पञ्च वेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयास्तान्येतानि शब्दानां पञ्च
विंशतितत्त्वानि आचक्षते ५ ॥

ग्रान्दगिरिकृत टीका २

श्रोत्रादि येषां तत्त्वस्य प्रलोभिताय किं नदिति जिज्ञासवे यथोद्देशे
शब्दे निदिशति सूत्रेति महत्वे हेतुमाह सर्वेति भूतशब्दे न सू
त्राणामपि विशेषाभावाद्ग्रहे का हानिरित्याशंकाह सूत्राणी
ति ग्रहकारो हेतुप्रत्ययलक्षण इति सम्बन्धः भूतानां प्रातीतिकत्वे
नाभिमानमात्रात्मत्वे मत्वा हेतुकारे विशिनष्टि महाभूतेति महतः
परमित्यादौ प्रसिद्धं महत्त्वं द्वार्थमहकारहेतुमाह ग्रहकारेति ई
श्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि शङ्कते तदर्थमाह ममेति अवधार
णरूपमर्थमेव सूटयति पञ्चावत्येवेति पञ्चतन्मात्राण्यहकारो
महदव्याकृतमित्यष्ट्याभिन्नत्वं भूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदा
नां समुच्चयश्चकारार्थः दशेन्द्रियाण्येव विभज्य युत्पादयति श्रोत्रे
त्यादिना तदेव प्रश्नद्वारा सूटयति किं नदिति शब्दादिविषयशब्दे
न सूत्राणि भूतानि गृह्यन्ते उक्तेषु तन्मात्रादिषु तत्त्वानि रीयसम
निमाह नानीति ५ ॥

श्री.
गी.टी.
३.

नृविंशतितत्वायुक्ता
नि०

स्वामिभूत टीका ३

तत्र त्रैलोक्यरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्यां महाभूतानि भूमादीनि
अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिः वित्तानात्मकं महत्तमं अयत्तं मूल
प्रकृतिः इन्द्रियाणि वास्यानि दशपदं च मनः इन्द्रियगोचरा अपेक्ष
तन्मात्ररूपा यवशब्दादयः आकाशादिगुणविशेषतया यक्ताः संतः
इन्द्रियविषयाः पंच ॥

विशाचभाष्य टीका ४

अहंकारो महाभूतकारणो तत्कारणो महाभूतकारणमयत्तमीश्व
रशक्तिः मममाया इत्येतेषु तेषु पंच बुद्ध्यादक वा त्रिवर्तकत्वात्
पंच बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च पंचेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगंधा
स्वातेतानि सोऽहो अतर्विशतितत्वात्वाचक्षते ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

महाभूतानीति इत्येति महाभूतानि त्रैलोक्यं भूतद्वयाणि एव मे जैवा
स आकाशमहाभूतानि अहंकारो भूतादिः बुद्धिर्महान् अयत्तं प्रकृतिः
इन्द्रियाणि दशैकं चेति त्रिप्रितानि तत्तानि अत्र त्रैलोक्यं च त्रिप्रितानि
निपेक्षतानेन्द्रियाणि त्रैलोक्यं विकारा इत्येते यद्यपीह देवसखडः स्वान्ना
त्मयर्मभूतानि तथाप्यात्मना त्रैलोक्यं संवेद्य प्रयुक्तानीति त्रैलोक्यं कार्यतया
त्रैलोक्यं त्रिप्रितानीत्युच्येते तेषां पुरुषयर्मत्वे पुरुषः सखडः स्वानो भोक्तृत्वे
हेतुरिति वक्ष्यते संवातश्चेतनाभूतिः आधितिगथारः सखडः त्रैलोक्यं
जानस्य भोगा यवगौ साधयतश्चेतनस्याधरतयोत्पन्नो भूतसंवात
प्रकृत्यादिस्थित्येते तद्द्वयात्मिन्द्रिया अयम्भूतं ॥

आदिश्रोककृति
स्वसर्ग ५

अभिनवगुप्तसूक्त टीका ६

॥

परमार्थप्रणाली टीका ७

तत्र प्रथमं त्रैलोक्यरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्यां महाभूतानि भूमा
दीत्यत्र भवगोचरत्वात् प्रथममुपन्यस्तानि अहंकारस्तत्कारणभूतः
सत्रिविधः सात्विकादिभेदेन सचक्रमेणाहंकारः ज्ञानशक्तिक्रिया
शक्तिद्वयशक्त्युत्पादकस्तत्र तामसाहंकारादाकाशादिद्वयश

कीर्तिशब्दादितन्मात्ररूपाणामुत्पत्तिः अनेन तन्मात्ररूपा एव
 शब्दादयो बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वमयं कर्मलप्रकृतिः इंद्रिया
 णि वाचानि एकं मनः इंद्रियगोचराश्च तन्मात्ररूपा एव शब्दा
 दय आकाशादिविशेषगुणतया यक्ताः सन्त इंद्रियविषयाः पंच ।
 तदेवं च त्रविंशतितत्वात्फक्तानि ॥ ५ ॥

वनमाली टीका ८

प्रतिज्ञातमाह महाभूतानीति महाभूतामीकाशादीनि पंच अहंका
 रोभूतादिकारणविविधो बुद्धिर्महत्तत्त्वमयं कर्मलप्रकृतिः इंद्रिया
 णि वाचानि एकं मनः इंद्रियगोचराश्च तन्मात्ररूपा एव शब्दा
 दय आकाशादिविशेषगुणतया यक्ताः सन्त इंद्रियविषयाः पंच ।
 तदेवं च त्रविंशतितत्वात्फक्तानि ॥ ५ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

तत्त्वोत्रमित्यहं पद्येन यदहं प्रतिज्ञाते तत्त्वोत्रस्वरूपमाह हाभ्याम्
 महाभूतानीति महाभूतानि त्रैकाणि रंभकानि पंच सधियमेजो वाया आ
 काशात्मकानि इंद्रियाणि अहंकारो महाभूतकारणभूतोऽभिमानल
 लक्षणः बुद्धिरहंकारकारणमध्यवसायलक्षणं महत्तत्त्वमयं कर्मलप्रकृतिः
 इंद्रियाणि वाचानि एकं मनः इंद्रियगोचराश्च तन्मात्ररूपा एव शब्दा
 दय आकाशादिविशेषगुणतया यक्ताः सन्त इंद्रियविषयाः पंच ।
 तदेवं च त्रविंशतितत्वात्फक्तानि ॥ ५ ॥

एवं प्रोचितायार्जुनाय तत्र स मधुसूदनी टीका ९ रूपं तावदाह हाभ्याम् ॥

महोतिभूतानि भूमादीनि पंच अहंकारस्तत्कारणभूतोऽभिमान
 लक्षणः बुद्धिरहंकारकारणमध्यवसायलक्षणं महत्तत्त्वमयं कर्मलप्रकृतिः
 इंद्रियाणि वाचानि एकं मनः इंद्रियगोचराश्च तन्मात्ररूपा एव शब्दा
 दय आकाशादिविशेषगुणतया यक्ताः सन्त इंद्रियविषयाः पंच ।
 तदेवं च त्रविंशतितत्वात्फक्तानि ॥ ५ ॥

श्री.
गी. टी.
३.

अव्यक्तमव्याकृतमनिर्वचनीयेमायाव्यापारमेश्वरीशक्तिर्मममाया
उत्पद्येत्युक्तं बुद्धिःसर्गादौतद्विषयमीदृशमहेकारइदृशानंतर
महेवज्रसामितिसेकल्पः तज्ज्वाकाशादिक्रमेणपंचभूतोत्पत्तिरि
तिनव्यक्तमहदहेकारः सोऽख्यसिद्धादौपतिषदैरुपगम्येते अश
हत्वादिहेतुभिरितिस्थितेमायोत्पत्तिप्रकृतिविद्यात्मायिनंतमहेश्वरे
तेष्वानयोक्तानुगताअपश्यन्देवात्मशक्तिंस्वयणैर्निगृह्णामितिक्र
तिप्रतिपादितमव्यक्तंतदेतानेतीदृशरूपाबुद्धिःवरुणोप्रजायेये
तिवरुभवनसेकल्परूपोहेकारः तस्मादाप्तस्मादात्मनश्चाका
शःसंभूतश्चाकाशाद्यसुर्वीयोरग्निरथेरायःअश्वःपृथिवीतिपंचभू
तानिप्रोक्तानिअयमेवपक्षःसाधीयान् ईद्रीयाणिदशैकंचओत्रत
क्तत्वरसनवाणाख्यानिपंचबुद्धीदियाणि वाक्याणिपादयास्यस्या
ख्यानिपंचकर्मेदियाणीतिनानिपंचेचमनःसंकल्पविकल्पाद्यात्म
के पंचवेदियगोचराःशब्दस्पर्शरूपरसगंधास्तेबुद्धीदियाणोऽप्य
तेनविषयाःकर्मेदियाणोतत्कार्यत्वेन तान्मेतानिसोऽख्याश्चतुर्विंश
तितत्त्वान्याचक्षते ५ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवंप्ररोचितायाहभगवानर्जुनायच आदौक्षेत्रस्वरूपंतत्सर्वानर्था
अयत्ततः १ भूमादिपंचभूतानिमहोतिव्यापकत्वतः तत्कारणम
हेकारोबुद्धिलकारणमहत् तत्कारणंप्रधानेस्मादव्यक्तंविशुणा
त्मकं इत्यसोऽख्यमतेनैतद्व्याख्यातंस्वमतेनत ३ अव्यक्तशब्दितामा
याशक्तिर्यापारमेश्वरी अनिर्वच्येतिसर्गादौतद्विषयेयदीदृशं ५
साबुद्धिःस्मादहेकारस्तीक्ष्णानंतरंहियः वरुणसामितिसेकल्पस्त
तोऽयोमादिपंचके ५ इत्येवमष्टयाभिज्ञायाप्रोक्ताप्रकृतिःपुन ओत्रा
दिपंचकेचैवेमनोवागादिपंचकेशब्दादिविषयाःपंचतान्येतानिहि
कापिलाःचतुर्विंशतितत्त्वानिप्राक्तन्तेत्रमुच्यते ७ । ५ ॥

नीलकंठी टीका ॥

तच्चयच्चयादृक्चयद्विकारिवेत्येतद्व्याचष्टे महामृतानीति चकारो
मिन्नक्रमोबुद्धिश्चेतिबुद्धिपदादपरिदृष्टव्यः यत्तेत्रेशरीराव्यसुक्तं

तदव्यक्तमेव शरीरं रथमेव तिति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात्
 तद्देवस्वरूपमुक्तात्प्रकारमाह महाभूतान्यहंकारो बुद्धिश्चेति स
 मप्रकारैरेकुरितं महाभूतशब्देन पंचतन्मात्राद्व्यंते अहंकारः बुद्धि
 रिति महत्तत्त्वमव्यंते स्वमेदिपत्तायेव करणानि भासेते तत्प्रकारक
 एव भूतगण इति तावत्प्रकारकमेव हेतुमिषुक्ते यद्विकारीत्यस्योक्त
 रमाह इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि दशैकं वेत्ते कादश पंचज्ञानेन्द्रियाणि
 श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणानि पंचकर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणि पादपादप
 स्थाख्यानि मनश्चेत्ते कादश इन्द्रियाणो गोचराविषयाः सूक्ष्माविषया
 दयः पंच अयं षोडशको विकार एव एतामेव सांख्ये चतुर्विंशति त
 त्त्वानि गणयन्ते एतावोस्तस्मात्कं विशेषः तैः स्वतंत्रास्तथा च प्रकृतिरु
 च्यते प्रसाभिर्मायारूपामिष्या ईश्वराधीना बोध्यत इति तथा च श्रुतिः
 मायो तत्प्रकृतिं विद्यान्मायिने त्वमहेश्वरमिति तस्मात्सांख्यप्रक्रिया
 त्रभगवता श्रितेति न भ्रमि तव्ये ५ ॥

तत्र हेतुं लक्ष्यं **श्रानंदीटीका १३**
 यति-अत्र प्रथमार्थेन कारणपर्यायाः प्रकृतयो दर्शिताः इन्द्रियाणीत्या
 दि हि तीयार्थेन यादृक्शब्दार्थः कार्यवर्गः ५ ॥

तत्र यत्तत्रेयश्च हेतु इति यदुक्तं **रामकंदीटीका १४** तत्र हेतुं शरीरं तद्देवः हेतु इति प्रागेवोक्तं सत्
 एतन्महाभूतादिवस्तुसमुदायात्सकंदेवविकारसंयुक्तं विकारं पंचतन्मात्रादिना शिष्टेवक्तुमाह
 ग्रहणादिकृतिरुक्तं संयुक्तमपि संक्षेपेण कथितम् तत्र महा
 भूतशब्देन व्यापकत्वादि महत्त्वे सति तन्मात्राण्येवोक्ता निवेदिन
 व्यानियतः श्रोकार्थेन कारणभूतं पदार्थं च तद्व्यंते संगृहीते तत्रा
 हंकारोऽस्मीति प्रत्ययः अस्मिन्नाशब्देन क्वचिदुक्तं बुद्धिर्निष्प्रया
 त्मकं ज्ञानं महत्तत्त्वमिति प्रसिद्धं तथा व्यक्तं गुणत्रयात्मिका प्रकृ
 तिरेतानि च तत्कारणभूतानि सूक्ष्मादिक्रमेण निर्दिष्टानि ।
 तानि च पृथिव्यादीनां भूतानां तन्मात्राण्यकारणं अहंकारस्तेन
 सर्वैकारिकभूतात्मभेदेन त्रिविधः तत्रैतजसत्तेन मनसः का
 रणवैकारिकत्वेनेन्द्रियाण्यभूतात्मत्वेन तन्मात्राणामित्यहंकार

१३ श्री.
गी. टी.
५९

स्वविधगुणात्मकस्य कारणत्वं केचित्त्वं हंकारतन्मात्रलक्षणस्य
षट्कस्य महत्तत्त्वं कारणमाहुः केचिदहंकारस्यैवेति बुद्धिः कार
णत्वं बुद्धेश्वरगुणत्रयस्याप्रकृतिरव्यक्तशब्देनोक्ता कारणमिति
कारणभूतवस्तुचतुष्टयप्रतिपादनेन यद्विकारीति प्रक्रांतोर्थो
निर्णीतः अत्र स्वयत्तं स्वाधिकारायेत्यामूलकारणमहंकार
अबुद्धिकार्यः सत्रिंद्रियकारणं तन्मात्राणि हंकारकार्याणि
वा पृथिव्यादिकारणमिति चतुर्णामपि कारणत्वाद्द्विकारित्वं
अथ कार्यवर्गप्रतिपादयितुमाह इन्द्रियाणि पंच बुद्धौ द्रिया
णि श्रोत्रादीनि प्रसिद्धानि पंचवर्गादीनि कर्मेन्द्रियाण्यपि त
त्त्वं मनश्चैकादशकं संकल्पविकल्पात्मकं पंचेन्द्रियगोचरादतीं
द्रियगोचरशब्देन यद्यपि शब्दादयो भूतगुणा उच्यन्ते तथापि म
हाभूतानां स्रग्गुणोपलब्धिद्वारेण स्रग्गोपलब्धेरितीन्द्रियगो
चरशब्देन स्थूलाद्येव भूतास्तत्त्वानि यतः षोडशकोसौविका
रवर्गपञ्चकार्यपवनकारणमेवं सांख्यदर्शनप्रसिद्धान्तवचन
विंशतिरेषा शरीरभावेन व्यवस्थिता देवत्रयसंयत्ता देवत्रयमित्यु
क्ता

तत्त्वत्रयसंयत्ता देवत्रयमित्युक्ता ५ ॥

तासिकी दशपत्नीटीका १५ ॥

तत्त्वत्रयसंयत्ता देवत्रयमित्युक्ता महाभूतानि भूमादीनि अहंकारस्तत्कारणभूतः बुद्धिर्विज्ञा
नात्मकं महत्तत्त्वम् अत्यन्तं मूलप्रकृतिः इन्द्रियाणि दशैकं च
मनः पंचतन्मात्ररूपा पवशाब्दादयश्चाकाशादिविषेयगुण
तया व्यक्ताः सन्त इन्द्रियविषयाः पंच पंचवचनविंशतितत्त्वा
नि देवत्रयमित्युच्यन्ते

तत्त्वत्रयसंयत्ता देवत्रयमित्युक्ता ५ ॥

पंचोत्तरीका

स्तमाभिमुखीकृतमार्जनाय तावत् तत्त्वत्रयसंयत्ता देवत्रयमित्युक्ता महाभू

तानि महाभूतानि भूतानि पंचतन्मात्राणि दृष्टान्मात्रादीमहं कारो
 अहंभावः बुद्धिर्महत्तत्त्वं अथक्तमव्याकृतं इंद्रियाणि दृष्टा पंचतानि
 द्रियाणि पंचकर्म इंद्रियाणि पंचमनः पंच इंद्रियगोचरा एषि व्यादयः
 पंच महाभूतलक्षणगंधादिधर्मोपेता विषयाः ५

ररावीरसमिद्धो धिनी ॥

महाभूतानीति महाभूतानि महंति च तानि भूतानि भूत्यादी
 नि पंच अहंकारो महाभूतकारणमहं प्रत्ययलक्षणो बुद्धिः
 अथवा यलक्षणो अहंकारकारणमहं तत्त्वमव्यक्तं महं तत्त्वका
 रणं विग्रहात्मकं प्रधानं सर्वस्य कारणं न कस्यापि कार्यमेवमष्ट
 थाभिन्ना प्रकृतिरित्येषा सांख्यमतेन व्याख्या उपनिषदानां तव्य
 क्तमव्याकृतं मायाख्याशक्तिः बुद्धिः सर्गादौ तविषयमीक्षणा
 महंकारो बहुधास्यामिति संकल्पः तस्मादायतस्मादात्मन आ
 काशः संभूत आकाशादुष्णीयोरग्निरग्रेण योशः पृथिवीति पंच
 वभूतानि प्रीतानि इंद्रियाणि दृष्टा श्रोत्रादीनि पंचमनयका
 दृष्टा पंचतन्मात्रादृष्टा पंचशब्दादय आकाशादिविशेषणतया
 व्यक्ताः सत इंद्रियविषयाः पंचतान्येतानि च तत्त्वविशतितत्त्वाना
 चक्षते सांख्या इति ५ ॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद टीका

और क्षेत्र स्वरूप दो श्लोक से कहते हैं कि महाभूत कहे दिति जल अग्नि वायु आकाश और इनका कारणरूप अक्षर और विज्ञा नात्मिका बुद्धि अर्थात् महत्तत्त्व और अव्यक्त कहे मूल प्रकृति और पंच ज्ञान इन्द्री तथा एक सद्गुणविकल्पात्मक मन और पंच इन्द्रिय गोचरकहे शास्त्र आदि तन्मात्रा विशेषरूप से इन्द्रिय ग्राह्य विषय येई क्षेत्र स्वरूप चौविंश तत्त्व कहे है ५ ॥

दोहा॥

महाभूत अक्षरजो बुद्धिमहत्तत्त्व पर इन्द्रियद्वारा मनदि
पुनः इन्द्रिय पंचविधैः ५॥

59

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਭਗਤੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ॥ ੧ ॥

इच्छादेवः सखिदः खेसंघातश्चेतनाधृतिः प
नत्तत्तत्तत्समासेन सविकारमुदाहृतं ८

शोकरभाष्य टीका १

अथेदानीं आत्मप्रणा इति यानावत्तते वैशेषिकास्तपि क्षेत्रधर्मीय
वन त क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छादेव इति इच्छा यज्जातीयं स
खहेतुमर्थमुपलब्धवान् सर्वेषु न सज्जातीयमुपलभमानस्तमादात्त
मिच्छति सखहेतु इति सेयमिच्छानः करणधर्मीयेयत्वात् क्षेत्रं
तथा हेवीयज्जातीयमर्थं उः खहेतुत्वेनानुभूतवान् सर्वे पुनस्तज्जाती
यमुपलभमानस्तदेहि सोयं हेवो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सख
मवकूले प्रसन्ने सत्वात्मके ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव उः खे प्रतिकूलात्म
के ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रं संघातोदेहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्ता
नः करणवृत्तिः तमश्च लोहपिण्डेतिरात्मवै तथाभासरसविहा वे
तना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्यथावसादे प्राप्ता नि देहेन्द्रियाणां
धियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं सर्वानः करणधर्मीयलक्षणार्थमिच्छा
दिग्रहणं यतउक्तं तदप्यसंहरति यतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं
सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदज्ञातस्य संह
तिरिदं शरीरं क्षेत्रं इत्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं
भूतम् ८ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्च
विकार इति पदानि अव्यक्ताहङ्कारादीनाञ्चैव प्रणाभिमानादिधर्मीक
त्वे असिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणं कर्मेन्द्रियाणां विषयानुक्तैव
रूपप्रसङ्गात् क्षेत्रं निरूपणस्य च प्रकृतत्वात् स्वरूपनिर्देशेनैव
तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् चेति व्याख्यातमिदानीमिच्छादीनामात्मविका
रत्वनिरुक्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन यादृकारीत्येतन्निरूपयन्
तान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकमवतारयति अथेति सर्वत्रोक्तिविरोधा
देयं वैशेषिकमतमिति मतोक्तं भगवानिति उपलब्धज्जातीयस्यो

श्री.
गी. टी.
३.

पलमानसादानेच्छाया हेतुमाह सखेति शिशोहेतुर्थः सख
हेतुत्वान्तरित्वेत्यर्थः इच्छा सखतहेतुविषयत्वेन व्याख्यायात्म
धर्मत्वे तस्यामुदस्यति सेयमिति तथापि कथं होज्ञानर्भतत्वे त
त्राह से यत्वादिति इच्छावत् हेतोपि धर्माबुद्धे रित्याह तथेति को
सौ हेतोयस्य बुद्धिधर्मत्वं तत्राह यज्जातीयमिति तस्यापीच्छावत्
होज्ञानर्भावमाह सोयमिति इच्छाहेतुबुद्धिधर्मः सखसपीत्याह
येति तस्यापि स्वरूपोक्त्या हो ज्ञानः पातित्वमाह अनुकूलामिति उः
तस्यापि स्वरूपोक्त्या हो उ मध्यवर्तित्वमाह उः त्वमिति देहेन्द्रिया
त्मवादौ मुदसितं हो ज्ञानर्भ तमेव संजातं विभजते देहेति विज्ञा
नवादं प्रत्याह तस्यामिति तमे लोहपिण्डे वद्धेरभिव्यक्तिवदुक्तसं
हतौ बुद्धिबुद्धिरभिव्यज्यते तत्र चारिणरभिव्यक्तौ लोहपिण्डमेवाग्नि
बुद्ध्या शहयति तथात्मत्वे तमे बुद्धिबुद्ध्यावभिव्यक्ततामेवात्मतया
लोपयत्पतस्तदाभाषानुविद्धा सैव चेतनेत्युच्यते साव सखत्वे त
ने प्रतिज्ञे यत्वादतद्वपत्तात् हो उमेवेत्यर्थः धृतिस्वरूपोक्त्या हो उ
त्वे तस्यादर्शयति धृतिरित्यादिना नन्वप्ये पि सङ्कल्पादयो ये मनोप
त्मीः सन्ति ते किमित्यत्र हो उत्वेन नोच्यन्ते तत्राह सर्वेति तस्योप
लक्षणार्थत्वे हेतुमाह यत इति इच्छादिवदस्मिन्नवसरे सङ्कल्पा
दीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवक्तव्य प्रकरणाविभागाय यतो भगवदु
क्तं हो उमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वोक्तबुद्धिधर्माप
लक्षणार्थत्वमित्यर्थः विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वै राग्यार्थं हो
त्रे व्याख्यानमित्यनुवदति यस्येति हो उमेदज्ञानस्य व्याप्तिदेहवि
भागस्य सर्वस्येत्यर्थः संहतिः समष्टिः शरीरं ६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तदेवैवतर्विशतितत्त्वानि उक्तानि इच्छादयः प्रसिद्धाः संजातः श
रीरं चेतनात्तानात्मकामनोवृत्तिः धृतिर्येयमेते इच्छादयो दृश्यता
तनात्मधर्माग्रपित्तमनो धर्माः धृतः हो ज्ञानः पातिनयव उपलक्ष
णोच्येतत् सैकल्यादीनां तथाच धृतिः कामः सैकल्यो विविक्तिता
प्रदा प्रदा धृतिरधृतिर्हीयीभीदित्येतत्सर्वमनयवेति अनेन च

यादृशमिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्माः दर्शिताः एतत्क्षेत्रे सविकारमिन्द्रिया
दिविकारसहितं संक्षेपेण तन्मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ५

अथेदानीमात्मगुणा इति यानां चक्षते वैशिष्टिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव
न तत्क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् संज्ञातः कार्यकारणसंज्ञात्मात्मकं शरी
रं चेतनाशरीरस्य नित्यसिद्धात्मचैतन्यप्रकाशः धृति उत्साहः एत
दिति सर्वोक्तः करणधर्मा पलक्षणार्थं सविकारं विकारसहितं नै ^{उक्तम्}
जानेदिति नालि ६ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

इच्छाद्वेषसुखदुःखविकारिभूतसंज्ञातद्रूपं चेतनसुखदुःखोपभो
गाधारसप्रयोजने क्षेत्रमित्युक्तं भवति एतत्क्षेत्रे समासेन संक्षेपे
ण सविकारं सकार्यमदाहृतं अथ क्षेत्रकार्ये स्वात्मज्ञानसाधनं
योपादेयागुणा प्रोच्यन्ते ६ ॥

आदिश्लोकोक्तार्थम्
६

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

॥

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

इच्छेति इच्छादयः प्रसिद्धाः संज्ञातः शरीरं चेतनात्मिकां मनो
वृत्तिर्युतिर्येयं एते चैच्छादयो दृश्यत्वात्तात्मधर्मा अपि त्वमनो
धर्मा अतः क्षेत्रज्ञान्तःपातिन एव उपलक्षणं चैतत्संकल्पा
दीनां प्रतिरूपिकामः संकल्पो विचिकित्सा प्रज्ञा प्रज्ञा
युतिर्युतिर्झीर्षीभीरित्येतत्सर्वमन एवेति अनेन च या
दृशमिति सर्वप्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः एतत्क्षेत्रे स
विकारे महदादिविकारसहितं संक्षेपेण तन्मयोक्त
मिति क्षेत्रोपसंहारः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

वनमाली टीका ६

यद्विकारी तस्योत्तरमाह इच्छेति इच्छा सुखे तत्साधने वेदं मे भूयादि
ति विजहतिः कामरागमदाभ्यो बोध्यते द्वेषः दुःखे तत्साधने वेदं मा

श्री.
गी. टी.
३.

५४

भूपादितीक्षाविरोधिनीविब्रह्मतिः क्रोये र्थापदाभ्योचोचने सखे
निद्रुपाधीक्षाविषयीभूतायमीसाधारणहेतुकाचित्तवृत्तिः उः खेनि
रुपाधिहेषभूताविब्रह्मतिरसारणपापहेतुका संचातः पंचमहाभू
तपरिणामः सेंदियशरीरंचेतनाप्रमाणासाधारणहेतुकाज्ञाना
ख्याविब्रह्मतिः धृतिरवसन्नानोदेहेंदियाणामवष्टंभहेतुः प्रयत्ना
व्यधिब्रह्मतिरुपलक्षणमेतदिच्छादिग्रहणं सर्वोतः करणधर्माणो
तथाचक्रतिः कामः संकस्योविविकित्ताप्रहाप्रहाधृतिरधृतिही
र्षीर्भीरित्येतत्सर्वमतपवेति मृदुटइतिवडपादानाभेदेनकार्या
णोकामादीनोमनोधर्मतमाह नतशरीरेंदियसंचातपवचेततः
क्षेत्रज्ञइतिलोकायतिकाः चेतनेक्षणाकंजानमेवात्मेतिसुगताः
इच्छाहेषप्रयत्नसखडः खज्ञानादिकमात्मसमवायिहेतुकमिति
तार्किकातत्कथंक्षेत्रमेवैतत्सर्वमिति तत्राह सविकारमिति
विकारोजन्मादिर्नाशोतः परिणामस्तत्सहितं सविकारमित्महा
भूतादिभूतेन नविकारसादिसौम्यनिविनाशयोः खेनद्रष्टुमशका
त्वात् निंसादिकोऽन्यइत्यादौमानाभावादनोनित्यः साक्षीस्वीकार्यः त
स्यसमवायिकारणात्त्वविकारित्वापत्तेः चित्तेऽत्यज्ञानोऽप्रविपासह
कृतस्वामित्वादिसंबंधेन परमार्थसतोऽखडः खादीनो जीवेविरा
मानत्वात्सखीडः खीसंसारतिव्यवक्रियते जीवउत्पत्तिविनाशा
वस्थांतरायनिरूपविकारः सून्यसत्त्वधर्मीणोऽस्यवस्यमेवसा
क्षी नचकर्तरुदासीनदृष्टत्वादिरूपसादित्वानुपपत्तिः लोकेवि
श्वासायौदासीन्यस्योपयोगेऽपिप्रकृतेतदनुपयोगात् विश्वासास्य
दातोवादिनामपिपुषिहिरादीनोसादित्वाप्रसिद्धेऽव्यवहेतव्यः
भावात् यव्यवहर्तरेवहिंसादित्वंसीकार्येतच्चकर्तृकर्मविरोधान्न
स्वविषयत्वं अनाद्यमेतज्ज्ञानरूपेतेयद्रूपेवतस्मिन्विरोधाभावात्
अवस्थांतरायापतिरूपविकारित्वमेवक्षेत्रचिहेनतत्परिणाममा
वश्यकमित्यर्थः ६ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

किंच इच्छेति इच्छोसखेसखसाधनेचस्रहाहेसः उः खेडः खसाधने

चमेमाभूदिति निःस्पृहात् सखडः खेदेषु सिद्धे संघातः सृष्टिर्वादिपे
 चमहाभूतपरिणामो देहः चेतनाभूतिः चेतनस्याभूतिराधारः सख
 डखेभुं जानस्य भोगा पदगोसापयतश्चेतनस्य जीवस्याधारतयोत्पन्न
 इत्यर्थः पतन्नेत्रप्रधानादि सृष्टिर्वाद्यं तद्व्याख्यं वाह्याभ्यंतः करणा
 प्रयभूतमिच्छादेव सखडः खविकारिभूतसंघातरूपं चेतनसखडः
 खभोगाधादन्वप्रयोजनमित्येव तत्तत्संविकारे सकार्यं समासेन सं
 होयेण मयोदाहृतं कथितं प्रवृत्तप्रधानादिद्वयाणि दोषांश्च भवतीति
 पञ्चेत्यस्योत्रादींश्च द्रव्याणि दोषांश्च विज्ञानातीति यादृमित्यस्य इच्छादीनि दो
 षकार्याणीति यदि कारीत्यस्य चेतनाभूतिरिति यत्तत्तस्य संघात इ
 तियदित्यस्य चोत्तरमुक्तं इच्छादयश्चत्वारो मनोयमीः संकल्पादीना
 मुपलक्षणं कामः संकल्पो विविक्तिसाप्रहाभूतिरभूतिर्हीमीरि
 त्येतत्सर्वं मन्यवेति श्रुतेः पञ्चपीच्छादयश्चात्मयमीः सम्यक् कामः स
 त्सं कल्प इति श्रुतेः पदेय इच्छेत्सु रुष इति सहस्रनामस्तोत्रात् सु
 रुषः सखडः खानां मोक्षहेतुरुच्यते इति वक्ष्यमाणं च तस्यापितेषां
 मनोहराभिव्यक्तत्वात् मनोयमन्त्रमुच्यते इत्यर्थः ६ ॥

मधुसूदनी टीका ९

इच्छासखेतत्साधने चेदेमेभूयादिति स्पृहात्मा चित्तवृत्तिः काम इति राग
 इति बोध्यते हेषोडः खेतत्साधने चेदेमेमाभूयादिति स्पृहा विरोधिनी चि
 त्तवृत्तिः कोप इतीर्षेति बोध्यते सखेति रूपापीच्छा विषयीभूता यमीसा
 धारणाकारणिका चित्तवृत्तिः परमात्मसखयंजिका डः खेति रूपापिडे
 षविषयीभूता चित्तवृत्तिरयमीसाधारणाकारणिका संघातः पंचम
 हाभूतपरिणामः सेंद्रियेशरीरं चेतनास्वरूपता नयंजिका प्रमाणा
 साधारणाकारणिका चित्तवृत्तिर्ज्ञानाख्या भूतिरवसन्नानां देहेन्द्रियाणां
 मवष्टंभहेतुः प्रयत्नः उपलक्षणमेतदिच्छादिग्रहणं सर्वोत्तः करणाय
 मीणांतथा च श्रुतिः कामः संकल्पो विविक्तिसाप्रहाः प्रहाभूतिरभू
 तिर्हीमीरित्येतत्सर्वं मन्यवेति स्पृह इति वदपादानां भेदेन का
 र्याणां कामादीनां मनोयमन्त्रमाह पतत्परिदृश्यमाने सर्वमहाभूता
 दिभ्यः तज्जडेत्तेन साक्षिणाः वभास्यमाना तदनात्मके दोषा

श्री.
गी. टी.
३

भास्यमचेतने समासे नोदाहृतमुक्ते ननु शरीरेन्द्रियसंवातएवचेत
नः क्षेत्रज्ञ इति लोकायतिकाः चेतनात्मिका के ज्ञानमेवात्मा इति सग
ताः इत्यादिष्वप्रयत्नसखडः खज्ञानात्मा नो लिंगमिति नैयायिकाः
तत्कथं क्षेत्रमेवेतन्मर्दमिति तत्राह सविकारमिति विकारो जन्मादि
नाशोतः परिणामो नैरुक्तेः पठितः तन्मर्दिने सविकारमिदं महाभूता
दिधर्म्येते अतो न विकारसाक्षि सोऽप्यति विनाशयोः क्षेत्रद्रष्टृमशका
त्वात् अत्रेषामपि स्वधर्माणां स्वदर्शनमंतरंगादर्शनानुपपत्तेः क्षेत्रे
व स्वदर्शनेन च कर्तृकर्मविरोधात् निर्विकार एव सर्वविकारसाक्षी
तदुक्ते नर्तेत्यादिक्रियोडुःखी साक्षिता काविकारिणः धीविक्रियास
हस्राणां साक्षितो ह्यमविक्रिय इति तेन विकारित्वमेव क्षेत्रचिह्नं नत
परिगणनमित्यर्थः ६

~~विकारित्वमेव क्षेत्रचिह्नं नत परिगणनमित्यर्थः ६~~

सदानेदी टीका ॥

अथेदानीं च यानाहुः काणादाः आत्मानोऽणान् क्षेत्रधर्मी स्तपते तत्रा
हेतीशो न तद्गुणः १ स्वैतत्साधने चेदेभ्यः केत्ये तया स्पष्टा चित्रवृत्ति
भवेत्सेह्यकामरागापराधिया २ डः स्वैतत्साधने चेदेमाभूदित्येव चि
त्रगा वृत्तिः साहेष इत्याहुः कोऽप्येष्वायपराधिया परप्रेमैकविषयाय
मी साधारणोद्भवाः चित्रवृत्तिः स्वैतत्स्यात्सत्त्वाभिव्यंजिकात्मनः ४ त
थेव हेष विषयाः धर्मी साधारणोद्भवा चित्रवृत्तिर्हि साडः त्वमित्याहुमी
थिकोशजं ५ पंचभूतविकारात्म संवातः सेंद्रियं वपुः चेतना चित्रवृ
त्तिर्यो वेदोतादिप्रमाणजा ६ ज्ञाताया सास्वरूपस्य ज्ञानाभिव्यंजिका म
ता इति देहेन्द्रियादेर्यवसन्नस्यास्य परिणी ७ इत्यादिग्रहणं चात्र सर्व
वासपलक्षणं अंतःकरणधर्मीणां सर्वतत्क्षेत्रसुच्यते जन्मनाशादिसु
क्त्यत्सविकारं तदुच्यते महाभूतादिधर्म्येते सविकारं समासतः एतत्क्षे
त्रमिति प्रोक्तं क्षेत्रज्ञस्ततः एव क निर्विकारः स यवाय साक्षी क्षेत्रस्य
भासकः १ क्षेत्रचिह्नं विकारित्वं निर्विकारस्ततः परं नर्तेत्यादिक्रियोडुः
खी साक्षिता काविकारिणः ॥ धीविक्रियासहस्राणां साक्षितो ह्यमविक्रि
यः १२ ६ ॥

नीलकंठी १२

यतश्च विकारा यज्जायत इत्युक्तं तदाह इत्येति इच्छासुखेन साधने
वा स्वरूपं पाचित्व तिरिदं मे भूयादिति सा काम इति रागा इति बोध
ते हे घोडः खेतसाधने च इदं मे मा भूदिति स्मृत्वा विरोधिनी चेत्तो हृत्तिः
सुखदः खेप्रसिद्धे संज्ञातः आत्मैन्द्रियमनोपुक्तं भोक्तेत्याह मनीषिणा
इति पुनरेन्द्रियमनश्चिदात्मना मे कलोली भावरूपो भोक्ता चेत्तना
या सर्वोक्ता बुद्धिः सैव शब्दास्त्वमयत्वादिसलादर्शवच्चिप्रतिविंब
ग्राहिणी तन्मायः पिंडे वद्वित्तमिव स्वयमचेतनापि चेतना त्वं प्राप्ता
यथा व्याप्तः स्थूलपिंडोपि चेतन एव प्रतीयते सेयं चेतना मनः संसि
ता सैव इच्छादिरूपा परिणामते तथा च श्रुतिः कामः संकल्पो विवि
किता प्रहाः प्रहा इति रभृति हीं धीभीरित्येतत्सर्वं मन एवेति का
मादीनो मनो हृत्ति त्वमाह एतत्तेत्रमयत्वात् सविकारे विकारेण
महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहितं उदाहृतमुक्तं नन्विच्छा
दयो हे प्रत्ययविषयस्यात्मनो धर्मा इति कारणादावदंति सत्यमेव
वदंति ते परंतु सो सा कंमुख्य आत्मैव न भवति तस्य शब्दाया विनि
प्रभेदेनाप्यस्तत्वादिति प्रागेवोक्तं अतः होत्रोत्तरीत साहमर्षस्य
दृष्टस्य तादृशा एव दृष्ट्या इच्छादयो धर्माः संततनः किंचिच्छिन्नं
आत्मनो संगतमहंकारस्या नृतत्वे च अनुभवसिद्धे शुती प्रप्यनुव
दतः असंगो ह्येष पुरुष इति प्रवृत्तेन हि प्रवृत्त्या इति ६ ॥

ग्रानंदीटीका १३

इच्छादेषे साद्यर्थे नयद्विकरीत्यर्थः संज्ञातो भूतानां मे कार्यकारे
ण शरीरापत्तिः चेतनारूपादिविषयाणां ज्ञानम धृतिः यथा
प्राणवायुनां हृत्पाशरीरं धार्यते एतत्सर्वं कार्यकारणात्मकम्
चेतनं होत्रमुदाहृतम्

६ ॥

रामकंटीटीका १४

+ इत्येतादि कैश्चिदिच्छादेषसुखदः स्वादय आत्मधर्मतेनाभ्यु
पगतास्ते वेद्यतास्तेत्रमेव तथा शरीरेंद्रियादिसमुदायः संज्ञातः

+ इदानीं तदर्थं नोतरेषु तत्तत्क्रियाविशेषसमाश्रयणेन यथा यथा पदार्थसंग्रहः कृतो
भवति तस्य सर्वस्य प्रमेत्वा नतिक्रमादस्य तत्तेत्रमेवेति प्रतिपादयितुमाह ॥

१३ श्री.
गी.टी

56

चेतनाचे मते नयेति कृत्वा ज्ञानं बुद्धिहृतिः धृतिः प्राणादिधार
णानिवंधनमदं प्रत्ययः यतस्सर्ववेद्यज्ञानतिक्रमात्तदेवमेव
तस्य शोकार्थस्य तात्पर्यम् अत्र तत्र प्रमात्रैकस्वभावस्यात्मनः
कथं प्रमेयत्वं कथं वा सर्वव्यवहारानुपपत्तिसिद्धानुसंधात्
लक्षणसत्त्वस्य तस्य सद्भावः कथं वा देशकालाद्यनवच्छि
न्नमहिम्नोयावजीवभावित्वमित्यादिना नाप्रवादप्रतिक्षेपाय
बुद्धिबलवो वियुजितः कृतपरिश्रमाः सा च तत्त्वस्य साधमा
नावस्या संदिग्धबुद्धितदज्ञानुत्तीर्णपुरुषविशेषविषया
यतो यस्य सिद्धान्तकथायामीश्वरानुग्रहाविभूतविष्णुदभ
क्तिप्रदादिगुणगणपिप्पुनितसंशयादिदोषाभावानिर्म
लप्रज्ञोपदेशपुरुषविशेषविषयायामुपन्यस्यायामानि
कालुष्यादनेन किंचित्प्रयोजने न हि स्वसिद्धेस्वरसमाहार
विशेषमास्वादयेत्तं पुरुषं प्रतितत्साधनावस्थाप्रतियादने
न प्रस्तुताहारवैरस्य जननमात्रानिरिक्तः कश्चिदुपकारः सं
भवतीत्यकारणपारित्यप्रकटनता एव वा उच्यते विउंविता
नां मार्गे न मत्तवर्तिनित्ते देवयथोपक्रांते देवज्ञानलक्षणात्ता
वन्निर्णीतमिदानीं सच यो यत्स्वभावश्चेत्पुण्यक्रांतदेवज्ञ
लक्षणे निर्णीतव्यतया विशिष्यते सच देवज्ञं चापि मां वि
दिसर्वदेवेषु भारतेति मुख्यपदैकः देवज्ञो विवक्षितः न
स्येते यं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादित्यादिनावितत्त्वलक्षणं वक्ष्यति
संप्रतिततादृशस्य देवज्ञस्योक्तस्य च देवज्ञस्य यज्ञानं सम्यक्
संवेदनं मुख्यज्ञानतया प्रागुक्त्यादृग्गुणद्वारेणाभिव्यज्य
ते सो भिव्यक्तिगुणगणपवज्ञानमिति प्रतियादयितुमाह ६

अथ दर्शनांतरेष्विच्छादीनामात्म
धर्मत्वमुक्तं तत्रिराकर्तुं प्रमेयतया
तेषां देवधर्मत्वमाह ॥

लासिकी २२२ टीका १५

इच्छादयः प्रसिद्धाः देवधर्मापवनात्मधर्माः संज्ञानः शरीरं
चेतनाज्ञानात्मिका मनोहृतिः धृतिरन्तःकरणत्रयस्य साधार
णसंज्ञातधारणरूपा प्राणादितत्त्वज्ञानाहृतिः सामान्यकरण

हृत्तिः प्राणाद्यवयवाः पंचेति पतत्तेजसविकारमिंद्रियादिविका
रसहितं संक्षेपेण तन्मयोक्तम् इति क्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥

॥ ६ ॥

पंचोलेटीका

किंच श्चेति अनुभूतपूर्वजातीये सखेतत्साधने वायोऽभिलाषः सा
रकाग्रनिष्ठविषयविरागः देवः सखमाह्लादः उः खं परिनायः संघातः
देहेन्द्रियादिसंहतिः तस्यां संहितौ अभिप्रेताग्रतः करणावृत्तिः तमे
लोहपिंडे अग्निरिव चैतनाभासरसवित्तो सति चेतनोच्यते इति यथा ने
अवसाधनज्ञानिनामानि देहेन्द्रियाणि धियते साधुति पतेरकारयो
नेयत्वात् तेजधर्माः पृथुतिधर्मा यवनात्मनो धर्मा मया पततसे संस
विकारसमासेन संक्षेपेण उदाहृतं कथितं ५

रावीरसमिद्धोद्यिनी

अथेदानीमात्मगुणानितियानावृत्तते वैशेषिकास्तेपि क्षेत्र
मायव ननु क्षेत्रस्येत्याह भगवानिच्छेति श्छासखसाधने
इदं मे भूयादित्येवं हृया काम इति राग इति च नामांतराद्देवो उः
खसाधने इदं मे माभूदित्येवं हृयः तथा सखमनुकूलं प्रसन्नस
त्तात्मकं उः खं प्रतिकूलतात्मको रजः परिणामः संघातो देहे
न्द्रियाणां संहतिः चेतनाज्ञानात्मिकामनोवृत्तिः धृतिरवसन्न
देहेन्द्रियावष्टंभकदेतः प्रयत्नः सर्वचैते श्छादयोदप्रपत्ताज्ञ
यत्वाच्च नात्मधर्माग्रपितृमनोधर्मा उपलक्षणं चेतनं संकल्पा
दीनां कामः संकल्पो विविक्तिसाग्रहधृतिरधृतिर्दीधीभीदिते
तत्सर्वममपवेति पतत्तदाभूतादिधृत्यंतं सविकारमिंद्रिय
विकारसहितं संक्षेपेण मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ६ ॥

मधुभाष्य

६ ॥

[Faint, illegible handwritten text]

一、
 二、
 三、
 四、
 五、
 六、
 七、
 八、
 九、
 十、

.....

卷之四
 四
 五
 六
 七
 八
 九
 十
 十一
 十二
 十三
 十四
 十五
 十六
 十七
 十八
 十九
 二十
 二十一
 二十二
 二十三
 二十四
 二十五
 二十六
 二十七
 二十八
 二十九
 三十
 三十一
 三十二
 三十三
 三十四
 三十五
 三十六
 三十七
 三十八
 三十九
 四十
 四十一
 四十二
 四十三
 四十四
 四十五
 四十六
 四十七
 四十八
 四十九
 五十
 五十一
 五十二
 五十三
 五十四
 五十五
 五十六
 五十七
 五十八
 五十九
 六十
 六十一
 六十二
 六十三
 六十四
 六十五
 六十六
 六十七
 六十八
 六十九
 七十
 七十一
 七十二
 七十三
 七十四
 七十五
 七十六
 七十七
 七十八
 七十九
 八十
 八十一
 八十二
 八十三
 八十四
 八十五
 八十六
 八十七
 八十八
 八十九
 九十
 九十一
 九十二
 九十三
 九十四
 九十五
 九十六
 九十七
 九十八
 九十九
 一百

भाषा अनुवाद टीका

और इच्छा द्वेष सख डख औरसंवात कहे शरीर औरचेतना कहे
ज्ञानात्मक अनःकरणाकी वृत्ति जो बुद्धि औरथैर्य ये सब दृश्य हैं
इससे आत्माके धर्म नहीं हैं अनःकरणाही के धर्म हैं तो शरी
र धर्मही इनको कहा बाहिये सो अति मे कहा है कि कामना से
कल्प संशय अज्ञा अश्रद्धा धैर्य अथैर्य अज्ञा बुद्धि भय ये सब अ
नःकरणाके व्यापार हैं इस वचन से यही अध्यायके तीसरे श्लोक
मे जो कहा क्षेत्रधर्म सो देखाया है और इन्द्रिय आदि विकार स
हित क्षेत्र मैने संक्षेपरूपत्वमे से कहा ६ ॥

टीका

इच्छा द्वेष सख डख वृत्ति संवात चेतनाक्षेप ऐसा क्षेत्र संक्षेप
में सविकार हि कसो सोय ६ ॥

अमानित्वमदेभित्वमहिंसात्तातिराजंवे आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः

शंकरभाष्य टीका १

हेतुतोवक्ष्यमाणविशेषणोपस्य सप्रभावस्य हेतुस्य परित्या
नादमृतत्वं भवति तं हे ये तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणो
स्यमेव वक्ष्यति भगवानधुना तत्तत्तानसाधनगुणममानित्वा
दिलक्षणं यस्मिन् सतितत् से यद्विज्ञानयोगोपधिकृतोभवति यत्
२। सत्त्वासी ज्ञाननिष्ठउच्यते तममामित्वादियुगं ज्ञानसाधनत्वात् ता
नशाहवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमिति अमानित्वे मातनोभावो
मानित्वमात्मनः श्रावणनदभावोऽमानित्वमदमित्वे स्वधर्मप्रकटी
करणे दमित्वे तदभावोदमित्वमहिंसा अहिंसे प्राणिनामपीडने
ज्ञानिः परापराधप्राप्तावविक्रियार्जवमृजुभावोऽवक्रत्वमाचार्योपा
सनं मोक्षसाधनोपदेष्टृगचार्यं स्य शृङ्खादिप्रयोगेनसेवने शौचं
कायमलानां मृज्जलाभ्यो वृत्तालनमनश्च मनसः प्रतिपलभावन
या रागादिमलानापनयनं शौचं स्थैर्यं स्थिरभावोमोक्षमार्गएव कृत
व्यवसायित्वमात्म विनिग्रहमात्मनउपकारकस्यात्मशाहवाच्यस्य का
र्यकारणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सत्तार्ग्य
व निरोधमात्मविनिग्रहः ७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका १

ननुउक्ते हेतु हेतुतोवक्तव्यस्य हिता किमित्यन्यउच्यते तत्राह हेतु
तइति अनादिमदित्यादिनावक्ष्यमाणविशेषणो हेतुस्य स्वयमेव भ
गवान् विवक्षितविशेषणसहितं हे ये यत्तदित्यादिना वक्ष्यतीति
सम्बन्धः किमिति हेतुतोवक्ष्यते तत्राह यस्मिन् हे ये यत्तदित्यतः
प्राक्तनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह अधुनेति अमानित्वादिलक्षणं विदधाती
त्युत्तरत्र सम्बन्धः ज्ञानसाधनसमुदायबोधने कुत्रोपपुज्यते तत्राह
यस्मिन्निति योग्यमधिकृतमेव विदधतीति यत्परइति एतत् ज्ञान
मिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमित्यशङ्काह तमिति तद्विधा

नस वक्तृद्वारा दाढ्यं सूचयति भगवानिति प्रमानित्वादिनिष्पन्न
र्थोच्चारणमिति नियमार्थमाह प्रमानित्वमिति मानस्तिरोहितो विले
पः सचात्मस्य तर्कघोरोपहेतुः सोऽप्येति मानी न मान्यमानी तस्य भा
वोमानित्वमिति व्याकरोति प्रमानित्वमित्यादिना प्रतियोगिसुखेनाद
भित्त्वं विवृणोति अदभित्वमिति वाङ्मनोदेहेरपीउने प्राणिनाम
हिंसनं तदेवाहिंसेत्याह अहिंसेति परापरायस्य चित्तविकारकारण
स्य प्रमावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वात्तान्तिरित्याह तान्ति
रिति अवक्तृत्वमकोटित्वं यथा हृदयव्यवहारः सदैकरूपप्रवृत्ति
निमित्तत्वेचेत्यर्थः उपनीयत यः शिष्यमित्यादिनोक्तमाचार्यं व्यवहृ
नति मोक्षेति शृङ्खादिश्यादिपदे नमस्कारादिविषये वाह्यमाभ्यन्त
रञ्च द्विः प्रकारे शौचं क्रमेण विभजते शौचमित्यादिना मनसोरागा
द्विमलानामिति सम्बन्धः तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपद्येति
रागादिप्रतिकूलस्य भावना विषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्तिस्तु येति या
वत् स्थिरभावमेव विशदयति मोक्षेति आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाये
यातिशयस्य कुतोविनिग्रहस्तत्राह आत्मनश्चि १ ॥

स्वामिकृत टीका ३

इदानीमजलक्षणात्तद्देहादिविक्ततया ज्ञेयं सुहृद्वत्तद्विस्तरेण वशी
यिष्यन् तज्ज्ञानसाधनाभ्याह प्रमानित्वमितिपंचभिः प्रमानित्वेस्वशृणो
स्माचाराहिममदेभित्वं देभराहित्ये अहिंसापरपीडावर्जनं तान्तिःसहि
सुत्वं आर्जवमवकता आचार्योपासनेसद्गुरुसेवां शौचंवाह्यमाभ्यन्तरेच
तत्रवाह्यमजलादिना आभ्यन्तरेचरागादिमलक्षालनं तथाचस्मृतिः
शौचंचद्विविधं प्रोक्तंवाह्यमाभ्यन्तरेतथा मजलाभ्योस्मृतंवाह्यभावसु
द्विस्तृतीयांतरे स्वेयं सन्मार्गीप्रवृत्तस्यतदेकनिष्ठता आत्मविनिग्रहः श
रीरसंप्रमः एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिपंचमेनान्वयः १ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

मानःप्रात्मप्राचित्वेतदभावोऽमानित्वे दंभोयमीविकरणेतदभावोदं
भित्वे तान्तिःक्षमाआर्जवंस्त्वभावः अचित्वेशौचंशारीरमलशोधनं
स्वेयंस्थिरत्वमात्मविनिग्रहःशरीरस्यप्रकृतिनियमः १ ॥

रामानुजभाष्य टी.

अमानित्वमिति अमानित्वमुत्कृष्टजनेष्वधीरणारहितत्वे अ
दंभित्वे धार्मिकत्वपाशप्रयोजनतया धर्मानुष्ठाने दंभस्तद
हितत्वे अहिंसावाक्यमनःकायेः परपीडारहितत्वे क्षातिः प
देः पीडमानस्यापिताम्यत्वविकृतचित्तत्वे आर्जवे परापवादे
मनःकायवृत्तीनामेकरूपता आचार्योपासने आत्मज्ञानप्र
दायिन्याचार्ये प्रणिपातपरिष्वस्येवानिरतत्वे शोचमात्म
ज्ञानतत्साधनयोग्यतामनोवाक्कायगताशास्त्रसिद्धा स्थैर्य
मध्यात्मशास्त्रादितेष्वर्थेषु निश्चलत्वे आत्मस्वरूपव्यतिरिक्त
विषयेभ्यो मनसो निवर्तने १ ॥

अभिनवगुप्तकृत टी.

अनन्ययोगेनेति परमात्मनो महेशादन्यदपरं किं विज्ञास्ती
त्यनन्यरूपो निश्चयः सपदयोगस्तेन निश्चयेन मयि भक्तिर
तपवसानकदाचिद्व्यभिचारतियभिचारहेतुत्वाभिमतानां
कामनानामभावात् तासामपि वाचितृप्तं तररूपाणां त
देकमयत्वात् एवं सर्वत्रानुसंधेयम् एतद्विपरीतमज्ञाने
यथामानित्वादीनि १ ॥

परमार्थप्रपाटी.

इदानीं मुक्तलक्षणत्वेनाहिविक्रयावेद्यं शुद्धं तेजं विस्तरे
ण वर्णयिष्यन्ततस्तद्ज्ञानसाधनान्याह अमानित्वमिति पंच
भिः अमानित्वं स्वयणं स्थावराहित्यं तदुक्तं मामोपमानेन उ
त्वीयात्रैवसाधारणो जनः अतोऽऽनिदानत्वात्मानं यो
गोपरित्यजेत् तथा अदंभित्वं दंभराहित्यं तदुक्तं कृतदंभा
ददंभाद्याकर्मतत्त्वप्रसंगं भवेत् प्रमेकफलमाद्यं स्याद्वि
तीयं सुखसाधनमिति तथा अहिंसा परपीडानिहतिः तदु
क्तं स्वयं विभेति हिंसेभ्यस्तान्पापानुवेमि ते हंतेः सुखी स्या
मिति विज्ञाय परपीडं विवर्जेयेत् क्षातिः ससता आर्जव.

श्री.
गी.टी.
३.

60

मवक्रता आचार्योपासनं सङ्गरुसेवा आचार्यवान्पुरुषो वेदे
तिष्ठतेः तदुक्तं शतश्लोके यद्यप्युद्दामबुद्धिः पटनपरिणामहे
दशास्त्राक्षरार्थानसाचार्यविना सातदपि परिचिनोत्येतदुक्तं
रहस्यं ज्ञेयं नामानियमप्यजिरनिवसतामन्यवक्राच्युतानि
प्रायस्तन्ते पदार्थेन हि कथकमते वेत्यसौ गोपगायीति शो
चं तद्वि विधेयं शोक्तं वा सभावपुद्गिलेद्योतरमिति स्थैर्यं तदे
कनिष्ठता आत्मनिग्रहः शरीरसंयमः १ ॥

वनमाली टीका

तेत्रमुक्तातेत्रज्ञेतेत्रादिविकृतयावक्तंतज्ञानयोगत्वायामा
नित्वादिसाधनान्याह ज्ञेयं यत्तदित्यतः प्राक्तनैः पंचभिः विष
मानैरविद्यमानैर्वागुणैरात्मनः स्थायत्वं मानित्वं लाभपूजा
त्वात्पर्थस्वर्थाविष्करणं दंभित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां
पीडनं हिंसातेषां वर्जनं ममानित्वमदंभित्वमहिंसेत्युक्तं परा
पराधे चित्तविकारहेतोः प्राप्तेऽपि निर्विकारविततया तदपरा
धसहनं क्षातिराजवं मकोटिल्य आचार्यो मोक्षसाधनोपदेष्टा
सुसूक्ष्मानमस्कारादिना तत्सेवने शोचं बाह्यं कायमलानां
मृजलाभ्यां तालनमाभ्यंतराणो मनोमलानां रागादीनां वै
रागादिनापनयने स्थैर्यं मोक्षसाधनप्रवृत्तस्थानीकविज्ञ
प्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुनर्यत्नाधिकं आत्मविनिग्रहः
आत्मनो देहे हि दियसंचातस्य स्वभावप्राप्ते मोक्षप्रतिकूले
प्रवृत्तिं निरुध्य मोक्षसाधनपवव्यवस्थापने १ ॥

ऊरुमवेजयनी टी.

पवंतेत्रसरूपमुक्तायेदानीं तेत्रादिलक्षणत्वेन ज्ञेयं तेत्रज्ञ
द्वयं निरूपयिष्यं स्तज्ञानसाधनानि विंशति संख्याकान्यमा
नित्वादीन्याह पंचभिः अमानित्वमिति अमानित्वं स्वस्माद
त्कृष्टेषु जनेषु स्वसत्कारानयेच्छत्वं अदंभित्वं धार्मिकत्वय
शः स्वापनतया धर्मात्तद्व्यापने दंभस्तद्विहितत्वं अहिंसाम
नोवाक्कायेः परपीडारहितत्वं क्षातिः परैः ॥

+ एवं हेतुं प्रतिपाद्यतत्साक्षिणं हेतुं ज्ञेयं त्रैलोक्ये केन विलसता प्रतिपादयितुं तज्ज्ञानयोग्यत्वा
यश्च मानितादि साधनान्याह हेतुं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्येतो वक्ष्यमाणत्वात् पंचभिः श्लोकैः ॥

पीज्यमानोऽप्यमानसहिस्सुना आर्जवे परात्प्रतिमनोवाक्कायवृत्ती
नामेकरूपता आचार्योपासने आत्मज्ञानप्रदायिन्याचार्ये प्रणिपा
तपरिप्रसूसेवानिरतत्वे शौचे वात्साभ्यंतरयाविश्रंशौचे च द्विविधं प्रो
क्तं वात्साभ्यंतरं तया मृज्जलाभ्यो मृज्जं वात्साभावश्च द्विस्तथा नरमि
ति स्मृतेः स्वेयं सिंधुर्मैकमिष्टममथात्मशास्त्रोदिते स्वर्थे च पापस्य
वा आत्मविनिग्रहः आत्मानं संविप्रतीयादिजननसो निवर्तनम् ७

मधुसूदनी टीका १

+ विद्यमानैरविद्यमानैर्वागुणैरात्मनः १ आचने मानित्वे लाभसृजा
त्वात् स्वर्थं स्वधर्मं प्रकटीकरणं दंभित्वं कायवाक्प्रवृत्तौभिः प्राणिनोपी
उने हिंसातेषां वर्जनममानित्वमदंभित्वमहिंसा इत्युक्तं परापरा
ये चित्तविकारहेतौ प्राप्तेऽपि निविकारचित्ततया तदपराधसहनं
होतिः आर्जवमकौटिल्यं यथा रूढं व्यवहरणं परप्रतारणा राहि
त्यमिति यावत् आचार्यो मोक्षसाधनस्योपदेष्टा विवक्षितो न तु
मनूक्तः उपनीयाध्यापकः तस्योपासने शुभं मानमस्कारादिप्रयो
गेन सेवतमाचार्योपासने शौचे वात्साकायमलानो मृज्जलाभ्यं क्षा
लने अभ्यंतरं च मनोमलानां रागादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्र
तिपक्षभावनयापनयने स्वर्थं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्यानेकविध
विघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुनः पुनर्यथाऽधिकं आत्मविनिग्र
हः आत्मनो देहे हिंसे चानस्य सभावप्राप्तो मोक्षप्रतिरूपे प्रवृत्तिनि
रूप्यमोक्षसाधनपदव्यवस्थापने ७ ॥

सदानंदी टीका ११

एवं हेतुं सदा रूपं तद्देवज्ञं तत्साक्षिणं हेतुं त्रैलोक्ये केनो वक्तुं विसृ
रेण हरिर्विभुः १ तज्ज्ञानयोग्यतासिद्धौ साधनान्याह सर्ववित् वि
द्यमानैर्गुणैर्वाप्यविद्यमानैरुतात्मनः २ आचने किल मानित्वे स्व
सृज्यत्वाभिमानिना स्वधर्मं व्यापने लाभसृजायर्थं हिंसा ३ प्रा
णिनोपी उने हिंसा कायेन मनसा गिरा एतेषां वर्जनेन ज्ञानेन सा
धनभावतः ४ परापराये प्राप्तेऽपि वेतो विकृतिकारणो बुद्धेरवि
क्रियात्वातिरिक्तौटिल्यं तया र्जवे ५ परप्रतारणाभ्युपेयवहारउप

श्री.
गी. टी.
३.

स्थिते मोक्षमार्गेपदेष्टासहस्रराचार्यैरितः तस्य सुश्रुतं भक्त्या ज्ञा-
नसाधनमनुजमे मज्जलाभोवह्निः शौचेशरीरमलशोधनं ७ शत्रु-
भावनयात्यागोरागादेरांतरं स्मृतं मोक्षमार्गे प्रवृत्तस्य स्थैर्यं विज्ञेयं वा-
ल्याना य देहेन्द्रियादिवर्गस्य प्रवृत्तिर्योस्य भावतः तानिरुद्धाथ स-
न्मार्गे स्थापनं ज्ञानसाधनं ४ ७ ॥

नीलकंठी टीका १३

इदानीं ज्ञानसाधनानि विधत्ते अमानित्वमिति अमानित्वादयोपि
चेतोवृत्तिविशेषादृश्यत्वाच्च तत्तेत्रविकारापवसेतः सत्त्वगुणका-
र्यत्वात् ज्ञानस्य साधनभूता अपि उपचाराज्ज्ञानपदवाच्या भवेति
यत् ज्ञानमिति प्रोक्तमित्युपसंहारात् तत्र विद्यमानैरविद्यमानै-
र्वायगौरात्मनः प्राप्तिर्मानित्वं लाभसृजात्यात्यर्थं स्वधर्मस्य प्रक-
टीकरणोदभित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनोपीडने हिंसा तेषां वर्ज-
नममानित्वमदभित्वमहिंसा च परेणापहृतेपि विजितस्य निर्विका-
रत्वं ज्ञानं आर्जवमकौटिल्यं आचार्योपासनं स्पष्टं शौचं मज्जला-
भोवाहंभावप्रउडिरांतरं स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विज्ञेयसद्भावे-
पिनदगणने आत्मविनिग्रहः देहेन्द्रियादिप्रचारसेकोचः ७ ॥

एवं तावत्तेत्रलक्षयित्वा

तेत्रलक्षस्य ज्ञानत्वेनामयलक्षणमुक्तं तत्र ज्ञानं

लक्षणं विल्लखयति ॥

आनंदी टीका १३

अमानित्वं विद्यायहंकाराभावः अदभित्वं लाभसृजात्यातिकामे-
न विहितकर्मानुष्ठानं दम्भस्तदादित्यम् अहिंसा परेषामपीडने
ज्ञानं परैः पीडमानस्यापि सति सामर्थ्यक्रोधाभावः मनस्य-
ग्रहचस्य न्यक्तमण्यदिति रुदिलता तदभाव आर्जवमशौचं
वह्निरंतः शुद्धिः स्थैर्यं अन्तरायेपि स्वकर्मण्यलनाभावः आ-
त्मनो मनसो विनिग्रहो विषयेभ्यो निवर्तनम् ७ ॥

रामकंठी टीका १४

संघर्षादिदोषप्रसक्तस्य प्रसिद्धयुक्तान्तरानुष्ठीयमानसदाचा-
रानुकरणं संकल्पमानस्य च ते सचानुष्ठितस्यापि सदाचार-
मात्रस्य संसारसंभ्रपानफलतामावहन्नासुरसर्गभारजनविष-

योमहादेश स्तथाचोक्तं भारते मानाग्निहोत्रमुतमानमौनं मानेना
 पीतमुतमानयज्ञः चतार्येतामभयंकाराणिभयंप्रयच्छंयथा
 कृतानि इतिचतार्यग्निहोत्रादीनिवल्लग्न्याप्रमथर्मरूपाणिशा
 स्वचोदितत्वादनुष्ठीयमानान्यभयंतावतं ऊर्वति मानादिदोषह
 धितचिन्तेनकृतानिप्रमुतमहद्वयमनुष्टातः फलेतीत्यपिसस्य
 श्लोकस्यार्थः एवंविधोमानो विद्यतेयस्यसमानीतस्यभावोमानि
 त्वं मुदसंकल्पत्वंनामगुणोक्तानाभिव्यक्तिहेतुत्वाज्ञानमित्यक्तं
 एवमेवाऽदमित्वं दंभोहिनाम मानादिदोषहधितसंकल्पत्वेस
 तिरुष्टमात्रफलतयासदाचारानुष्ठानं व्याजेनयमीवरणमित्यर्थः
 सविद्यतेयस्यासौसदंभीमिष्टाचारस्तस्यभावोदमित्वंतदभावोऽ
 दमित्वं सम्यक्क्रियानुष्ठानमित्यर्थः तदपिपूर्ववत्ज्ञानमेव न
 नहिंसादांन्योर्धदिज्ञानत्वंतत्कथंनत्वज्ञानोपदेशविषयत्वेनय
 रिगृहीतस्यार्जनस्ययज्ञसंग्रामादिक्रियानुष्ठानेनियुज्यमानस्य
 तद्गताहिंसाऽदांतिश्चसानामशास्त्रीयानियमः तथा हिंसा
 हिंशास्त्रीयनियमनिरपेक्षेणद्वेषलोत्पादिप्रयुक्तस्यप्राणिनां
 जिह्वांसा तदभावोऽहिंसा निसर्गतस्सर्वभूतेषुकुरुणा चि
 नत्वादनभिद्रोहस्तदपिज्ञानं तथादांतिः परैरभिद्रुह्यमानस्य
 सत्यपिप्रतीकारसामर्थ्यस्वभावतः प्रशान्तचित्तत्वादांमनःक
 र्मभिरविकारित्वं सापिज्ञानमनुष्ठेयत्वेनोपदिष्टोच्यते यथा
 कृत्ताननिष्ठस्यावश्यानुष्ठेयस्वकर्मभावेनावस्थिताहिंसादांति
 श्चहिंसैव नभवतिनचादांतिरित्युक्तमेवप्राक् शार्जवस्मृतंय
 थारुदयंवाङ्मनः प्रहृतिहेतुरजटिलता यद्वं प्रशंसंति सर्व
 जिह्मस्त्युपदमार्जवंब्रह्मणः पदमितितदपिज्ञानमेवंपंचै
 तेधर्माः परमेश्वरानुग्रहस्तुचकदैवसर्गभाजोनामस्य प्रदी
 यमाणसदसत्कर्मसंतानस्यसंसारस्वरूपप्रत्यवेदायोग्य
 प्रज्ञस्यसहसैवजायंते तेचतद्गुदयकृतप्रतिष्ठस्यज्ञानतरो

मानित्वं तदभावो

३

१३ श्री.
मी. टी.

69

मूलसन्निध्यानीयोधर्मः षडन्तरीयकाः शाखाः प्रतानकल्याण
मीधर्मः प्राडुर्भवेति तद्यथा शास्त्राधिगमपुरःसरः संस्कारविशेष
यस्तथाहेयोपादेयवस्तुविषयो विवेको विज्ञाततत्त्वस्य रूपस्य हेया
पवर्जनपूर्वमुपादेयानुष्ठानौ न मुखात्तमाचार्योपासनादेव विध
धर्मादये सति पलवपुष्पस्यानीयाः शौचादयो जन्मादिदोषानु
दर्शनपर्यन्ताधर्मविशेषाः समुन्निवृत्ति तत्रविशिष्टक्रियानु
ष्ठाने प्राप्ताधिकारस्य कल्याणहेतुपुतासनासक्रियात्वाः सक्त
चित्तस्य तद्गुणैः संबध्यमानस्य प्रथमः शौचो नाम गुणः सर्वक्रि
याणां तत्सर्वकत्वाच्च तत्र द्विविधं वायमाभ्यन्तरं च तत्र वासम
धिकारिदेशकालाद्यवस्थापेक्षयानियते मज्जलादिना कर्तव्य
तया उद्दृष्टव्यं गंधलेपाद्यपासनपर्यन्ता मजा आभ्यन्तरं वायनि
हृतौ सत्तां मुद्गोस्मीति निर्विस्मवाप्रतिपत्तिर्यो भावमुद्दिमिन्ना
हुः यतश्च शौचं कायवाग्नेनो निर्वन्ना नान्तपः स्वाध्यायध्याना
दीनां गुणान्तराणां मुपलक्षणं वेदितव्यं अथ स्यैर्यसंशया
दिदोषनिवृत्त्यानुष्ठेयेष्वर्थेष्वचंचलता तस्मिंश्च सति याः तस्य वि
निग्रहस्यात्मनो नः करणस्य निषिद्धविषयादिनिग्रहो नियम
नम् ॥ ७ ॥

अथेदानीं तत्र तस्य सविस्तरं वर्णयिष्यामाण लासिकी ~~लासिकी~~ टीकी १५
स्यादो ज्ञानसाधनान्याह पञ्चभिः ॥

अमानितं स्वगुणश्लाघा राहित्यम् अदंभितं लाभाघर्थं स्वध
र्मप्रकटीकरणाभावः अहिंसा परपीडावर्जनम् दानिः स
हिंस्रता आर्जवमवक्रता आचार्योपासने तत्त्वज्ञानोपदेष्ट
गुरोः श्रद्धा शौचं वायमाभ्यन्तरम् वायं मज्जलादिना आ
भ्यन्तरं रागादिमलद्वालनम् तथा च स्मृतिः शौचं तद्विविधं
शौकं वायमाभ्यन्तरं तथा मज्जलाभां स्मृतं वायं भावमुद्दिमिन्ना
यां तरम् इति स्यैर्यसंमार्गे प्रवृत्तस्य तदकनिष्टता आत्मविनि
ग्रहः शरीरसंयमः यतज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः ७

पंचोली टीका

इदानीमुक्तलक्षणतत्त्वज्ञातविविक्ततयाज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं
विस्तरेण वर्णयिष्यन्तासाधनान्येवज्ञानशब्देन ब्रुवन्निह
पयति अमानित्वमिति पंचभिः अमानित्वमात्मज्ञायावि
रहः अदंभित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणभावः अहिंसाप्राणि
नां अपीडनं क्षातिः परापराधप्राप्तौ अविक्रयः आर्जवंश
जुभावः मोक्षसाधनोपदेशेषु आचार्यसुश्रूषादिप्रयोगे
न सेवनमाचार्योपासनं शौचं द्विविधं देहस्य उदकादिना
अंतःकरणस्य सहासनयारागादिमलानां क्षालनं द्विविधं
शौचं मोक्षमार्गे एव कृतनिश्चयत्वेन स्थेयमात्मविनिग्रहः आ
त्मोपकारितया आत्मशब्दवाचास्पदं देहं द्रियसेवातस्य वि
निग्रहः सत्सर्गस्थापनम् ॥

शरीरसमिद्धोधिनी

इदानीमुक्तलक्षणतत्त्वज्ञातविविक्ततयाज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं सवि
स्तरेण वर्णयिष्यन्तासाधनान्याद अमानित्वमिति अ
मानित्वं स्वप्राणाचार्यस्य अदंभित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं तद
दित्यं अहिंसाप्राणिनामपीडनं क्षातिः परापराधप्राप्तावविक्रि
या आर्जवंशजुभावो वक्रत्वं मोक्षसाधनोपदेशेषु आचार्यस्य सुश्रू
षादि प्रयोगेन सेवनं शौचं कायमलानां मृजलाभ्यां प्रक्षालनं स्वे
यं स्थिरभावः सत्सर्गमात्मविनिग्रहः शरीरसंयमः पुद्गलमा
नित्वं योहुः सत्प्राजाकरणमदंभित्वं निर्धेयस्य मिथ्यवकवचा
दिधारणदंभित्वं तदभावः अहिंसा निर्धेयं हिंसा परित्यागो वीरस्य
स्त्रीवधादौ प्रतिषेधात् क्षातिर्पुद्गलपतितडः स्वसद्विस्तृतार्जवंश
दित्सर्गण पुद्गलस्याकरणमाचार्योपासनं धनुर्वेदोपदेशः संसे

वनेष्वेवंशसकववादिमार्जनंस्तेष्वेव्युद्धेप्रवृत्तस्यतदेकनिष्ठा
त्मविनिग्रहः शरीरसंयमयत्तज्ञानमितिप्रोक्तमितिपंचमेना
न्वयः ७॥

मधुभाष्य

प्रमानितमित्यादिना आत्मात्यंतज्ञात्वापिमद्वत्प्रदर्शनं
उंभः ज्ञात्वापिस्वात्मनोत्यतउंभोमाहात्म्यभावनमित्यभि
धानम् प्रार्जवंमनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यं सक्तिःस्नेहः
सपदातिपक्वोऽभिषंगःस्नेहःसक्तिःसपदातिपक्वोऽभिषंगः
गडव्यतइत्यभिधानम् तत्तत्तानाथदृष्टानमपरोक्षज्ञानांथ
प्राप्तदृष्टानं पंचवस्तेतिसवयइतिप्रतिज्ञातमुच्यते अन्ययत्
भवइति आदिमद्वेदादिवर्जितं अनादिमत सर्वेन्द्रियाणिगु
णंश्चाभासयतीतिसर्वेन्द्रियाणिगुणंश्चाभासयतीतिसर्वे
न्द्रियगुणाभासं इन्द्रियवर्जितत्वायर्थउक्तः प्रस्तावत विकारं
तर्भावाद्ज्ञानसाधनं प्रथमतउक्तं बहुत्वासाधनत्वाद्युपयो
गात्मभावः यतश्चयदिति वक्तुं प्रकृतिविकारपुरुषान्सं
क्षिप्याद गुणाः सत्वादयः तेषामत्यल्योविशेषोलयसर्ग
विकाराइतिपृथगुक्ताः कार्यकार्यगुणास्तिस्रोयतः स्वत्यो
भवाजनाइति माधुक्केदसप्राखायां कार्यप्रारीं प्रारींका
र्यमुच्यतइत्यभिधानं कारणानीन्द्रियाणिभोगोत्तुभवःस
द्विविद्वत्त्वादनुभवइति प्रकृतिश्चनउत्वात्परिणामिनी
कार्यकारणकर्तृत्वेकारणंप्रकृतिंविदुः भोक्तृत्वेस्ववदःखा
नांपुरुषंप्रकृतेपरमितिभागवतं यदित्याह ७॥

भाषा अनुवाद टीका

अव उक्त क्षेत्रसे पृथक् जो ज्ञेय क्षेत्रज्ञ तिसको विस्ताररूप व
र्णन की इच्छा करि क्षेत्रज्ञके ज्ञान होनेके साधन पांच श्लोकसे क
हते हैं कि अमानिज्ज अदभित्ति अहिंसा कहे मान कपट परपीडा
राहित्य औभक्षान्ति कहे क्षमा और आर्जव जो सीधायन औ आचार्यो
पासन जो गुरु सेवन और शौच कहे वास्तु अन्तर शूद्धि औ भाव
शुद्धसे अन्तःशुद्धि जानो और स्थैर्य कहे सत् मार्ग मे प्रवृत्त और
उसी एक मे तत्परता तथा आत्मविनिग्रह कहे शरीर संयम ७

दोहा

अमान अदंभ अहिंसता सांति सर्तता होय आचार्य सेवा प्रोच
स्थिर आत्म विनिग्रह सोय ७॥

64

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्म
मृत्युजरा व्याधिः खदोषानुदर्शने ८ ॥

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च इन्द्रियेति इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभा
वो वैराग्यमनहंकारोऽहंकाराभाव एव च जन्ममृत्युजरा व्याधिः खदो
षानुदर्शने जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मा
दिदुःखानेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शने आलोचनं जन्मनि गर्भवासयो
निद्वारा निःसृणो दोषस्तस्यानुदर्शने आलोचने तथा मृतौ दोषानु
दर्शने तथा जरायां प्रज्ञाशक्तिर्नैव निरोधदोषानुदर्शने आलोचने
परिभूतता चेति तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शने तथा दुः
खेष्वप्यात्माधिभूताधिदेवनिमित्तेष्वथ वा दुःखान्येव दोषोदुःखदोष
स्तस्य जन्मादिषु सर्ववदनुदर्शने दुःखं जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्युदुः
खं व्याधयोदुःखनिमित्तताज्जन्मादयोदुःखं दुःखानि न पुनः स्वरूपेणै
व दुःखमित्येवं जरादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियविषयभोगे
षु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणनामात्मद
र्शनाय एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शने ८

आनन्दगिरिकृत टीका २

न केवलममानित्वादीन्येवं ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि किन्तु वैराग्यादी
न्यपि तथाविधानि सन्तीत्याह किञ्चेति दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु रागे
तत्प्रतिबन्धे ज्ञाने नोत्पद्यते इति मन्त्रा वाकरोति इन्द्रियेति आविर्भूतो
गर्वोऽहंकारस्तदभावोपि ज्ञानहेतुरित्याह अतहंकार इति इन्द्रियार्थे
षु वैराग्यस्य कस्यप्यादयति जन्मेति प्रत्येकं दोषानुदर्शनेन मित्युक्तं
तत्र जन्मनि दोषानुदर्शने विशदयति जन्मनीति यथा जन्मनि दो
षानुसन्धानेन तथा मृत्यौ दोषस्य सर्वसर्ग निरुक्तनादेरालोचने का
र्यमित्याह तथेति जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसन्धानेन वज्जरादिष्वपि
दोषानुसन्धाने कर्तव्यमित्याह तथेति व्याधिषु दोषस्यासत्पत्तारू
पस्यानुसन्धाने दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धाने प्रसिद्धे व्याख्या

श्री.
गी.टी.
३.

65

नान्तरमाह अथवेति यथा जन्मादिषु इःत्वानेषु दोषदर्शनमुक्ते न
था तेष्वेव इःत्वान्दोषस्य दर्शने स्फुटयति इःत्वमित्यादिना कथं
जन्मादीनां वास्ते द्वियग्राह्याणां इःत्वत्वं तत्राह इःत्विति जन्मादिषु दो
षानु दर्शनकृतं फलमाह एवमिति वैराग्ये सत्यात्मदृष्ट्यर्थे करणा
नां तदाभिमुखेन प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह तत इति जन्मादिः
त्वदोषानुदर्शने ज्ञानहेतुषु किमित्यपसेव्यातमित्याशङ्क्य वैराग्या
दा पीहेतुत्वादित्याह एवमिति ८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

किंचेदियाथेष्टिति जन्मादिषु इःत्वदोषयोरनुदर्शनेषु नः पुनरालोच
ने इःत्वद्वयस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ८ ॥

विशाचभाष्य टीका ४

वैराग्येश्चादिविषयेषु अनहेकारः अहेकाराभावः एवं च जन्मादिदो
षदर्शने ८ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

इदियाथेष्टिति इदियाथेषु वैराग्ये आत्मव्यतिरिक्तेषु विषयेषु दोषानु
संधानेन नो हेतुने अनहेकारः अनात्मनि देहे आत्माभिमानरहितत्वं
प्रदर्शनाथेष्टमिदं अनात्मीयेष्वात्मीयाभिमानरहितत्वं वापि विवक्षितं
जन्ममृत्युजरायाधिः त्वदोषानुदर्शने सशरीरत्वे जन्ममृत्युजराया
धिः त्वद्वयस्य दोषस्यावर्जनीयत्वानुसंधाने अस्ति रजनिर्धनेति ८

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थम् ८

॥

परमार्थप्रका टीका ७

एतत्तु ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पंचमेनान्वयः किंच
तदुक्तं आरंभाद्वपुरामयेरुपपन्नं ज्ञात्वापि नोपेक्ष
से कश्चिच्चोपपन्नताशेषमनिसुखं स्यात्तु चिरं वाञ्छ
सि त्यक्तस्यैव न नाथहीनमसक्तदाक्रोशमाणः तर्हि
इदियाथेषु रूपरसादिविषयेषु वैराग्ये वैतृस्पतथाह

पलावानेहमस्मीत्यहेकाराभावः जन्मादिषु दुःख
दोषयोरनुपपदं दर्शिनं पुनः पुनरालोचनम् ॥ प

Г

11

611A

वनमाली टीका ८

इन्द्रियार्थेषु शाब्दादिषु दृष्टेष्टानुश्रविकेषु च रागविरोधिन्यसृहात्त्या
चित्रवृत्तिर्वैराग्यं प्राप्नुयात् आत्मसाधनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतो हं सर्वोत्क
ष्ट इति गर्वो हंकारस्तदभावो न हंकारः जन्मनो गर्भवासयोनिद्वारानिः
संरणरूपस्य सत्त्वोः सर्वमर्मच्छेदनरूपस्य जराया प्रजावलवीर्यादि
नाशिकायाः व्याधीनो ज्वरादीनामिष्टद्वियोगजानां मध्यात्माधिभूताः
यिदैवनिमित्तानो दोषस्य वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपृणीत्वेन काय
ज्वरसितत्वस्य चानुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं ५ ॥

असुमवैजयन्ती टीका ५

किं च इन्द्रियाण्येषु प्राकृत्येषु ऐहिकासु भिन्नकशास्त्रादिविषयभोगेषु आ-
त्मज्ञानप्रतीयेषु वेदरागाद्रीतिभावः अहंकारः अनात्मनि देहेन्द्रियाद-
वात्माभिमानरहितत्वं पञ्चकारणसर्वविशेषणोत्तरसंवेधः च शास्त्रे-
नानात्मीयेषु पुत्रकलत्रगृहादिष्वात्मीयत्वाभिमानरहितत्वं न्यक्त्वा-
त्तत्सर्वविशेषणोत्तरसंवेधः च शास्त्रे नानात्मीयपुत्रकलत्रगृहादि-
ष्वन्तर्गतत्वाभिमानरहितत्वं सूचितम् जन्ममृत्युजराव्याधिदः खदोषा-
नुदशीने जन्मगर्भवासयोनिहारिणः सरणरूपे मृत्युः सर्वदेहादिवि-
स्मरणरूपप्रमादः प्रमादो वै मृत्युरहंवदीमीति स्मृतेः जरादेहेन्द्रिया-
दिशैथिल्येन बुद्धिवलरूपतेजोयणपराक्रमादिनिरोधता व्याधिः
जरातिसारादिलक्षणः यतेषु दः खस्वरूपस्य दोषस्यानुदशीनम-
वर्जनीयत्वानुसंधानं ८ ॥

मधुसूदनी टीका १०

श्री.
गी. टी.
३.

किंच-इदियायैषुशब्दादिषुटप्तेषुश्रुतुष्वविकेषुवाभोगेषुरागविरोधिनी
अस्यहात्मिकाचित्तवृत्तिर्वैराग्ये आत्मसाधनाभावेपिसनसिद्धाड
भूतोहंसर्वोक्तइतिगर्वग्रहेकारः तदभावोनहंकारः प्रयोगव्य
वच्छेदार्थपवकारः समुच्चयार्थः चकारः तेनामानित्वादीनां विशे
तिसंख्याकानां समुच्चितोयोगपवसानमितिप्रोक्तंनतृपकस्याप्य
भावश्चार्थः जन्मनः गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणरूपस्य सप्तोस
र्वमर्मच्छेदनरूपस्य जरायाः प्रज्ञाशक्तिनेजोतिरोधपरपरिभवा
दिरूपायाः व्याधीनोच्चरानीसारदिरूपाणां ३ः खानामिष्टवियो
गातिष्टसंयोगजातानामप्यात्माधिभूताधिदैवतिमिज्ञानो दोष
स्यवातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिहर्तृत्वेनकाय जगुशितत्व
स्यानुदर्शनेपुनः पुनरालोचने जन्मादि३ः खानेषुदोषस्यानुद
शीने जन्मादिव्याप्यतेषु३ः खरूपदोषस्यानुदर्शने जन्मादिव्या
प्यतेषु३ः खरूपदोषस्यानुदर्शनमितिवा इदंचविषयवैराग्यहे
तुत्वेनात्मदर्शनस्योपकरोति ८ ॥

सदानंदी टीका ॥

टप्ताटप्तेषुभोगेषुवृत्तीरागविरोधिनी यास्यस्यहात्मिकातस्याहंरा
ग्येज्ञानसाधने १ वैराग्यादिपुनत्वेनसर्वोक्तष्टास्यहेतुयः इतिग
र्वोक्तहंकारस्तदभावोनहंकारः २ प्रयोगव्यवच्छेदार्थपवकारइ
हेरितः समुच्चयार्थसुत्रनेनोक्तानां समुच्चितः ३ विशतेसाध
नानांचयोगपवात्रसाधने ज्ञानमित्युक्तमेकस्याप्यभावो नैवसंम
तः ४ जन्मनो गर्भवासादियौनिद्वारेणानिःसृतेः मर्मच्छेदनरूपस्य
सप्तोर्हः खारूपस्य ५ प्रज्ञाशक्तिनिरोधादिरूपायाजरसस्तथा
व्याधीनोच्चरमुखानोर्हः खानोवद्गुणपिणा ६ आध्यात्मिकादित्रपा
णामिष्टानिष्टपुनोत्तथा दोषस्यवातपित्तसुकुश्लेष्ममूत्रमलादि
भिः ७ पूर्णत्वेनवपुर्निर्दितत्वस्यालोचनेपुनः व्याप्यतेषुष्यवाडः
खरूपदोषानुदर्शने ८ ईरंभोगवैराग्यहेतुत्वेनात्मदर्शने सम्य

श्रुत्या उपकरोत्येवंभूयानुदर्शने ९ ॥ ८

नीलकंठी टीका ॥

इंद्रियार्थेषु दृष्टेषु अनुप्रविकेषवाशह्यादिषु वैराग्ये रागाभावः अनहं
कारः दर्पराहित्ये अयोग्यवत्त्वे दार्ढ्यपवकारः समुच्चयार्थश्चकारः
जन्मादिषु यज्जायमानेऽः खं परस्म्यथा दोषाश्च देयादयस्तेषामनुद
र्शने ८ ॥

आनंदीटीका १३

वैराग्ये वैतृष्ये अनहंकारः शरीरादावस्मीति प्रत्ययाभावः जन्मा
दिभिः कृतं गर्भवासादिकं क्रियमाणं वानरकपातादिऽः खं सप
वदोषस्तस्य दर्शनं पर्यालोचनम् तथाचापरार्के ॥ ८ ॥

रामकंटी टीका १४

ततश्चंद्रियार्थेषु विषयेषु दृष्टानुप्रविकेषद्वयातिशयादिदोषद
र्शनाद्वैराग्ये रागादोषरहितत्वं तत्त्वकषिसमासादनात्सत्तांतरेषु
गुणेषु पियर्थवस्यति तस्मिंश्च तादृशगुणसत्पनहंकार ईदृशा
स्मीतिरभिमानाभावः यदिवा शरीरादावहमस्मीति प्रत्ययनि
वृत्तिः ततश्च जन्मादिदोषप्रभवस्यैवऽः खं सपमहादोषस्यानु
दर्शनं दृष्टेनोतिरूपं तथा गर्भवासादिनिरतिशयक्लेशा
नुभवादिकं जन्मनोऽः खं प्राप्तशरीरग्रहस्यैव श्मविम
रणऽः खं तथा सति शरीरे वार्धक्यरोगादिऽः खं मिति शरीरित्वं
नामादिमथान्तावस्थासुऽः खं मयमेवेति विवेकहर्मादिनूतः
स्वपरविषयत्वेन विवेकं कृतमः यथोक्तं वासिष्ठे प्रज्ञा प्राप्तादमा
नूतस्त्वशेषः शोचते जनान् भूमिषा निवशौलस्यः सर्वान्
प्राप्तेन पश्यतीति ॥ ८ ॥

लासिकी दशउत्तीटीका १५

किंच इंद्रियार्थेषु दृष्टानुप्रविकेषविषयेषु वैतृष्यम् अनहंकारः
अहं सर्वोत्कृष्ट इति गर्वाभावः जन्मादिषुऽः खं दोषयोरनुद
र्शने पुनः पुनरालोचनम् उऽः खं रूपस्य दोषस्यानुदर्शनमि
ति वा किंच ८ ॥

गी.
टी.
३

पंचोलेटीका

[The text in this section is heavily obscured by horizontal white lines, likely representing damage or redaction.]

इंद्रियार्थेषु विषयेषु वेरागद्वेषैस्तत्संयुतहंकारादहंकाराभावः
जन्ममृत्युर्जराव्याधिः खंडो घातुदर्शनं जन्मनियोनियंत्रात्रि
सरणंदोषः मृत्योर्जरावेदनादिः खंडो घातुः जरायां प्राप्तायां प्र
ज्ञाशक्तितेजसैन्द्रियबलहानिरिति दोषः व्याधौ शिरोरोगज्वरा
दिपीडा दोषः तथा दुःखेषु आदि व्याध्यादिषु दोषः तेषां सर्वे
षां अनुदर्शनमालोचनं ॥

रणवीरसमिद्धे धिनी ॥

किं च इंद्रियार्थेषु प्राज्ञादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु रागादित्यं मन
हंकारोदंकाराभावस्तथा जन्मादिः खंडो घातुः प्रत्येकं दोषानु
दर्शनं जन्मनि गर्भवासधौ निष्ठुरात्रि सरणंदोषस्तस्यालो
चनं मृत्योर्दोषानुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजो निरोध
दोषालोचनं तथा व्याधिषु रोगेषु व्याध्यात्मादिषु दुःखेषु दोषा
नुदर्शनमिति श्रयमत्र भावः अस्मिन् विषये संसारे स्वात्मनि ज

आदिदोषसंभवपर्यालोचनादिदियार्थेषु वैराग्यमाश्रित्य
स्ववर्णाग्रमोचिते धर्मे वप्रयनाग्रोदेहः क्षेपणीय इति ८॥

मधुभाष्य

८॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

67

✓

भाषा अनुवाद टीका
और इन्द्रियार्थ जो रूप आदि विषय तिनमें वैराग्य और अनहङ्गा
रता तथा जन्म मृत्यु जरा माथि डख दोष इनको बार बार देख
ना चाहिये ८ ॥

दोस
इन्द्रियविषय विरागताबिन हंकारहि दोष जन्ममरण वृथ
रोग डखदोष निदर्शन सोप ८॥

68

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

सर्वभूतहितं कर्तुं प्रयत्नं करोमि
॥ १ ॥

ॐ

सर्वभूतहितं कर्तुं प्रयत्नं करोमि
॥ २ ॥

असक्तिरनभिषेगः पुत्रदारगृहादिषु नि त्येव समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ५

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च असक्तिरिति असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीति
मात्रं तदभावोऽसक्तिरनभिषेगोऽभिषेगाभावोऽभिषेगोनाम शक्ति
विशेषएवानन्यात्मभावनाल्लगोयथा अन्त्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि
वाहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वाहमेव जीवामि मरिष्यामि
चेति केत्याह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषुदारेषु आदिग्रहणादन्ते स
प्यन्तेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानसुख्यते
नित्यञ्च समचित्तत्वे तत्त्वचित्तता कु इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानाम
निष्ठानां दोषपक्षयः संश्रानयस्तास्मिन्निष्टोपपत्तिषु नित्यमेव
तत्त्वचित्तता इष्टोपपत्तिषु न नश्यति न कुप्यति नानिष्टोपपत्ति
षु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं ५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

ज्ञानस्यान्तरङ्गमेव हेतुत्वरमाह किञ्चेति नन्वशक्तिरेवाभिषेगा
भावस्तथा च पुनरुक्तिरित्याशंकाभिषेगोक्तिद्वारा निरस्यति अभि
षेगोनामेति अन्त्यस्मिन्नेव पुत्रादावन्त्यथिया तद्गते सुखादावात्म
नितरावनाद्यं शक्तिविशेषमेवोदाहरति यथेति उक्तविशेषणयो
रकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह के त्यादिना उक्तविशेषणयोर्ज्ञानेशस्यो
पपत्तिमाह तच्चेति सदा हर्षविषादशून्यमनस्तमपि ज्ञानहेतुरि
त्याह नित्यञ्चेति तदेव विभजते इहेति तस्य ज्ञानहेतुत्वनिगमय
ति तच्चेतदिति ५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंवासक्तिरिति असक्तिः पुत्रादिपदार्थप्रीतित्यागः अनभिषेगः पु
त्रादीनां सुखेदः स्ववाहमेव सुखी दुःखी वेत्यथासातिरेकाभावः इ
ष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्रपत्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं ५ ॥

पिशवभाष्य टीका ४

श्री.
गी.टी.
३.

६९

असक्तिरिति

असक्तिसंज्ञाभावः अनभिषेगः अभिषेगो न्यस्मिन् हेतुद्विः ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

असक्तिः आत्मव्यतिरिक्तिविषयेषु संगरहितत्वे अनभिषेगः पुत्रदा
रग्रहादिषु शास्त्रीयकर्मोपकरणात्वातिरेकेणाः शेषरहितत्वं नि
त्येव समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु संकल्पप्रभवेष्टिः स्थानिष्टो
पनिपातेषु हर्षोद्देगरहितत्वे ५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थम् ५ ॥

परमार्थप्रपटीका ७

असक्तिरिति पुत्रादिषु असक्तिः प्रीतित्यागः अनभिषेगः पुत्रदार
ग्रहादेरातसखडः त्वयोः स्वमित्रारोपणं क्रतिरपि शातपथी आत्मे
वेदमग्र आसीदेक एव सो कामयत जायामे स्यादथ प्रजायेयाद्यवि
त्तमे स्यादथ कर्मजुर्वीयेत्येतावान्वे कामोनेत्स अनातो भूया विंदेद
ति भाष्ये अथेवैवस्थात्कः पूर्व इदं मये आत्मदेहमात्रत्वेन एवासीत्
सः जायामे स्यादिति प्रकामयत अभिलषितवान् अनंतरं प्रजायेय
प्रजारूपेण स्यामिति अथ मन्त्रिवा सौख्यमेवितं स्यादित्यकामयत
दर्थकर्मजुर्वीयेति एवमेतावान्वे कामोभिलाभिलाषः तत्सतसत्र
भवतिपरिणामे दुःखसवरूपत्वात् तथापि अतः जायादिप्रपंचादन्य
द्वयोमहतरं न विंदेत् न जानाति बाह्यगार्हस्थेन मोहितत्वात् अथेत्
तदेपेक्षातरं गार्हस्थे प्रयोय इत्याह क्रतिः मन एवास्मात्मेना जा
याप्राणः प्रजेत्यादि तथा उष्टानिष्टोपपत्तिषु प्राप्तिषु सर्वम
मचित्तत्वे च ५ ॥

वनमाली टीका

सक्तिर्म

मंदमिमेतावनमात्रेण प्रीतिः अस्यां सितसुखिति दुःखित्यहमेव
दुःखी सुखीत्येतत् प्रीतिरभिषेगः तद्गहितमसक्तिरनभिषेगः पुत्रे
पुत्रादिषु गृहेष्वादिपदद्रुत्यादि सर्वेषु हविषयेषु न्यथैः नित्येव
सर्वदा समचित्तत्वे हर्षविषादभूत्यमनस्तमिष्टानिष्टोपपत्तिषु उप
पत्तिप्राप्तिः उष्टप्राप्तौ हर्षभावो निष्टप्राप्तौ विषादाभाव इत्यर्थः ५

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

किं व असक्तिरिति पुत्रदारग्रहादिष्वन्येषु चादिशब्दोपितदासदासी
पुत्रपुनदद्यादिष्वान्मत्तानमजीयेष्वनात्मसु असक्तिः समैवैतैरुत्पात्ता
भिन्नत्वेन सामान्यप्रीत्यभावः अनभिषंगः पुत्रादिषु नैषु च ग्रहेमेवा
यमित्यात्मा भिन्नत्वेन विशेषप्रीत्यभावः इष्टानिष्टोपपत्तिषु शत्रुपुत्र
मरणादिषु समीचीनोऽयमभवतीति हर्षाभावत्वे अनिष्टप्राप्तिषु स
त्रमरणादिषु च विषादाभावत्वे अयाहंजीवात्म्याहंरतोस्मी सुखा
हातिवाकुलचित्तरहितत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥

मधुसूदनी टीका ९

सक्तिर्ममेदमित्येतावन्मात्रेण प्रीतिः अभिषंगस्तु ग्रहेमेवायमित्यनन्य
त्वभावनया प्रीत्यतिशयः अन्यस्मिन् सुखनिन्दः खिन्निवाः ग्रहेमेव
खीडः खीचेति तद्वाहित्यमसक्तिः अभिनयगतिचोक्तं कुत्रसक्त्यभि
षंगौ वर्जनीयावत आह पुत्रदारग्रहादिषु पुत्रेषु दारेषु ग्रहेषु आ
दिग्रहणादयेष्वपि भत्यादिषु सर्वेषु स्नेहविषयेष्वित्यर्थः नित्यं च
सर्वदा च समचित्तत्वं हर्षविषादस्य मनस्य इष्टानिष्टोपपत्तिषु उ
पपत्तिः प्राप्तिः इष्टोपपत्तिषु हर्षाभावः अनिष्टोपपत्तिषु विषादा
भाव इत्यर्थः चः समुच्चयः ॥ १ ॥

सरानेदी टीका ११

सक्तिर्ममेदमित्येव प्रीतिमात्रमदीरिता अभिषंगस्तु पुत्रादौ तादात्म्या
यासलक्षणः १ अन्यस्मिन् पुत्रार्थादौ सुखदः खान्विते सति ग्रहेमेव
सुखीडः खीत्यादिरूपोऽग्रहः २ वर्ज्यौ तौ सक्त्यभिषंगौ पुत्रदारग्रहा
दिषु इष्टानिष्टपरिग्रामौ सर्वदा समचित्तता ३ इष्टप्राप्तौ न हर्षः स्यात्
निष्टप्राप्तौ विषादता ४ ॥ १ ॥

नीलकंठी टीका १२

असक्तिरिति सक्तिः पुत्रादौ समतामात्रे अभिषंगत्वेन सहतादात्म्याभि
सानोयमेवाहमिति च पुत्रादेः सुखेः ग्रहेमेव सुखीतस्य उः खेहमेव उः खी
निसंगाभिषंगौ तद्वर्जनमित्यर्थः समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्ये कुत्र
इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावः अनिष्टप्राप्तौ विषादाभावः ॥

१३ श्री.
गी.टी.

रामकंठीलीका १५

लासिकी व सज्जनी टीका ५५.

पंचोलीटीका

पंचोत्तेटीका

किंच असक्तिरिति पुत्रदारग्रहादिष्वसक्तिः प्रीतिभावः अनभिषं
गः एकत्वाभिमानाभावः वपुनः रक्षानिष्टोपपत्तिप्ररक्षानिष्टा
मो निरंतरं समचित्तत्वं तत्त्वचित्तना २॥

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

किंच असक्तिरिति असक्तिः सखनिमित्तेषु विषयेषु सक्तिः सं
गः प्रीतिमात्रं तस्याभावः अनभिषंगोभिषंगः स्पष्टं तद्वा द्वि
पुत्रे पुत्रादिषु पुत्रेषु चादिशब्देन भृत्यादिग्रहणं तथानित्यं सम
चित्तत्वं समानचित्तता इष्टस्य प्राप्तौ दर्शयत्यकरणमनिष्टस्याप्रि
यस्य प्राप्तौ कोपस्याधारणं जये पराजये च समचित्तो भूत्वा यो दुः
प्रवृत्तस्य पुत्रदारादीनामपि चिन्तावसाददेत न धार्यं तथानि
र्गमनकाले तैः संगोपिनकार्य इति भावः २॥

मधुभाष्य

२॥

70/4

71

भाषा अनुवाद टीका
और पुत्र दारा धन आदिमें असक्ति कहे प्रीतित्याग और पुत्रादि
में सुख दुख देवि जो मे सुखी अथवा दुखी हूँ ऐसा मानिलेना
अभिष्टे ग है तिसका त्याग और इष्ट और अनिष्ट दोनोंकी प्राप्ति
में सर्वदा समचित्त कहे चित्तकी एकरूपता अर्थात् सावधान
चित्त रहे ५ ॥

दोहा

अनाप्राप्ति नदि प्रेमजो पुत्र मित्र गृहमांदि नित्यदि समता
चित्तमें इष्ट अनिष्ट परजादि ५॥

70/3

72

कवि जगन्नाथ भट्ट

विष्णु भक्ति लक्षणोक्ति श्रुत लक्षण विष्णु भक्त भक्त भक्ति
लक्षणोक्ति भक्त भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति
भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति
भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति भक्ति
॥ ५ ॥

ॐ

नमस्तु भगवते श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च मयि चेति मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनाप्यकुसमाधिना नान्यो
भगवतोवासुदेवान् परोक्षतः स एव नोगतिरित्येवं निश्चिन्ताः व्य
भिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजने भक्तिर्न व्यभिचरणशीला
अव्यभिचारिणी सा च ज्ञाने विविक्तदेशसेवित्वे विविक्तः स्वभाव
तः संस्कारेण वा शब्दादिभिः सर्पव्याद्यादिभिश्च रहितः अरण्य
नदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं सेवित्वं शीलमस्येति
विविक्तदेशसेवी तज्ज्ञावोविविक्तदेशसेवित्वं विविक्तेषु हि देशे
षु चित्तं प्रसीदति यतस्तत्प्राप्तादिसंभावना विविक्ते उपजायतेः
तोविविक्तदेशसेवित्वे ज्ञानमच्यते अतिरमणं क जनसंसदि
तज्जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां कुलहोत्सुख
तचित्तानां संसत् समवायोजनसंसन्न संस्कारवतो विनीतानां
संसत्तस्याज्ञानोपकारकत्वात् अतः प्राकृतजनसंसत्तचरतिर्ज्ञाना
र्थत्वात् ज्ञाने १ ॥

आनेदगिरिकृत टीका २

साधनान्तरमाह किञ्चेति अनन्ययोगमेव संक्षिप्तं व्यनक्ति नेत्या
दिना उक्तपौदारा जातायाभक्ते भगवति स्मैर्यं दर्शयति नेति
तत्रापि ज्ञानशब्दहेतुत्वादित्याह सावेति देशस्य विविक्तत्वे हि
विषयसद्वहरति विविक्तइति तदेव स्पष्टयति अरण्येति उक्तदेश
सेवित्वे कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राह विविक्तेष्विति आत्मादीत्यादिश
ब्देन परमात्मा वाक्यार्थश्चाद्येन तत्परतिविषयत्वेनाविषयत्वे
नाविशेषतो जनसंसन्नात् किमिति न गृह्यते तत्राह तस्यइति
सन्तः सद्गुरु भेषजमित्युपलम्भादित्यर्थः १ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंचमयीति मयिपरमेष्ठरेऽनन्ययोगेनसर्वीक्षदृष्ट्या व्यभिचा

श्री.
गी. टी.
३.

विष्णोर्कोतभक्तिः विविक्तः शुद्धः विज्ञप्रसादकरस्तद्देशोसेवितं शीलं य
स्य तस्य भावस्तत्वे प्राकृतानो जनानोसेसदिसभायामरतिः रत्यभावः १
पिशाचभाष्यटीका ५

विविक्तदेशसेवितं ररुस्यदेशसेवितं ११ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

मयीति मयि सर्वेश्वरे च पकोतयोगेन स्थिराभक्तिः जनवर्जितदेश
वासित्वे जनसंसदिवाप्तीति ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थम् ११ ॥

परमार्थप्रपा टीका ३

= किंच मयीति मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अद्यभिचा
रिणी पकोतभक्ति विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरो यो देशः
स्तत्रिवासे शीलं यस्य प्राकृतानो जमानोसेसदिसभाया
मरतिः ११ ॥

शुं

वनमाली टीका ६

मयि सर्वेश्वरे सर्वोत्तमस्वपी सर्वकप्रेमप्रवाहः अनन्ययोगेन ना
नो भगवतो वासुदेवा इत रुहो स्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्च
येनाद्यभिचारिणी केनापि प्रतिरुलेन हेतुनानिवारयितुमशक्या
विविक्तः स्वभावात्संस्काराशुद्धः सर्वव्याप्तादिभूत्यस्य समेषु चोश

कैरावद्विवालाकादिविवर्जितेशहजलाश्रयादिभिः मनोबुद्धले
नतवत्तःपीरनेगुहानिवाताश्रयेनयोजयेदिति श्रुतेः जनानामो
हमार्गविरुद्धानोविषयभोगवार्तातत्पराणोसंसदिसभायांन
त्रविचारप्रतिकूलायामरतिसुरैणोसाधुनांसंसदितरति कार्येव ^म
तदुक्तं संगःसर्वात्मनाहेयःसर्वेभ्यस्तुनशक्यते संसद्भिःसहक ^{न्य}
तयःसंज्ञां संगोहिभेषजमिति १॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

किंच मयिचानन्ययोगेनेति अनन्ययोगेननन्यःश्रीकृष्णात्प
रोयोगःप्राप्तोयस्यसत्तयातेनसम्यक्मेगतिरितिनिश्चयेनम
यिपुरुषोत्तमेभगवतिवासुदेवेऽयमिचारिणीकेनापिविज्ञेनहे
तुनावारयितुमशक्यास्थिराभक्तिःविविक्तदेशसेवि ^{वैदित्येने}
लज्जल विविक्तैव्याकुलबालयाज्ञदेशजकरासुपद्वरहितेय
विज्ञेगंगायमुनामुपेतमसुरासुकरप्रयागादिसंश्रितेशीलं
यस्यसत्तयातस्यभावस्तत्तयाचश्रुतिःसमेष्टचौशर्करवद्विवा
लुकाविवर्जितेसहजलाश्रयान्वितेमनोःबुद्धलेनतवत्तपीड
नेगुहानिवाताश्रयेणःत्रयोजयेदितिजनसंसदितिजनानांवि
षयभोगलम्पटानामात्मज्ञानविमुक्तानां दुर्जनानां संसदिसभा
यांश्रुतिःप्रीत्यभावः आत्मज्ञानसाधनशीलानांजनानांतुसद्भिः
कार्यपवनयाचोक्तं सद्भिःसर्वात्मनाहेयःसर्वेभ्यस्तुनशक्यतेसम
द्भिःसहकर्तव्यःसंज्ञां संगोहिभेषजमिति तस्यां सर्वजनानामेव
संगव्यागेनात्यर्थं किंवात्मज्ञानविमुक्तजनसंगत्यागपवनतु
हरिजनसङ्गत्यागोश्रयाश्रयः १॥

मधुसूदनी टीका ११

किंच मयिचभगवतिवासुदेवेपरमेश्वरेभक्तिःसर्वोक्तज्ञानसर्वि
काप्रीतिःअनन्ययोगेननान्योभगवतोवासुदेवात्परोक्ति श्रु
तःसम्यक्मेगतिरित्येवेतिनिश्चयेनअयमिचारिणीकेनापिश्रुति
कूलेनहेतुनानिवारयितुमशक्यासापिज्ञानहेतुः प्रीतिर्नयाव
न्मयिवासुदेवेनसम्यक्तेदेहयोगेनतावदित्युक्ते विविक्तःसभा

श्री.
गी. टी.
३.

74

वतः संस्कारतो वा शुद्धः प्रसूतिभिः सर्वव्याजादिभिश्च रहितः सरथु
नीपुलिनादिः चित्तप्रसादको देशः तस्मै वनशीलत्वे विविक्तदेशसे
वित्ते तथा च श्रुतिः समेषु चोशर्करविक्रिवालकाविवर्जितेशह
जलाशयादिभिः मनोचकूलेन तत्र च तपोऽनेन गृहानिवाताश्रयणे
न प्रयोजयेदिति जनानामात्मज्ञानविमर्शानो विषयभोगलंपदो
पदेशकानां संसृष्टिसमवायेन तज्ज्ञानप्रतिकूलायामरतिररुणा
साधनोत्तंसंसृष्टितत्त्वज्ञाना चकूलायोरुचितैव तथा चोक्तं संगः
सर्वात्मना हेयः सचेत्यक्तं न शक्यते संसृष्टिः सहकर्तव्यः संतः सं
गो हि भेषजमिति १ ॥

सरानंदी टीका ॥

वासुदेवे भगवति मयि श्रीपरमेश्वरे सर्वोक्तव्यविज्ञानपूर्विका
प्रीतिरुत्तमा १ वासुदेवात्परो नात्यः पुमर्थः स च मे गतिः इत्येवं
निश्चयेनोत्तरी विज्ञेनाभिभूयते २ सा भक्तिरुत्तमं ज्ञानसाधनं ज्ञा
नमव्ययं स्वभावतो वा सस्काराद्ब्रह्मो देशो यथोक्तिः ३ तमे
वसे वित्ते शीलमस्य तद्भावपवनं तद्वाक्यतानोजनानां च सदा
भोगैकचेतसां ४ सभायामरतिः शास्त्रप्रतिकूलानुवादिनां
साधनोत्तत्वनिष्ठानां सभायां तद्विनारतिः संगः सर्वात्मना हेयः
स चेद्वा तं न शक्यते संसृष्टिः सहकर्तव्यः संतः संगस्य भेषजं
५ इत्यमदालसामात्राण्यलर्कप्रत्युदीरितं ७ १ ॥

नीलकंठी टीका ॥

मयीति श्लोकः स्पष्टार्थः १ ॥

आनंदी टीका ११

अनन्ययोगेन वासुदेवः सर्वमिति निश्चयादप्येन पदार्थेन
योगाभावस्तेन अथ भिचारिणी केन चिदपि विज्ञेन नि
वारयितुमशक्या १ ॥

रामकंठी टीका १४

तस्यां ज्ञानतरो रीतिना विधयलवपुष्पस्यानीयायां गुणसा
मग्रां निर्हृतायां फलस्यानीया मयि भक्तिरुपासा की

दृशीअव्यभिचारिणीनिरायाकेनहेतुनानन्येनयोगेनामेनय
 थाप्रतिपादितमत्सह्यव्यतिरिक्तेनवस्तुनायोगः संवंधोऽन्यो
 गस्तदभावोनन्ययोगस्तेन किमुक्तंभवति सर्वभावानामत्स
 ह्यव्यतिरिक्तत्वदर्शनंज्ञानतरोः फलभूतामुत्थामज्ज
 क्तिः साद्विचतुर्थीज्ञानित्वरूपाभक्त्यवस्थायथोक्तं प्राक्
 ज्ञानीत्वात्मेवमेतदिति तस्या चसत्याविविक्तदेशसेवित्वं
 विविक्तदेशस्यादृशानिरुत्तरभक्तिरसामृतस्वादविन्नका
 रिचैतनाचेतनवस्तरहितस्यगिरिगुहायुग्यसरिसुलिनगु
 मगुहादिदेशस्यसेवित्वंभजनशीलता तद्विपरीतायांजन
 संसदिचित्रव्युत्थानहेतुलोकसभायामरतिरुद्धेगस्तपरि
 हरणमित्यर्थः १० ॥

लासिकीवस्तुपत्तीटीका १५

किंच मय्यात्मन्यन्येननिरंतरेणयोगेन भक्तिरूपासाप्रोक्तलक्षणा
 व्यभिचारिणीनिष्प्रलाहका विविक्तः शुद्धः स्वभावतः संस्कार
 नेवा वहिर्मत्त्वानांयत्तत्प्रलयतांजनानांसभायामप्रीतिः १० ॥

पंचोलेटीका

किंचचपुनःमयिपरमेष्ठरविषयेयुतन्ययोगेनअष्टयकसमाधि
 नाअव्यभिचारिणीपुवात्तानपूर्विकाभक्तिःविविक्तदेशसेवित्वं
 एकोनसेवित्वंजनसंसदिश्रुतिःअप्रीतिः १० ॥

रत्नाचीरसमिद्धोधिनी

किंचमयिचेति मयिपरमेष्ठरेभगवति वासुदेवेनन्य योगे
 ननान्योभगवतोवासुदेवात्परोक्ति सपवास्माकं परागतिरि
 त्येवंरूपायानिश्चितबुद्धिस्तयाभजनंभक्तिरव्यभिचारिणी न
 व्यभिचरति देवांतरंसेवतेतच्छीलेत्यव्यभिचारिणी मदे

75

काप्रयेत्यर्थः विविक्तेति विविक्तः स्वभावतः संस्कारतो वा यो
शुद्धो देशस्तत्र स्वभावशुद्धो रायनरीपुलिनादिः संस्कारशु
द्धः स्रष्टृदिविविक्तदेशसंसेवितंणीलमस्येति विविक्त
देशसेवीतद्भावो विविक्तदेशसेवितं तथा जनानां सामान्या
सामान्यानां संस्कृतानां संस्कृतानां वा संसत्समवायस्तस्मि
न्नरमणं तथा च मयि परमेश्वरद्वारा भक्तिं कृत्वा जनानां स्वव
र्णधर्मवद्विभूतानां वैश्यसूद्राणां समवाये रागहीनता स
मानानां समूहे रागवता तथा विविक्तदेशः पाषाणादिका
दिन्यपरिहारेण सुखास्वाभ्यसनाद्यं संस्कृतो देशो रंगभूमि
स्तात्सेवनं विधेयमिति फलितमित्यर्थः १०॥

मधुभाष्य

१०॥

भाषा अनुवाद टीका

और परमेश्वरस्वरूप मेरेमे अनन्ययोगे अर्थात् सर्वत्र आत्मदृष्टि से अवधिचारिणी एकान्तभक्ति और विविक्त कहे शुद्ध अथवा चिन्त प्रसन्नकारी जो निर्जन देश वहाँ की वास ओ संसारी व्यवहारी दुष्ट मनुष्यों की समामे अरुचि ॥ १॥

टोका

मोमे अनन्ययोगसे अनन्यभक्ति जो होय एकांत देशका सेवन जनसमूह अरति सोय १॥

[illegible]

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वेन तत्त्वज्ञानार्थदर्शने एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञाने यदतो न्यथा ॥

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषये ज्ञानमध्या-
त्मज्ञाने नस्मिन् नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां
भावानां परिपाकमिति तत्त्वज्ञाने तत्त्वार्थमोक्षः संसारोपरमस्त-
स्यालोचने तत्त्वज्ञानार्थदर्शने तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्त्वसाध-
नानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्त-
मुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानपदे तस्मात् यथोक्तादन्य-
थाविपर्ययेण मानित्वं दक्षित्वं हिंसा क्षात्रिराजो वसिष्ठाद्यज्ञाने
विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणात्वादिति ॥ ॥

ज्ञानेदगिरिभूत टीका २

साधनान्तरमाह किञ्चेति आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थस्तद्विषये ज्ञा-
ने विवेकलान्नित्यत्वं तत्रै वनिष्ठावत्त्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञान-
समर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको माम यत्ने न साधितानां प्रकर्ष-
पर्यन्तत्वं तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमेकसाक्षात्कारस्तत्फलालोचने
किमर्थमित्याशंकाह तत्त्वेति प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शन-
मर्थवदिति शेषः ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति कि-
मिति तस्य विज्ञेयत्वमित्याशंकाह परिहरणायैति तत्र हेतुः संसा-
रेति तस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तिस्तद्देतत्त्वान्मानित्वादि त्याज्यं ज्ञाने च त्या-
ज्यत्वं तेन तस्य ज्ञेयत्वेत्यर्थः इति शब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ॥

स्वामिभूतटीका ३

किञ्च अध्यात्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं नस्मि-
न्नित्यत्वेनित्यभावः तत्त्वपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः
प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शने मोक्षस्य सर्वोक्तफलालोचनमित्यर्थः ए-
तदमानित्वमदभिव्यक्तिमित्यादिविंशति संख्याकं यदुक्तमेतत्तत्त्वज्ञानमि-
ति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वात् अतो न्यथा स्याद्विपरीतमानित्वदेभित्वादि

श्री.
गी. टी.
३.

यदेतत् प्रज्ञानमिति शोके वसिष्ठादिभिस्तो न विरोधित्वादतः सर्वथा न
ज्ञानमित्यर्थः ॥ ॥

विशाखभाष्य टीका ५

स्य सार्थम् ॥

॥

॥

॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अथास्मेति आत्मानिज्ञानमथात्मज्ञानेन तन्निष्ठत्वेन तत्त्वज्ञानार्थदर्शनेन
तत्त्वज्ञानप्रयोजने यत्तत्वेन तन्निरतत्वमित्यर्थः ज्ञायतेनेनास्मेति ज्ञाने आ
त्मज्ञानसाधनमित्यर्थः क्षेत्रसंबन्धिनः पुरुषस्यामानित्वाद्यकमुक्ते
गुणहेतुमेवात्मज्ञानोपयोगिपतद्वानि रिके सर्वे क्षेत्रकार्यमात्मज्ञान
विरोधीत्यज्ञाने

॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्य सार्थम् ॥

॥

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच अथास्मेति आत्मानमधिकृत्य वर्तमानं अथास्मेति ज्ञानेन तन्निष्ठित्वेन निष्ठाभावः त्वे
पदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजने मोक्षस्य दर्शने सर्वोत्कृष्टत्वा
लोचने पतद्वानित्वादिभित्वादि विंशति प्रकारज्ञानं ज्ञानसाधने शोके अतो न यथा
स्मादिपरीते मानित्वादिपदेन तदज्ञानमिति शोके ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा न
ज्ञानमित्यर्थः ॥ ॥

वनमाली टीका ६

आत्मानमपि प्रहृते जीवात्मपरात्मनो र्यज्ञानेन तन्निष्ठित्वेन तन्नेव नि
ष्ठावत्त्वं तत्त्वज्ञानार्थभरावदपरोक्षार्थदर्शने शास्त्रालोचने प्रवण
ममननिदिध्यासेनेव पतद्वानित्वादिज्ञानमिति शोके ज्ञायतेनेने
निज्ञाने करणे सुद अतो न यथास्मादिपरीते मानित्वादि के यत्तदज्ञा
नं विरोधित्वादतो ज्ञानविरोधिपरित्यागेन ज्ञानसाधनमेवोपादेयमि
ति भावः ॥ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

किंच अथात्मज्ञानमित्यत्र मिति आत्मानमधिकृत्य प्रहृतमात्मानात्म
विवेकरूपेण ज्ञानं तदथात्मज्ञानेन तन्निष्ठित्वेन निष्ठावत्त्वं तत्त्वज्ञा
नार्थदर्शने तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजने यत्तत्वेन तत्त्वदर्शनेन निरतत्वं

यद्वा ज्ञानज्ञानस्यः यो र्थः तस्यामिलक्षणस्तस्य दर्शने ह्यदिस्मरणो
एतदमानित्वादिकं ज्ञाने ज्ञायते प्राप्यतेः नेनेति सुत्यजेः परंपरया
साक्षाच्च तस्यामि साधनभूते प्रोक्ते तत्त्वविद्ये यज्ञे यस्वरूपेण सर्वेषु
रेण मया प्रकर्षणोक्ते कथितेः अतोऽस्माज्ज्ञानाद्यज्ञानमस्ति तदस्य
आत्मज्ञानविरोधज्ञानम् ॥ ११ ॥

॥ मधुसूदनी टीका ॥

ज्ञान

अथात्मज्ञानमपि कृत्यप्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमथात्म
ज्ञाने तस्मिन्नित्यन्ते तत्रैव निष्ठावत्ते विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञान
समर्थो भवति तत्त्वज्ञानस्याहेव सास्मीति साक्षात्कारस्य वेदोतवा
क्यकरणकस्य समानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयो
जने अविद्यातत्कार्यात्मकनिविलङ्घः एतद्विज्ञिरूपः परमानेदात्मा
वाप्तिरूपस्य मोक्षः तस्य दर्शनमालोचने तत्त्वज्ञानफलाऽलोचने हि
तत्साधने प्रवृत्तिः स्यात् एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनीते विं
शतिसंख्याकं ज्ञानमिति प्रोक्ते ज्ञानार्थत्वात् अतो न्यथा अस्मादिप
रीते मानित्वादियत् तदज्ञानमिति प्रोक्ते ज्ञानविरोधित्वात् तस्मा
दज्ञानपरित्यागेन ज्ञानमेवोपादेयमिति भावः

॥ ११ ॥

सदानेदी टीका ॥

आत्मादिविषये ज्ञानमथात्मज्ञानमच्यते तत्रैव सततेति स्थावत्वेना
नैकसाधने १ विवेकनिष्ठो वाक्यार्थज्ञाने हि भवति तमः तत्त्वज्ञान
स्य वेदोतवाक्यप्रामाणिकस्य च २ अहेव सास्मीति साक्षात्कारस्य
श्रुतिज्ञानिनः समानित्वादिकरणपरिपाकफलस्य च ३ अयोज
नमविद्यातत्कार्यङ्घ्रिः एतद्विद्यायने विद्यपरमानेदावाप्तिर्मोक्षस्य
तस्य यत् ४ आलोचने तदप्यात्मज्ञानसाधनमीरिते एतद्विशिष्टाति
संख्याकं ज्ञानार्थत्वेन हेतुना ५ ज्ञानमित्युक्तमस्माद्यदि परीतम
नर्थादे मानित्वादितदज्ञानमुक्ते ज्ञानविरोधियत् ६ अतो ज्ञानपरि
त्यागाद्वा संपूर्वादिते जनैः ७ ॥ ११ ॥

नीलकंठी टीका ॥ १२ ॥

78

आनंदीटीका १३ ॥

“

रामकंटीटीका १५

तथाः ध्यात्मज्ञानं नित्यत्वमध्यात्ममात्मनियज्ञानं परमात्मस्व-
भावसंवेदनं तन्नित्यमव्यभिचारियस्य सतया तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मिंश्च सति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वस्य परमात्मस्वरूपलक्ष-
णस्य परस्य भावस्य ज्ञानं बोधः स्वसंवेदनानुभवः पूर्वण्य
देन ज्ञानसिद्धिं कल्पयतो तत्रेण सिद्धत्वं प्रतियादितम् स
पदार्थः प्रयोजनं फलं यत्नेन तस्य दर्शनं साक्षात्कारो निरुत्तरा
सिद्धिरित्यर्थः एते विविक्ते देशे विविक्तादयस्तत्त्वज्ञानार्थदर्श-
नान्ताः फलभूता यामिह संस्थानीया इत्येतावती गुणसाम-
ग्री ज्ञानमिति प्रोक्तं स्पष्टार्थः अत उक्ताहुण समूहादयथा मे
न विपरीतेन प्रकारेण मानित्वदं भित्वादिना यत् स्थितं तत्सर्व-
मज्ञानं ज्ञानविपरीतं वेदितव्यमेतच्च पुरस्ताद्देवा सुरसर्ग-
कथनप्रसंगेन पुनरपि ज्ञानाज्ञानलक्षणं वक्ष्यति १॥

लासिकीदरुजनी टीका १५

किंच आत्मानमधिकृत्य वत्तमानं ज्ञानमात्मज्ञानोपदेशकं शास्त्रं तस्य
 र्थालोचनेनित्यत्वेनित्यभावः तत्त्वज्ञानरूपस्य पुरुषार्थस्य दर्शनं
 तां पुरुषार्थेषु सर्वोत्कृष्टं लोचनमित्यर्थः एतदमानित्वमित्यादिविं
 शतिसंख्याज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वाज्ञानोत्तरभाविताश्च
 अतोऽन्यथास्माद्विपरीतमानित्वादियदेतदज्ञानमिति प्रोक्तं श्रीवशि
 ष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथाः कुरुक्षेत्राज्यमित्यर्थः ११

॥ ११ ॥

पंचोलेटीका

किंच अथास्तेति अथात्मज्ञाननित्यत्वेनात्मादित्वात् नित्यत्वमिति
 भावः तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतदमानित्वादियत्वेतज्ज्ञानहेतुत्वात् ता
 नमिति प्रोक्तं यत् अतएतस्मात्ज्ञानान् अन्यथाविपरीतमानित्वदे म
 भित्वादितदज्ञानेतेषां संसारहेतुत्वात् ॥

शरावीरसमिद्धोधिनी

किंचाथास्तेति आत्मन्यधिकृत्य प्रवृत्तं ज्ञानमथात्मज्ञानमा
 त्मादिविषयं ज्ञानं स्वधर्मानुष्ठानज्ञानं च तत्र नित्यत्वं नित्यस्थि
 तिभावो यथा व्याख्यातानाममानित्वादीनां साधनानां परियाक
 फत्वं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थपेदिकीयणोत्तमीरमुष्मिकी परपद
 प्रामिस्यार्थस्य दर्शनं पुनः पुनर्विवारणं फललोचने दित्त
 साधनविधाने सम्यक्प्रवृत्तिर्जायते इत्यर्थः तदेतत्त्वज्ञानसाध
 नं शुद्धसाधनसाम्येन संस्तव्यो यस्य संप्रति एतदिति एतदमानि
 तादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञानमिति पेदिका मुष्मिकोप
 कारकारित्वाज्ञानमिति नाम्ना प्रोक्तमभिहितं अज्ञानं यदतो
 न्यथेति अतोऽन्यथा योक्तादन्यथाविपर्ययेण मानित्वमप्राप्ती

79

मपुभाष

११ मधुभाष

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद टीका
और आत्माको अधिकार करिके वर्तमान जो ज्ञान जिसमें नित्यभा
व अर्थात् तत्त्वमसि महावाक्य के तत्पद ओ जे पदके अर्थपर वि
श्वास और तत्त्वज्ञान का फल जो सुक्ति तिसीको अष्ट रूपसे आलो
चन करना इससे अमानिष अदेभिष आदि जो बीस कहे गये सो
ई ज्ञान के साधन स्वरूप हैं यह वशिष्ठादि कोने कहा है और इ
न बीसोंके विपरीत जो मानदम्भहिंसा आदिबीस हैं तेइ ज्ञानके वि
रोधी हैं औ अज्ञान के स्वरूप जानो इससे वे सदा वर्जनीय हैं ॥

दोहा

अध्यात्मज्ञानसुनित्यतातत्त्वज्ञानार्थ दर्श ये सो ज्ञानदिसोक
दा और अज्ञानजुपश ११॥

४०
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रीकृष्ण उवाच ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥
अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥

॥३॥

कथं श्रीकृष्ण उवाच ॥
॥३॥ अहो भूतार्जुन त्वं कथं ब्रूहि मे सुमनस ॥

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मृतमश्नुते अ
नादिमत्परं ब्रह्म न सत्तत्ता स उच्यते ॥ १२ ॥

शोकभार्य टीका ।

यद्योक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकोत्तायमाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु
यमानियमाश्यामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयाः तेन ह्यमानित्वादिकस्य विह
स्तनः परिच्छेदकं दृष्टं सर्वत्रैव यदिष्यं ज्ञाने तदेव तस्य ज्ञेयस्य
परिच्छेदकं दृश्यते न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनाप्युपलभ्यते यथा च
द्विविधेयण ज्ञानेनाग्निर्न दोषः ज्ञान निमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति ह
वोचाम ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत् प्र
वक्ष्यामि प्रकथेण यथावद्वक्ष्यामि किं फले तदिति प्ररोचनेन श्रोतु
रभिसुखीकरणायाम् यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतत्वमश्नुते न पुनरिति यत्
इत्यर्थः अनादिमत् आदिरस्यास्तीत्यादिमत् न आदिमदनादिमत् किं
तत् परं निरतिशये ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतमत्र केचित् अनादिमत्
परमिति पदे छिन्दन्ति ब्रह्मवीहिणोक्तं यं मत्तप आनर्थक्यमनिष्टं स्या
दित्यर्थविशेषञ्च दर्शयन्पहं वासुदेवाद्या पराशक्तिर्यस्य तन्मात्पर
मिति सत्यमेवमपुनरुक्ते स्यादर्थश्चेत् सम्भवति न त्वर्थः सम्भवति
ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजितापधिधितत्वात् सत्तत्ता स
उच्यते इति विशिष्टशक्तिमत्प्रदर्शने विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्र
तिषिद्धः तस्मान्नतपोवद्ब्रह्मवीहिणो समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकस्य
रणार्थः अमृतत्वफले ज्ञेयं यमोच्यते इति प्ररोचनेनाभिसुखीकृत्याह
न सत्तत् ज्ञेयमुच्यते इति नाप्यसत्तदुच्यते ननु महता परिकरवन्धे
न करादरवेणोद्घोष ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यनुरूपमुक्तं न सत्तत्ता स
उच्यते इति न अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वस्य उपनिषत्स ज्ञेयं ब्र
ह्मनेति नेत्यस्मत्समनवित्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते
नेदं तदिति वाच्यो गोचरत्वात् ननु तदस्ति यद्वस्तुस्ति शब्देनोच्यते अथा
स्ति शब्दे न नोच्यते यत् नास्ति तत् ज्ञेयं विप्रतिषिद्धञ्च ज्ञेयं नद
स्ति शब्दे न नोच्यते इति च न तावन्नास्ति नास्ति उच्यविषयत्वात् ननु

श्री.
गी. टी.
३.

सर्ववृद्धयोस्तिनास्तिबुद्धनुगताएवतत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्धनु
गतप्रत्ययविषये वास्यान्नास्तिबुद्धनुगतप्रत्ययविषये वास्यान्नाती
न्द्रियत्वेनोभयबुद्धनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् यदीन्द्रियगम्यं वस्तु च
दादिकं तदस्तिबुद्धनुगतप्रत्ययविषये वास्यान्नास्तिबुद्धनुगतप्रत्य
यविषये वाशदन्त ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दे कप्रमाणगम्यत्वात् च
दादिवप्रभवबुद्धनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सत्त्वन्नासदित्यच्यते
यत्किं विरुद्धमच्यते ज्ञेयं यत्नसत्त्वन्नासदित्यच्यते इति न विरुद्धमन्यदे
व तद्विदितादयो सुविदितादधीति सुतेः सुतिरपि विरुद्धायेति चे
त् यथा यथाय शालामारभ्य कोहि तद्देद यद्यमुष्मिन् लोकेति वा
नवेतीत्येवमितिचेत् न विदिताविदिताभ्यामनन्वसुतेरवश्यविज्ञेया
र्थप्रतिपादनपरत्वात् यद्यमुष्मिन्नित्यादि त्व विधिषोषार्थवादउपप
त्तेश्च सदादिशब्दैः ब्रह्म नोच्यतइति सर्वोहि शब्दोर्थप्रकाशनाय प्र
युक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जीतकिंयागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतप्र
हणो सम्बन्धेऽर्थे प्रत्याययति नान्यथा दृष्टत्वात् तत्रयथा गौरश्व
इति वा जातितः पचतीति वा क्रियातः शक्लः कृष्णइति वा गुणतो
धनी गोमानिति च सम्बन्धतो न त्व ब्रह्म जातिभेदतो न सदादिशब्द
वाच्ये नापि गुणवत् येन गुणशब्दे नोच्यते निर्गुणत्वान्नापि क्रियाश
ब्दवाच्ये निःक्रियत्वान्निष्कले निष्क्रियं शान्तमिति सुतेः नच सम्बन्धे
कत्वादहयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यतइति सु
क्तं यतोवाचोतिवर्तन्तइत्यादिश्रुतिभिश्च १२ ॥

ज्ञानेदेगिरिकृतटीका २

उत्तरग्रन्थमवतारयति यथोक्तेति प्रमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप
ति नत्विति वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वमाशङ्क्याह नहीति परि
च्छेदकत्वात् ज्ञानत्वे ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयमित्य
भिप्रेत्याह सर्वत्रेति स्वार्थस्यैव ज्ञाने परिच्छेदकमित्येतद्व्यतिरेक
द्वारा विवादयति नहीति व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति प्रमानित्वा
दीनां ज्ञानत्वमाक्षिपेति प्रतिदिपतिनेषदोषइति तत्र हेतुत्वेनोक्तं
स्मारयति ज्ञानेति तेन ज्ञानशब्दे हेतुत्वरमाह ज्ञानेति प्रमानित्वा

दीनो ज्ञानत्वमुक्ताज्ञानव्यभवतारयति ज्ञेयमिति प्रप्रहाराज्ञेयप्र
वचनस्य फलमुक्ता प्ररोचने कृत्वातेन श्रोत्राभिसुखमापादयि
ते प्ररोचनफलोक्तिपरमनन्तरवाक्यमित्याह किमित्यादिना तदे
व विशिनष्टि अनादिमदिति आदिमत्तराहित्यमव्याकृतस्यापि न
तोविशेषे षे दर्शयति किन्तदिति भोक्तुरपि भोग्यात् परत्वमित्यतो
विशिनष्टि ब्रह्मेति अनादीत्येके पदे मन्तरमिति पदच्छेदात् पुन
रुक्तिरिति मत्तान्तरमथापयति अत्रेति एकपदत्वसम्भवे किमि
ति पदद्वयमित्याशङ्क्याह ब्रह्मब्रीहिणोति आदिरस्य नास्तीति योव
ब्रह्मब्रीहिणोक्तोर्थस्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधेनास्ति मत्तपोर्थवत्त्वमिति
मत्तपानर्थक्यमनिष्टे स्यादिति मत्ता पदे छिन्दनीतिपद्वेण सत्त्व
त्यः आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्ते मन्तरमित्यु चमाने कोर्यः स्यादि
त्याशङ्क्याह अर्थेति उक्तव्याख्यानस्यापुक्तत्वान्नाये पुनरुक्तिसमा
धिरित्याह सत्यमिति अर्थसम्भवे समर्थयने ब्रह्मण इति तथा
पि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं स्यादिमाशङ्क्याह विशिष्टेति तथापि
मत्तपोवद्ब्रह्मब्रीहिणा तत्त्वार्थस्य कथं सामर्थ्यक्येन ज्ञाह तस्मादि
ति अनादिमत्त्वं ब्रह्मेत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिदिष्टं सपक्षः समर्थि
तः सम्प्रति ब्रह्मणोवत्त्वत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तायुक्तायु
वादद्वारा न सदित्याद्यवतारयति प्रसृतत्वेति सत्तत्त्वार्थमभिव्यक्त
नामरूपवादसत्तत्त्वकारणं तद्विपर्ययादिति भागः ज्ञेयप्रवचन
मनिर्वाच्यविषयत्वात् प्रक्रमप्रतिरूपलमित्यादिपतिनन्विति नि
र्विशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषये प्रवचने प्रक्रमानुरूपलमि
त्युत्तरमाह नेत्यादिना अनिर्वाच्यत्वे न सत्तत्त्वत्वादित्यु चमाने क
थमिदमनुरूपमिति पृच्छति कथमिति ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्ध
त्वात्तत्त्वार्थविधिसुखेनोपदेशायोगादप्यस्तान्दमनिर्वाच्यत्वे नि
षेधद्वारा उपदेशस्य वेदान्तोक्तं प्रसिद्धेनोपेतविशेषनिषेधरूप
मिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति संबोद्धमिति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो
विधिसुखोपदेशायोगे हेतुमाह वाच्यमिति ब्रह्मणोस्ति शब्दावाच्य
त्वे नरविषाणवन्नास्तित्वमित्यनिष्टमाशङ्क्यते नन्विति पदमुत्तर

श्री.
गी. टी.
३.

सर्गेषु ब्रह्मणिक्रियायात्तस्मिन् शब्दात् अथेति ज्ञेयस्यास्ति शब्दावाच्य
त्वे वाचात्तन्मेत्याह विप्रतिषिद्धेति अस्ति शब्दावाच्यत्वादवस्तु ब्र
ह्मेत्यत्राप्रयोजकत्वमाह न तावदिति नास्ति बुद्धिविषयत्वमेवावस्तु
त्वे निमित्तमतस्तदभावाद्ब्रह्मणो तावस्तुत्वेत्येतदेव व्यक्तोक्तं चोद
यति नन्विति सर्वोसाभियामस्ति भीत्वेन नास्ति भीत्वेन वातुगतत्वे
न्यतरपीगोचरत्वाभावे ब्रह्मणो निर्वीचं उर्वारमिति फलितमाह
तत्रेति ब्रह्मणो घटादिवैलक्षण्यादभयबुद्ध्याविषयत्वेऽपि नानिर्वा
च्यत्वेत्याह नेत्यादिना घटादेरिन्द्रियेण ग्रहणस्योभयबुद्धिविषयत्वेऽपि
ब्रह्मणस्तदग्रहणस्य नोभयपीविषयत्वे तथापि नानिर्वाच्यत्वं सञ्चि
देकतानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्च
यति यदीति परीक्षं विरोधमनुवदति यन्निति शुभ्यवष्टम्भे न नि
राचष्टे न विरुद्धमिति सापि विरुद्धार्थं तानुमाने बोधकत्वस्यावि
रोधापेक्षत्वादिति शब्दतेषुतिरिति तस्याविरुद्धार्थत्वेनाप्रामाण्ये
दृष्टान्तमाह यथेति प्राचीनवैशं करोतीति पारलौकिकफलयज्ञा
नुष्ठानार्थं शालानिर्माणे प्रसृत्य कोहि तद्देत्याद्या परलोकसत्त्वे
सन्निधाना यथाविरुद्धार्थं शुतिरप्रमाणमेव विदिताविदिताभ्याम्
शुतिरपीत्यर्थः नेयं शुतिविरुद्धार्थत्वेनामानतया हातया ब्रह्म
णोऽदितीये प्रसुक्तप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह न विदितेति
यत्नं विरुद्धार्थत्वे कोहीत्युदाहृतं तदसदर्थवादस्य विधि शेषस्य
स्वार्थं तात्पर्यादित्याह यदीति यत्र जात्यादिमत्त्वं तत्र वाचात्त्वं य
था गवादेन ब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाचात्त्वान्निषेधेनै
व बोधकत्वमित्याह उपपत्तेश्चेति नोचात्तइति निषेधेनैव तस्याप
देशइति शेषः जात्यादिमत्तोपस्यैव वाचात्त्वं तत्रैव सङ्गतिग्रहादिति
प्रपञ्चयति सर्वोहीति अशुतस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसङ्गतेर्वाश
ब्दस्य न बोधकत्वमदृष्टेरित्याह नाभ्येति जात्यादेः सङ्गत्वाविषय
त्वमुदाहरति तत्तयथेत्यादिना ब्रह्मणस्तत्त्वगोत्रमवगममित्यादिशु
तेः जात्यादिमत्त्वाभावान्नशब्दावाच्यत्वेत्याह नन्विति केवलानिर्गुण
स्येति शुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाचात्त्वेत्याह नन्विति केवलानिर्गुण

एमिति निःक्रियते मानमाह निष्कलमिति ब्रह्मणो द्वितीयतया
 शेषोपनिषत्सु सिद्धत्वादिशिष्टस्य सम्वन्धस्य तस्मिन्नासिद्धेनेन
 द्वारापि तस्य वाचनेत्याह नचेति ब्रह्मण्यभिधातृत्वा शब्दाप्रवृत्तौ
 हेतुनराण्याह अद्वयत्वादिति ब्रह्मणो वाचने शुक्तिमपि सम्या
 दयति यतश्च १२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एभिः साधनैर्यज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति ज्ञेयं यत्तत्त्ववत्सामि श्रोतृणां
 दूरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति यत् तत्त्वमाणां ज्ञात्वा मृतं मोक्षं प्रा
 मोति किंतु प्रनादिमत् आदिमत्र भवतीति परंतिरतिशयं ब्र
 ह्म अनादि इत्येतावन्तैव ब्रह्महीहिमानादित्वे सिद्धे पुनर्मत्तपु १५
 योगः चोदसः यदा अनादीति च मत्परमिति च दृढं मम विलोः
 परंतिविशेषेन रूपेण स्वेत्यर्थः तदेवाह न सत् न चासत् इत्येते वि
 धिमुखेन प्रमाणाविषयः सत्त्वेनोच्यते निषेधस्य विषयस्तत्त्वं
 द्वेनोच्यते इदं तत्त्वमयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः १२ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

ज्ञेयमिति मत्परं मदात्मकं १२ ॥

अथेतयो वेतीति वेदितव्यत्वात् तत्त्वज्ञेयत्वेन उक्तं
 सत्त्वेन तत्त्वस्य स्वरूपं विशेष्यते +

रामानुजभाष्य टीका ५

+ ज्ञेयं यत्तत्त्ववत्सामीति प्रमानित्वादिभिः साधनैर्ज्ञेयं यत्तत्त्वमा
 तत्त्ववत्त्वं यत्तत्त्ववत्सामि यज्ञात्वा जन्ममरणदिशक्तं यमं रहि
 तममृतमात्मानं प्राप्नोति अनादिरादिर्यस्य न विद्यते तदनादिर
 स्पृहिप्रत्यगात्मनोऽप्यतिर्न विद्यते तत्त्वत्वात् न विद्यते शुक्तिश्च
 न जायते न म्रियते वापि कश्चिदिति मत्परं अहं परो यस्य तन्मत्परं
 इतस्तस्योपकृतिविद्मि मे परो जीवभूतामिति हि उक्तं भगवच्छरीरत
 या भगवत् स्वेष्टैर्करसमयात्मस्वरूपे तया च शुक्तिः यथात्मनिति
 एवात्मनो तरो यमात्मानं वेदयस्यात्मा शरीरे यथात्मानं मे तरो यम
 यतीति तथा सकारणं न चासि कश्चिज्जनिता न चापि यः प्रधानत्वे
 वृत्तपतिर्गुणोपादिका ब्रह्मदृष्टं ह्यणोमि शरीरात्तदर्थोतर
 भूतं सतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं हेतुवृत्ततत्त्वमित्यर्थः सचाः

श्री.
गी. टी.
३.

नेत्यायकस्यतइतिहिप्रयत्नेशरीरपरिच्छिन्नत्वेवाःसकर्मकृतेकर्म
वंधात्मकस्यानेत्येवात्मन्यपिबलशहःप्रपुज्यते सगुणान्ममती
तैतान्बलभूयायकस्यतेबलभूतःप्रसन्नात्मानशोचतिनकोदा
ति समःसर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिंलभतेपरामितिबुचनेनसदसद्व्य
तै कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहितं सदसंशयाभ्यामात्मस्व
रूपंनोच्यतेकार्यावस्थायांदेवादिनाम रूपभाकतेनसदित्युच्यते
तथाचश्रुतिःप्रसदाइदमग्रयासीत्ततोवैसदजायत तदेदतहि
तदेवायाकृतमासीत् तत्रामरूपाभ्यावाक्रियतेइत्यदि कार्यका
रणावस्थात्वयत्मात्मनःकर्मरूपावस्थाचेष्टनकृतःनस्वरूपकृत
इतिसदसब्ध्याभ्यामात्मस्वरूपंनोच्यते यद्यपिसदाइदमग्र या
सीदितिकारणावस्थापरंब्रह्मोच्यते तथापिनामरूपविभागान
हंसूत्राविदस्तशरीरेपरंब्रह्मकारणावस्थामितिकारणावस्थाया
सैत्रंक्षेत्रज्ञस्वरूपमितिप्रब्रह्मवाच्येक्षेत्रज्ञस्यावस्थाकर्मकृते
तिपरिशुद्धस्वरूपेनसदब्रह्मनिर्देशे १२ ॥

स
स

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

एतेनज्ञानेनेयैज्ञेयंतड्यते ज्ञेयंयुज्यत्ववर्णमिदंत्वादिमद्वा
वायोपपद्यतेइत्यनसु शुनादिमत्परंब्रह्मेत्यादिभिर्विशेषणैर्ब्रह्म
स्वरूपाक्षेपाउग्राहकंसर्वप्रवादांतराभिर्विहितविज्ञानाप्रयुग्मा
वंकथयति एतानिचविशेषणानिपूर्वमेवव्याख्यातानीतिकिं
निष्फलाप्रनरुत्पा एतत्तत्तत्रज्ञानेज्ञेयात्मकंत्रयंयोवेतिस
एवमद्भक्तःसचमद्भावेपति १२ ॥

परमार्थप्रणा टीका

एभिःसाधनैर्युक्तंज्ञेयमितिषड्विः यत्तत्ज्ञेयंतत्तेप्रवक्ष्यामी
तिप्रोत्तरवधानसिद्धयेज्ञानफलमाह यदिति यद्वक्ष्यामी
णंज्ञात्वास्तमितिमोक्षमश्नुतेप्रोति किंतत् आदिम
त्रभवतीत्यानादिमत्परंनिरतिशयंब्रह्मयद्वामत्परंमनः
परंनिर्विशेषंब्रह्मतदेवाह नसदिति तद्ब्रह्मनसचाप्यसत्वि
धिसुखेनप्रमाणस्यविषयः सदित्युच्यतेतिनिषेधस्यविषय
मसत् इदंतड्यभयविलक्षणमविषयत्वात् १२ ॥

वनमाली टीका

श्री.
गी. टी.
३.

४५

नदिति यत्तत्तये प्रमानिवादि साधनसाधेन ज्ञानेन ज्ञेयं यत् सत
योवेतीति वेदितृत्वलक्षणं क्षेत्रसंस्वरूपं परमात्मस्वरूपं वतस्य
वत्पामिषवर्षेण सवोपतया वत्पामिषतत्तये यद्वयस्वरूपं सात्वा
वद्वज्रान्नोः सत्प्रकृतिसेवेपरहितं सस्वरूपं परस्वरूपं चाशुने मात्म
लभ्यते तत्तये किमिमांशोक्तं ज्ञेयद्वयस्य स्वरूपं प्रतिपादयन्ना
दीत्यारभ्येति क्षेत्रमित्यन्तानां शोकानां अर्थतामाह तत्रादौ जीव
पक्षेऽपदर्शयति अनादिना रूपादिर्यस्य तत् त्रैतस्यास्य पल्लव
मेतत् आद्यन्मृत्पामित्यर्थः न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादि
श्रुतेः न जायते म्रियते वा कदाचिदित्यत्राशुक्तत्वाच्च मत्परं ग्रहं स
र्वेश्वरः परः स्वरूपगुणशक्तादिभिरधिको यस्य तत् ब्रह्म ब्रह्मण
योगत्वादात्मन्यपि ब्रह्म शब्दः प्रयुज्यते विज्ञानं ब्रह्म चेदेत्यादिश्रु
तेः सगुणान्नसमातीत्येतान्न ब्रह्म भूयाय कल्पते ब्रह्म भूतः प्रस
न्नात्मानं शोचति न कांक्षतीति वक्ष्यमाणं च तदात्मस्वरूपं कार्य
वस्थारहितत्वेन सन्नोच्यते कारणवस्थारहितत्वेन चासदपिनो
च्यते विभक्तसरनरादिनामरूपतया कार्यवस्थसदिसुच्यते वि
भक्तनामरूपतया कारणवस्थसदिसुच्यते तदवस्थाद्वयपरि
ते विषयमण्यरूपकं ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादियर्थकर्मिण्यर्थः
न स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिके जीवात्मस्वरूपं ज्ञेयं भवतीत्यर्थः एवमी
श्वरस्वरूपमपि ज्ञेयं तथाहि अनादिमत्तप्रादिमन्मभवतीत्यना
दिमत्त अनादित्वात् तत्र यथाश्रयमित्यर्थः परंतमशब्दवाच्यायाः
प्रकृतेः परं नियंत्वरूपे तमसः परत्वादिति श्रुतेः यद्वापि र्यतीति
परं विद्विदात्मकस्य जगतो धारकं योषकं च परत्वं गुणशक्तमित्य
र्थः ब्रह्म ब्रह्म स्वरूपगुणशक्तियोगत्वेन ब्रह्म व्यापकं न तन्निर्वि
शेषं ब्रह्म वा स भवात् न स तन्ना स उच्यते इति तद्ब्रह्म स्वरूपं सद
सच्छब्दाभ्यां कार्यकारणाभ्यां नोच्यते स्वरूपेण ताभ्यां विलक्षणात्
तयद्वा तत्सकार्येनेति न असत्कारणरूपेनेति न किंचित्सदसद्वा
चकार्यकारणरूपमेव ब्रह्म भवतीत्यनेन ब्रह्मणा जगतस्य स्व
रूपेण भिन्नत्वेऽपि तदस्य केन भिन्नत्वं सूचितम् सदेव सौम्येद

श्री.
गी. टी.
३.

४५

क्रियागुणसंबंधानामपि निषेधोपलक्षणार्थः एकमेवाद्वितीयमिति
ज्ञाननिषेधः तस्यानेकव्यक्तिहेतुरेकस्मिन्नसंभवात् निर्गुणो निष्क्रि
येशो तमिति गुणक्रियासंबंधानां क्रमेण निषेधः असंगो ह्ययं पुरुष
इति च अथात आदेशो नेति नेतीति च सर्वनिषेधः तस्माद्ब्रह्मन के
न विच्छेदे नोच्यते इति युक्तं तर्हि कथं प्रवक्ष्यामीति उक्ते कथं वा शास्त्र
यो निष्ठादिति सूत्रं यथा कथं विलक्षणया शब्देन प्रतिपादनादिति
गृहाण प्रतिपादत प्रकारश्चाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमित्यत्र
व्याख्यानः विलसरत्नभाष्ये दृश्यः

~~सदानंदी टीका ॥~~
~~किंचानेन यथोक्तेन ज्ञेयमित्यत आह च ज्ञेयेषु मुमुक्षुणा यत्तत्पदं वक्ष्या
म्यहं हरिः १ तत्फलं न स्रवद्वाह शोभा रेच प्रवर्तयन् ज्ञेयेषु दृश्यमाणे
च ज्ञात्वा वंधात्प्रसज्यते २ आदिमन्त्रैव यद्ब्रह्म परमात्मविद्वद्वयं ब्रह्म
ब्रीहिसमासेनैवार्थलाभेपि वस्तुतः ३ प्रयोगो मतयो ज्ञेयो नित्ययोगो
ति शायते निर्विशेषं परं ब्रह्म वस्तुवाच्यमगोचरः ४ विधिद्वारा प्रमा
णास्पविषयः स हि रोच्यते निषेधद्वारा नो मानविषयो स हि रोच्यते ५
इदं तु निर्विशेषत्वात्स प्रकाशतया ह्ये उभयस्मादिभिर्ज्ञेयं ब्रह्म
स्वपरात्परं ६ प्रतियोगि व्यवच्छेदशून्यत्वादेव विद्वन्ने यतो वाचो निव
र्तते अथाप्यमनसा सह ७ इत्यादि कृतिवाक्येभ्यः शास्त्रातीते विनिश्चि
ते न भावत्वाप्रयो ब्रह्मना भावत्वाप्रयो रूपतः ८ नैव केनापि शब्दे
न मत्स्याहत्यातद्व्यते शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावतः ९
ज्ञेयस्य ब्रह्मणो नास्ति शब्दबोध्यत्वमंजसा लोके गुणक्रियाजातिसे
वंधाहेतवोगिरां १० प्रवृत्तेन संप्रत्यक्षि निर्गुणात्वादिहेतुभिः शुक्लः
पचति गौरश्चोयनी गोमानिति स्फुटं ११ दृष्टा प्रवृत्तिरेता संगुणाद्ये
हेतुमिर्गिरां निर्गुणो निष्क्रियेषु ब्रह्मेकमेवाद्वितीयकं १२ ब्रह्म तस्मा
न्न केनापि वक्तुं शब्देन शक्यते कथं तर्हि प्रवक्ष्यामीत्येवं भगवते रितं~~

सदानंदी टीका ॥

किंचानेन यथोक्तेन ज्ञेयमित्यत आह च ज्ञेयेषु मुमुक्षुणा यत्तत्पदं वक्ष्या
म्यहं हरिः १ तत्फलं न स्रवद्वाह शोभा रेच प्रवर्तयन् ज्ञेयेषु दृश्यमाणे
च ज्ञात्वा वंधात्प्रसज्यते २ आदिमन्त्रैव यद्ब्रह्म परमात्मविद्वद्वयं ब्रह्म
ब्रीहिसमासेनैवार्थलाभेपि वस्तुतः ३ प्रयोगो मतयो ज्ञेयो नित्ययोगो
ति शायते निर्विशेषं परं ब्रह्म वस्तुवाच्यमगोचरः ४ विधिद्वारा प्रमा
णास्पविषयः स हि रोच्यते निषेधद्वारा नो मानविषयो स हि रोच्यते ५
इदं तु निर्विशेषत्वात्स प्रकाशतया ह्ये उभयस्मादिभिर्ज्ञेयं ब्रह्म
स्वपरात्परं ६ प्रतियोगि व्यवच्छेदशून्यत्वादेव विद्वन्ने यतो वाचो निव
र्तते अथाप्यमनसा सह ७ इत्यादि कृतिवाक्येभ्यः शास्त्रातीते विनिश्चि
ते न भावत्वाप्रयो ब्रह्मना भावत्वाप्रयो रूपतः ८ नैव केनापि शब्दे
न मत्स्याहत्यातद्व्यते शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावतः ९
ज्ञेयस्य ब्रह्मणो नास्ति शब्दबोध्यत्वमंजसा लोके गुणक्रियाजातिसे
वंधाहेतवोगिरां १० प्रवृत्तेन संप्रत्यक्षि निर्गुणात्वादिहेतुभिः शुक्लः
पचति गौरश्चोयनी गोमानिति स्फुटं ११ दृष्टा प्रवृत्तिरेता संगुणाद्ये
हेतुमिर्गिरां निर्गुणो निष्क्रियेषु ब्रह्मेकमेवाद्वितीयकं १२ ब्रह्म तस्मा
न्न केनापि वक्तुं शब्देन शक्यते कथं तर्हि प्रवक्ष्यामीत्येवं भगवते रितं

मृणालक्षणायावस्तुप्रतिपादनमेवतत् यथाकथंविज्ञासोर्वीथनार्थं
गिरोच्यते १५ वस्तुतोवचनातीतेसर्ववेदोतसेमते निर्णोणनिक्रियेशो
तंतथासेगोह्ययेपुमान् १५ नेतिनेतीतिशतशःसेतिवाक्यानिचक्रेतेः
नैतदस्तिननास्तीदं द्वयोर्मोहोद्भवत्वतः १६ नसन्नत्रासदित्येवंप्राह
विश्वेष्टरोपिहि आविर्भावतिरोभावौबुद्धेर्यत्साक्षिकाविह १७ तमेक
मेतरात्मानेविद्यादव्यभिचारिणो इत्युक्तंसेप्रदायसैर्वीर्तिकेश्रीसुरे
श्वरेः १५ १२ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १२

[illegible]

अनेन ज्ञानेन यद्देयं त

आनंदीटीका १३

आदिमत आगमायायिमहाभूतादिसंज्ञातत्रयं देवशब्दवाच्यमनस्मा
द्वनिरिक्तमागमायायहीनं सदैकत्रयम् परमत्कृष्टं ब्रह्म सर्वज्ञं स
र्वशक्तिसर्वकर्त्रीत्यर्थः परत्वे हेतुमाह न सन्नत् सदिति व्यक्तं स्पृ
ष्टं प्रकटितनामत्रयं व्यवहारयोगं महदादिपरंब्रह्मत्वे तद्विलक्ष
णमित्यर्थः असद्व्यक्तं मूलप्रकृतिरचेतनं तद्वनिरिक्तं चोच्यते

१३ श्री.
गी.टी.

४६

रामकंठी टीका १४

एवंविधे न च ज्ञानेन ज्ञेयं ज्ञातव्यं यथोक्तेन ज्ञानेन फलतया वस्थि
ने परमात्मलक्षणं वस्तु तदिदानीं प्रवक्ष्यामि तत्स्वरूपं प्रकर्षेण
कथयिष्यामि यदुद्गम्यते न मविना शिष्यस्य मश्रुते व्याप्नोति न च
न न्यसंवेद्यस्य सर्वसंवेदकस्य भावस्य कथमिदं तावत्सेयवस्तु न
रवज्ञेयत्वेन व्यपदेशः कृतः सत्यं न तस्य वस्तुनः परमार्थतो ज्ञेयता
संभवति किं त्वारुरुह्यवस्थायां ज्ञातृज्ञानज्ञेयविभागात्मकत्वा
उपचारेण ज्ञेयशब्दस्तत्र प्रवर्तते न तवास्तुत्वेन रूपेण तस्य ज्ञेयता
विवक्षिता यतः सोऽयमहमिति स्वात्मत्वेन प्रत्यक्षमप्यवतस्य
ज्ञानं तद्वदहमिदं वेद्यं निश्चयिरेकेण तस्यैकस्यानुभवितात्मा
ब्रह्मलक्षणस्य तत्त्वस्यावगमः संभवति तथा विधायेव तद्विशेषणा
न्याह किं त ज्ञेयमिति संज्ञं निर्दिशति परं ब्रह्मेति परमार्थतः स
र्वस्य वस्तुनो ब्रह्मरूपेण स्थिते यज्ञेयतयां सप्रत्याभासते तदपरं
यत्तत्तात्त्वमात्रस्वरूपं तत्परं ब्रह्मेत्युक्तं कीदृशं तदनादिमदि
दं वेद्यं वस्तु सर्वज्ञेयं तसाधारणं पृथिव्यादिभूय विषयतया व
वस्थितं तथा प्रतिज्ञेयं ज्ञेयं शरीरतया वस्थितं मुभयनूपतया प्रा
कृप्रतिपादितम् कारणेन तया सर्वमादिमदागमायायधर्म
कत्वादादिकोऽप्यवच्छिन्नं तत्तत्प्रोक्तं केऽप्यवच्छिन्नमपि तद्विपरीतं त
कारणान्तरनिरपेक्षसद्भावमनादिमत्परं ब्रह्मेत्युक्तं मनश्च की
दृशं न सदित्तरद्विदिद्विद्यैवीत्याभ्यन्तरे रितमिति गृह्यते तन्मा
यीयैः प्रमादभिः सदिति पश्यते ब्रह्म तत्प्रमात्रेकस्य भावत्वात्स
र्वेन्द्रियागोचरभूतं तथा सन्न भवति न चैवमसन्न उच्यते

अपि न ज्ञेयं तत्तत्प्रमाणं तत्तत्प्रमाणं तत्तत्प्रमाणं तत्तत्प्रमाणं १२ ॥

अभिज्ञानसाधने यन्मस्य
व्याख्यलक्षणं ज्ञेयं सामान्यतः सर्वसकमपि
अथ नाविशते निरूपयति ॥

लासिकी टीका १५ ॥

ज्ञेयं सत्त्वेन ज्ञातम् योग्यं मस्य व्याख्यलक्षणं तत्प्रवक्ष्यामि विशेषतो
वक्ष्यामि यज्ञेयं ज्ञात्वा सम्यक्प्रतिपद्यात् तन्मोक्षं प्राप्नोति तच्च

४१
व्यः अत्र केविदनादिमत्परमिति यदह्यं वदंति मम विसोः
परं निर्विषोषरूपं परं ब्रह्मेत्यर्थः निर्विषोषतमेवाद न सति
विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते निषेधमुखे
न प्रमाणस्य विषयो सच्छब्देनोच्यते इदं तत्तदभयविलक्ष
णं तदभयाविषयत्वात्स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वाच्च यतो वाचो
निवर्तते अप्राप्य मनसा सदेति श्रुतेः भावत्वाप्रयाभावाद
भावत्वाप्रयाभावान्नान्यादिसुख्यवृत्तिहेतूनां प्राज्ञानां तत्र
संभवाच्च न केनापि प्राज्ञेन ब्रह्मेत्युच्यते इत्यर्थः १२॥

समुभाष्य

१२

भाषा अनुवाद टीका
 और इस सब साधनसे जिसको जानना होता है तिसको छ सो
 कैसे कहते हैं कि जो जानवे जोग है सोई मैं हूँ यह कहें गा परन्तु
 अभी सोताके आदर सिद्ध होने के लिये वही ज्ञानका फल देखा
 वते है कि मैं जो ज्ञानकी बात कहेंगा सो जानि के लोग मुक्ति पा
 वते हैं और सो जे ये पदार्थ कहे इसपर कहते हैं कि वह अना
 दि ओ परकहे निरतिशय ब्रह्मरूप यही जे ब्रह्म न सत् न अस
 त अर्थात् सत् असत् शब्दसे नहीं कहा जाता तात्पर्य यह कि स
 त कहे जो विधि सबसे प्रमाण का विषय ओ असत् कहे जो नि
 षेधका विषय सोई सत् असत् कहावता है यह तो ब्रह्म अविष
 य हेतु से उन दोनों से भिन्न ही है १२ ॥

टीका

जो ज्ञेय तेदि कहें जे जाने मुक्त निरुद्दोष अनादिमत परब्रह्म
 दि कहें सत् असत् नदि सोय १२ ॥

X

X

९४

व्यः प्रत्रके विदनादिमत्प्रमिति पदद्वयं वदंति मम विमोः य
 रं निर्विशेषरूपं परं ब्रह्मैत्यर्थः निर्विशेषत्वमेवाह न स दिति
 विधिसुखेन प्रमाणस्य विषयः स कृते नोच्यते निषेधसुखे
 न प्रमाणस्य विषयो स कृते नोच्यते इदं तत्र उभयविलक्षणं
 त उभयाविषयत्वात् स्वप्रकाशत्वेन न्य रूपत्वाच्च यतो वाचो नि
 वर्तते अत्राप्यमनसा स दिति श्रुतेः भावत्वाप्रयाभावाद्भा
 वत्वाप्रयाभावाच्च जात्यादिमुख्यवृत्तिदेतृणां शब्दानां तत्र
 संभवाच्च न केनापि प्राप्तेन ब्रह्मोच्यते इत्यर्थः १२॥

निर्विशेषरूपं परं ब्रह्मैत्यर्थः निर्विशेषत्वमेवाह न स दिति
 विधिसुखेन प्रमाणस्य विषयः स कृते नोच्यते निषेधसुखे

१२

इदं तत्र उभयविलक्षणं त उभयाविषयत्वात् स्वप्रकाशत्वेन न्य रूपत्वाच्च यतो वाचो नि

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतो दिशि रोमुखं
सर्वतः शुतिमल्लोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥

शंकरभाष्ये टीका १

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसंज्ञाशब्दायो से यस्य सर्वप्राणिकरणोपा
धिहारेण तदस्ति त्वं प्रतिपादयेत्तराशब्दानिहमर्थमाह सर्वतः
ति सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वत्रपाणयः पादाश्चास्येति सर्वतः पा
णिपादं तत् से ये सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्ति त्वं विभा
व्यते तत् क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रोपाधितुच्चाते क्षेत्रज्ञं पाणिपादादिभिर
नेकपाभिर्न क्षेत्रोपाधिभेदकृते विशेषज्ञाते मिथैव क्षेत्रज्ञस्येति
तदपनयनेन से यत्समुक्तं न सत्तन्नासत्तुच्चाते इति उपाधिकृते
मिथ्यारूपमप्यस्ति त्वाधिगमाय से यथर्मवत्परिकल्पोच्चाते स
र्वतः पाणिपादमिमादि तथाहि सम्प्रदायविदो वचनमप्यारो
पापवादाभ्यो तिः प्रपञ्चे प्रपञ्चाते इति सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वे न
गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञे यशक्तिसंज्ञावनिमित्तस्वकार्येति
ज्ञे यसंज्ञावेतिहानि से यस्येत्सुपचारतुच्चाते तथा यात्ये यम
न्यत् सर्वतः पाणिपादं तत् से ये सर्वतो दिशि रोमुखं सर्वतो दी
णि शिरोमि मुखानि च यस्य तत् सर्वतो दिशि रोमुखं सर्वतः शु
तिमत् सर्वत्र शु तिमल्लुतिः अवरोक्ष्यं तत् यस्य तत् शु ति
मल्लोके प्राणितिकाये सर्वमाहृत्य सेव्याप्य तिष्ठति स्थितिलभ
ते ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

सर्वविशेषरहितस्यावाडमनसगोचरस्य अदृष्टेः दृष्टे च विपरी
तस्य ग्रामे ब्रह्मणः परमत्वे प्रत्यक्ते नेन्द्रियप्रवृत्तादिहेतुत्वेन क
ल्पितहेतुसत्तास्फूर्तिप्रदत्वे नेश्वरत्वेन च सत्वे दर्शयन्नादौ देहा
दीनां हृतिमंतरणादिवदचेतनानां धेत्ता सर्वकप्रवृत्तिमत्वात्
चेतनापिष्ठितत्वं मनुमिमानस्तत् प्रत्यक्चेतने ब्रह्मन्याह सच्छ
ब्देति तदस्ति त्वमिति तच्छब्दो ज्ञे यत्र स्मार्थः तदाशब्देति तच्छब्देना

श्री.
गी.टी.
३.

४९

सतमुच्यते ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति कथं पाणीनाञ्च पा
दानाञ्च देहस्य तेनात्मधर्मत्वे तत्राह सर्वेति करणप्रवृत्तीरणादिप्र
वृत्तिवत् प्रेक्षासर्वकप्रवृत्तिमत्ताच्चेति नापि ह्यतएविकेत्यर्थः उक्त
प्रवृत्त्याचेतनास्ति सिद्धावपि कथं चेन्न ज्ञातित्वमित्याशङ्क्य चेन्न
स्येव हेनोपाधिना हेनो ज्ञातत्वाचेतनास्ति तदस्ति तमेवेत्याह हे
ज्ञातये तितस्य हेनोपाधित्वेपि कथं पाणिपादादिसिरोमखादिम
नुमित्याशङ्क्याह हे ज्ञेति अतश्चोपाधितस्तस्मिन् विशेषोक्तिरि
तिशेषः कथं तर्हि न समन्तासरिति निर्विशेषतोक्तिरित्याशङ्क्याह
हे ज्ञेति पाणिपादादिमत्त्वमोपाधिकं सिद्धाचेत् हे यप्रवचनाधि
कारे कथं तदुक्तिरित्याशङ्क्याह उपाधीति सिद्धारूपमपि हे यव
स्तज्ञानोमयोमीत्यत्र हृदसम्मतिमात्रं न चाहीति पाणिपादादीना
मन्यगतानामात्मधर्मत्वेनारोप्यपदेशो कोहेतरिति चेत् तत्राह
सर्वेति हे यस्य ब्रह्मणः शक्तिसन्निधिमात्रेण प्रवर्तनसामर्थ्ये न
स्तत्वे निमित्तोक्त्य सकार्यं वक्तोभवन्ति पाण्पादय इति कृत्वेति यो
जना सर्वतो दीप्यादावुक्तमतिदिशति तथेति तत्र हे ये यथा सर्व
तः पाणिपादमिति व्याख्याते तथेत्युक्तमेव स्पष्टयति सर्वत इति
सर्वतो दीप्यादेरक्षरार्थमाह सर्वतो ज्ञेति अक्षिप्रवणवत्समवशि
ष्टज्ञानेन्द्रियं न त्वस्य पाणिपादसुखवत्त्वावशिष्टकर्मैन्द्रियवत्त्वस्य
मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य बोधलक्षणं एकस्य सर्वत्र पाण्पादिमत्त्वसाध
यति सर्वमिति १३ ॥

सामिहृतटीका ३

नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति सर्वे त्वत्त्वे देवत्वं ब्रह्मैवेदं
सर्वमित्यादि कृतिभिर्विरुद्धे तेन्याशङ्क्य परास्य शक्तिविविधैव स्युष
ते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा विंशत्यशङ्कास
वीक्ष्यतो न स्पदर्शयत्राह सर्वत इति पंचभिः सर्वतः पाणायः पारा
श्रयस्य तत् सर्वत्राक्षोपाधिसिरोमखानि च यस्य तत् सर्वतः श्रुति
मत्प्रवणोदियैर्षंक्तं सत् लोके सर्वमाह मयाप्यतिष्ठति सर्वत्रा
णिहृतिभिः पाण्पादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्य
र्थः १३

पिशाचभाष्य टीका ५

स्यार्थम् १३

॥

रामासुजभाष्य टीका ५

सर्वतइति सर्वतःश्रुतिमत् इत्येते श्लोके व्याचष्टे सर्वतस्य सारादिकार्यं
कृतं प्राणिपादो नवनो यहीता पश्यान्वत्तः सृष्टोत्पत्तिः इति पर
स्य स्रष्टो प्राणिपादस्यापि सर्वतः प्राणिपादादिकार्यकत्वे श्रूयते अत्र
गात्मनोपि परिसुहस्यतस्मात्प्राप्त्या सर्वतः प्राणिपादादिकार्यकत्वे
निसिद्धमेव तथा विद्वान्मुण्यपापे विभूय निरेजतः परमे साम्यमप्ये
तीति हि श्रूयते इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता इति च वक्ष्यते
लोके सर्वमाह त्वतिष्ठतीति लोके यत् वस्तु ज्ञाते तत्सर्वं व्याप्यति इति
परिसुहस्यपदेशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थः १३ ॥

अभिनवयमकृत टीका ६

स्यार्थम् १३

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ प्रामाण्यविषयीभूतस्य सतो विचित्रोक्तिवद्दर्शयन्नाह सर्वतइति पंचभिः
तत्ज्ञानबलक्रियाशक्तिमत्त्वं सर्वतः सर्वमन्ततः प्राणिपादाय स्यात्
सर्वतः श्रुतिमत् अवलोक्यते सल्लोके सर्वमाह त्वव्याप्यति इति श्रुतिरपि
विश्वतश्चरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहु रूत विश्वतः पात् संवाङ्मया
यमति संयतं त्रेधा बाधू मो जनयन् देव एक इति भाष्यं अनया सर्वात्मकत्वे
न ऊलालादि विलक्षणत्वात् अथिष्टानाद्यभावेपि स्वप्ने शक्रोतीत्याह
विश्वतश्च सर्वतो व्याप्यतः उतापि विश्वतो मुखः तथापि विश्वतो बा
हुः उतापि विश्वतष्पात् सपर्वविधः परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रेलोक्यमुत्पाद
नीयतीत्यर्थः कथमित्यच्यते बाहुभ्यो दिवसे यमति यमति गतिकर्मा
सम्पत्कत्रैरयति तथा वनमाली टीका ६ उत्तैगमनशीलैः पादेः एष्टि ॥

+ वीसंयमति उभयोरेव च
वर्णप्राधान्याभिप्राये
एवं वा बा एष्टि वीजन
यन् देवयो घोतमानः
परमेश्वर एक असहाय
पववर्तते १३ ॥

सर्वतः प्राणिपादे सर्वं व्यववोतरेषु प्राणिपादकार्यकर्तृत्वमेव स
र्वतः प्राणिपदत्वे एवमवयवोतरेषु पियो ज्ञे यद्वावयवावयविनो
रभेदाद्यापकवियहाभिज्ञाना मपि प्राणिपादीनां व्यापकत्वमित्यर्थः
अहि ऊं उल्लाप्येनाभिज्ञानो प्राणिपादीनां मविंशशक्तिभेदव्यवहारः य
हा सर्वव्यापकोप्यविंशानेन शक्तिः प्राणिपादवयवयुक्ते रणतरे रनेन
ह्यैः सर्वत्र जीवजडेषु निया मकतया स्थितत्वात् सर्वतः प्राणिपादेन

श्री.
गी. टी.
३.

१०

दिवादि कस्यते सर्वजीवजडादिकमाह्वयव्याप्यतिष्ठति १३ सुवीतिः
~~यस्य जीवदियाणि सर्वेदियाणि ते यो गुणा विषयाः सदा दयलोः सदा यती~~
~~दिये जीवदियाणि यस्याभासमेतर्थाणि स्येनैवेदिदियेव नितमि~~
~~दिये यस्यादिषु यमिदि यजन्तताता विदयमित्यर्थे तात्रे रजता~~
~~सर्वेदियादिषु रजते सुदा साननेना सकामसे गे निले मे सर्वभन~~
~~सर्वे जीवजडासकजसने भासने नैव केव च शब्दा इत्यस्मादि~~
~~कते निरुले प्राज्ञतसत्तादिगुणा शून्ये सदा दयो न सेती ये यत्र~~
~~कुरुता यस्यादी ये सा यीतेः उक्ताने सदा दीनो भोक्तृपालकं भन~~
~~के धुन सलना न्यदहारयोः उक्ताने प्रधानकार्यस्य चिद्वसा~~
~~तने न स केवेन यु ॥ १४ ॥~~

ऊरुमवैजयन्ती टीका ५

किंच सर्वतरति पुनः कीदृशं प्रत्यगात्मस्वरूपं सर्वतः पाणिपादं स
 वत्र स्वरूपे भगवत्ताम्यापत्त्या विग्रहेषु वा पाणयः पादाश्च यस्य त
 त्र अपाणिपादो जवनो गृहीतेति सुत्यापुन्यगात्मस्वरूपे पाणिपादा
 शुभावेपि जवनगृहीतेत्यादिना पाणिपादादि कार्यकृत्वमेगीकृ
 त्सर्वतः पाणिपादमित्युक्तमतो न विरोधः एवमप्येपि दृष्टव्यम्
 विग्रहेपि तथैव सर्वतोऽपि शिरोमुखं सर्वत्रादीनि शिरां शिखा
 नि च यस्य तत्रा सर्वतः श्रुतिमत्सर्वत्र श्रुतिः प्रवर्णविद्येते यस्य
 तत् लोके जगत्तिय हस्तजाने सर्वमाह्वयव्याप्यतिष्ठति परिशु
 हस्वरूपे देशकालवस्तु परिच्छेदशून्यतया सर्वगतं यद्वा स देहा
 वयवविभुरूपेण ज्ञानगुणेन व्याप्यतिष्ठति १५ नित्यथा प्रकाशयत्ये
 कः कस्तं लोकमिमं रविः क्षेत्रे क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतं
 निवस्यते तस्य प्रत्यगात्मस्वरूपे सैव भवति तथैव ब्रह्मस्वरूपमपि
 ज्ञेयं तथा हि लोके प्राकृते च सर्वत्र तन्वाचेतनवस्तुमात्रं स्वरूपं
 पेणैव व्याप्यतिष्ठति अन्यत्समाने १६ ॥

+ एवं निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः सत्त्वं
 ह्यप्रत्यया विषयत्वादसत्ताशं को यो नासदित्यनेनापास्तम् मधुसूदनी टीका ५
 यामपि विस्तरेण तदाशं कानि
 ह्यर्थं सर्वप्राणिकरणपाधि
 द्वारेण चेतनसंज्ञरूपतया त
 दस्तित्वं प्रतिपादयन्नाह ॥

सर्वतः सर्वत्र सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्च चेतनाः स्वरूपापारेषु
 प्रवर्तनीया यस्य चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य तत् सर्वतः पाणिपादं ज्ञेयं च

५ सर्वतोऽतिशयो
मुत्वं

सर्वोचेतनप्रवृत्तीनां चेतनापि ह्यनसर्वकत्वाजस्मितज्ञेयज्ञे
चेतने ब्रह्मणि ज्ञेये सर्वोचेतनवर्गप्रवृत्तिहेतौ नास्ति नास्तिताशो
केत्यर्थः एवं सर्वतोऽतीति शिरसि सुखानि च प्रवर्तनीयानियम
तत्त्वं एवं सर्वतः कृतयः प्रवर्णदियाणियस्य प्रवर्तनीयत्वेन सं
तितत्त्वं सर्वतोऽतीति हेतुः सर्वतः कृतिमहोके सर्वप्राणिनि
काये एकमेव नित्यं विभुच सर्वमचेतनवर्गमाहृत्य स्वसत्तया
सूक्ष्मावाप्तिकेन संबन्धेन व्याप्यतिष्ठति निर्विकारमेव स्थितिं
लभते तत्तत्साध्यस्तस्य जडप्रयत्नस्य दोषेण गुणेन बाह्यमात्रेण
पि संबध्यत इत्यर्थः यथा च सर्वेषु देहेषु एकमेव चेतनं नित्यं वि
भुवनप्रतिदेहं भिन्नं तथा प्रयत्नं चित्तं प्राक्

सर्वतोऽतीति हेतुः सर्वतः कृतिमहोके सर्वप्राणिनि
काये एकमेव नित्यं विभुच सर्वमचेतनवर्गमाहृत्य स्वसत्तया
सूक्ष्मावाप्तिकेन संबन्धेन व्याप्यतिष्ठति निर्विकारमेव स्थितिं
लभते तत्तत्साध्यस्तस्य जडप्रयत्नस्य दोषेण गुणेन बाह्यमात्रेण
पि संबध्यत इत्यर्थः यथा च सर्वेषु देहेषु एकमेव चेतनं नित्यं वि
भुवनप्रतिदेहं भिन्नं तथा प्रयत्नं चित्तं प्राक्

सदानेदी टीका ॥

य

एवं च निर्विशेषब्रह्मणः सदसद्गिरा वक्तुं चेन्नास्ति सामर्थ्यप्रत्य
याविषयतः १ असत्त्वमेव किं न स्यात्तत्तिज्ञेयस्य सर्वथा इत्याशंका
निवृत्त्यर्थं तदस्ति त्वं प्रदर्शयन् २ सर्वप्राणीन्द्रियोपाधिहारेणास्या
विलासतां साच्चिदानंदोच्चरत्तत्त्वपत्तेनाह केशवः यस्य सर्वेषु दे
हेषु पाणयश्चरणजगः स्वसव्यापारविषये प्रवर्तनीयेत न स तत्
५ सर्वोचेतनप्रवृत्तीनां चेदपि ह्यनतावशात् प्रवृत्तिरस्यतो ज्ञेयं
सर्वतः प्राणिपादवत् ५ तस्मिंश्चेद्ब्रह्मणि ज्ञेये जडवर्गप्रवर्तके
नैवास्ति नास्तिताशंका काविदित्याशयो हरेः ६ यस्यैव सर्वतोऽती
ति शिरसि सुखानि च संति प्रवर्तनीयानित्यं सर्वशक्तिम
त् ७ सर्वतोऽतीति हेतुः सर्वतः कृतिमहोके सर्वप्राणिनि
काये एकमेव नित्यं विभुच सर्वमचेतनवर्गमाहृत्य स्वसत्तया
सूक्ष्मावाप्तिकेन संबन्धेन व्याप्यतिष्ठति निर्विकारमेव स्थितिं
लभते तत्तत्साध्यस्तस्य जडप्रयत्नस्य दोषेण गुणेन बाह्यमात्रेण
पि संबध्यत इत्यर्थः यथा च सर्वेषु देहेषु एकमेव चेतनं नित्यं वि
भुवनप्रतिदेहं भिन्नं तथा प्रयत्नं चित्तं प्राक्

श्री.
गी.टी.
३.

११

एवं सचय इत्येतत्तत्त्वस्वरूपमपास्तसमस्तविशेषसुपपा-
यमप्रभाव इति प्रतिज्ञाते तस्य प्रभावे वैश्वरूपलक्षणसुपपा-
दयति सर्वत इति सर्वतः सर्वास्तदित्युतर्बहिःश्रुपाणयः पादा-
श्रुत्यसंतीति सर्वतः पाणिपादं एवं सर्वतः प्रदीपिणशिरसि सु-
खानि च यस्य तत्सर्वतोदिशि रोमुखं सर्वतः श्रुतिमत्प्रवणवत्
लोके सर्वे प्रादुपयाप्यतिष्ठति यथा स्वमदकनैजसो वासनाम-
येनैव पाणिपादादिना स्वामे प्रपंचमनुभवति तस्य च जाग्रता-
लेऽपाधिभूते पिङ्गातमेव पाणिपादादिकेन देवस्य लप्रपंचा-
नुभवसंस्काराथानद्वारा वासनामयस्य प्रपंचस्य कारणं वासना-
मयस्य लप्रपंचस्य कारणमिति बीजोक्तुरन्यायेनातयोरन्योन्य-
स्मिन्नन्योन्यसद्भावादन्योन्यकारणत्वं चास्तीति एवं सकलप्राणिधी-
वासनोपरस्तात्तानोपाधिकं चैतन्यसकलप्राणिधीवासनाम-
यंसमष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति अथवा पाधिभूते ब्रह्माङ्गा-
तसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव एवं च सर्ववत्सूलसूक्ष्मयो-
रपिसमष्टिप्रपंचयोरन्योन्यबीजोक्तुरन्यायेन कार्यकारणभा-
वमन्योन्यस्मिन्नसद्भावे चाभिप्रेत्योक्तं भगवता भाष्यकारेण सकल-
प्राणिकरणोपाधिद्वारेण ज्ञेयब्रह्मणो स्मित्वे प्रतिपाद्यत इति का-
र्यद्वारा करणस्मित्वसिद्धौ च कारणभावोपपद्यते अनादिमत्प-
रे ब्रह्मन सत्तन्नास डच्यत इति ननु प्रज्ञालनाद्विपेकस्य हरादस्य
शाने वरमिति न्यायेन व्यर्थस्तर्हि कारणोपन्यास इति चेन्न तं वि-
नाशः प्राधिगमायोगात् शाखावेदन्यायेन हि सङ्गो निर्गुणस्य
वस्तुनो ज्ञापकं यथोक्तं भाष्ये उपाधिकृतमिष्टारूपमप्यस्ति
त्वाधिगमाय ज्ञेयथर्मवत्परिकल्पोच्यते सर्वतः पाणिपादमि-
त्यादि तथा हि संप्रदायविदां वचनमप्यारोपापवादाभ्योनिष्ठ-
प्रपंचप्रपंच्यत इति १३ ॥

तदेव मनुभयात्मकत्वेपि सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादि आनंदीटीका १३
प्रकाशयति-- सर्वेषां देवज्ञानां यानि कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्र हि
व्यकरणानि तत्रायमेक एव सत्तत्रः कर्ता प्रेरकः यतः सर्व

+ यत्तत्त्वमपि सत्त्वेन प्रतिपन्नं सर्वस्य बलं न स्यात्तथावभासकत्वात्तदेव सद्भावकारणं कथमसदिति
वक्तव्यं यत्तत्त्वमपि परमार्थसदेकप्रमातरूपस्य विश्वरूपत्वेन प्रतिपादयितुमाह ॥

तत्त्वसंज्ञातमाहृत्यज्ञातत्वं कर्तृत्वादिशक्तिभिर्व्याप्यतिष्ठति १३

रामकंटीटीका १५

+ सर्वतः पाणिपादंतदित्यादिना सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां यानि पादादीनि
कर्मेन्द्रियाण्यनिवचनः श्रोत्रादीनिधीन्द्रियाणि तत्र क्रियाज्ञा
नसाधनत्वेन व्यवस्थितानि तान्यसाधारणकर्तृज्ञातशक्तेरेकस्य
तस्यैव विश्वात्मनः शक्तिभेदादिति तात्पर्यम् यत्तथाह सर्वमा
हृत्यतिष्ठतीत्येकमेव तत्त्वं सर्वमिदं जगत्कर्तृतया च व्याप्य वर्तत
इत्यतएवाह ॥ १३ ॥

अथ नात्र सूत्रानोपाय लासिकी टीका १५ भूतमन्यन्मच्छुमीश्वररूपमाह ॥

सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां यानि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि तानि विश्वात्मन ईश्वर
स्यैवावयवभेद इति तात्पर्यम् सर्वमहन्तया हृत्य व्याप्यतिष्ठति
स्वसभावादप्रच्युतपवभवतीत्यर्थः तदुक्तम् स्यात्तैव सर्वजन्तू
नामेक एव महेश्वरः विश्वरूपो ह्यमिदमित्याख्येण सर्वं होत इति १३

विश्वरूपो ह्यमिदमित्याख्येण सर्वं होत इति १३ ॥

पंचोलेटीका

सदसच्छब्दप्रत्ययविषयत्वे ते यस्य असत्ताशंकायां सर्वप्रारिणक
रणोपाधिहारेण तदस्ति त्वं प्रतिपादयन्तमाशंकां निवर्तयति स
र्वत इति पंचभिः न ज्ञेयेष्वहं सर्वेषां पाणिपादयो रवयवाश्च स्येव
तत्सर्वतः पाणिपादं सर्वतः सर्वत्र प्रसीति शिरोसि मुखानि यस्य तत्स
र्वतोऽसि शिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमहोक्तेशाणि समूहे सर्वमाहृत्यति
ष्ठति १३

राजीवसमिद्धो धिनी

न त्वेवं ब्रह्मणः सदसंहिलक्षणात्वे सति सर्ववत्त्विदं ब्रह्म
ब्रह्मेवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुध्यते इत्याशंकाह परास्य

क्रि विविधे व श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवल क्रिया चेत्यादिभु
 तिप्रसिद्धा चित्यशक्ता सर्वात्मतां तस्य दर्शयनाद् सर्वत
 इति पंचभिः सर्वत्र सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्चास्य चेतनस्य
 क्षेत्रस्येति सर्वतः पाणि पादौ तत्रेयं ब्रह्म सर्वा चेतन प्रवृत्ती
 नां चेतनाधिष्ठानपूर्वत्वात् तस्मिन्नेव चेतने ब्रह्मणि ज्ञेये स
 र्वा चेतनवर्ग प्रवृत्तिरित्येता नास्ति नास्ति तेषां केत्यर्थः तथा
 सर्वतोऽङ्गीरणि शिरसि सुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽङ्गी शिरो सु
 खं सर्वतः श्रुतयः प्रवर्णे दिशारि यस्य तत्सर्वतः श्रुतिमहो
 के सर्वशक्तिनि सर्वमाहृत्य व्याप्यतिष्ठति सर्वशक्तिवृत्ति
 भिः शरणादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारस्य दत्तेन तिष्ठती
 त्यर्थः १३ ॥

मधुभाष्य

१३॥

भाषा अनुवाद टीका

और जो ऐसा कहो कि ब्रह्म सत् असत् में भिन्न है तो यह च
राचरात्मक प्रमाण ब्रह्म है इत्यादि श्रुति से विरुद्ध होय हैं
यह शंका करि इस ब्रह्म की नाना प्रकार शक्ति और ज्ञान क्रिया
बल क्रिया आदि स्वभाव सिद्ध नाना मत से श्रुतियों से कहा जा
यहै इस तरह ब्रह्म की सर्वोत्तमता दिखाय पांच श्लोक से कह
ते हैं कि सर्वत्र हस्तपद चक्षु मूलक नुत जिसके सो सर्व
उही प्रवण इन्द्रिय से युक्त होय सब लोक को व्याप्त हो स्थि
त हैं अर्थात् यावत् प्राणीयों में वर्तमान करवरण आदि उपा
धि यों से व्यवहार करै है १३ ॥

टीका

हस्तपाद सर्वत्र तिष्ठ नयनश्री समुत्पन्नोय श्रुति युत सभ
दिलोक में सभ प्राण्य स्थित सोय १३ ॥

93

सर्वेन्द्रियगुणाभासे सर्वेन्द्रियविवर्जिते च सक्तं सर्वभूच्चैव निर्गुणगुणभोक्तु च १५

शोकरभाष्य टीका १

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाधारो मणानुज्ञेयस्य तद्वत्ताशोका मा
मृदित्येवमर्थः शोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति सर्वेन्द्रियगुणाभासे सर्वो-
पाधि तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाद्यान्यन्तः क-
रणे च बुद्धिमनसी सेयोपाधित्वस्य तत्पत्तान् सर्वेन्द्रियग्रहणेन
गृह्यते अपि वान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्व
मित्यनेभ्यःकरणवद्भिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरथवसा
यस्यैव स्वभाववचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासे स-
र्वेन्द्रियव्यापारेर्वाप्तमिव तत्तत्तु यमित्यर्थः ध्यायतीव लेलायती
वेति श्रुतेः कस्मान्न पुनः कारणान्न व्याप्तमेवेति गृह्यत इत्यत आ-
ह सर्वेन्द्रियविवर्जिते सर्वकरणरहितमित्यर्थः श्रुतेन करणव्याप-
ारेर्वाप्तं तत्तत्तु येयस्त्वये मन्त्रोः पाणिपादोजवनो गृहीता पश्यन्
चक्षुः सृष्टोत्पत्तीश्यादि सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुणभजनश-
क्तिमत तत्तत्तु यमित्येवंप्रदर्शनार्थं नत साक्षादेव जवनादिक्रिया
मत्प्रदर्शनार्थः अन्योपाधिमवित्त्वादित्यादिसन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्या-
र्थोपस्थानं सर्वकरणवर्जिते ते ये तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितं
यद्यप्येवं तथापि सर्वभूच्चैव सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सत्तु बुद्धा
नुगमान् हि स्रगात्वाकादयोपि निरास्पदा भवन्त्यतः सर्वभूत-
सर्वं विभक्ति इति स्यादिदञ्चान्यत् ते यस्य सत्ताधिगमद्वारे निर्गु-
णं सत्तत्तु सत्तमोसि गुणाल्लैवर्जितं तत्तत्तु ये तथापि गुणभोक्तु
च गुणानो सत्तत्तु सत्तमोसि शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकार-
परिणामानो भोक्तु चोपलब्ध तत्तत्तु यमित्यर्थः १५ ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

आरोपाहते साक्षादेव ते यस्य पाण्यादिमत्त्वमाशोकाह उपाधीति
इन्द्रियविशेषणीभूतसर्वशब्दान् ते योपाधित्वन्यायविशेषाच्च

श्री.
गी.टी.
३.

१५

बुद्धादेरपि ग्रहणमित्याह अन्तःकरणेवेति श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपायित्व
स्य मनोबुद्धिं हारत्वादपि तयोरिह ग्रहणमित्याह अपिचेति तयोरपी
होपादानेफलितमाह इत्यतश्चिन्ति अन्तरार्थमक्ता वाक्यार्थमाह सर्व
ति उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वेमानमाह ध्यायतीति कल्पितमेवा
स्य व्यापारवत्त्वे नवास्तवसित्यत्र भगवतोपि सम्मतिमाकोत्ताद्वारा
दर्शयति कस्मादित्यादिना सर्वकरणाराहित्ये फलितमाह अतश्चिन्ति
साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगबुद्धिहरणादिक्रियावन्तायो मान्दार्णिकत्वात्
कुतोऽस्य करणव्यापारैरव्यापारैरव्यापृतत्वमित्याशङ्कानुवादसर्वकं
मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह यस्तिनि करणगुणानुगुण्यभजनमन्त्र
रेण साक्षादेव नवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वेमन्त्रस्य स्वावार्थ
त्वे स्यादित्याशङ्क्य तदसम्भवान्नैवमित्याह अन्यश्चिन्ति अर्थवादस्य
तैर्धे तात्पर्याभावान्न प्रकृतप्रतिकूलेनेत्यर्थः सर्वकरणाराहित्ये न
द्यापाराराहित्यस्योपलक्षणमित्यस्तीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वावस्तुतः
सर्वसङ्गवर्जितत्वमाह यस्मादिति वस्तुतः सर्वसङ्गाभावेऽपि सर्वा
धिष्ठानत्वमाह यद्यपीति स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वं शुभाती
त्येतदुपपादयति सति विमतेऽसि कल्पिते प्रत्येके सदनुविद्धी
बोध्यत्वात् प्रत्येकचन्द्रभेदानुविद्धीबोध्यचन्द्रभेदवदित्यर्थः सर्वस
दास्पदमित्युक्तं मृगादृष्टिकादीनां तदभावादित्याशङ्क्याह नहीति
तेषामपि कल्पितत्वेन निरधिष्ठानत्वायोगाद्विरूपमाणो तदधिष्ठा
ने सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः सर्वाधिष्ठान
त्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वसङ्क्रमसंहरति अतश्चिन्ति इतश्च ज्ञेये
ब्रह्मास्तीत्याह स्यादिदञ्चेति तद्विहितस्योपलक्ष्यत्वमसत्तमसत्त्वमित्यती
त्यर्थः १५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच सर्वेन्द्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु नृपाद्याका
रासहस्रिषु तज्जटाकारेण भासत इति तथा सर्वाणोन्द्रियाणां गुणो
अतद्बुद्धिष्वपानाभासयतीति वा सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितेव तथा च
तिः अपाणिपादौ जवनो गृहीता पश्यत्यवस्तुः सृष्टुणोऽन्तःकर्ण इत्या

दि असक्तसंगसूत्रे तथापि सर्वविभर्तृनि सर्वभूतसर्वस्वाधारभूते न
देवनिर्गुणसत्त्वादियुगारहिते गुणानोसत्त्वादीनोच भोक्तृपालके १५
पिशाचभाष्य टीका ५

सर्वेन्द्रिययापाराणामायाभासप्रतिभासमात्रेयस्मिन्नसर्वेन्द्रियगुणा
भासे असक्तसमेवपेसर्वभोक्तृपिष्टाने निर्गुणसत्त्वादियुगारहिते गु
णभोक्तृचशब्दादियुगविकाराणोपाहादिविषयाणोभोक्तृयत् १५
रामानुजभाष्य टीका ५

येति सर्वेन्द्रियसर्वेन्द्रियगुणोपाहासोयस्यतत्सर्वेन्द्रियगुणाभासेन्द्रियगुणा
इन्द्रियवृत्तयः इन्द्रियवृत्तिभिरपिविषयानुज्ञाते समर्थमित्यर्थः स्वभा
वतः सर्वेन्द्रियविवर्जिते विनेन्द्रियवृत्तिभिः सर्वे जानातीत्यर्थः असक्तं
स्वभावादेवदेवादिसंगरहिते सर्वभूतैवदेवादिदेहभरणसमर्थं च
समकथाभवतिद्विधाभवति त्रिधाभवतीत्यादिश्रुतिः निर्गुणो तथास
भावतः सत्त्वादियुगारहिते गुणभोक्तृचशब्दादीनोपाहातोभोगसमर्थव
१५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थम् १५

परमार्थप्रपाटीका १

किंच सर्वेन्द्रियेति सर्वेषां चत्तरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपरसाका
शस्पर्शवृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा सर्वेन्द्रियेर्विवर्जितं च
श्रुतिरपि अणुलिपादोऽजवनोऽगृहीतापश्यत्यवत्तः सष्टौ तस्य
कर्ण इति स्पष्टार्थं असक्तसंगसूत्रे तथापि सर्वविभर्तृनि सर्वभू
ततदेवनिर्गुणसत्त्वादियुगारहिते गुणानोसत्त्वादीनोभोक्तृ
पालके १५ ॥

निरुद्धाः सन्ति तेषां चत्तरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपरसाका
शस्पर्शवृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा सर्वेन्द्रियेर्विवर्जितं च
श्रुतिरपि अणुलिपादोऽजवनोऽगृहीतापश्यत्यवत्तः सष्टौ तस्य
कर्ण इति स्पष्टार्थं असक्तसंगसूत्रे तथापि सर्वविभर्तृनि सर्वभू
ततदेवनिर्गुणसत्त्वादियुगारहिते गुणानोसत्त्वादीनोभोक्तृ
पालके १५ ॥

श्री.
गो.टी.
३.

95

वनमाली टीका ८

सर्वाणि च तानिोदियाणि सर्वेदियाणि ते घोशणा विषयाः शास्त्रादयस्तोभा
सयतीदियैर्गोहयतीदियगुणाभासमेतयामि स्वयं सर्वेदिदियैर्व
जितमिदिययापाराविषयमिदियजन्मजाताविषयमित्यप्यस्तमेर
कत्वात् सर्वेदियादिष्वेकत्वेऽप्युदासीनत्वेनासक्तमसंगोतिर्लैपेस
वभूतसर्वेष्टोजीवजगत्सकजगतोधारकपोषकंचवशाद्वाड्यत्वा
दिकर्तृनिर्गुणोप्राकृतसत्वादियुगमृत्यु सत्वादयो न संतीशेयत्र
प्राकृतागुणा इति वैस्मवोक्तेः गुणानां सत्वादीनां भोक्तृपालकं भक्त
कं भुजपालनाभ्यवहारयोः गुणमयप्रधानकार्यसविश्वस्यपाल
कं नाशकं चेत्पथीः १५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ९

किंच सर्वेदियेति सर्वेदियगुणाभासं सर्वेदियैः श्रोत्रचक्षुरादिभि
र्गुणान् शास्त्रादिविषयानभासयति प्रकाशयतीति ज्ञातत् यद्वा
सर्वेदियैश्चक्षुरादिभिर्गुणैर्देवमनुष्याद्याकृतिरूपाभिर्दृष्टिभिश्चा
भासते दीपने इति तथा वत् इष्टाहेष्टोताहेमनुष्योहमित्येवंतज
दाकारेण भासते इत्यर्थः सर्वेदियविवर्जितं इदियैस्तद्वृत्तिभिश्च वि
नापि सर्वविषयान् ज्ञाते समर्थमित्यर्थः प्रसक्तं सुरनरादिदेहसंग
मृत्युमपि च घनः सर्वभूदेवसर्वान् सुरनरादिदेहेदियादीन् वि
भर्तिधारयति पोषयति चेति ज्ञातत् निर्गुणोप्राकृतगुणा व
र्जितमपि च घनः गुणभोक्तृसर्वेष्टोप्राकृतगुणानां सत्वरजस्तम
सोभोक्तृभोगकर्तृब्रह्मस्वरूपपीटशोचयादि सर्वेदियगुणाभा
सं सर्वेष्टाभिर्दियाणां वात्याभ्यन्तरकरणानां गुणानां विषयानां चा
भासः प्रकाशो यस्माज्ज्ञया सर्वेष्टोप्रमातृप्रमाणप्रमेयानां चेत
नाचेतनवस्तुज्ञानां प्रकाशकमित्यर्थः सर्वेदियविवर्जितं
चेति स्वयंत सर्वेदियैः प्रकाशं न भवति सर्वभूदपि सर्वधारकम
पि प्रसक्तं तज्ज्ञानदोषैरलिमंगुणभोक्तृस्वाभाविकानां यावदात्म
प्रवृत्तीनां कल्याणात्मकानां मनोजकारुण्यवात्सल्यशोशीत्यादीन्
नां गुणानां भोक्तृभोगकर्तृ अपि निर्गुणोप्राकृतहेयसत्वादियुगमरहि

+ अथारोपापवादाभ्यानिष्पन्नं प्रपञ्चत इति न्यायमत्र सत्यं सर्वप्रपञ्चाधारोपणेन अनादिमत्परं ब्र
ह्मेति व्याख्यातमधुना तदपवादेन न सतत्रासत्तु इति व्याख्यातमारभते निरुपाधिकसत्पञ्ज्ञानाय ॥

ते ब्रह्मज्ञेये भवतीत्यर्थः १५ ॥

मधुसूदनी टीका १५

+ परमार्थतः सर्वेन्द्रियविवर्जिते सन्मायया सर्वेन्द्रियगुणाभासे स
र्वेषां वह्निकरणानां श्रोत्रादीनामेतः करणयोश्च बुद्धिमत्सोर्गणोर
प्यवसायमेकस्य अवगवचनादिभिस्तत्र द्विषयरूपतया वभा
सत इव सर्वेन्द्रियव्यापारैर्यासतमिव तस्ते ये ब्रह्म व्याप्यतीवले
लायतीवेति श्रुतेः अत्र ध्याने बुद्धीन्द्रियव्यापारोपलक्षणं लेलाय
ने चलने कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणार्थं तथा परमार्थतः असक्तं
सर्वसंबन्धशून्यमेव मायया सर्वभूतसदात्मना सर्वकल्पिते विभ
क्तिधारयति पोषयतीति च सर्वभूत निरधिष्ठानभूमा यो यान्
तथा परमार्थतो निर्गुणो सत्त्वरजस्तमोगुणरहितमेव गुणभोक्तृ च
गुणानां सत्त्वरजस्तमोः शब्दादिहासुखं दुःखमोहाकारेण परि
णतानां भोक्तृ उपलब्धवन्मत्तये ब्रह्मेत्यर्थः १५ ॥

सदानंदी टीका १५

अथारोपापवादाभ्यानिष्पन्नं प्रपञ्चते इति न्यायेन तत्तत्तये विश्वा
धारोपणेन च १ व्याख्यातमधुना विश्वापवादेन तदुच्यते वासांत
रेन्द्रियातीते वस्तुतो ब्रह्मचिह्नं २ वासांतरेन्द्रियाणां तत्सर्वेषां म
विलेपणैः संकल्पप्रवणैश्च मायया वभासते ३ सर्वेन्द्रियाणां
व्यापारैस्तैर्यासतवद्भवेत् व्याप्यतीवेति वाकोपि ध्याने लेलायने
तथा ४ बुद्धेः कर्मेन्द्रियाणां च व्यापार उपलक्ष्यते सर्वसंबन्धशून्य
सदायत्यविलेजगत् ५ मायया कल्पिते स्वस्मिन् सत्तया स्फुरणे
न च वस्तुतस्तद्गुणैर्हीने मायया गुणभोक्तृ च ६ सत्त्वादीनां परी
णामवतोऽशब्दादिभिः दृश्यं सुखाद्याकारतत्त्वेषां उपलब्धमिद
दृश्यं ७ १५ ॥

नीलकंठी टीका १५

ननु संपादवनीयादिव दलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपञ्च
विशिष्टं चित्रमेव सर्वतः पाणिपादेन दित्यादिना शास्त्रेण कार्यश
वतया समर्थते न च वाच्यं उपासनापरं शास्त्रेण ब्रह्मणो वैचित्र्यं

श्री.
गी. टी.
३.

प्रतिपादयितुमीष्टेति देवताधिकारात्तमेतदेवताविग्रहादि
वत्तद्वैविध्यस्यापि प्रवृत्ततरतात्पर्यविषयतया सिद्धेः न च देवता
विग्रहादेर्मावहारिकमेव सत्त्वं न पारमार्थिकं ब्रह्मज्ञानेन तस्य
बाधादिति वाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः तस्मात्सर्वतः पाणिपा
दमादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशङ्क्याह
सर्वेन्द्रियेति सर्वाणि श्रोतराणि बाह्यानि च इंद्रियाणि मनो बुद्ध्या
हेकारविज्ञानाद्यानि श्रोत्रादीनि चेति ग्राहकमात्रसंग्रहीते गुणा
स्य विषयाः तेन ग्राह्यमात्रे गृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभा
सतेन त्वग्राह्यग्राहकस्वरूपविविधं यथा जलसूर्योऽथ स्य इव के
पतश्चाभासतेन त्ववस्तुतोऽथ स्यः केपते वा तद्वत्तद्वात्मनो ग्राह्य
ग्राहकाकारत्वेमिष्येत्यर्थः कुतपतत् यतः सर्वेन्द्रियविवर्जिते
इंद्रियेति गुणानामस्युपलक्षणं न हि ब्रह्मणिकिंचित्ग्राह्यरूपा
दिग्राहके वामन आदिवर्तते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अग्रा
णोत्पमनाः शुभः यत्तददृश्यमग्राह्यमचक्षुः श्रोत्रेतरपाणिपाद
मित्यादिशास्त्रान्तस्मान्प्रपञ्चविशिष्टं विविधं ब्रह्म कथं तर्हि
सर्वं ब्रह्मेति शास्त्रमित्याशङ्क्याह असक्तं सर्वभूते वेति अत्र सर्व
भूदिति सर्वाधारत्वोक्त्या सर्वस्मात्स्थगभूतमित्युक्तं सर्वस्य ब्रह्म
णो सहाधारार्थेयभावोपि किंचिद्रूपयोरिव समवायसंबंधे
न कुंडलदरयोरिव संयोगसंबंधेन वेत्याशङ्क्य संबंधे विनैव स
र्वभूतं ब्रह्मण इत्याह असक्तमिति ननु व्याहृतमेतत् असक्तमि
ति सर्वभूदिति चेति नैष दोषः न ह्युपरभूमिर्मरीचिकोदकेन सं
सक्ता अथ च तदाधारभूतापि भवन्ति तद्वदेतद्भविष्यति नत्वे
वं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमापततीति तथा च कर्मोपास्तिविषय उप
रुप्ये रत् न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन यावद्वैतं न बाध्यते तावत्किं वा
कारकारि सर्वव्यवहारस्य सत्यत्वोपगमात् प्राणा वै सत्यं तेषामेव
सत्यमिति श्रुत्यापि प्राणोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य वावहारि
कसत्यत्वसत्ताततोपधिकं परमार्थसत्यं ब्रह्म दर्शिते सत्यत्वं
वा बाध्यते तत्किंचि कालं प्राणानामस्ति ब्रह्मणस्तत्सर्वविक्रमिति

यथाभूपतीनां भूपतिरित्युक्तेष्वेवमस्मिन् भूयस्वत्कृतो भेदः स्य
 ह्यप्यवमिरापि दृष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणः सविशेषत्वं निष्कलात्मवोपा
 त्प्रागेव न तर्धमित्यवश्यं तत्त्वज्ञानेन बाधितं शक्यमित्यनुपाधि
 के ब्रह्मन केन चित्कार्यशेषतो ते तं शक्यं तदधिगमे क्रियाकारका
 दिहेनोपमदीडपासोपासनाभेदस्य बाधितत्वात् तस्माद्युक्तमुक्त
 मुपाधिकृते रूपं मिथ्येति किंच निर्गुणगुणभोक्तृ च ग्राह्यग्राहक
 संबन्धशून्यमपि ग्राहकेषु बुद्ध्यादिषु ग्राह्यसंबन्धात्सखायाकोशेण
 परिणतेषु सत्सु केवलं तत्त्वकाशकत्वमात्रेण गुणभोक्तृत्वमप्यस्य
 विदाभासरूपस्योपपद्यते यथाप्रतिबिम्बरूपे खद्युपाधिकृते च
 लनादिके तथा च प्रुतिः ध्यायती बले लायती वेति बुद्धौ ध्यायन्त्येन
 उप्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायती वनतस्ततो ध्यायति वेति प्रतिपादयति
 एतेन प्रपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यवतः सृष्टोत्पत्तिकरीत्य
 पि ब्रह्मण उपधिगुणानुगुणमभजनशक्तिमत्त्वेनैव व्याख्येयं अयमप्या
 दोपि पादे जववति जववान् भवतीति संयोगमणिमविंददित्यादिकं व
 चनज्ञातं वात्रा नुसंधेयं तस्माद्युक्तमुक्ते निर्गुणगुणभोक्तृ चेति भाष्ये
 न निर्गुणसत्तादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां सुखदुःखमोहात्मकत्वे
 न परिणतानां भोक्तृ च उपलब्ध चेति व्याख्यानं १४ ॥

ग्रानंटी टीका १३

सर्वेषां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां ये गुणादर्शनादयः तानाभासय
 तिततद्विषयग्रहणाभिमुखाननर्था मितेन करोतीति सर्वेन्द्रि
 यविवर्जितमप्राप्तीरस्यैव कहेत्वप्रसिद्धेः श्रुतं हि प्रपाणिपा
 दो जवनश्चादिग्रसक्तमजउवर्गो यथा ब्रह्माधिष्ठायति एति
 तथा ब्रह्मन किमप्यधिष्ठायेत्यर्थः अनप्यवभूतसर्वजउवर्ग
 धारयति पोषयति च निर्गुणं यथा सत्तादीनामेतदधीना प्रवृ
 त्तिः तथा नास्य गुणाधीना यतो गुणभोक्तृगुणाननुभवति

रामकंटी टीका १४

१३ श्री.
मी.ता.

सर्वेन्द्रियगुणभासमिति यानि नानाक्षेत्रज्ञसंवद्धत्वेनावभा
समानानि सर्वाणि वासाभ्यन्तराणि हीन्द्रियाणि तेषां प्राज्ञा
दिविषयावभासकत्वादयो ये गुणधर्मस्तानवभासयन्ति
प्रकाशयन्ति यत्तत्तथा क्तं स्वयं सर्वेन्द्रियविवर्जितं न हित
समायावभासितावच्छिन्नस्वरूपक्षेत्रज्ञवन्नियतंन्द्रियार्थी
न ज्ञानमित्यर्थः तथा सक्तं विष्णुद्विन्मात्रैकस्वभावव्यव
स्थितत्वादेशेन रूपप्राकृतप्रपञ्चेनाऽमिष्ठीभूतमप्यवसर्वभू
त्सर्वविभर्तिधारयन्ति यत्तदहितत्वे वेद्यव्यातिरिक्तस्वभावेपि
सर्वमिदमवस्थितं तदिना कस्यचिदपि स्वरूपलाभाभावात्
अतएव निर्गुणं गुणेभ्यः सत्त्वादिभ्यः प्रकाशप्रवृत्तिनियमा
त्मकेभ्यः सुखदुःखमोहद्वन्द्विभ्यो निष्कृतं तेभ्योऽप्यन्यत्वात्
रिक्तस्वरूपं न हि ब्रह्माऽनित्यसुखाद्यात्मकं भवति केवलमा
काशमिव सूर्यात्परजस्मिन्निगदिभिस्तेऽस्तेऽगौ रत्यन्तासंस्पृ
ष्टस्वरूपमपि तत्त्वविचारमूलेः प्रमादभिस्तद्वत्तया गुणै
वस्तुतस्तगुणभोक्तृत्वाद्गुणाननुभवित्तया भुक्तेन तत्तत्त
त्स्वयमाश्रयते ॥ १४ ॥

+ अथेष्टरस्यप्रामाणिकारण
भूतं कृतं क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं मञ्जुवत्वा
व्यमन्योन्यमविनाभूतत्वा
देकत्र निर्दिशति ॥

क्षेत्रज्ञरूपेण सर्वेन्द्रियनद्विषयावभासकम् कृतस्य रूपेण
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् आत्मरूपेण सक्तं संगरहितम् जी
वरूपेण सर्वभूत्सर्वदेहादिकमहंकारेण विभर्तीति आत्म
रूपेण निर्गुणं सत्त्वादिरहितम् जीवरूपेण गुणानां सत्त्वादी
नां भोक्तृरूपलव्यतन्त्रेयमित्यर्थः ॥

क्षेत्रज्ञरूपेण सर्वेन्द्रियनद्विषयावभासकम् कृतस्य रूपेण
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् आत्मरूपेण सक्तं संगरहितम् जी
वरूपेण सर्वभूत्सर्वदेहादिकमहंकारेण विभर्तीति आत्म
रूपेण निर्गुणं सत्त्वादिरहितम् जीवरूपेण गुणानां सत्त्वादी
नां भोक्तृरूपलव्यतन्त्रेयमित्यर्थः ॥

विध्यंतीति शब्दवति ॥ १४ ॥

पंचोत्तरीका

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियज्ञानैन्द्रियाधारोपणान्तरेयस्य तद
ताशं कामाभूदित्येवमर्थमाह सर्वेन्द्रियेति सर्वेषामिन्द्रियाणां
कर्मैन्द्रियज्ञानैन्द्रियमनोवृत्तीनां वदिकरणान्तःकरणे गुणैः शुध
एण

^{च०}
 वसायसंकल्पप्रवणदनादिभिः आभासतरतिसर्वेन्द्रियगुणाभासे।
 कल्पप्रवणवदनादिभिः आभासतरतिसर्वेन्द्रियगुणाभासेसर्वेन्द्रिय। ^{य०}
 व्यापारैर्व्यावृत्तमिव भासने सर्वेन्द्रियोत्तरः करणवदिः करणैरहितं प्रस
 क्तं सकलवस्तुसंश्लेषवर्जितं सर्वविभक्तीति सर्वभूत रजतस्येव शुक्ति
 सत्त्वादियुगैर्वर्जितं निर्गुणं गुणानां सत्त्वादीनां सखडः खमोहाकारय
 रिणामानामनुभवत्तु गुणभोक्तु १४॥

रणवीरसमिद्धोधिनी

सर्वेन्द्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकार
 इति तु तत्तदाकारेण भासते इति तथा सर्वाणीन्द्रियाणि तद्गु
 णं च तत्तद्विषयानां भासयतीति वा सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितं च त
 थावश्रुतिः अपाणिपादो जवनो घृहीता यप्रपत्य चक्षुः सृष्टो
 त्यकर्णश्चक्षुः अस्पर्शसंश्लेषसंश्लेषसंश्लेषसंश्लेषसंश्लेषसंश्लेषसंश्लेष
 वस्याधारभूतं तदेव निर्गुणं सत्त्वादियुगैरहितं गुणानां सत्त्वा
 दीनां भोक्तु च पालकमुपाधिभूतपाणिपादोद्विधाधारोप
 णाज्ञेयस्य तद्वत्तांशकामाभूदित्येव मर्षस्य सौकस्यारंभ इति
 १५॥

मधुभाष्य

१६॥

भाषा अनुवाद टीका

और वस्तु आदि इन्द्रियोंके गुणस्वरूप अर्थात् रूपादि विषय
मे तिसतिस आकारसे वही प्रकाश मान है अथवा इन्द्रिय
और गुण कहे इन्द्रियों के विषय रूपादि समस्त मे सोई प्रका
श करताहै इससे सर्व इन्द्रियगुण आभास स्वरूप है और समू
ह इन्द्रियों से रहित है सोई श्रुति कहती है कि सोई जो ब्रह्म
वे हस्त रहित होके भी ग्रहण करते औपाद विनाभी वेगवान
तथा वस्तु हीन इष्टा औकार्ण विहीन ओता और इन विषय
सकलको वे जानते हैं परउन को कोई भी नहीं जानता है व
ही परमात्मा को वेद सब आदिपुरुष औसर्ग तथा सर्वव्यापी
कहते हैं और वे असक्त कहे सत्तादिगुण रहित औ गुण के
भोक्ता अर्थात् सत्तादि गुण समूह के प्रतिपालक है यह भग
वान अर्जुन से कहा १५ ॥

टीका

सर्वइन्द्रियगुणभासदे सर्वइन्द्रिविन सोय सर्वाधार असंगजो
निर्गुण गुणभुज होय १४ ॥

वहिरंतश्च भूतानामचरंचरमेव च सूक्ष्म त्वान्तदविशेषं हरस्य चांतिके च तत् १५

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च वहिरन्तरिति वहिस्तत्कपर्यन्ते देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितम
पेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा वहिरुच्यते तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देह
मेवावधिं कृत्वा नरुच्यते वहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्त इदं
मुच्यते अचरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा
रज्जुसर्पाभासे यद्यचरञ्चरमेव च व्यवहारविषये सर्वे ज्ञेये किम
र्थमिदमिति सर्वैर्न ज्ञेयमित्युच्यते सत्यं सर्वाभासे तथापि यो
मवत् सूक्ष्मतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमप्यविज्ञेयम्
मविडुषो त्वात्मेवेदं सर्वं ब्रह्मेवेदं सर्वमित्यादि प्रमाणतोहि सन्नि
ज्ञाने अविज्ञानतया हरस्य द्रव्यसहस्रकोट्याप्यविडुषामप्राप्यता
दलिके च तदात्मत्वात् विडुषो १५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

इतोपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह किञ्चेति वहिरिति व्याख्येयमादाय
व्याचष्टे त्वमीति भूतेभ्यो वहिर्वीर्यं विषयाद्यात्मकमित्यर्थः क
थमनात्मन एवात्मत्वं कल्पनयेत्याह आत्मत्वेनेति अन्तःशब्दार्थ
ग्राह तथेति भूतानाञ्चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यगाभूतमित्यर्थः
द्वितीयोपादसवतार्य व्याचष्टे वहिरित्यादिना यत्मध्ये भूतात्मके
नानाविधदेहात्मना भासमाने तदपि ज्ञेयं यान्तर्भूते नत्वसदित्यर्थः
कथञ्चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं तत्राह यथेति अधिष्ठा
ने रज्जो कल्पितसर्पादेरन्तर्भाववद्देहाभासस्यापि ज्ञेयं यान्तर्भावान्ता
सत्त्वं मध्ये ज्ञेयं यस्य शब्दित्वमित्यर्थः सर्वात्मकत्वेन ज्ञेयं सर्वं
रिदमिति किमिति न गच्छतेति शङ्कते यदीति इदमिति ग्राह्यत्वं
योग्यत्वाभावान्नेत्याह उच्यते इति सर्ववत्त्वात्मना भासतस्तदयोग्य
त्वं कथमित्याशङ्क्याह सत्यमिति सूक्ष्मत्वेपि किं स्यादित्याशङ्क्या
ह अत इति सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वं तस्याविज्ञेयत्वं कृतस्तज्ज्ञाना

श्री.
गी. टी.
३.

सक्रियत्वाद् अविद्यमानिति विशेषणफलमाह विद्यमानिति विद्यमानो
हि तेषामात्मत्वेन ज्ञातञ्चेत् कथं हरस्यत्वमित्याशङ्क्याह अविज्ञात
तयेति कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वाद् अलिके चेति विद्वदविद्वद्भेदा
पेक्षया हरान् सहरे तदिहान्तिके चेति श्रुतिः तदर्थोत्र प्रसंगादनु
दितइत्यर्थः १५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच बहिरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिःश्रोतश्च तदेव
सुवर्णमिव कटकजं उलादीनां अचरं रेखावरेचरं जंगमं भूतजाने
तदेव कारणत्वात् कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वाद् अपादिहीनत्वात्
तदविज्ञेयं इदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हेन भवति अतएवाविद्यया योज
नलक्ष्णतारितमिव हरस्य च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् विद्यु
षोऽनः प्रत्यगात्मत्वात् अतिकेचतत्सन्निहितं तथाचमंत्रः तदे
जनिनवैजनिनदहरेतद्वैतकेतदेतत्सर्वस्य तदसर्वस्यास्य वा
स्यतइति एजनिचलति नैजनिचलति तत्तद्वैतके इति चेदः १५

पिशाचभाष्य टीका ४

बहिःशरीरादेतच्च १५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

बहिरंतरेति दृष्ट्यादिभूतानि परित्यज्या शरीरो बहिर्वर्तते तेषामंतरे
२० अवर्तते जलनक्रोडनं ममानसिभिर्वापानिर्वृत्त्यादिश्रुतिसिद्धसंख्ये
दृष्टानिषु अचरेचरमेव च स्वभावोचरेचरदेहिते सूक्ष्मत्वात् त
दविज्ञेयं एवं सर्वशक्तिपुक्तं सर्वज्ञतदात्मतत्वे अस्मिन्नेवैवर्तमा
नमपि श्रुतिसूक्ष्मत्वात् देहात् दृष्टकृतेन संसारिभिर्न विज्ञेयं हर
स्यैवान्तिकेचतत्तदृष्ट्यादिभूतानि परित्यज्या शरीरो बहिर्वर्तते ते
षामंतरे अवर्तते अमानित्वा युक्तगुणरहितानां पुंसोऽसदेहे वर्त
मानमप्यनिहरस्य तथा मानित्वादिगुणोपेतानां तदेवांतिकेच
वर्तते १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ७

संक्षेपम् १५

॥ परमार्थप्रणटीका

किंच बहिरंतरेति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिर्वासात् तंतरेतत्तदेव

स्वर्णमिव कटक ऊंडलादीनाम चरंस्थितं च जंगमं भूतजातं तदेवं कारण
 मकत्वात् कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वाद्वापादियुगातीतत्वादपि ज्ञेयं इदं त
 दित्याकारेण ज्ञानार्हं न भवति अतएवो विडुषां प्रतिहृतः स्थितं विडुषां
 पुनः प्रत्यगात्मत्वादितिके निमित्तमत्रिहितं यद्वा व्यापकत्वात् च दार्ताना
 काशवत् हरेति केपि तदेव शक्तिरपीशा वा सोपनिषत्सु तदेज्जितं नै
 जति तहरेतदंतिके तदंतरस्य सर्वस्य तड सर्वस्यास्य वा सत इति भाष्यं
 तदात्मा ख्यवस्तुपजनिपत्तकं पनेकं पतेथ तत्र एज्जति निष्कंपमस्ति अ
 नेजदेकं मनसोजवो य इति तत्रैवोक्तं तथा हरे अंतिके च तदेव व्याप
 कत्वात् अतएव तदस्य जगतोंतरस्ति तथा तड सर्वस्यास्य वा सतः य
 था वटात बहिरैक वनमाली टीका ५ आकाशेति १५ ॥

भूतानामाकाशादीनां ब्रह्मादिकीटपर्यंतानां प्राणिनां च बहिरस्ति
 धारकत्वात्पालकत्वाच्च तेषामंतश्चांतरीमित्वाद्यापकत्वाच्च अ
 न्यथा भावराहित्यादचरं सर्वत्र देशेषु चरति वर्तते सर्वत्र प्राममि
 त्यर्थः गम्यमानां प्राण्यन्तानां सूक्ष्मत्वादित्यादिं द्रियायास्तत्वाद
 नुमानस्य स्वान्तरेणासाधकत्वात् वेदे स सा कल्पेनाप्रतिपादना
 तद्ब्रह्मा विज्ञेयमित्युच्यते कंठस्थविरूतमणिरिवाज्ञेयत्वात् ह
 रस्य व्यापकत्वेन ह्यपर्यविर्भूतत्वेन चोक्तिके वस्थिते १५ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

किंच बहिरंतश्चेति भूतानां प्राकृतशरीराणां बहिरंतश्चास्थितं
 सुकावस्थायां तेभ्यो भूतेभ्यो बहिरंतश्चेत्ते ब्रह्मावस्थायां च तेभ्यो भूते
 वर्तते जज्ञन क्रीडनं समाणसह ब्रह्मणा विपश्चित् जज्ञन क्रीड
 न्प्रमाणास्तीभिर्वापानैर्वेत्त्यादिसुतिभिर्जीवात्मनो मुक्तबद्धोभ
 यावस्थायामपि स्वच्छन्दवर्तितुमुद्युते अचरं ब्रह्म पाषाणादिषु
 स्थिते चरं देवमनुष्यादिषु स्थितं मणोभयविधशरीरित्वात् सूक्ष्म
 त्वात्तदविज्ञेये जीवस्यास्य सूक्ष्मत्वादाणस्वरूपत्वात् अणुर्येषा
 त्माचेतसावेदिनयः बालाग्रजभागाश्च जया कल्पितस्य च भा
 गो जीवस्य विज्ञेयः सवानेत्याय कल्पने इत्यादिभूतेः अस्मिन्नेहे
 वर्तमानमपि संसारिभिर्जनैस्तदात्मनस्तमविज्ञेयं देहाद्यैकेन
 ज्ञानमशक्यं हरस्य चोक्तिके च जन्वात्पहती नो ज्ञानप्रत्यगात्मस्वरू
 पे हरस्य अर्भ्यंतरहती नो चोक्तिके समीपस्य द्वितीयचशब्देनात्र

श्री.
गी.टी.
३.

५३
इति कवेदेवज्ञकर्मसापेक्षभगवत्कृपैवहेतुरित्युक्तम्
पवेब्रह्मस्वरूपमपितथाहिवहिरितिभूतानोचेतनाचेतना
त्मकानोवहिर्यापकरूपेणोतरस्यातर्क्यामिरूपेणस्थितेचेत
वहिर्यतत्सर्वव्याप्यनारायणस्थितइतिश्रुतेःप्रचरेवरमेव।
विदचित्तमिष्टंकार्यस्यावरजंगमरूपेततदात्मकत्वेनत
तन्नात्मास्वयमेवस्थिते ~~तदेवेकान्तपदमात्मनोतिनामानिसर्वाण्यमा~~
~~तन्नेति~~ सर्वेवेदायत्पदमामनेतिनामानिसर्वाण्यमा
विशोतिसर्वनामासर्वकर्मासहस्रेत्यादिश्रुतिभ्यःपवेचेतहि।
सर्वेर्जनैःकुतोतत्तापतेचेतत्राह सूक्ष्मत्वाजदवित्तेये अणुरू
पस्यजीवस्यापन्नरेस्थितमजसत्सर्वेवित्तेयेज्ञानेनशक्येन
हितज्ञानाभावात्कस्यापिसक्तिर्नस्यादितिचेतत्राह हरस्येचा
तिकेचेतत् प्रमानित्वादियुगावर्जितानोजनानोस्वशरीरेवर्ज
मानमपिहरस्यंप्रमानित्वादियुगायुक्तानोतपुंसामेतिकेएव
तन्निष्ठतितपवज्ञानिनोभूतासङ्क्रामोदभागिनोभवेतिनाम
इत्यर्थः १५ ॥

मधुसूदनीटीका ॥

का
अतएवप्रचरंस्यावरंवरंजंगमं
भूतजातं तदेवाधिष्ठाना
त्मकत्वात् कल्पितानां ततः
किंचिद्वातिरिच्यत इत्यर्थः

भूतानोभवनधर्मणांसर्वेषांकार्याणांकल्पितानामकल्पित
मधिष्ठानमेकमेववहिरंतश्चरज्जुरिवस्वकल्पितानोसर्पथा।
रादीनोसर्वात्मनाप्यापकमित्यर्थः पवेसर्वात्मकत्वेपिसूक्ष्मत्वा
दपादिहीनत्वाजदवित्तेयमिदमेवमितिस्यष्टज्ञानार्हेनभवति वि
अतएवात्मज्ञानसाधनशून्यानोवर्षसहस्रकोत्यापिप्रप्राप्य
त्वाहरस्येचयोजनलंकोत्यंतरितमिवतत् सानसाधनसंप
न्नानोतपेतिकेचेतत् अतएववहितमेवात्मत्वात् दृग्गोचरेतदि त
होतिकेचपश्यं हेवनिहितंशुभायोऽत्यादिश्रुतिभ्यः

१५ ॥

सदानंदीटीका ॥

सर्वेषांकल्पितानोतत्कार्याणोपारमार्थिकं अधिष्ठानतयाव्यामेव

हिरंतकनाहते स्यादरेजंगमेययहनजानेप्रकल्पिते तत्सर्वेवन्न
 चित्तात्रेनततोवतिरिच्यते २ कल्पितामधिष्ठानसुत्रपत्तेनभिन्न
 ता एवंसर्वात्मकत्वेडर्लस्यत्वादहपितत् ३ इतिसेयमतोज्ञानो
 देहाद्यात्मधियोन्तणो वर्षकोटिसहस्रैस्तदप्राप्यत्वात्सहरगं ४
 विड्वोस्वात्मरूपेणानित्यशामेसमीपगं ५ १५ ॥

नीलकंठी टीका १२

नन्वसक्तमसेवडेचेत्कथमुपलब्धेस्यादिप्राशंकाह बहिरिति भू
 तानोप्राणिनोपकादशेंदियाणिस्थूलभूतानिचकेवलविकारत्वे
 नव्यवहितत्वात्बहिरित्युच्यते महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानि
 प्रकृतिरूपत्वेनसेनिहितत्वादेनरित्युच्यते चराचरमिति उभयनि
 कृष्टाश्चराचरोपाधुपलक्षिताश्चवधिभूताः पुरुषाश्चरमचरेचेत्य
 नेनोच्यते तत्रचराचरेत्यमितिसामानाधिकरण्यात्पुरुषाणां
 सेयब्रह्मभावउक्तः बहिरंतश्चसेयमितिषोडशसविकारेषष्टा
 सप्रकृतिश्चसेयस्यसेवेयउक्तः सचसेवेयोयादशोयक्षत्वाद
 शोबलिरिति न्यायेनप्रथमप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाथ्यस्त
 एवंचपुरुषस्योपलब्धिमात्रशरीरस्यगुणैः सहप्राप्यासिकसेवेय
 सत्त्वानुणोपलब्धत्वेपुन्यते यथाप्रकाशमात्रस्वरूपस्वरवेः प्र
 काश्यसेवेयापेक्षंप्रकाशयितृत्वेतद्वदित्यर्थः ननुनिमापरोक्षः प
 रुषप्रकृतिविकारसेवद्वश्चतर्हिकृतोनसर्वैरर्त्तत्तइत्याशंकाह
 सत्त्वमात्रडर्लस्यत्वात्तत्तेयप्रविसेयेडविसेये यथाजपाकुसुमो
 पहितस्यस्फटिकस्यशोवत्येसन्निहितमपिरूपोत्तरवित्तेपेणा
 निरोहितेसन्नरत्नते एवंनिमापरोक्षमप्यसंगेब्रह्मोपाधुपथा
 नादिविकृतयानग्रहीतेशकांकिंतोपाधिकयमीपेतमेवगरत्नतेमू
 ळैः विहृदिस्रपापिप्रविलापतेनसुग्रहमित्याशयः एतदेवाह ह
 रस्येचोतिकेचतदिनि यथासूक्ष्मेजलेसूर्येविवसूर्यादूरस्येमन्यते
 विहंस्रउपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपपुंसुपगतानोबिंबशा
 हितेस्ये बिंबस्यापस्यत्वग्रहांतसर्वप्रहतापामुत्पन्निसंस्का
 रापेक्षामितिजाननविंबदेशेपवप्रतिबिंबेपश्यति बिंबेपवजल

श्री.
गी.टी.
३.

स्यत्वमथस्यतेनतजलेप्रतिबिंबइति उपायौधर्म्यासकल्पनातो
विषयस्योपाधिसंसर्गमात्रायासकल्पनेलाचवान् एवंविबभूते
बलप्रतिबिंबभूताजीवात्तूष्णोविप्रकृष्टेविडषोतयत्तेतेसंनि
कृष्टमिति १५ ॥

ग्रानंदीटीका १३

एतदेवदर्शयति— वरुशोव्याख्यातमिदम् १५

॥

रामकंदी टीका १४

अतएवाः नवच्छिन्ननिजमाहात्म्यविसृज्यतादाकाशमिवचटादी
नांसर्वभूतानांचराचराणांवहिरर्ज्यभावेनान्तर्हीनभावेनचाव
भासमानमपिपरमार्थतः सामान्यसंवित्त्वभावमेवैकंतत्त्वव्यव
स्थितं देहादिप्रत्ययव्यवधानमात्रकृतोवाद्याभ्यंतरव्यपदेशः
अतएवाह नित्यनिष्कलस्वभावमात्रप्रतिष्ठितत्वादचरंगान्निधर्म
विवर्जितंसर्ववस्तुवेदकतयानित्यप्रसृतशक्तित्वाच्चरंगमनशील
मिव तथेदन्नावसेयसर्ववस्तुविलक्षणस्वरूपतात्परमसूक्ष्मत
जस्माच्चसौक्ष्माकरणादविज्ञेयमिदमित्यनवधार्यस्वरूपमतए
वसर्वप्रमाणज्ञेयताभावाद्हरस्यमतिविप्रकृष्टमथचतद्वि
नाकस्यचिदपिज्ञानस्यकर्मणोवाप्यनुपपत्तेः सर्वेषामनितिके
भ्यासेस्थितं ॥ १५ ॥

+ एवंमायाकल्पितंचातर्वि
धेप्रतिपाद्यं अथनापारमार्थिकेनरूपेणैकं लासिकी
पादयति॥

रामकंदी टीका १५ ॥

+ भूतानांचराचराणांवहिरनश्चपरमार्थतस्तदेवमसूक्ष्माभि
धेयंज्ञेयंसुवर्णमिवकटकज्जल्लादीनाम् अचरंस्थावरंच
रंजङ्गमंभूतजानं तदेवकारणात्मकत्वाकार्यस्य नन्वेवमात्रं
एतन्चेतर्हिकथंनदृश्यतेइत्यतग्राह तत्सूक्ष्मत्वाच्चसूक्ष्मत्वा
दिदंतावच्छिन्नरूपादिहीनत्वादविज्ञेयमिदंतावच्छिन्नवस्तुनि
ष्टंज्ञेयत्वंनप्राप्तम् तात्रैकरूपादतो नदृश्यते तथाचप्रकृतिः वि
ज्ञातारमरेकेनविजानीयात् अतश्चात्मनः प्रमेयत्वंप्रतिपादय
तांथेयतयाध्यायतांचहरस्ययोजनलक्षान्तरितं प्रमात्स्वेन
ध्यातुतयाचविमृशतांतदंतिकेचसत्रिकृष्टंप्राप्तमेवउः सांथ

प५

ननु त्वं स्वयदा स्वशिरस्त्रायां यद्वल्लंघितमीह ते पादोदेषो शिरोन
स्पातयेयं वै दवी कलेति अत्र यत्प्रमेयीकृतोस्मीति सर्वेषा
ल^न तन्निजेते कथं प्रमेयीकरणं सहतां तन्महेस्वर इति १५ ॥

पंचोलेटीका

वहिरिति वपुनः तत्तेयं ब्रह्मभूतानां त्वकपयं नानां देहानां मध्ये
कल्पितमधिष्ठानमेकमेव वहिर्यापकवैतन्यरूपेण वर्तते अनेरेह
मध्ये जीवरूपेण वर्तते मध्यस्थानीये चराचरस्यावरजे गमरूपेण।
वत्तेयं ब्रह्मैव वर्तते अविवेकिभिरुत्सृज्यतां यथावत्स्वरूपेण विज्ञे
यमत एव ते सोऽहस्यं विवेकिनामात्मत्वेन सलभन्तात् अतिकेनि
करे १५ ॥

रघवीरसमिद्धोधिनी

वहिरिति भूतानां भवनधर्माणामसर्वेषां कार्याणां कल्पितानाम
कल्पितमधिष्ठानमेकमेव वहिरंतश्चरन्तुरिव स्वकल्पितानां स-
र्वादीनां सर्वात्मना व्यापकमित्यर्थः अत एवाचरं स्यादचरं
च जगमं भूतजातं तदेवाधिष्ठानात्मकत्वात् कल्पितानां ततः
किं विद्यति रिव्यतेऽत्यर्थः एवं सर्वात्मकत्वेऽपि सूक्ष्मादृषा
दिहीनत्वात् तदविज्ञेयमिदमेवेति स्पष्टज्ञानादेन भवति अत
एवात्मज्ञानसाधनसून्यानां वर्षकोट्याप्यप्राप्य तादृशं यो
जननलकोऽत्यंतमितिवत्तज्ज्ञानसाधनसंपन्नानां त्वप्रतिके
चतदव्यवहितमेवात्मत्वादिति १५ ॥

मधुभाष्य

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॥ ॥

भाषा अनुवाद टीका

और जैसे सुवर्ण के कार्य कर कंगन कुडल आदि आभूषणों में
सोना कारण रूप से भीतर बाहर वर्णमान है और जैसे जल तरे
गम में भी जल छोड़ि और नहीं है तथा आकाश जैसे सकल वस्तु
के बहिरन्तर वर्णमान है तैसेही ब्रह्म के कार्य स्वरूप वराचरादि
भूत समूह में अन्तर बाहिर भी सोई ब्रह्म ही वर्णमान है कों
कि तावत् कार्य के कारण सोई हैं परन्तु ऐसे होके भी रूपादि
विही नहेतसे यह इतने ऐसे कर स्पष्ट रूप जानने योग्य नहीं
हैं और यही ब्रह्म अज्ञानियों को लक्ष्य योजन के समान हर है
कोंकि विकार सहित जो प्रकृति तिसमें पर है और ज्ञानियों को
अपरोक्ष रूप से नित्य निकट हैं सूक्ष्मता के कारण अज्ञानियों
को अविज्ञेय और वेदशास्त्र मार्ग से चलनेवाले ज्ञानियों को वि
ज्ञेय है अर्थात् जानिबे योग्य है आकाश के नाई जानो इसको
भो १५ ॥

दोहा

बाह्य अन्तर जीव के स्थावर जंगम दोहि जान्यो जात न सह
हमसे हर निकट स्थित सोहि १५ ॥

शुकरभाष्य टीका १

आनंदगिरिस्तटीका. २

स्वामिह्ननटीका ३

पिशाचभाष्यटीका च

प्रविभक्तमभिन्नमाकाशवत् भूतमर्हत्पितिकाले प्रसिद्धः प्र
लयकाले प्रभविस्रः उत्पत्तिकाले १५ ॥

श्री.
गी. टी.
३.

105

रामानुजभाष्यटीका ५

अविभक्तमिति देवमनुष्यादिभूतेषु सर्वत्र स्थितमात्मवस्तु वेदितुं
त्रैकाकारतया अविभक्तं अविड्वां देवाद्याकारेणायं देवो मनुष्य
इति विभक्तमिव च स्थितं देवो हं मनुष्यो ह्यमिति देहसामानाधिक
रणेनानुसंधेयमानमपि वेदितुं त्वेन देहादर्थोतरभूतं ज्ञातं
शक्यमित्याहुक्तमेतद्यो वेतीति इदानीं प्रकारोत्तरतश्च देहाद
र्थोतरत्वेन ज्ञातं शक्यमित्याहुक्तमभूतमर्हति चेति भूतानां स्वरूपे
ण संहतानां यद्गतेतद्गते भो भूते भो र्थोतरं ज्ञेयं प्रर्थोतरमि
ति ज्ञातं शक्यमित्यर्थः तथा ग्रसिस्सु मृत्रादीनां भौतिकानां ग्रसि
स्सुः ग्रसमाने भो भूते भोः र्थोतरभूतमिति ज्ञातं शक्यमित्यर्थः
प्रभविसु च प्रभवहेतुव्यस्तानां मृत्रादीनामाकारोत्तरेण परि
णानां प्रभवहेतुत्वे भो र्थोतरमिति ज्ञातं शक्यमित्यर्थः स्य
शरीरे ग्रसनां प्रभवादीनामदर्शनात् भूतसंघातवृत्तेन
ग्रसनप्रभवभरणहेतुरिति निश्चीयते १६ ॥

अस्मिन्वगुप्तकृतटीका ६

सप्तम्यम् १६

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच अविभक्तमिति भूतेषु नानानामरूपकमीत्मकेषु का
रणत्मना अविभक्तमेव तथा कार्यात्मना विभक्तमिव स्थि
तं तत्त्वतस्तथाभिन्ननामाकारेषु तरंगावर्तकलोलेषु कं
जलेमेवास्ति यथा वातरंगादीनामुत्पत्ति
स्थितिलयानां सुदकमेवाप्रयस्तद्वद्भूतमर्हति कारे
षोषकं ग्रसिस्सु संहारकाले ग्रसनशीले सृष्टिकाले प्रभ
विसु नाना कार्यात्मना प्रभवनशीले तदेव ज्ञेयं १६ ॥

॥

वनमाली टीका ८

तस्याहुतप्रभावमाह अविभक्तमिति विभक्तेषु भिन्नेषु सर्वेषु भिन्नेषु तयोर्मित्तया स्थितमविभक्तमभिन्नमेव तदीयतत्त्वमजानता नियमेन भेदेन भिन्नमिव प्रतीयते भूतानां प्राणिनां भर्तृपालकं पोषकं प्रसिद्धसंहारकं प्रभविस्स उत्पादकं तत्परं ब्रह्मसमस्तज्ञेयं वेदांतप्रवणमनननिदिध्यासनादिभिरपरोक्षीकार्यं १८ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका १

किंच अविभक्तमिति भूतेषु देवमनुष्यादिदेहेषु अविभक्तमभिन्ने चकारोपपत्त्ये देवोऽहमनुष्योऽहमिति देहसामाधिकरणेन प्रतीयमानमपि विभक्तेभिन्नमिव शब्दोऽवधारणे भिन्नमेव स्थितं एवं देहजीवयोरचेतनत्वेन चेतनत्वेन च स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि आत्मात्मीयत्वापराधेयत्वव्याप्यव्यापकत्वादिसंबन्धेन वा भिन्नमिति भगवता भिन्नभिन्ने दर्शिते भूतभर्तृत्वं च भर्तृत्वसंबन्धेनापि भिन्नाभिन्ने प्रसिद्धसनादिरूपेण परिणतानां तेषां भूतानां प्रसनशीलं प्रसिद्धत्वप्रत्यक्षसंबन्धेन भोक्तृभोग्ययोर्भिन्नाभिन्नत्वे स्यात् प्रभविस्स च देहादीनामन्नादीनां चोत्पत्तिहेतुर्इदं शोयदात्मवस्तुतरेप्येतरोवेतीति वेदितृत्वेन सर्वभ्यो देहादिभूतेभ्योऽपीतरत्वेन ज्ञातेशक्यमित्यर्थः एवं ब्रह्मस्वरूपमपि तथाहि अविभक्तमिति भूतेषु चेतनाचेतनरूपेषु तादात्म्यसंबन्धेनाविभक्तमविभिनं च पुनः विभक्तमिव स्वरूपेण भिन्नमेव स्थितं च पुनः भूतभर्तृविदविदूपाणां भूतानां स्थितौ पालनकर्तृत्वपुनः प्रसिद्धप्रलयकाले तेषां भूतानां संहारं च पुनः प्रभविस्स सृष्टिसमये तेषां भूतानां सृष्टिकर्तृत्वज्ञोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवेति यत्प्रयत्नमभिसेविशतितद्ब्रह्मविजिज्ञासस्वेत्यादिषु तेऽजन्माद्युत्पत्तयः इति लक्षणसूत्राद्यपि जिज्ञासाविषयं जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं जगद्विन्नाभिन्नस्वरूपं तद्ब्रह्म ज्ञेयममानिवादिगुणयुक्तैर्जनैर्ज्ञातं शक्यमिति भावः १८ ॥

+ यडक्रमेकमेव सर्वमावृत्तिरिति तद्विहृणोति प्रतिदेहमात्मभेदवादिनां निरासाय भूतेषु

श्री.
गी. टी.
३.

सयसुधनी टीका १०

+ सर्वप्राणिषु अविभक्तमभिन्नमेकमेव तत्तत्प्रतिदेहं भिन्नेषु मव
तसर्वव्यापकत्वात् तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् प्रतिदेहं
विभक्तमिव च स्थिते औपाधिकत्वेन प्रपरमार्थिको यो भूतिवत् तत्र भे
दावभासरूपः ननु भवतस्ते त्रयः सर्वव्यापक एकः ब्रह्मतजग
कारणो न तो भिन्नमेवेति नेत्याह भूतभर्तृत्वभूतानि सर्वाणि स्थि
तिकाले विभर्तीति तथा प्रलयकाले प्रसिद्धं सनशीले उत्पत्तिकाले
प्रभवस्त्वं प्रभवनशीले सर्वस्य यथारज्जादिसर्पादेर्मया कल्पित
स्य तस्माद्यजगतः स्थितिलपोत्पत्तिकारणो ब्रह्मतदेव तत्र तत्र प्रतिदे
हमेकं ते येन ततोऽपि दियः

१६ ॥

सदानदी टीका ११

यडक्रमेकमेवेदं सर्वमावृत्तिरिति इत्येतद्विहृणोतीशोभेदवाद
तिवृत्तये १ अभिन्नं सर्वभूतेषु यो मव द्यापकं मव द्यापकं देहतादात्म्य
रूपेण भासमानतया भूमात् २ प्रतिदेहं विभागे तस्मै प्राप्तमिव च
स्थिते औपाधिकतया व्यस्तभेदाभासेन काहतिः वास्तवाद्देवविहा
तोः तत्र तस्यात्मनो विभोः ननु तत्र तत्र एकस्त्वव्यापकसर्वजंतुषु ४
ब्रह्मतस्मादिभिन्नेषां जगज्जादिकारणं मेवे ब्रह्मेव चिन्ता त्रैलोक्ये
त्रयोत्तये मव द्यापकं ५ स्थितौ विभर्ति भूतानि लये नशानशीलवत् स
ष्टौ सर्वप्रभवनशीले ज्ञेयेन दहये ६ यथारज्जादिसर्पादेः कल्पि
तस्य सृष्टात्मनः जनिस्थितिलयाधारे तथा ब्रह्माविलस्यतत् ७ १६

नीलकंठी टीका १२

एतदेवोपपादयत्यर्हं न अविभक्तं चेति एकपवत्तभूतात्मा भूते
भूते व्यवस्थितः एकपावत्तया चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति श्रुते भू
तेषु कार्यकारणसंघातापनेषु मलपात्रेषु चंद्रस्य वज्रक्षणः प्रति
विंबाजीवास्तेवोक्तरीत्या विंबादन्या इति तद्रूपेण भूतेषु अविभ
क्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयवत्समूहदृष्ट्या विभक्तमिव हरदेश

स्वमिवचादिभिन्नमिवचस्थितं पवंतर्हिचेयडदपाशणामि
वभूतानां सपक्षत्वापत्तिरित्याशंक्याह भूतभर्तृवेति अपिष्टा
नत्वेन सर्वाणि भूतानिधारयतीति न तत्तत्सोषोष्टयकसत्तास्ति
रज्जतइवतद्व्यस्तानां सर्पदंडयारादीनामित्यर्थः पतदेवाह
ग्रसिष्ठाप्रभविष्ठाच यथारज्जस्तज्ञज्ञानदशायां सपीदीन्य
सति यज्ञानदशायां चतानेव प्रसूतेतद्वत्ज्ञाने ब्रह्मसर्वभूता
निग्रसिष्ठाप्रसनशीले प्रज्ञाते च सर्वभूतानां प्रभविष्ठाउत्पाद
नशीले १५ ॥

आनंदी टीका १३

वदप्रोवाद्यात्मातमिदम् १६

रामकंदी टीका १४

तथाविभक्तेषु देवमनुष्यादिर्यगादिभेदत्वात्परस्परभिन्नेषु वस्तु
षु सामान्यसंविदात्मकत्वेनाः विभक्तमभिन्नेकस्वरूपमथच
विभक्तवन्नस्थितं भेदेनाः वभासमानत्वात्तथातत्तत्त्वभूतभ
र्तृ सर्वभूतानां तस्य तस्य रूपस्यावस्थिते कहेतत्वादारकं ।
तथाग्रसिष्ठासंहारशक्तियुक्तत्वाद्ब्रह्मसन्शीलं तथाप्रभविष्ठा
उत्पादनहेतत्वात् स्थितिप्रलयसर्गकारणमित्यर्थः १६ ॥

लासिकी वदप्रोवादी टीका १५

भूतेषु देवमनुष्यादिषु चिरूपतया परमार्थतोः विभक्तमे
व सदिभक्तमिव स्थितम् आपाते देहाद्युपाधिभेदेन भा
समानत्वात् तदुक्तं चिदस्मात्सर्वदेहे विप्रोषो नास्ति क्व
चिदिति अथमंदाधिकारिणामुपासनार्थतस्य ते यस्य सा
कारतामाह भूतभक्तिरिति तदेव ते यस्य तेन प्रत्यभिज्ञातं
योग्यविस्वरूपेण स्थितिकाले भूतभट्ट रुद्ररूपेण प्र
यं लंकाले काले ग्रसिष्ठा ब्रह्मरूपेण सृष्टिकाले प्रभविष्ठा
प्रभवतशीलं १६ ॥

गी.
टी.
३

पंचोलेटीका

पञ्चमेव नदिहणोति अविभक्तमिति वपुनः भूतेषु स
र्वेषु सर्वदेहेषु अविभक्तं योमवत्सर्वगतं एकमेव सर्वं प्रति
देहं विभक्तमिव भिन्नमिव दृश्यते तत् तत्रैवं भूतभर्तृस्थितिः।
काले भूतानि विभर्ति यस्य स प्रलयकाले यस्य स नशीलं प्रभवि
सुसर्गकाले प्रभवतशीले १६॥

शाखीभूमिहोयिनी॥

किंच तत्रैवं भूतेषु चराचरात्मकेषु सर्वेषु अविभक्तमभिन्नं
कारणात्मकत्वादेकमेव तद्विभक्तमिव भिन्नमिव स्थितं
देहेषु विभाव्यमानत्वात् भूतभर्तृभूतानि विभर्तीति भूत
भर्तृस्थितिकाले यस्य स प्रलयकाले यस्य स नशीलं प्रभवि
सुसर्गकाले यस्य स प्रलयकाले कार्यत्वेत्यर्थः तथा च जगद
त्यतिस्थितिलयकारणं ब्रह्मैव देवतमेकं प्रतिदेहं सैवं न तद्य
तिरिक्तं किंचिदित्यर्थः १६॥

सुभाष्य

१६॥

भाषा अनुवाद टीका

और इस अध्याय के बारहें श्लोकसे कहाजो जे यमदवाय्य ब्र
ह्ममूलाख्य सो स्थावर जङ्गम समूहमे अविभक्त अर्थात् का
रण रूप से अभिन्न और कार्य रूप से समुद्र फेन के समान
भिन्न वर्तमान है और समस्त भूतों के भर्ता अर्थात् स्थिति
काल मे प्रति पालक औ प्रलय से संहारक तथा रक्षि का
लमे स्वयं आप नाना कार्य रूप से प्रगट होते हैं १६ ॥

टीका

भूतनामादि अभिन्नदे भिन्न इव रहितजु सोय भूतभवे सो
जेय है प्रसन्न भवत फिर नोय १६॥

ज्योतिषामपि तज्योतिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदिसर्वस्य विहितं १७

शंकरभाष्ये टीका १

किञ्च सर्वत्र विद्यमानं सन्तोषलभ्यते चेत् ते यन्तमस्तर्हि न
किं तर्हि ज्योतिषामपीति ज्योतिषां आदित्यादीनामपि तत् ते
ये ज्योतिरात्मचेतन्यज्योतिषेद्वानि हि आदित्यादीति ज्योतीषि
दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति तेजसे हस्तस्य भासा सर्वमिदं वि
भातीत्यादि सुतिभ्यः स्मृतेश्च इह वै यदादित्यगतं तेज इत्या
देस्तमसोऽज्ञानात् परमस्तमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञानादेर्दुःस
म्पादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्योर्ज्ञेयमार्थमाह ज्ञानममानित्वादि
ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञा
नं सत् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानत्वं ज्ञेयं
तदेतन्नयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विहितं विशेष
वेण स्थितं १७ ॥ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

इतोपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह किञ्चेति हेतुनमेव स्फोरयिते
शङ्कयति सर्वत्रेति न तत्तमोमन्यमित्याह नेति तर्हि किं
नस्य रूपमिति हृद्यति किं तर्हीति तत्रोत्तरं ज्योतिषामिति सू
यीदीनां बुद्ध्यादीनाञ्च प्रकाशकत्वात्सुप्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह
ज्योतिषामिति तदेवोपपादयति आत्मेति तत्र सु तिहयं प्रमा
णयति येनेति उक्तेषु वाक्यशेषमपि दर्शयति स्मृतेश्चेति ज्ञे
यस्यात्मनः तमस्त्वपि तमस्य एवमाशङ्कोक्तं तमस इति उ
त्तरार्हस्य तात्पर्यं माह ज्ञानादेरिति उत्तममनसदीपनं एक
टीकरणमिति यावत् ज्ञानममानित्वादि करणमुच्यतेति शेषः
ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कितोक्तं ज्ञेयमिति उक्तं
त्रयस्य बुद्धिस्थितया प्राकृत्यं प्रकटयति तदेतदिति १७

स्वामिकृतभाष्ये टीका ३

श्री.
गी. टी.
३.

109

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषो चंद्रादित्यादीनामपितत् ज्योतिः प्रकाशकं येन सूर्यस्तपति तेजसं हः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रता रकां नेमा विद्यते भाति कृतो यमग्निः तमेव भातमनु भातिसर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः श्रुत एव न मसो ज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्टस्य ते आदित्यवर्णीकमसः परस्तादित्यादि श्रुतिभिः ज्ञाने च तदेव बुद्धिहतावभिषक्तं तदेव वृषाद्याकारेण ते यंच ज्ञानेन गम्यं चामानित्वमदं भित्ति मित्यादिलक्षणो न सर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यं विशिष्टं सर्वस्य प्राणिजातस्य ह्यदि विहितं विशेषेणावस्थितं सर्वेषां नि यंततया स्थितं विहितमिति पाठे अपि ह्यवस्थितमित्यर्थः १३

विज्ञावभाष्य टीका ४

तमसः प्रज्ञानात्परमसंस्पृष्टं ज्ञानममानित्वादि ज्ञेयमनादि मत्परं ज्ञेयं तस्येति ज्ञानगम्यं प्राप्येफलमित्यर्थः ज्ञानेन गम्यं ज्ञानगम्यं फलं तन्नित्यमपि ह्यदिवुधौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विहितं विशेषेणावस्थितं १३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ज्योतिषामिति ज्योतिषो दीपादित्यमणिप्रभतीनामपितदेव ज्योतिः प्रकाशकं दीपादित्यादीनामपि आत्मप्रभात्वं ज्ञानमेव प्रकाशयति दीपादयस्तु विषये दियसन्निकर्षं विशेषि संज्ञं सति रसनमात्रं कर्तव्यं तावन्मात्रेनैव तेषां प्रकाशकत्वं तमसः परमुच्यते तमशब्दः सूक्ष्मावस्थाप्रकृतिवचनः प्रकृतेः परमुच्यते इत्यर्थः श्रुतो ज्ञाने ज्ञेयं ज्ञाने काकारमिति ज्ञेयं ज्ञानगम्यं प्रमानित्वादिभिरुक्तैः ज्ञानसाधनेः प्राप्यमित्यर्थः ह्यदि सर्वस्या विहितं सर्वसमन्यादेर्यदि विशेषेणावस्थितं सन्निहितं १३

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्यार्थम् १३

परमार्थप्रपाटीका ७

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषो सूर्याग्निचंद्रादीनां ज्योतिः प्रकाशकं न हि सूर्येण सूर्यो ज्ञायते किंच त्रितयुक्तेन चक्षुषे इत्यर्थः आत्मज्योति

रेवायं पुरुषस्तथा यस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः यद्वा ज्योति
षां सूर्यादीनामपि ज्योतीरूपत्वेन स्थितेन सूर्यस्तमसि यो सा वादि
ते हिरण्यमयः पुरुषः सो सा बहमित्यादि श्रुतेः किंच तमसः परं
ज्ञानात्परं परस्तात् आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतेः ज्ञानं
बुद्धिं च तमसि च तदेव रूपमाद्याकारेण ज्ञेयं यद्वा तदं क्रान्त्या
भान्तरे ज्ञेयमाधुर्यं पयसो यथा ज्ञानगम्यमानित्यादि ज्ञानसाधनं
गम्यं सर्वस्य भूतजातस्य हृदिविहितं विशेषेण प्रच्युतस्वरूपेण नि
यंतृत्वेन च स्थितं ॥ १७ ॥ ॥

वनमाली टीका ८

ननु सर्वत्र विद्यमानमपि तत्रोपलभ्येत चेदमीधर्मादिव दंती
दियं जडं स्यात् न स्यात् प्रकाशरूपस्यापि प्राकृतं रूपाय भावान्नै
दियं सत्तु उपलभ्येत इत्याह ज्योतिषामिति ज्योतिषां सूर्यादीना
मपि ज्योतिः प्रकाशनशक्तिप्रदं तमेव भातमवभातिसर्वं त
सभासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेः नतत्र सूर्यो भाति न चेदतार
कमित्यादिना ज्ञानानां सूर्यादीनां सर्वनाद्या परामर्शात् यदा
दित्यगतं ते ज्यो यच्चैदमसीत्यादिव स्वमाणात्वाच्च तमसः प्रकृतेः
परंतदसंभूतं त्रियामकं चेत्तर्थाः ज्ञाने स्वयं प्रकाशरूपे ज्ञेये
स्वप्रकाशं तत्तत्तु रूपयासु सुखभिरपि ज्ञेये ज्ञानेन तद्विषयका
परोक्षेण सत्तैर्गम्यं प्राप्यं सर्वगतमप्येतया मितया सर्वस्य जी
वजातस्य हृदिविहितं प्रच्युतसर्गस्याकारलोपं दसे विहितं
मिति पादे विशेषेणानियामकत्वेन स्थितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ऊरुसमवैजयन्ती टीका ९

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषामपि सूर्येण तत्र तत्र विद्यमानादी
पादीनामपि ज्योतिः सूर्यादीनामपि आत्मा प्रभा रूपे ज्ञानमेव
प्रकाशयति सूर्यादयस्तु विषये दियं सन्निकर्षावैरोपि निति मि
रतिरसनमात्रं कुर्वन्ते तावन्मात्रेणैव तेषां प्रकाशकत्वमिदं त
तमसः परमच्यते तमश्चाह वायाया सृत्वा वस्या पन्नायाः
प्रकृतेः परमच्यते शास्त्रैः कथ्यते अतएव ज्ञानं ज्ञानधर्म
कं ज्ञानस्वरूपं वा ज्ञानगम्यं प्रमानित्यादि ज्ञान
साधनैर्गम्यं प्राप्यं हृदिविहितं सर्वस्य ब्रह्मादि पिपीलिको जस्य हृदि

श्री.
गी. टी.
३.

110

पिष्टितमणसूरूपेण स्थिते तदात्मसूरूपे मे ये भवतीत्यर्थः एवं
ब्रह्मसूरूपमपि तद्याहि ज्योतिषामपि चंद्रादित्यादीनामपि त
ब्रह्मज्योतिः प्रकाशकम् न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा
विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः तमेव भातमनुभाति सर्वे तस्य भा
सा सर्वमिदं विभातीत्यादि श्रुतेः पुनः कीदृशं तत्तमसः पर
मुच्यते तमः शब्दवाच्यायाः प्रकृतेः परं तेनास्पृष्टसूरूपमुच्य
ते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादित्यादि श्रुतेः पुनः कीदृशं ज्ञाने
विदेकरसे विज्ञानमाने दं ब्रह्मसत्यं ज्ञानमाने दं ब्रह्मेत्यादि श्रुतेः
पुनः कीदृशं ज्ञानगम्ये प्रमातितादिसाधनजेन ज्ञानेन प्रा
प्येतमेव विदित्वा तिस्रस्तु मेतीत्यादि श्रुतेः पुनः कीदृशं हृदि
सर्वं स्थितिष्ठितं सर्वस्य प्राणिजातस्य रूपदिपिष्टितमेतयो
मिरूपेण स्थिते अंतःप्रविष्टः शास्त्राजनानामित्यादि श्रुतेः एवं
भूतं ब्रह्म ज्ञेयं भवतीत्यर्थः १३ ॥

मधुसूदनी टीका १॥

ननु सर्वत्र विद्यमानमपि तत्रो
पलभ्यते चेत्तर्हि जडमेव स्यात्
न स्यात्स्वयं ज्योतिषोऽपि तस्य रूपादि
हीनत्वे नेंद्रियादि प्रकाशत्वा
पपत्तेरित्याह ॥

मिदं

तस्मै पं ब्रह्म ज्योतिषास वभासकानामादित्यादीनां बुद्ध्यादीनां
च वाह्यानामांतराणामपि ज्योतिरवभासकं चेन्न न्यज्योतिषो ज
उज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः येन सूर्यस्तपति तेन जसे ह
स्तस्य भासा सर्वं विभातीत्यादि कतिभ्यश्च वक्ष्यति च यदादित्यग
ते तेज इत्यादि स्वयं जडत्वाभावेऽपि जडसंस्पृष्टादिति नेत्याह
तमसो जडवर्गात्परमदिया तत्कार्याभ्यामपारमार्थिकाभ्यामसं
स्पृष्टे पारमार्थिके तद्ब्रह्म सदसतोः संबन्धायोगात्तदुच्यतेः हा
रात्परतः पर इत्यादि कतिभिर्ब्रह्मवादिभ्यस्तदुक्तं निस्संगस्य स
संगेन कूटस्थस्य विकारिणा आत्मनो नात्मना योगो वास्तवो नो
पपद्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति कृतेषु आदित्यवर्णं
मिति स्वभावे प्रकाशं तत्रानपेक्षे सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थः य
स्मात्तत्स्वयं ज्योतिर्जडसंस्पृष्टं अतएव तद्ज्ञानं प्रमाणजन्य
चेत्तो ह्यभिव्यक्तसेविहये अतएव तदेव ज्ञेयं जानुमहं स
ज्ञातत्वा जडस्याज्ञातत्वाभावेन ज्ञातमनहंत्वात् कथं तर्हि स

मि४

वैर्नज्ञायतेतत्राह सानगम्यैर्वैकेनामानिवादिनातत्तज्ज्ञानार्थं
दर्शनातेनसाधनकलापेनज्ञानहेतुतयाज्ञानशब्दितेनगम्यै
प्राप्येनतद्विनेत्यर्थः ननुसाधनेनगम्यैचेतकिंदेशांतरव्यवहि
तेनेत्याह हृदिसर्वस्यधिष्ठिते सर्वस्यप्राणिजातस्यहृदिबुद्धौ
धिष्ठितेसर्वत्रसामान्येनस्थितमपि विशेषरूपेणतत्रस्थितम
भिव्यक्तंजीवरूपेणतर्कामिरूपेणचसौरेतेजश्चादर्शसूर्यको
नादौप्रव्यवहितमेववस्तुतोभांत्यायवहितमिवसर्वभ्रमकार
णज्ञाननिवृत्त्याप्राप्यतत्पदेत्यर्थः

११ ॥

सदानंदी टीका ११

सर्वत्रविद्यमानेसन्नोपलभ्यतएवचेत् तर्हिज्ञेयेतमोरूपेस्यादि
तत्राहमाधवः १ तज्ज्योतिर्ब्रह्मसर्वेषांसूर्यादीनांप्रभावतो वासा
नामोत्तराणंचबुद्ध्यादीनांप्रकाशकं २ चैतन्यज्योतिषोभास्यज
उज्योतिर्यतोभवेत् अविद्यातमसोऽथस्वात्मरसेसर्गवर्जिते ३
यस्मात्ज्ञेयंस्वयंज्योतिर्जडासंस्पृष्टमस्ति तत् निःसंशयसंशयेन
कूटस्थस्याविकारिणा ४ आत्मनोनात्मनायोगोवास्तवानोपप
द्यते अतएवहितज्ञानेसंविदुपेहृदिस्थिते ५ प्रमाणजमनोह
जावभिव्यक्तंभ्रमापहं अज्ञात्वाजदेवास्तिज्ञातंयोगोचिदहं ६ त
जडस्याज्ञानताभावाज्ञातमहेतुमेव नोक्तं तर्हि न सर्वे स्तज्ज्ञाय
तेचेति चेच्छृणु ७ अमानिवादिनातत्तज्ज्ञानहेतुतयासुना ज्ञान
संशब्दितेनैवगम्यैप्राप्येनतद्विना ८ ननुसाधनगम्यैचेतर्हि १
किंरूरेदशमेवंभोः प्राणिजातस्यसर्वस्यैवहृदिस्थिते ५ सामा
न्येनापिसर्वत्रस्थितंयद्यपिसर्वं विशेषेणतथाप्यत्रह्ययभि
व्यक्तमेतत्तत् ५ जीवांतर्कामिरूपेणसौरेतेजश्चोदके वस्तुतः
स्वात्मरूपसंज्ञात्वाहरमिवस्थिते भांत्यज्ञाननिवृत्त्यातत्संप्राप्य
तत्पदेत्यपि १२ १३ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवंज्ञेयस्यतरस्यलक्षणमुक्ताखरूपलक्षणमाह ज्योतिषामि

श्री.
गी. टी.
३.

ति ज्योतिषोवासानामादित्यादीनामोत्तराणोवबुत्पादीनामितराव
भासकानामपितज्जोपेब्रह्म ज्योतिरवभासकंचैतन्यज्योतिषोज्ज्यो
तिरवभासकत्वोपपत्तेः तथावबुत्तयः येनसूर्यस्तपतितेजसेहः
तस्यभासासर्वमिदेविभातीत्याद्याः वसुतिव यदादित्यगतंतेजइ
त्यादि तमसोःज्ञानाभूतग्रामप्रसवहेतोःपरंहरस्येतदुच्यते
ननुयथाचोदस्यज्योतिषोवभासकंतत्तज्जातीयेसौरज्योतिरिति
ज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं एवंसौरादिज्योतिषामप्यवभासकंकिंचित्त
त्तज्जातीयेज्योतिरलौकिकेस्यादित्याशंकाह ज्ञानमिति केवलज्ञ
मिमात्रशरीरंयज्योतिर्नतभौतिकंतदेवसेयेवस्तु ग्राह्यतत्वात्
ज्ञानेनग्राममिष्टतमे कृतस्तरहिततत्ज्ञानमतग्राह ज्ञानगम्यमि
ति यत्तत्तज्जोनेनग्रामानित्वादिनाज्ञानसाधनेनगम्येप्राप्य किंत
हिग्रामोत्तरवदेषाव्यवहितेबाबाल्ययौवनायवस्थांतरवत्का
लयवहितेबातत्याप्यमस्तीत्यतग्राह रुदिसर्वस्यपिहितमि
ति स्वात्मभूतमेवतदेतदृष्टीनोसम्यक्प्रकाशतइत्यर्थः १३

ग्रानंदी टीका १३

ज्योतिषांसूर्यादीनामपितज्ज्योतिः प्रकाशकम् तमोयज्ञानंतस्मा
त्परमग्रज्ञानान्यकारमतीत्यर्थः ज्ञानेनोक्तेनदम्मादिनाज्ञेयसा
दात्करणीयमज्ञानगम्यज्ञानेनैवप्राप्यनतस्वर्गादिवत्तपस्या
दिनासर्वस्यप्रमानुःरुदिविहितम् सर्वव्यापकंब्रह्मसर्वत्रव
हिरतः सदपिरुदयेविशेषेणस्थितम् अतिषु रुदयस्यब्रह्मा
पलविस्थानत्वप्रसिद्धेः

प्राप्यमित्यर्थः

~~देवेनग्राह्यंतेजोपेब्रह्मज्ञानात्ततः तद्वत्तात्पर्यद्विज्ञानममम
जायोपपद्यते रुद्रनोदयः १४ ॥~~

रामकंदी टीका १४

तथाज्योतिषांसौरादीनांप्रकाशकानांप्रकाशहेतुत्वाज्योतिःप्र
काशकं तानिहिजगद्भावप्रकाशकान्यपिसंवित्प्रकाशप्रका
श्यानि अतएवतमसः परमुच्यते यद्यत्परप्रकाशंपततत्त्व
यमप्रकाशात्मकत्वात्तमोत्तरेपतस्मान्नतत्परंसर्वप्रकाशैकत्र

पतात्प्रकृष्टं वतिरिक्तं वा तथा ज्ञानज्ञेयज्ञानेन यथाप्रतिपादि
तत्स्वरूपेणोपायेन ज्ञेयमात्मतया प्रत्यभिज्ञेयमित्यर्थः यतो
ज्ञानगम्यज्ञाने विना तथा विषयीकर्तृमशकं परमार्थत
स्तु सर्वस्य कस्यचित्प्रमानुर्हृदये संवेत्ततया विशेषेण स्थि
तसिद्धवस्थायां तथा स्वसंवेदनसंवेद्यत्वात् उपसंहरति १७

लासिकी ~~उत्तरजीटीका~~ १५

किंच एवं सच यत्प्रत्यक्षतत्त्वरूपकथनेनोत्तरमुक्ता यत्प्रभा
वश्रेयस्योत्तरमाह ज्योतिषामादित्यादीनां तदेव सस्रहामि
थेयं ज्योतिः प्रकाशकं सवित्प्रकाशप्रकाशत्वात्तेषाम् तथा च
श्रुतिः न तत्र सूर्यो भाति न च चंद्रतारकं नेमं विद्युतो भाति
ऊतो यमग्निः तमेव भानमनुभाति सर्वतस्तथा सा सर्वमि
दं विभाति तमसो ज्ञानात्परं तेनास्पृष्टमच्यते परमार्थसं
विहृयायाग्रहनायाः कस्यांचिदप्यवस्थायां अनास्तादित
त्वात् तदेव ज्ञानं बुद्धिहृत्तावभिव्यक्तम् तदेव नृपाद्याकारे
ण ज्ञेयं च तदेव मानित्वादिलक्षणेन ज्ञानसाधनेन गम्यं च
तदेव सर्वस्य प्राणिजातस्य रुदिदेहेकदेशे विशेषेण प्रच्यु
तवलज्ञानादिना स्थितम् सर्वत्र देहे सामान्यात्मना प्रदी
पं प्रभामण्डलवत्स्थितमपि अत्र तद्विशिष्टतया प्रदीपव
त्साक्षात्स्थितम् ॥ १७ ॥

पंचोलेटीका

सर्वत्र विद्यमानमपि नोपलभ्यते चेत्तर्हिततत्त्वेयं तमो रूपेणादित्या
नशाह ज्योतिषामिति ज्योतिषामादित्यादीनामपि तत्त्वेयं ज्योतिः चे
तमो रूपेण प्रकाशकं तमसः अज्ञानात्परमुक्तं प्रच्युते ज्ञानम
मानित्वाः दंभित्वा ~~दंभित्वा~~ दित्वा ज्ञानसाधने ज्ञेयं परं ब्रह्म तदेव ज्ञेयं या
त्मानात्परमानंदरूपत्वात् तदेव ज्ञानस्य फलं भवतीति ज्ञानगम्यं

च्यते ज्ञाने सफले भवति तत्सर्वस्य हृदिविशेषेण स्थिते १७

शाखीरसमिद्धे धिनी

सर्वविद्यमानस्यानुयत्नविवक्षाजडत्वमिति चेन्न स्वप्र
काशस्य तस्य रूपादिरहितत्वादिद्विधाद्य गोचरत्वे पपेतरित्याह
ज्योतिषेति तज्ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिषामयी इति दित्यादीनामपि ज्योतिः
प्रकाशकं तत्तयेन सूर्यस्तपति तज्ज्ञेयः सतत्सूर्यो भाति न च
इतारकमित्यादि श्रुतं तत्तयवत्तमसो ज्ञानात्परं तन्नामं स्पष्ट
मुच्यते आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुतं ज्ञानं तदेव
बुद्धिर्वावमिदं तदेव दृष्टाया कारणं तं ज्ञानेन गम्यम
मानित्वमदं भित्तिमित्यादिसत्त्वात् न ज्ञानसाधनेन प्राप्य
मित्यर्थः तथा सर्वस्य प्राणिना तस्य हृदिविहितं विशेषेण
प्रच्युतस्वरूपेण नियं हतया स्थितमित्यर्थः १७॥

मधुभाष्य

१७॥

भाषा अनुवाद टीका

और तो ब्रह्म जोति रूप जो सूर्य चन्द्र तारागण विद्युत औ
अग्नि इन सब का जोति कहे प्रकाशकहैं जिस से ये सब
प्रकाश मान हैं और ये सब जिस ब्रह्म को नहीं प्रकाश
करि शकते हैं ऐसे ब्रह्म से यह ममस्त जगत प्रकाशित
है यह सुति कहती हैं इसी से तम जो अज्ञान जिससे पर
है अर्थात् अज्ञान का लेशभी वही नहीं है आदिम्य वर्णस्त
मसः परस्तान् इस सुतिने कहा है और सोई ब्रह्म बुद्धिदृष्टि
से ज्ञान रूप प्रगट है और सोई रूपादि आकार रूप से जे
य कहे ज्ञान योग्य है और ज्ञानगम्य अर्थात् सर्वोक्त अमा
नित्य आदि लक्षण ज्ञान के साधनो से प्राप्य है को कि प्रा
णी मात्रके हृदय मे नियन्ता अनर्थाभी चेतन रूप से स्थि
त है १७ ॥

टीका

ज्योतिनकी सो ज्योति है, तमसे परे कहाय जेयगम्य है
ज्ञानसें सभह दिव्यापेदाय १७॥

इति से त्रैतयाज्ञाने हेतुं चोक्तं समासतः म
 ङ्गत्त एतद्विज्ञाय मङ्गावायोपपद्यते १५

शोकरभाष्य टीका १

तत्रैव हि एवं विभाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थोयं श्लोकप्रारम्भ
 ने इति हेतुमिति इत्येवं हेतुं महाभूतादि धृत्यन्ते तथा ज्ञानम
 मानित्वादि तत्रज्ञानार्थदर्शनपर्यन्ते ज्ञेयञ्च ज्ञेयं यजदित्यादि
 तमसः परमुच्यते इत्येवमन्तमुक्ते समासतः संहोपतप्तावान्
 सर्वो हि वेदाद्योगीतार्थोपसंहृत्योक्तोऽस्मिन् सम्यक् दर्शनेको
 यिक्रियतरमुच्यते मङ्गकोमयीश्वरे सर्वज्ञे परमेश्वरे वासुदेवे
 समर्पितसर्वात्मभावे यत् पश्यति शृणोति स्पर्शति वा सर्वमे
 व भगवान् वासुदेव इत्येवं ग्रहाविष्टबुद्धिर्मङ्गकः सन् एतत्
 यथोक्तं सम्यक् दर्शने विज्ञाय मङ्गावाय मम भावो मङ्गावः प
 रमात्मभावस्तस्मै परमात्मभावायोपपद्यते सृज्यते सृजते मोक्षं
 गच्छति १५ ॥

ज्ञानेदगौरिकृतटीका २

तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति तमर्थशब्दार्थं सविकारं हे
 तुं पदवाक्यार्थविवेक साधनञ्च मानित्वादितत्पदार्थञ्च शब्दं
 तद्भावोक्तार्थमुक्ता तेषां फलमुपसंहरति यथोक्तेति एवार्थं
 विभजते इत्येवमिति वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्रितयमेव
 संहिष्योपसंरुते तत्राह एतावानिति उत्तरार्द्धमाकोक्षाद्वाराव
 त्तरयति आसन्निति ईश्वरे समर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनय
 ति यत्पश्यतीति विज्ञाय लब्धे त्वर्थः १५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

उक्तं हेतुत्रादिकमधिकारिफलसहितमुपसंहरति इतीति इत्ये
 वं हेतुं महाभूतादि धृत्यन्ते तथा ज्ञाने च मानित्वादितत्रज्ञाना
 र्थदर्शनेन च ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि रुदिसर्वस्य विधि
 तमित्येने वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमपि मया संहोपेणो

श्री.
गी. टी.
३.

के पतञ्जसूत्राया योक्तलक्षणो मङ्गलो विज्ञाय मङ्गावायवस्यत्वा
योपपद्यते योगो भवति १५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ५

ममभावाप्यपपद्यते मोक्षो गच्छति १५ ॥

गमानुजभाष्य टीका ५

इतीति एवं महाभूतात्पदेकारशब्दादिना संज्ञा नयेत नाभूतिरित्ये
तेन दोषतत्वे समासेनोक्तं अमानित्वमित्यादिना तत्त्वज्ञानार्थद
र्शनमित्येतेन ज्ञातव्यस्यात्मतत्त्वस्य ज्ञानसाधयुक्तं अनादिमत्पर
मित्यादिना हृदिसर्वस्य धिष्ठितमित्येतेन ज्ञेयस्य दोषज्ञस्य याथात्म्य
वसंक्षेपेणोक्तं मङ्गलपतत्वे ज्ञेययाथात्म्ये दोषादिविज्ञातमस्वरूप
प्राप्त्युपाययाथात्म्ये दोषादिविज्ञातमस्वरूपयाथात्म्ये च विज्ञाय म
ङ्गावायोपपद्यते ममयोभावः स्वभावः ~~असंसारित्व~~ संसारित्वप्रा
प्तये उपपन्नो भवतीत्यर्थः

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सहाय्यम् १५

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

उक्तं दोषादिकमुपसंहरन्नाह इतीति इत्येवंक्षेत्रं महाभूतादि इत्येतं
तथा ज्ञानममानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनात् तं ज्ञेयं चानादिमत्परं च
सैत्यादि हृदिसर्वस्य धिष्ठितं इत्येतं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं मया
तस्मात्संज्ञेपेणोक्तं पतञ्जसूत्राया योक्तलक्षणो मङ्गलो विज्ञाय
यमङ्गावायवस्यत्वा योपपद्यते योगो भवति तदुक्तं अग्रे यद्वत्
हृतं सर्वमग्निरेव भवेद्यथा विदिते विदितं वेद्यं संविदेव भवेत्त
था कर्षरोदीपसंसर्गा हीपपव भवेद्यथा वेद्यवेदनसंसर्गा
त्संविदेव भवेत्तथा संविदितं संविन्मयमेव भवति सवेद्यं
अग्रावाहितमाहितमग्निं स्वयं किं न जायते काष्ठमिति तदे
व तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्ते तदपि प्रपञ्चितम् १५ ॥

वनमाली टीका ६

उक्तार्थमुपसंहरन्तानेति इतीति इत्यनेन प्रकारेण महा
भूतादिभ्यो न तत्राज्ञानममानित्वादितत्त्वार्थदर्शनात्तेनैव वा
नादिमत्परं ब्रह्मरूपं सर्वस्य स्थितमित्येते प्रतिभिः प्रतिभ्यः
आकृष्य सत्त्वग्रहाय मया संक्षेपेणोक्तं पतावानेव हि सर्वदा
योगीतार्थश्च अस्मिन्सर्वोपायो कलक्षणो मङ्गलपवाधिका
रीत्याह मङ्गलः मय्यनेन गुणो सर्वेष्टरेवासु देवैर्पितृसर्वात्मभा
वो मदेकः शरणः स एतद्युक्तो ह्येव ज्ञानसेयं विज्ञाय विवेके
न ज्ञात्वा महाबायसर्वा नथं मृत्युपरमानंदभावाय मोक्षायोपप
द्यते मोक्षे प्राप्ते योगो भवति यस्य देवपराभक्तिर्यथा देवेन यथा
पुरौ तस्यैते कथितास्वर्गप्रकाशेते महात्मन इति कृतेः ॥

ऊरुसमवेजयनी टीका ५

उक्तानि द्वे ज्ञानसेयानि ज्ञानफलसहितास्य उपसंहरति इ
ति द्वे त्रिमिति इत्युक्तप्रकारेण द्वे त्रयं ज्ञानं तत्राज्ञानं तत्राज्ञेयं समास
तः संक्षेपेण मयोक्तं तत्र महाभूतातीत्यादिना संघातश्चेतनाध
निरित्येतेन द्वे त्रयस्य रूपं अमानित्वमित्यादिना ज्ञानं तत्राज्ञानार्थदर्श
नमित्येतेन ज्ञेयं द्वयस्य ज्ञानं तत्राज्ञानं अनादिमत्परमीत्यादिना
रूपं सर्वस्य स्थितमित्येतेन ज्ञेयं त्वं जीवेश्वरस्य रूपं चोक्तं म
यामङ्गलपतत्रयं विज्ञाय मिथो विवेकेन त्रयस्य याथात्म्यस्वरू
पमवगम्य महाबायसमयो भावो संसारित्वेन स्पृष्टास्येऽप्य
द्युते कल्पने योगो भवतीत्यर्थः ॥

उक्तं ज्ञेयं कर्मधिकारणफलं च वद मधुसूदनी टीका ५

इत्यनेन सर्वेतेन प्रकारेण द्वे त्रयं महाभूतादिभ्यो न तत्राज्ञान
ममानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनात्तेनैव वा अनादिमत्परं ब्र
ह्मरूपं सर्वस्य स्थितमित्येते प्रतिभिः प्रतिभ्यः आकृष्य
मंदबुद्ध्या न ग्रहाय मया संक्षेपेणोक्तं पतावानेव हि सर्वो वे
दार्थो गीतार्थश्च अस्मिन्सर्वोपायो कलक्षणो मङ्गलपवा
धिकारीत्याह मङ्गलः मयि भगवति वासुदे

श्री.
गी. टी.
३.

115

वेपरमगुरौ समर्थिते सर्वात्मभावो मदेकशरणः संपन्नश्च यो
केनोत्रेत्तानं ते ये च विज्ञाय विवेकेन विदित्वा महावायुसर्वान्
र्थस्य परमानंदभावाय मोक्षायोपपद्यते मोक्षे प्राप्ते योगो
भवति यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथ्यन्ताः
स्वर्गाप्रकाशं ते महात्मन इति श्रुतेः तस्मात्सर्वदा मदेकशर
णः स ज्ञात्मानं साधनामेव परमपुरुषार्थं लिख्यते त्वत्तत्
तत्तद्विषयभोगसहोदित्वेन मिश्रायः तदेतेन ग्रंथेन तत्ते
त्रयचपाटके मे तद्वाच्याते इदानीं यद्विकारियतस्य यत् स
च यो यस्य भावश्चेत्येतावद्वाच्यातव्यं तत्र प्रकृतिपुरुषयोः
संसारहेतुत्वकथनेन यद्विकारियतस्य यदिति प्रकृतिमित्या
दिहाभ्यां प्रपद्यते स च यो यस्य भावश्चेति त्वपुरुषइत्यादिहाभ्या
मिति विवेकः तत्र सममेवार्थे ईश्वरस्य हे प्रकृती परा पराहे
उदेत्तलक्षणोऽप्यस्य पतयो नीतिभूतानीत्युक्ते तत्रा परा सर्व
प्रकृतिः हेतुलक्षणा परा त्वजीवलक्षण इति तयोरनादित्वस
क्तातुभययोनित्वे भूतानां सम्यक्ते ॥

सदानंदी टीका ॥

उक्तोत्रादिकस्येशः फलवैवाधिकारिणो ह्यवत्रेवोपसंहारक
रोत्यायः परः प्रमान् १ महाभूतादिधृत्यंते हेतुमित्यस्य दारु
ते प्रमानित्वादिवशो केविंशतिज्ञानसाधने २ ते ये ते ये यदि
त्यादिप्रोक्तमित्येतमद्वयं पतत्रये समासेन मया कथ्यते स्म
तेः ३ यत्तावान्सर्ववेदार्थो गीतार्थश्चेत्युदाहृते कोत्राधिक्रिय
ते सम्यग्दर्शने चोच्यते पुना ४ वासुदेवे भगवति मयि सर्वं य
रोहरोयः समर्थित सर्वात्मभावो मच्छरणः प्रमान् ५ समज्ञ
को यथोक्तं तत्सम्यग्दर्शनलक्षणं विदित्वा मम भावाय मोक्षा
यैवोपपद्यते ६ यस्मात्समज्ञक एवात्र तत्त्वज्ञानेधिकारवान्
तस्माद्भोगसहोपक्ता मदेकशरणः सदा ७ प्रमानित्वादिसे
पायतत्त्वज्ञानपरो भवेत् ८ ॥

नीलकंठी टीका ॥

उक्तमर्थं ज्ञातमप्यसंहरति इतीति क्षेत्रं महाभूतादिभूतं
 ज्ञानं ज्ञानसाधनं प्रमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं
 अनादिमत्परमित्यादि विहितमित्यंतं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यः
 असमासतः संक्षेपतश्चैव मद्रक्त एतच्चयं विज्ञाय मद्रा
 वायव्रह्मभावायोपपद्यते युक्तो भवति भक्तौ वप्राप्यं ब्रह्म
 यत्प्राप्यं ब्रह्मैव भवति तथा च श्रुतिः यस्य देव परा भक्ति
 र्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महा
 त्मन इति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति च १८ ॥

आनंदी टीका १३ ॥ अत्र तवर्णनार्थमेतदुपसंहरति इति ॥

सुगमोर्थः १८

॥

रामकंठी टीका १४

इत्येतावता ग्रन्थेन क्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना प्राकृतभावम
 यं शरीरं तथाः मानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं
 पं ज्ञानं तथा क्षेत्रं चापि मां विद्वि सर्वक्षेत्रे विद्यादिना मु
 ख्ये क्षेत्रं च तत्त्वं ज्ञेयं तत्त्वमिति प्रधानं पदार्थं त्रयमेतत्
 क्षेत्रं यतो मद्रक्तो मद्रक्तुग्रहादेव मत्सपर्यापर एतच्चित्तं
 तात्त्वामद्रावाय मत्स्वरूपसमापत्तये उपपद्यते उपपन्नः
 समर्थो भवति

निर्देशः अत्र ज्ञानं ज्ञानसाधनं प्रमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयं
 अनादिमत्परमित्यादि विहितमित्यंतं श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यः
 असमासतः संक्षेपतश्चैव मद्रक्त एतच्चयं विज्ञाय मद्रा
 वायव्रह्मभावायोपपद्यते युक्तो भवति भक्तौ वप्राप्यं ब्रह्म
 यत्प्राप्यं ब्रह्मैव भवति तथा च श्रुतिः यस्य देव परा भक्ति
 र्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महा
 त्मन इति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति च १८ ॥

लासिकी रामकंठी टीका १५

क्षेत्रं महाभूतादिभूतं ज्ञानं च मानित्वादितत्त्वज्ञानार्थ
 दर्शनान्तं ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि ह्युदिसर्वस्य
 विहितमित्यंतं संक्षेपेणोक्तं एतत्कलदाणं मद्रक्तो म

१३ श्री.
गी.टी.

उपासको विज्ञाय मद्वावाय मस्तु ह्यभिधेयसम्पत्तेर्योगोक्ति
पवंतस्तेत्रयश्चयाह कृचसवयोयत्प्रभावश्चेत्येवं धर्मिप्रति
पादनं प्राथम्येन निर्वहितम् १८ ॥

पंचोत्तेरीका

यथोक्तार्थमुपसंहरति इतीति इत्येवं तेत्रयं महाभूतादिभ्यस्तं
तथा ज्ञानममानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनपयेतं तथा ज्ञेयं प्रव
त्तामिश्रमादितमसः परमुच्यते इत्येवमंतं एतदयं समासतः सं
क्षेपत उक्तः मद्रक्तः एतत्रयं विज्ञाय मद्वावाय मोक्षायोपपद्यते
वदते १८ ॥

रत्नवीरसमिद्धोत्थिनी

उक्तं क्षेत्रादिकं कलसदितं संक्षिपति इति क्षेत्रमिति इत्येव
मुक्तप्रकारेण महाभूतादिभ्यस्तं तथा ज्ञानं चामानित्वादित
त्त्वज्ञानार्थदर्शनार्थं ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिसर्वस्य वि
हितमित्यंतं वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वमया तसंक्षेपेण
क्रमेण उक्तं लक्षणं मद्रक्तो विज्ञाय मद्वावाय वस्तुभावायोपप
द्यते योग्यो भवतीति तदेवं क्षेत्रज्ञस्यैव ब्रह्मणः सर्वतः पारिषा
दंतदित्यादिना सर्वव्यापकत्वमवरंचरमेव वेत्यादिना सर्वा
त्मकत्वं भूतवत्यं इत्यादिना रक्तकमारकत्वादिप्रतिपादिते ज्ञा
नं ज्ञेयं ज्ञानगम्यमित्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कार्यकारणकर
णादियत्किं विधिप्रदीप्यं न गतिरुपपत्ते तत्सर्वं ब्रह्मेति फ
लितं तथा च सति कंचात इति द्वैतिकमित्यादि यत्सर्वमभि
हितं तत्सर्वमुपपन्नं भवतीति सिद्धम् १८

मधुभाष्य

१८ ॥

भाषा अनुवाद टीका
अब अधिकारी श्रीफल सहित कहा जो क्षेत्रादि ऊसका तात्पर्य
कहते हैं कि इस अध्याय के पंचम श्लोक ले कर और सत्रहेतु
क गेय स्वरूप जो वसिष्ठादि ऋषियों ने विलार से कहा है सो
सब मेने संक्षेप से कहा सो मेरे भक्त यह जानि करिके ब्रह्म
ता की प्राप्ति होनेके योग्य होते हैं अर्थात् मेरे भाव को पावते
हैं १५ ॥

दोहा

यही क्षेत्र त्यों जानदे सेय कहा संक्षेप मोर भक्त यदि जान।
के मोहि पाप अलेप १६

प्रकृतिपुरुषेचैवविद्यनादीउभावपि वि कारांश्चगुणोश्चैवविदिप्रकृतिसंभवान् १५

शंकरभाष्यटीका १

तत्र सममे ईश्वरस्य हे प्रकृती उपन्यसे परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणो यत्तन् योनोति भूतानीति चोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयमिति कथं भूतानामित्ययमर्थः पुनोच्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिपुरुषश्चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषाबुभावप्यनादी न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि पुक्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयत्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यो प्रकृतिभ्यो ईश्वरोजगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते हे प्रनादी सत्यो संसारस्य कारणो न आदी प्रनादी इति तत्पुरुषसमासे केचिद्वर्णयन्ति तेन हि केवलेश्वरस्य कारणात्वं सिध्यति यदि पुनः प्रकृतिपुरुषादेव नित्यो स्यात् तत् कृतमेव जगत्तेश्वरस्य जगतः कर्त्तृत्वं तदसत् प्राक् प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितयाभावान् ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्मितत्वे निर्मोक्षप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् वयमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपत्तं भवेत् कथं विकारांश्चगुणोश्चैव वक्ष्यमानान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान् गुणोश्च सखडःखमोहप्रमयाकारपरिणतान् विदि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणं शक्तिः गुणात्मिका माया सा सम्भवोयेषो विकाराणां गुणानाञ्च तान् विकारान् गुणोश्च विदिजानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान् १५ ॥ १५ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तरसर्वग्रन्थसम्बन्धीत्याशेक्य व्यवहितेन सम्बन्धार्थे व्यवहितमनुवदतितत्रेति तयोश्च प्रकृत्योरुक्तभूतकारणत्वमित्याह एतदिति भूतानामिव प्रकृत्योर

श्री.
गी. टी.
३.

११५

यि प्रकृत्यन्तरायेताभूतपोनितेति शङ्कते तत्रेति तत्राकृताभ्याग
मादिवारणाय वक्ष्यस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विक्रियावत्ताद दोष
निरासायैव प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं हेतुत्वेनोक्तो प्रकृति प्रकृति
विकारभावश्च दर्शयति प्रयमर्थेति सव योयत्सभावश्चेत्सु
दिष्टेयाचष्टेप्रकृतिमिति ईश्वरस्यापराप्रकृतिरत्रप्रकृतिशब्देनो
क्तापरात् प्रकृतिर्जीवाख्या पुरुषशब्दे न विवक्षितेति व्याकरोति
ईश्वरस्येति तयोरनादित्वं युन्यादयति नेत्यादिना तत्र शुक्तिमाह
नित्यतादीश्वरस्येति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वे कथमित्याशङ्क्या
ह प्रकृतीति तस्यजगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेव ईश्वरत्वे न प्रकृतिद्व
यवत्त्वमित्याशङ्क्याह याभ्यामिति प्रकृत्योरनादित्वं कुत्रोपयुक्त
मित्याशङ्क्याह ते इति मतान्तरमाह नेत्यादिना तयोर्मूलकारणा
त्वाभावे कस्य तदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह तेन हीति प्रकृत्योरेव मू
लकारणत्वे शुक्तिस्त्विति सिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह य
दीति प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वपक्षे प्रत्याह तदसदिति किञ्च प्र
कृतिद्वयमनपेक्ष ईश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यान्मुक्तानाम
पि ततः संसारहेतुत्वे निषेधमोक्षशास्त्राप्रामाण्यात् तस्यैव संसार
हेतुत्वेत्याह संसारस्येति निर्निमित्तत्वे प्रकृतिद्वयापेक्षारहिते परस्यै
व निमित्तत्वमेति यावत् किञ्च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुदयात् पूर्व
वत्त्वाभावे तद्विशेषात्मनो मोक्षस्याभावात् कदाचिदुभयाभावे
पुनस्तदप्रसङ्गान्नप्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वेत्याह वक्ष्यते प्रकृत्यो
र्मूलकारणत्वेनानुपपत्तिरित्याह नित्यत्वइति स्वपक्षे दोषाभावे
प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति कथमित्यादिना सम्भवः सनाशापको
हेतुः प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानाञ्च तत्कार्यत्वादात्म
नोतिविकारत्वे निर्गुणत्वञ्च सिध्यतीति भावः १५ ॥

सामिक्तटीका ३

तदेवं तत्र तत्रेयञ्च पाटकेयनावस्यपेक्षिते इदानीं तदधिकारिय
तस्य यत्सव योयत्सभावश्चेत्तत्सर्वं प्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरु
षयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपञ्चयति प्रकृतिमिति पंचभिः त

प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्वेतयोरेपिप्रकृत्यन्तरेणभावमित्यनवस्था
पत्तिः स्यात् प्रतस्तावुभावनादीविदि प्रनादेरीश्वरस्यशक्तित्वात्
कृतेरनादित्वं पुरुषोपितदेशत्वात्प्रनादिरेवातएवपरमेश्वर
स्यतत्त्वकीनांचानादित्वंचश्रीमच्छंकरभगवद्गीष्कृद्भिरतिप्रवं
येनोपपादितमितिनास्माभिःप्रतन्यतेविकारोऽद्यदेहेंदियादीन्
गुणोऽगुणपरिणामान्स्वतःत्वमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान्वि
दि ॥ १५ ॥

विशाखभाष्य टीका ५

प्रकृतिमयत्वं पुरुषं हेतुं विकारान्बुधं हेतुं कारतन्मात्राद्देहेंदि
यादीशसत्तादीन्स्वतःत्वमोहाकारपरिणामान्त्रैवहित्रयैविभा
यतेयथार्थोपसंहरथोयंश्रीकश्वरभतेविदिप्रकृतिसंभवात्तेषां

रामानुजभाष्य टीका ५

प्रकृतिमिति प्रकृतिपुरुषावुभावयोत्पत्तिसंस्पृष्टावनादीविदिवंधुहेतु
भूतान्विकारानि ह्यहेषादीन् प्रमानित्वादिकोऽगुणान्मोहाहेतुभू
तान्प्रकृतिसंभवान् विदि पुरुषेणसंस्पृष्टमनादिकालप्रवृत्ता
हेतुकारपरिणामाप्रकृतिःस्वविकारैःइच्छाहेषादिभिःपुरुषस्यवं
धुहेतुर्भवतिसेवाप्रानित्वादिभिःस्वविकारैःपुरुषस्यापवर्गहेतुर्भ
वतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

॥
प्रथासंतविभक्तसभावयोः
प्रकृत्यात्मनोः संसर्गस्याना
दित्वंसंस्पृष्टयोर्दयोः कार्यभेद
संसर्गहेतुश्चोच्यते +

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

एतल्लक्षणं कृत्वा परीक्षा क्रियते द्वाभ्यां प्रकृतिरेषा नादिः कारणे
तराभावात् विकाराः पटादयः प्रकृतिरिति कार्यकारणभावे
हेतुः पुरुषस्त्वप्राधान्याद्भोक्ता पंचभिः ॥ १५ ॥

परमाद्यप्रपाटी ॥

इदानीं यद्विकारियतश्च यः स च यो यत्प्रभावश्चैव सर्वं प्रतिज्ञात
मेव प्रकृतिः पुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृ
तिमिति संसारहेतुभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः सादित्वेनानयो
रपि प्रकृत्यन्तरेण भावमित्यनवस्थायतिः स्यात् प्रतस्तावुभा
वनादीविदितयोः सादित्वं कल्पशतैरपि वक्तुं न शक्यते ।
प्रनादिवातं स्वययातदेकमित्यादिप्रकृतिभिर्भूतार्थस्यैवोक्त

श्री.
गी. टी.
३.

११९

त्वात् अथ जगत्पादोर्भावहेतुत्वं प्रकटयति विकारानिति
विकारानुदेहेन्द्रियादीन्युणं सुसत्त्वादिपरिणामानुसृत
खडः खमोहादीनप्रकृतेः संभूतानुविद्धि ॥ ११ ॥

वनमाली टीका ५

यतश्च यदिति प्रतिज्ञाते ब्रह्मणः प्रेरकत्वे वक्तव्ये यीत्युक्तिः पुरुष
विकारानुसंधिष्याह प्रकृतमिति अत्र प्रकृतिशब्देन चेतनाचेत
नप्रकृतयोः पुरुषशब्देन जीवपरयोश्च ग्रहणयोर्भावपीत्युक्ते
प्रकृतिपुरुषवानादीविद्धि न केवलमेकैकं किंतु भावपि पुरु
षोऽभेदोऽभेदप्रकृतीतथा च हे प्रकृतीहो पुरुषो चानादीविद्धोऽप्य
र्थः विकारानिष्ठादीन्युणं सत्त्वादीनप्रकृतिसंभवात् प्रकृत्य
पादानकान् सत्त्वादिगुणानां विकारत्वे पीछादीनामधिकविकार
त्वात् सत्त्वादेरप्यविकारत्वाद्युक्तिः ऊरुयोऽवस्थायेनेति मेतव्यं ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ५

एवमन्योन्यमन्येन भिन्नसंभावयोः प्रकृतिपुरुषयोस्संबंधस्याना
दिकालिकत्वं संसृष्टयोस्तयोः कार्यभेदो नादिकालिकस्य तत्संसर्ग
सहेतुत्वं निरूप्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिमायां च पुनः पुरुषे जी
वं अपिशब्दो वधारणोऽभौहौमिषः संसृष्टावनादीयवविद्धि अना
दिमदीयशक्तित्वात् त्रिधा देवजानीहि एवकारेण प्रकृतिरनादि
सोतेति तत्तुं भवति भूयस्योते विष्णुमातिहृत्तिरिति पुनौ सैतद
शीनायापस्य जलप्रतालनात्तलपेकादेः राजानुग्रहात्तत्करं
खलादेशनिवृत्तिवत्सत्यसैव वस्तुन निवृत्तिदर्शनात् निवृत्तिश
ब्दस्यात्र पर्यायत्वाभावाच्चट्टांताभावाच्च प्रागभावट्टांतस्य
त्वं संभवोः भावस्य भावरूपपरार्थाट्टांतापुक्तत्वरत्वात् मिथ्या
रूपसैवातः स्यान्न तत्तित्यस्येति चेन्न हि वे यथा पुत्रोऽस्तस्यपिव

कंकालजादेवप्रियाणोभवतोतस्मात्मायानादिनिर्मेव नादिसात्रे
 तिसूचितेविकारान्महदादिशरीरान्नकार्यरूपानिवाहेषकामक्रो
 धादीसंसारबंधहेतुभूतान् चपुनःगुणान्प्रमानित्वादिकामो
 दहेतुभूतानेनात्सर्वान्प्रकृति संभवान्प्राकृतान्देहेनाविहिजा
 नीर्ह्यनेनदेवात्मनापरिणतायाःप्रकृतेरन्यःपुरुषइतिदर्शितः
 म्पाप्रकृतिसूचिकारैःपुरुषेवभानिसैवसगुणैःपुरुषमोचयती
 त्वमिप्रायः १५ ॥

प्रकृतिभवा

मधुसूदनी टीका १०

प्रकृतिर्मायात्वात्रिगुणात्मिकापरमेश्वरीशक्तिःक्षेत्रलक्षणायात्रा
 कृ श्रमराप्रकृतिरित्युक्तायात्रपरप्रकृतिर्जीवात्माप्रायुक्तासह
 पुरुषइत्युक्तइतिनसर्वापरविरोधः प्रकृतिंपुरुषेवउभावपि
 नादीपवविदि नवियतेआदिःकारणोपयोक्तौ तथाप्रकृतेरतादि
 त्वेसर्वजगत्कारणत्वात् तस्याप्रपिकारणसापेक्षत्वेनवस्थांसति
 पुरुषस्यानादित्वंतदमीधर्मप्रयुक्तत्वात् कृत्स्नस्यजगतोजातस्य
 हर्षशोकभयसंप्रतिपत्तेःअन्यथाकृतहान्यकृताभ्यागमप्रसेगात्
 यतःप्रकृतिरनादिरतस्तस्याभूतयोनित्वमुक्तंप्रायपपयतस्या
 हविकारोमेत्यादि विकारोश्चषोडशपंचमहाभूतानिपकादशो
 दियाणिच गुणोश्चसत्वरज कर्मोरूपान्सखडःत्वमोहाप्रकृ
 तिसंभवानेवप्रकृतिकारणकानेवविहिजानीहि

११

प्रकृतिर्मायात्वात्रिगुणात्मिकापरमेश्वरीशक्तिःक्षेत्रलक्षणायात्रा १५

सदानंदी टीका ११

अप्येदानींभगवतःप्रकृतीहेयरापरे सममेशायपन्यक्षेत्रक्षेत्र
 लक्षणे १ यतयोनीतिभूतानीत्युक्तंतत्रापरमिथा याक्षेत्रल
 क्षणाप्रोक्तापराक्षेत्रलक्षणा २ उक्तानयोस्तादित्वंभूतयोनि
 त्वमुच्यते प्रकृतेःक्षेत्ररूपायामायासात्रिगुणात्मिका ३ याजी
 वात्मापराप्रोक्तापुरुषःसहोच्यते नवियतेतयोरादिःकारणो
 विहितौतथा ४ अनादिजगतोहेतुरनादिःप्रकृतिर्मता हेतु
 पेक्षायदातस्याअनवस्थाभवेनदा पुरुषस्याप्यनादित्वंधर्मादे

श्री.
गी.टी.
३.

रश्मयत्नतः नातस्य हर्षशोकादेः सर्वसंप्रतिपत्तिः ६ अन्यथा ह
नहानादिहृषणको निवारयेत् अतस्तयोरनादित्वे सिद्धं वेदिक
कसेमते ७ महाभूतानि यैवैवमेकादशोदियाणि च विकारोश्च
गुणोश्चैव सखायाकारधारिणः ८ मायाकारणाकाविहिनाना
रूपविपर्ययान् ५ ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका १३

एवं क्षेत्रशरीराद्यमव्यक्तमक्तं तत्प्रकारश्च महदायास्यो विंश
तिः तद्विकाराश्छादयो ज्ञानाज्ञानशक्तिश्च मानि त्वमानि त्वादयः
पुरुषश्च उक्तः इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यज्जायते तच्च क्षेत्र
तस्य प्रभावश्चेति हयैव कथ्यते तत्राद्ये विहणोति त्रिभिः प्रकृतिमिति
सममाधायेऽस्याया प्रकृतिरपरा उक्ता सा त्रप्रकृतिः या तन्जीवभू
तापरा प्रकृतिरुक्ता सा त्रपुरुषशब्देनोच्यते एतौ हि संसृजौ संसारं
जनयतः वियोगश्च तयोर्मेतः तत्र तौ उभावप्यनादी विहि तयोरा
दिमत्ते संसारस्या कस्मिन् कत्वा पातान् कृतदाना कृताभागमप्रसंगे
त्यत्र त्रिविक्तरः विकारान्छादीन् गुणान्बुदीदियादींश्च प्रकृति
संभवान् विहि १५ ॥

आनंदी टीका १३

प्रकृतमेवोहं अनादी संगप्रलयानां पुनः पुनः चक्रवर्त्यरित्वं
तन्नात्प्रकृतिपुरुषयोः संयोगस्य प्रथमकोटिः केनापि नत्ता
यते ज्ञानाच्चैतकोटिरस्त्येवैतर्थाः १५ ॥

रामकंठी टीका ॥

अथ यदेतदत्र ज्ञानं उपदिष्टं तेन प्रकृतिक्षेत्रज्ञपरमात्मल
क्षणपदार्थत्रयं निर्णीतमिति संग्रहेण क्रमेण प्रदर्शयितुं
माह येषां प्रकृतिः सममेविषयभावेन संप्रतिशरीरभावेन
विभज्य प्रतिपादितस्वरूपा तथेव यः पुरुषो विषयत्वेन श
रीरित्वेन प्रतिपादितः एतावेताभ्यां न्यसंबंधत्वेनाऽनादी
विद्धि जानीहि तस्मै तयोरेकतासंबंधस्य पूर्वकोटिरुप
लभ्यते ज्ञानात्त्रययोक्तस्वरूपादन्तरकोटिरस्त्येवाऽन
योरेवमनादित्वं संबंधस्यैतत्प्रतीत्यर्थं नत समशीर्षिः

कथानित्यत्वप्रतिपादनं यतः प्रकृतेर्वैयत्याडभयव्ययधर्मयोगि
 त्वेतिप्रवाहनित्यत्वं पुरुषस्यतुपरमार्थतः संविद्रूपत्वात्कूटस्थ
 नित्यत्वमतएवाहं विकारान्महदादीगुणस्यसत्त्वादीन्वेद्यैकस
 भावान्प्रकृतिं संभवान्प्रधानकारणानुजानीहि ॥ १५ ॥

लासिकी टीका

अधुनायद्विकारियतस्ययदितिधर्मप्रतिपादनायाह प्रकृतिं
 सभावविस्मरणरूपं पुरुषं पुरिशयानं कूटस्थमात्मानमेतावु
 भावपिअनादीनविद्यतेन्योन्यमादिर्ययोस्तेअनादीपरस्परसंब
 द्धतयातुल्यकक्षेसमप्राधान्येजानीहि नहिपुरुषमंतरेणप्रकृ
 तिः प्रकृतित्वं अथवाप्रकृतिंविनापुरुषस्यपुरुषत्वं यथामोक्ष
 दशायामन्योन्यवियोगेन यत्त्वनादीआदीरहितेइतिविचिन्त्यतेत
 नोचितं ईश्वरादाविर्भूतत्वेनादिमत्वात् विकारानुदेहेद्वियादी
 नृणानृणपरिणामानुसृतुःत्वादीप्रकृतेः संभूतान्विद्धि ॥

पंचोली टीका

इदानीं प्रकृतिद्वयस्य प्रकृतिपुरुषलक्षणस्य जगत् हेतुत्वं विष
 यभागेन निरूपयन् यद्विकारियतस्ययदित्यादिपूर्वोक्तमेव प्रपं
 चयति प्रकृतमिति पंचभिः प्रकृतिमपराक्षेत्रलक्षणं पुरुषं
 परं जीवरूपामेतावुभावनादीविद्धि न विद्यते आदिर्ययोस्ता
 वनादीविद्धि विकारस्य बुद्ध्यादिदेहेद्वियात्तान् गुणानुसृतुः
 त्वमोक्षप्रत्ययाकारपरिणतान्प्रकृतिं संभवान् प्रकृतिस्त्रिगुण
 त्तिकामायात्संभवान्विद्धि ॥ १५ ॥

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

तदेवं तत्त्वेन यच्चयादृक्केत्यादिप्रपंचितमधुनायद्विकारियतस्य
 यत्सवयो यत्प्रभावस्येत्यादिपूर्वप्रतिज्ञातं प्रकृतिपुरुषयोः संसार
 हेतुत्ववर्णनेन प्रपंचयति प्रकृतिमिति प्रकृतिर्मायाख्यात्रिगुण
 त्तिकेश्वरशक्तिः क्षेत्रलक्षणप्रकृतिरभिदिता जीवाख्यापराप्रकृ

121
तिः पुरुष इति शोका उभेयते प्रकृती ईश्वरशक्ती उभावप्यनादी
प्रविद्यमानादिः कारणं ययोस्तावानादी संसारस्य कारणं ना
नयोः कारणं तस्मादिमत्वे तनवस्थापातः विद्विजानीदि वि
कारात्मदाभूतादीन्योऽप्यगुणान्तरजस्तमोऽप्यात्मकृतिं स
भवात्मकृतिपरिणामास्तकारणान्विद्धि इति १५५

मधुभाष्य

१५५

प्रविद्यमानादिः कारणं ययोस्तावानादी संसारस्य कारणं ना
नयोः कारणं तस्मादिमत्वे तनवस्थापातः विद्विजानीदि वि
कारात्मदाभूतादीन्योऽप्यगुणान्तरजस्तमोऽप्यात्मकृतिं स
भवात्मकृतिपरिणामास्तकारणान्विद्धि इति १५५

इति विवेचनं

प्रविद्यमानादिः कारणं ययोस्तावानादी संसारस्य कारणं ना
नयोः कारणं तस्मादिमत्वे तनवस्थापातः विद्विजानीदि वि
कारात्मदाभूतादीन्योऽप्यगुणान्तरजस्तमोऽप्यात्मकृतिं स
भवात्मकृतिपरिणामास्तकारणान्विद्धि इति १५५

भाषा अनुवाद टीका

क्षेत्रस्वरूप श्री जो नर अटप आदि श्री स्वभाव श्री जैसा इच्छादि
धर्म विशेष सो सब सर्व हीं विस्तार रूप से कह चुके अब स
र्व प्रकीर्तन यही क्षेत्र जैसे इन्द्रिय आदि विकार से युक्त और
जैसे प्रकृति पुरुष संयोग से प्रगट होय है श्री जिस प्रकार
स्थावर जंगम आदि भेद से भिन्न भिन्न स्वरूप होय है और सो
इ क्षेत्र जो स्वरूप श्री जैसे प्रभाव विशेष हैं सो सब प्रकृति
पुरुष को संसार है तब कहने के द्वारा पांच श्रीकसे विस्तार
रूप कहते हैं कि सोई प्रकृति श्री पुरुष दोनों अनादि हैं जो इ
नका कारण और छे जोगे तो अनवस्था दोष पड़े गा अर्थात् उ
सका कारण जिसका कारण ऐसे दिकानाम लगेगा इससे सो
इ प्रकृति पुरुष को अनादि जानो तो ईश्वर शक्ति प्रकृति भी
अनादि है और ईश्वरका ये शभूत पुरुष भी अनादि है और
देह इन्द्रिय आदि विकार तथा गुण रूप परिणाम को प्राप्त
जो सुख दुख मोह आदि सो सब प्रकृति से होते हैं यह जानो
परमेश्वर श्री तदीय शक्ति यों को अनादित्व भाष्यकार श्रीशंकर
राचार्य ने विस्तार से कहा है इससे इहो ग्रन्थ बढने के इर से
मैंने नहीं कहा देह इन्दी सुख दुख सब प्रकृति ही के कार्य हैं

१५ ॥

दोहा

प्रकृति पुरुष को जानहुं दोउ अनादि कोय विकार गुणों को
जानहुं माया संभव सोय १५ ॥

1. 凡欲求道者，必先明心見性。心者，道之體；性者，道之理。心明則性顯，性顯則道成。此乃修道之第一要義也。

कार्यकारणकर्तृहेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सखडः खानो भोक्तृहेतुरुच्यते

शंकरभाष्य टीका ।

के पुनः ते विकाराणां प्रकृतिसम्भवाः कार्येति कार्यकारणकर्तृहेतु कार्ये शरीरे कारणानि तत् स्थानि त्रयोदशदेहस्य रभकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसम्भाविविकाराः सर्वे कारुण्य कार्यग्रहणोत्तरत्वेने गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः सखडः खानो भोक्तृकाः कारणाश्च यत्नान् कारणग्रहणोत्तरत्वेने तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वमप्युक्तं यत्नान् कार्यकारणकर्तृत्वे तस्मिन् कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः कारणसाम्यकत्वेन प्रकृतिरुच्यते एवं कार्यकारणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः कार्यकारणयोः कर्तृत्वमस्मिन्नपि पादे कार्ये यद्यस्य विपरिणामजनस्य कार्ये विकारः विकारिकारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वमिति तान्येव कार्यकारणस्य चान्येन अथवा षोडशविकाराः कार्ये समं प्रकृतिविकृतयः कारणान्तान्येव कार्यकारणानि उच्यन्ते तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव पुरुषस्य संसारस्य कारणं यथा स्थानं उच्यते पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ता इति पर्यायः सखडः खानो भोग्यानां भोक्तृत्वउपलब्धत्वे हेतुरुच्यते कथं पुनरनेन कार्यकारणकर्तृत्वेन सखडः खानो भोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमच्यते इति च। औच्यते कार्यकारणसखडः खानो रूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चैतन्यस्यासति तदुपलब्धत्वे कुतः संसारः स्यात् यदा पुनः कार्यकारणहेतुफलात्मना परिणामतया तथा प्रकृत्या भोग्या पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविधारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः सादित्यतो यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकारणकर्तृत्वेन सखडः खानो भोक्तृ

श्री.
गी. टी.
३.

तेन वसेसारकारणात्सक्तं तत् पुनस्तु कः पुनरपि संसा
रोनाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां
सम्भोक्तत्वं संसारित्वमिति १ ॥

शानंदगिरिकृतटीका १

विकारणो गुणानो प्रकृतेषु सरूपमाकांक्षाद्वारा निरोधुमु
त्तरश्लोकसर्वाङ्गे पातयति के पुनरिति पुरुषस्यानादित्वक
तवभहेतुत्वमाह पुरुष इति सर्वाङ्गे व्याचष्टे कार्यमित्यादि
ना ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनोबुद्धिरहंकारश्चे
ति त्रयोदशकरणाणि तथापि भूतानां विषयाणाम्नाशहणा
त् कथनेषां प्रकृतिकार्यतेत्याशंक्याह देहेति तथापि गु
णानामिहागुणान् प्रकृतिकार्यत्वं तत्राह गुणाश्चेति उक्त
रीत्या निष्पृमर्थमाह यवमिति पारान्तरमनूया व्याख्यास
र्वकमर्थभेदमाह कार्येत्यादिना व्याख्यानरमाह प्रथवेति
एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडशसंख्याकविकारो
त्र कार्यशब्दार्थः महानहंकारो भूततन्मात्राणीति प्रकृतिः
विकृतयः सम कारणा तेषां आरम्भकत्वेन कर्तृत्वेन हेतुरा
प्रयोमूलप्रकृतिरित्यर्थः उत्तरार्हस्य तात्पर्यमाह पुरुषश्चेति
तस्य परमात्मत्वं यवच्छिनत्ति जीव इति तस्य प्राणाधारणानि
मित्तस्य तदर्थज्वेतनमाह क्षेत्रज्ञ इति तस्यानौपाधिकत्वं वा
रयति भोक्तेति तयोः संसारकारणात्समुपपादयितुं शक्य
ति कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह अ
त्रेति तत्र व्यतिरेकं दर्शयति कार्येति नहि नित्यसक्तस्यात्म
नः स्वतः संसारोक्तीत्यर्थः इदानीमन्वयमाह यदेति अन्व
यादिफलमुपसंहरति अत इति आत्मनोविक्रियस्य संसा
रणं नोचितमित्यादिपति कः पुनरितिसुखदुःखान्यत
रसाक्षात्कारोभोगः सचाक्रियस्यैव इष्टः संसारः तथावि
धं भोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति श्लोकव्या
ख्यासमाप्ताविति शब्दः १ ॥

स्वामिकृतटीका ३

विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन् पुरुषसंसारहेतुत्वं
दर्शयति कार्यकारणेति कार्यशरीरेकारणानि सुखदुःखादि
साधनानीदियाणि तेषां कर्तृत्वेन दाकारपरिणामे प्रकृतिर्हे
तुरुच्यते कपिलादिभिः पुरुषोजीवः तत्कृतसुखदुःखानां भो
क्तृत्वे हेतुरुच्यते अयं भावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेस्ततः कर्तृ
त्वेन संभवति तथा पुरुषस्य अविकारिणो भोक्तृत्वेन संभव
ति तथापि कर्तृत्वेनामक्रियानिर्वर्तकत्वेन च चेतनस्यापि चेत
नादृष्टवशात् संभवति यथा ब्रह्मेतद्धर्मबलनेवा योस्तिर्यग्गुण
ने चत्सादृष्टवशात् स्वयंप्रयसः क्षरणमित्यादि अतः पुरुष
सन्निधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं च सुखदुःखवेदने
तच्चेतनपरमपदेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमु
च्यते इति २ ॥

चेतन्याधिष्ठित
त्वात्

चे

१७

पिशाचभाष्य टीका ४

कार्यकारणकर्तृत्वे भोक्तृत्वेऽपलक्ष्यते २ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

संस्पृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह कार्येति कार्यशा
रीरेकारणानि समस्तकानीदियाणि तेषां क्रियाकारत्वे पुरुषा
धिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुः पुरुषाधिष्ठितक्षेत्राकारपरिणामप्र
कृता अयं भागसाधनभूताः कृता इत्यर्थः पुरुषस्य त्रिधा तन्मे
व तदपेक्षया अधिककर्तृ शास्त्रार्थवत्तादिषु उक्तेशरीराधिष्ठा
नप्रवृत्तहेतुतयैवे हि पुरुषस्य कर्तृत्वे प्रकृतिसंस्पृष्टपुरुषः सु
खदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः सुखदुःखानुभवा अय इत्यर्थः २ ॥

य

अभिनवगुप्तकृतटीका स्पष्टार्थ २॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ पुरुषस्यानादित्वेन तथात्वे दर्शयति कार्यकारणेति
पुरुषोजीवस्तत्कृतसुखदुःखादिकार्यशरीरकारणानि सु
खदुःखादिसाधानानीदियाणि तेषां कर्तृत्वेन दाकारपरि
णामे प्रकृतिर्हेतुः पुरुषस्तत्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः

श्री.
गी. टी.
३.

येभावः यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वेन संभवः
ति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणे भोक्तृत्वेन संभवति तथा
कर्तृत्वेनामक्रियानिर्वर्तकत्वे चेतनस्यापि चेतनादृष्टव
शात् संभवति यथा प्रेक्षुर्ध्वज्वसनं वा योस्तिर्यक्यवनं वत्स
दृष्टात्तत्पयसः तरुणं इत्यादिश्रुतः पुरुषसन्निधानात्
कृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं सखडः खसंवेदनं तच्च चेत
नाधर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति २ ॥

वनमाली टीका ५

कार्यशरीरं करणानीन्द्रियाणि देहारंभकाणि भूतानि विषया
सहकार्यं यदेन गृह्यते गुणश्च सखडः खदयः करणाश्च य
त्वात्करणं यदेन गृह्यते तेनैव कर्तृत्वे क्रियाविकारे हेतुः कारणं
प्रकृतिरुच्यते शरीरं द्रियादि रूपेण प्रकृतिः परिणामत इत्यु
च्यते कारणं निदीर्घपादे संप्रसार्यः पुरुषो जीवो विद्यावानेतः
करणोऽप्यत्र सखडः खदेर्भोक्तृत्वं हेतुः अनुभावित्वे हेतुश्च
तन्वानुबुद्ध्यादिर्जडत्वात् यद्यपि बुद्ध्यादि रूपेण प्रकृतेरपि
ज्ञानेन प्रकृतिसखटादीनां परिणामिकारणत्वेन प्रयत्नवत्त्वं
कर्तृत्वडः खदिसत्त्वं रूपं भोक्तृत्वं वाति तथापि यथा ह्यतोऽप्य
त्र देहस्य तैत्रेयप्रथमस्य सहस्रयोत्तरे त्रयोः सत्त्वेऽपि न तत्र देहि
तमवहारः किंतु संयोगस्वतादिसंवेधेन यत्र देहनादिकं व
र्तते तत्रैव देहीपनीत्यादियवहारस्तथा सखडः खदि कत्वसं
वेधेन यत्र जीवे वर्तते तत्रैव सखडित्वडः खित्वकर्तृत्वभोक्तृत्वा
दिरूपः संसारः भगवत्ज्ञानेनाविद्यानाशतः करणोऽप्यत्र मपि
डः खदिकं जीवनसूक्तेना विद्यापतितस्वामिप्रगिवनानुभू
यते संवेधचटकाविद्याभावादिति भावः १ ॥

ऊसमवेजयनी टीका ५

अथ संसृष्टरूपयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह कार्यका
रणोति कार्यशरीरं कारणानि समनस्कानीन्द्रियाणि ज्ञानकर्म
साधकत्वात् तेषां कर्तृत्वे क्रियाकारित्वे तत्र दाकारस्य परिणा

मेतदर्थः पुरुषाधिष्ठिताप्रकृतिर्हेतुः कारणमच्यते
विभिरिति शेषः पुरुषाधिष्ठिताप्रकृतिः पुरुषकर्मवृत्तारेण
तत्र देहेन्द्रियादीनां तद्गोपायवर्गसाधनभूतानां परिणामस्य
भावानां स्रष्टा पुरुषो जीवात्मा प्रकृतिर्हेतुः सन् प्रकृत्यपि
नानोस्रष्टुः त्वदीनां भोक्तृत्वे हेतुः कारणमच्यते तेषां भोगे प्र
कृतिसंस्थो जीव एव कर्तृत्वार्थः प्रकृतेः कर्तृत्वं पुरुषाधिष्
तित्वेनैव यत्तत्तत्साधनं तत्तत्तथाश्रयत्वेन चेतनाश्रित्यर्था
णां कर्तृत्वभोक्तृत्वात् त्वदीनामाश्रयत्वेन संभवति पुरुषस्य
तु साभाविकमेव कर्तृत्वमस्तिकर्त्ता शास्त्रार्थवत्तादिति सूत्रात्
परमेश्वरस्य कर्तृत्वं चेतनाचेतनाधिष्ठातृत्वेन सर्वत्रैवाव
र्त्तनीयमित्युक्तं वक्ष्यते चेत्प्रतिपाद्यः २० ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ विकाराणां प्रकृति संभवत्वं विवेच
यत्पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शय
ति ॥

+ कार्यशरीरे करणानि इन्द्रियाणि तस्यानि त्रयोदश देहारेभका
निभूतानि विषयांश्चेह कार्यग्रहणेन गृह्यते गुणाश्च स्रष्टुः
त्वमोहात्मकाः करणाश्च यत्तात्करणाग्रहणेन गृह्यते तेषां
कार्यकरणानां कर्तृत्वेन ताकारपरिणामहेतुः कारणप्रकृति
रुच्यते महर्षिभिः कार्यकारणोति दीर्घपाटेपिस्यवार्थः ए
व प्रकृतेः संसारकारणत्वात्वाय पुरुषस्यापियादृशं तद्गदा
ह पुरुषः हेतुः पराप्रकृतिरिति प्राग्व्याख्यातः स स्रष्टुः
त्वानोस्रष्टुः त्वमोहानां भोग्यानां सर्वेषामपि भोक्तृत्वेन तु
परकोपलभेहेतुरुच्यते

२० ॥

सदानंदी टीका ११

साधिकत्वे विकाराणां विवेकेन विवेचयन् पुरुषस्याविवेके
न संसारित्वमिहोच्यते १ कार्यशरीरमित्युक्तं करणानीदि
याणि च कार्यशब्देन भूतानि गृह्यते विषयास्तथा २ गुणाः
करणश्च यत्तात्करणाः करणोक्तिः तेषां कार्यकरणानां
सत्यतो कारणपरं ३ सायाप्रकृतिशब्दोक्ता प्रोच्यते सामहर्षि

श्री.
गी. ३.
टी.

भिः प्रकृतेहेतुतासुकापुरुषस्यतद्व्यते ५ क्षेत्रज्ञःसखडःख
नोभोग्यानोहेतुरुच्यते वित्तवसुपरकोपलेभेभोक्तृत्वशक्तिने ५
नीलकंठी टीका १२

२०

उभयोरपि संसारं प्रतिकारणत्वे द्वारमाह कार्येति कार्येशरी
रंजदारंभकारिभूतानि विषयांश्च कारणत्रयोदशैर्द्विधाणि
तदाश्रिताश्च सखडः ख सोहात्मकायणाश्च करणमिति पा
देपि सपवार्थः एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वे निमित्ते सति
कर्तृत्वेनेत्यर्थः हेतुः संसारस्य कारणप्रकृतिर्भवति तथा
पुरुषः सखडः ख नोभोक्तृत्वेभोक्तृत्वेन संसारस्य हेतुरिति
यदि हि कार्यकारणसखडः ख सरूपहेतुफलात्मना प्रकृ
तिर्न परिणमते तदा पुरुषः किमुपलभेत प्रत्युपलब्धत्वा
कथं संसारी स्यात् अतः पलब्धत्वा प्रकृतिः कुत्रोपपद्येत
तस्मादपलभ्योपलब्धसंयोगः संसारकारणमिति यथा भा
ष्य व्याख्याते यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृति
रेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति वह्नितादात्म्यं प्राप्ते लोहं
वद्भेषजकोणात्वादाविव हेतुर्भवति तथा प्रकृतेः सखडः
ख भोक्तृत्वे सच्चाया प्रदानेन प्रपञ्चः कारणं वह्निरिव लोहस्य
सच्चाया प्रदानेन दग्धत्वे तथा हि कार्यत्वादयः प्राकृतदेहे हि
य बुद्धिधर्माः संतस्थितात्मन्यारोप्येते गौरोहं मनुष्यपुत्रोहं का
णोहं विजोहं करोम्यहमकार्षमहमिति तथा विच्छायापन्ना
बुद्धिश्चेतयाम्यहं सखडः ख दीनपलभेति मन्यते सोयं प्रकृ
तिपुरुषयोरन्योन्यधर्मायाः संसारस्य कारणमित्युपपादितं
भवति सोऽप्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति अ
न्यथा प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिक
रणमापद्येत न च भोक्तृः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तेशका
मित्यत्र विस्तरः हेतुते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभि संबध्यत इ
ति तत्र त्रयस्य पूर्वाभ्यामपि संबन्धे कार्यत्वं कारणत्वं कर्तृत्वं चे
ति विग्रहः हेतुहेतुवद्भावश्चातिपरि कार्यलिङ्गपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमेत्यादिवत् २० ॥

+ एवं सामान्यतः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं प्रतिपाद्यविशेषतः प्रतिशरीरं नानात्वेन यथा क्षेत्रज्ञ
स्तथा प्रतिपादयति ॥

शानंदी टीका १३

+ कार्याणि देहादेः कार्याणि भूतानि करणानि वासाभ्यन्तरा
णि इंद्रियाणि तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते यस्य या
दृशी सात्विकी राजसी तामसी वा प्रकृतिः तस्या दृशंश
रीरमुच्यते इत्यर्थः तदेवं प्रकृतिपरतंत्रः पुरुषः सख
उः खानां सात्विकादिप्रकृतिकार्याणां वक्रवचनोक्तेः स
खउः खमोहानां भोक्तृत्वे तन्वायनुभवहेतुरुच्य
ते ॥

रामकंदी टीका १४

+ कार्यमहाभूताद्यात्मकं कारणानि वासान्तराणींद्रियाणि
इति शरीराद्यात्मकः समूहः कार्यकारणशब्देनोच्यते त
स्य कर्तृत्वे तावन्मात्रनिविष्टाहं प्रत्ययरूपे प्रकृतिरव्यक्तहे
तुः कारणं सा हि शरीरात्मना व्यवस्थिता सती तन्निविष्टाहं
प्रत्ययनिमित्तं तथा सखादीनां वेद्यत्वाद्भेदगणानामात्मनो
यो भोक्तृत्वाभिमानस्तत्र वेदकस्वभावत्वात् पुरुषपवका
रणं सति पुरुषप्रत्यये सखउः स्वात्मनो भोग्यस्य विषयत्वं
उरुवस्य च विषयित्वव्यपदेशः कृतः २० ॥

+ एवं सामान्येन प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं प्रति
पाद्यदानीयथा प्रकृतिः प्रतिपुरुषे नाना
शरीरभावेन संबद्धस्तथा प्रतिपुरुषश्च
प्रतिशरीरं नाना क्षेत्रज्ञभावे
न यथा संबद्धस्तथा प्रतिपा
दयितुमाह ॥

प्रकृति संभूतत्वमेव विशदयति ॥ लसिकी वसुगुप्ती टीका १५ ॥

कार्यस्य देहादेः कारणस्य इंद्रियादेः कर्तृत्वे उत्पादकत्वे क्षेत्र
ज्ञस्य प्रकृतिस्त्रिगुणसाम्यात्मिका हेतुः प्रयोजिका उच्यते ।
पाचकस्य वपचनसामग्री नहि चेत्तन्निविष्टाय जडस्य क
र्तृत्वे युक्तम् तडक्तम् अस्मिन्सती दमस्तीति कार्यकारण
तापि वा साप्यपेक्षा विहीनानां जडानां नोपपद्यते इति यत्
उक्तं भवति स्वस्वरूपविस्मरणेनैव बहिर्भावतया तीत्यर्थः तदुपादानं देहेन्द्रियाद्यं कृतं
विस्तृभूतः पुरुषात्मा सखउः खमोहोत्पत्तिविस्तृभूतस्य

तदुपादानं देहेन्द्रियाद्यं कृतं
देवतो जनय ॥

१३ श्री.
गी.टी.

क्षेत्रस्य प्रयोजक उच्यते आश्रयभूतत्वात् पितराविवचालकस्य २०

पंचोत्तीरीका

इदानीं विकाराणां गुणानां च स्रष्टृदर्शयन्तेषां प्रकृतिसंभवः
न कथ्यते न पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति कार्येति कार्यकारण
कर्तृत्वे कार्ये शरीरकारणानीदृशानि तेषां कर्तृत्वे उपादकत्वे
प्रकृतिः मायाहेतुः कारणं पुरुषः क्षेत्रज्ञः स्रष्टुः स्वानां भोक्तृत्वं
ज्ञातृत्वे हेतुः कारणमुच्यते २॥

रागवीरसमिद्धेधिनी॥

विकाराणां प्रकृतिजन्यत्वं दर्शयत्पुरुषस्य संसारकारणत्वं दर्शय
ति कार्येति कार्यशरीरकारणानि देहादिभूतानि त्रयोदशभूतानि
कार्यशरीरानि तद्विषयाणां षोडशाणां विकाराणां त्रयाणां गुण
नां स्रष्टुः स्वमोहानां च प्रकृतिसंभवत्वाद्भूतानां भवति तेषां का
र्यकारणानां कर्तृत्वे समुत्पादकत्वे हेतुः कारणं प्रकृतिरुच्यते
पुरुषः क्षेत्रज्ञः स्रष्टुः स्वमोहानां भोग्यानां भोक्तृत्वं कारणम
भिधीयते इति २॥

मधुभाष्य

२०॥

भाषा अनुवाद टीका

भगवान श्रीकृष्ण सकल विकार प्रकृति से ऊपर हैं य
ह देखाय भव पुरुष को संसार होने का हेतु इस श्लोकमें
देखावते हैं कि कार्य जो शरीर और कारण जो सब डख
के साधन स्वरूप कहे करने वाल इन्दी सब और इन्द्रियों
को कर्तृत्व कहे तौन तौन रूप हो जाना इस सब की कार
ण प्रकृति है यह कपिल आदि ऋषियों ने कहा और पु
रुष जो जीव सो शरीर इन्दी आदिकृत सब डख सबका
कारण स्वरूप कहा है तात्पर्य यह कि यद्यपि अचेतन प्र
कृति आपसे कुछ नहीं कर सकती और विकारी पुरुषको
भी भोक्तृत्व कहे भोग करना यह असंभव है तो भी कर्तृत्व
शब्द का अर्थ यह है कि किया करना अचेतन प्रकृति को
भी चैतन्यरूप जीवके अट्टवशाते समी है जैसे अचेत
न होके भी अग्निज्वाला का ऊर्ध्व गमन औ वायुका तिर्छी
गमन और वज्रो को जैसे हथ रक्षण करे है तैसे ही पु
रुष की सात्त्विक कहे सबलत्व से प्रकृति को कर्तृत्व है
और भोक्तृत्व जो सब डख का ज्ञान सो चेतन का धर्म
है इससे प्रकृति संनियान कहे माया की निकटता को
प्राप्त होय पुरुष को भी भोक्तृत्व कहा है २॥

दोहा

कार्यकारण करणमें हेतु प्रकृतिकदिसोय पुरुषहुं
सब डख भोगमें कहा हेतु सो होय २॥

1974-1975

[The page contains dense, illegible handwritten Chinese text.]

॥ १० ॥ अथ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् न काराणं गुणसंगोऽस्य सदस्यो निजन्मसु

२१

शंकरभाष्य टीका १

यत् पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वे संसारित्वमित्युक्ते तस्य
तत् किन्निमित्तमित्युच्यते पुरुष इति पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः
प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारणरूपेण परिणतायां स्थि-
तः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येवं हि यस्मात् तस्मा-
द्देहकर्मफलभूत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतितो जानान् सुख-
दुःखमोहाकाराभिवर्तन् गुणान् सुखी दुःखी मूढः परित-
तोऽहमित्येवं सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्य-
मानेषु यः सद्ब्रह्मात्मभावः संसारस्य सप्रधानं कारणं जन्म-
नः स यथाकामो भवति तत्कृतं भवतीत्यादिषु तेः तदेतदा-
ह कारणं हेतुर्गुणसंगः गुणेषु संगोऽस्य भोक्तुः सदस्यो नि-
जन्मसु सतश्चासतश्च योनयः सदस्यो न यस्मात् सदस्यो-
निषु जन्मानि ज्ञानि सदस्यो निजन्मानि तेषु सदस्यो निज-
न्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसंगोऽयं वा सदस्यो निजन्मसु
स्य संसारस्य कारणं गुणसंग इति संसारपदमप्याहार्यं सद्यो-
नयो देवादियोनयः असद्योनयः पशवादियोनयः सामर्थ्यात्
सदस्योनयो मनस्योनयोऽप्यविरुद्धा इष्ट्याः एतदुक्ते भ-
वति प्रकृतिस्थत्वात्प्राविद्या गुणेषु च संगः कामः संसारस्य का-
रणमिति तच्च परिवर्जना योच्यते अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञा-
नं वैराग्यं समन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धं तच्च ज्ञानं पुरस्तादय-
मस्मिन्नेव त्रैलोक्यविषये यत् ज्ञानात् तत्तु तत्तु कृत्वा न्यायो-
क्तान्महर्षिपरोपेण च ॥ १ ॥

शान्तरुगिरिकृतटीका २

शोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतायति यदिति निमित्ते वक्तुमादौ
संसारित्वमस्य विषये काथासादित्याह पुरुष इति यस्मात् प्र

श्री.
गी. टी.
३.

कृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुक्त इति योजना गुण विषये भोग
मभिनयति सखीति अविद्यायाभोगहेतुत्वात् किं कारणान्वेष
णयेत्याशङ्क्याह सत्यामपीति संगस्य जन्मादौ संसारे प्रधान
हेतुत्वे मानमाह सयथेति उक्तेषु द्वितीयाह मवतार्थं व्याचष्टे
नदेतदित्यादिना साध्याहारं योजनात्तरमाह अथवेति सदस
योनीर्विविच्य व्याचष्टे सद्योनय इति योनिद्वयनिर्देशात् मथ
वर्तित्योमनुष्ययो नयोपि धनिता इत्याह सामर्थ्यादिति संग
स्य संसारकारणत्वेनाविद्यायास्तत्कारणत्वमेकस्मादेव हेतो
रुदयपत्तेरित्याशङ्क्याह यतदिति अविद्योपादानं संगोनिमि
तमित्युभयोरपिकारणत्वं सिध्यतीत्यर्थः द्विविधहेतुत्वे विव
क्षितं फलमाह तच्चेति संसर्गस्याज्ञानस्य स्वतोतिहेतुत्वात्
वर्तिके वाच्यमित्याशङ्क्याह अस्मेति वैराग्ये सति सत्यासस्त
सर्वकञ्च ज्ञाने सासंगाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः उक्ते ज्ञाने मान
माह गीतेति अध्यायादौ चोक्ते ज्ञानमुदाहृतमित्याह तच्चेति
नदेव ज्ञाने यज्ज्ञात्वेत्यादिना न सजन्मासदित्यनेनान्यनिषे
धेन सर्वतः पाणिपादमित्यादिना चानहस्मीत्यासेनोक्तमित्या
ह यज्ज्ञात्वेति २१ ॥

स्वामिभूतटीका ३

तथाप्यविकारिणोजन्मरहितस्य च भोक्तृत्वं कथमित्यत आह
पुरुष इति हियस्मान्प्रकृतिस्तत्कार्ये देहेतादात्म्येन स्थितः
पुरुषः अतस्तज्जनितात्सखादीन्भुक्ते अथच पुरुषस्य सती
शुदेवादियोनिषु असतीशुतिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि ते
षु गुणसं गः शुभाशुभकर्मकारिभिरिदियैः गुणेषु विषयेषु
संगः कारणमित्यर्थः २१ ॥

विशाखभाष्य टीका ४

एवं अन्योऽप्यसंस्पृष्टोऽप्रकृतः पुरुषः प्रकृतिर्येहि २१ ॥

निपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः पुरुषस्य स्वतः सात्त्व
भवेत्कस्य तस्यापि वैषयिकस्य तदः तपोभोक्तृ
त्वे हेतुमाह ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

+ पुरुष इति गुणशब्दः स्वकार्येष्वपचारिकः स्वतः स्वानुभवैकस्य

त्वः पुरुषः प्रकृतिः प्रकृतिसंस्तुः प्रकृतिजानुगुणानुप्रकृतिसं
सर्गापादिकान्स्त्वादियुगकार्यभूतानुत्पत्तयः स्वादीनुभक्तेषु भु
वति प्रकृतिसंसर्गहेतुमाह कारणमिति सर्वसर्वप्रकृतिपरिणा
मरूपदेवमनुष्यादियोनिविशेषेषु स्थितोयं पुरुषः तद्योनिप्रकृ
तियुक्तसत्त्वादियुगमयेषु स्त्वादियुसक्तः तत्तस्माद्यनभूतेषु पु
ण्यपापकर्मसु प्रवर्तते ततः तत्पुण्यपापफलानुभवाय सदस
द्योनिषु साधुसाधुषु योनिषु जायते ततश्च कर्मरभते ततश्च जा
यते यावदमानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनभूतान्युगुणेषु सेव
ते तावदेव संसरति तदिदमुक्ते कारणेण संगोऽस्य सदस्यो नि
जन्ममिति ११ ॥ अभिनवगुप्तकृतटीका

प्रकृतिः पुरुषयोः पंग्वेधवत्किलान्योन्यापेक्षावृत्तिः अतएवास्प
णस्त्वह्निर्नीनाकोरेर्नामभिरधीयते रूपमुपद्रष्टेत्यादिभिः अथ
मत्र तात्पर्यार्थः प्रकृतिस्तद्विकारश्च तद्देशविधः सर्गस्तथा
पुरुषपतत्सर्वमनादिनित्यं च ब्रह्मतत्त्वाङ्कुरितत्वे सति तदनन्य
त्वात् तथा चाह यएवेवेति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सहेति एवमने
न सर्वाभेदरूपेण ब्रह्मदर्शनेन यो योगी प्रकृतिं पुरुषं गुणं च त
द्विकारो जानाति स सर्वेण प्रकारेण यथा तथा वर्तमानोऽपि मुक्त
एवेत्यर्थः ईदृशं च ज्ञानं प्रधानं कैश्चित्सराश्रितयोपास्यते अन्यैः
शक्त्येन सात्त्विकेन अपरेः कर्मणा इतरेरपि स्वयमीदृशं ज्ञा
नमजानद्विरपि अथवा प्रवर्णेन यथाशक्तमेवोपास्यते तेषाम्
तुं संसारं तरेति येन केन विदुषा येन भगवत्तत्त्वमुपास्यमानसु
त्तारयत्यतः सर्वेऽप्येवमासीतेत्युक्तम् ११ ॥

परमार्थप्रपाटीका

तथाप्यविकारिणे जन्मरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्याह पुरुष इति
ह्रियस्मात्कारणत्वं प्रकृतिस्तत्कार्ये देहे स्थितः पुरुषः अतस्त
त्र स्थितानुत्पत्तयः स्वादीनुभक्तेषु च पुरुषस्य सतीषु देवादियो
निषु असतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसंगतः
सुभासुभकर्मकारिभिरिन्द्राद्यैः संगः कारणमित्यर्थः ११ ॥

वनमाली टीका

श्री.
गी. टी.
३.

उः। वादीनां क्षेत्रमंतःकरणं जीवः केवलं भोक्तेत्याह पुरुष इति पुरुषो जीवः प्रकृतिस्थः प्रकृतिकार्यं देहे साभिमानतया स्थितो देहं देहिकं चैवाहं ममेति मन्वानः प्रकृतिजान्प्रकृतिकार्यबुद्ध्युत्पन्नान् उः। वादीनृग्रणान्भुंक्ते अहं उः। एतन्नुभवति न तस्योत्पत्तिं भुंक्ते सस्मिन्निर्विकारत्वेन उः। वायुः। तत्पदसंभवात् हीत्यनेन असिद्धत्वादर्थक्रियाकारित्वाद्वा यकाभावाच्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं जीवस्य परमार्थस्य। देवनमृषेति सूचयति पुरुषपदेन जीवेश्वरयोः प्रकृतत्वेऽपि जीव एव परास्मत्पतेनेश्वरः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाह त्वनश्च न्योभिचाकशीत्यादिश्रुत्येश्वरस्य भोगनिषेधाः जीवस्य तद्विधानाच्च ततः सुदुबुद्धिनिर्मुक्तसंभावस्य जीवस्य नृपश्चादिदेहसंबन्धे किं निमित्तं तत्राह कारणान्मिति अस्य भोक्तृत्वेन प्रकृतस्य जीवस्य प्राणादिहेतुसदस नृपश्चादिनाना योनिगतेषु जन्मसु तस्याभावावित्यर्थः सत्त्वादिगुणसंगः कारणं सत्त्वादिगुणरचितनानादेहेषु प्रवाहादिरहं ममेत्यभिमानः पुनस्तत्कर्मभोगाय देहांतरे पुनरुत्पत्तिरिति मित्यनादि उरंतपरिसंसारेश्च मतीत्यर्थः २१

ऊरुमवैजयंती टीका

एवंमिथः संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेद उक्तः अथ नो रुमयोर्मथे पुरुषस्येव प्रकृत्यधिष्ठाने सत्त्वादिभोगे च कर्तृत्वं प्रकृतिर्सेसर्गहेतुत्वं च स्फुटयति पुरुष इति पुरुषयो जीवात्मा यद्यपि स्वतः स्वस्वरूपेणानन्दानुभवेकसत्त्वस्वप्नादिकर्मवासनया प्रकृतिस्थः प्रकृतिरधिष्ठितः प्रकृतिकृतं देहं द्रियप्राणादिरूपः स्वयमेव भूत्वा प्रकृतिजान् प्रकृत्युत्पन्नान् गुणान् सत्वरजस्तमः कार्यरूपान् प्रकृतिर्सेसर्गनिमित्तकान् उवडः। वादीनृभुंक्तेऽनुभवति केसः

बुभवतीत्यपेक्षायामाह सदसद्योनिजन्मसुरनरादिष्वस
तीषुतिर्यगादिषुणपापकर्मरवितास्तुसाधुषसाधुषुयोनि
षुयानिजन्मानितेषुतत्रतत्रजातिजलधनविद्याबलरू
पायभिमानेहपुत्रकलत्राद्यनात्मवर्गप्रसक्तःपूर्वोपार्जि
तसर्विकोदिकर्मप्रयुक्तःपुण्यपापादिकर्मसुप्रवर्ततेत
तस्तत्पुण्यपापादिफलाबुभवायसदसद्योनिषुजायते
ततश्चतत्तदेवकर्मरभतेततश्चपुनर्जायते एवंयावद
मानित्वादिकानात्मप्राप्तिसाधनरूपान्युणात्रसेवते
तावदेवसंसरतीति पुरुषस्येवकर्तृत्वंनतुप्रकृतेःप्र
कृतिसंसर्गहेतुमाह कारणमिति अस्पृष्टप्रकृतिसंसा
र्गस्पृष्टासंगोऽनादिगुणमयविषयस्पृष्टाकारण
प्रयंभावः जीवोऽनादिरनादिकर्मवासनानुरक्तःसच
भोक्तृत्वाद्भोगान् स्पृष्टयंस्तदर्पितकामनादिसन्निहि

श्री.
गी. टी
३.

130

तां प्रकृतिमाश्रयंति यावत्सत्संगात्तदासनानक्षीयतेतः
त्तयेत परमात्मधामसुखानिभुङ्क्ते सोऽकृते सर्वान्कामा
न्सहस्रस्रणविपश्चितेति प्रकृतिभ्य इति यत्प्रकृतिरित्या
देः कार्यकारणोत्पादेः प्रकृत्यैव चेत्पादेर्नान्यं गुणोभ्य इत्या
देः स्वापानाथं ग्राहिभिस्साडवैः ॥

प्रकृतेरेवकर्तृत्वमुक्तं तत्किलरभसाभिधानमेव लोष्टकाष्टव
 दवेतनायास्तस्यास्तत्वासेभवात् उपादानापरोक्षविकीर्षाकृति
 मत्वेत्त्वकर्तृत्वे तच्चवेतनस्यैवेतिश्रुतिराहवित्तानयसेतनु
 नेकमीणातततेपिचपृष्टहिदृष्टास्तोतारसयितायातामंतावे
 हाकर्तृवित्तानात्मापुरुषादिकायच्चपुरुषसन्निधिनाचेत
 न्यायासस्तस्यास्तत्त्वमित्याहुस्तत्रयत्सन्निध्यत्तत्तच्चैतन्यायास्त
 स्याःकर्तृत्वेतजस्यैवसेतिहितस्यसुवचत्वात् नावलतनायसो
 दग्यत्वमयोहेतुकमपित्ववद्दिहेतुकमेवदृष्टं नचवलतिज
 लेफलनितरुरिति वज्जरापास्तस्यास्तत्वसिद्धिः जलादिष्वेतर्था
 म्यधिष्ठितत्वेनैष्टासिद्धेः विधायकश्रुतिवाकोपाच्चैतदेवेनहि
 जज्ञेप्रकृतिमुद्रिश्यसर्गादिफलकंज्योतिष्टोमादिमोक्षफलकं
 ज्योतिष्टोमादिमोक्षफलकं ज्योतिर्विधत्तेः पितृचेतनमे
 वभोक्तारमुद्रिश्येतिपुरुषस्यैवकर्तृत्वे तच्चप्रकृतेरितियदु
 क्तं तत्रहृतिश्राव्यादेवयथाकरेणविभ्रतिपुरुषेकरोविभर्ता
 तिव्यपदेशस्तथाप्रकृत्याकुर्वेतिपुरुषेप्रकृतिः करोतीतिसेभ
 वेदित्यर्थः प्रपरेतप्राकृतैर्देहादिभिर्भुक्ततस्यैवपुरुषस्ययत्तु
 दादिकर्मकर्तृत्वेनततेर्विभुक्तस्यसुहृत्स्यतः प्रकृतेरेवतदि
 तिवदेति तेषां सुहृत्स्यग्रेरुत्तमत्वमभवेत्किन्तुकाष्ठादिसंयुक्तस्यै
 वेत्यपिबल्लंकालज्ञेयत्वेनकुतर्कनिरासेः १॥

मधुसूदनी टीका १॥

+ यत्पुरुषस्यसुहृदः त्वभोक्तृत्वे संसारि
त्वमित्युक्तं तस्य किं निमित्तमित्युच्यते ॥

+ प्रकृतिर्मायातामिथैवतादात्म्येनोपगतः प्रकृतिस्थः हि पवपुरु
 षः भुंक्ते उपलभते प्रकृतिजान्गणान् अतः प्रकृतिजगणोपले
 भहेतुश्च सदस्यो निजन्मसु सद्योनयो देवाद्याः तेषु हि सात्विक
 मिष्टं फलं भुज्यते असद्योनयः पश्चाद्याः तेषु हि तामसमनिष्टं फ
 लं भुज्यते सद्योनयो यमीधर्ममिष्यताद्वा लणायः मनुष्याः तेषु
 हिराजसंमिष्टं फलं भुज्यते अतस्तत्रास्यपुरुषस्यगणसंगः स
 त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतितादात्म्याभिमानयवकारणे नतु
 प्रसंगसंसृतः संसार इत्यर्थः प्रपवागुणसंगः गुणेषु शब्दादि

तस्य

सर

श्री.
गी. टी.
३.

131

सुखदः त्वमोहात्मकेषु संगोभिलाषः कामश्चिन्तावन सपचास्य
सदस्यो निजन्मसु कारणं सयथा कामो भवति तत्कृतं भवति
यत्कृतं भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसेपयत इति श्रु
तेः अस्मिन्नपि पक्षे मूलकारणात्वेन प्रकृतितादात्म्याभिमानोद
ष्टवः

३१ ॥

सदानंदी टीका ॥

भोक्तृत्वयत्नात्वादीनां संसारिण्यदीरितं पुंसलस्य निमित्तं कि
मित्यत्राहरमापत्तिः १ मृषातादात्म्यतो मा योगतो यं पुरुषो गु
णान् मायिकान् सुखदः स्वादीनां नोपलभते सदा २ पंडितो हं
स्वादीः त्वीमूढो हं चैव नैकपापवंचूपोयशासंगः सो ज्ञाने सति
कारणं देवतिर्यङ्गरादीनां पुरुषस्यास्य जन्मसु यदा गुणेषु का
माद्यः संगः शब्दादिरूपिषु ४ कारणं संसृते मयि सच्चावचजने
सदा अविद्यायां यशासंगस्तत्कार्येषु गुणेषु च ५ कारणं संसृतेः
सोक्तितादात्म्यायाः सलक्षणाः हेयः स सर्वथा संगः इत्येवं वचना
यच ६ उक्तं तथा च गीता ख्ये शास्त्रे तस्य निवृत्तये सदैव राग्ये ससे
न्यासे ज्ञानमेवं सुदानं ७ तच्च ज्ञानमुपपन्नं तदेव त्रैलोक्ये च
धत्ता विद्याचनकार्यं ज्ञानाच्च त्रैलोक्यं विदहयं ८ विमुच्यते गुणा संगे
तादात्म्यायाः सलक्षणान् ५ ३१ ॥

नीलकंठी टीका ॥

ननु यथा बौद्धं कर्तृत्वं पुंसां रोप्यते एवं यौंस्ते भोक्तृत्वं बुद्धावस्थिते
ते भ्रमं वारयति पुरुष इति हि प्रसिद्धं प्रकृतिस्थः देहं द्रियमनः
संज्ञातमध्यारूढस्ततादात्म्यगत इत्यर्थः प्रकृतिज्ञानं सुखदः त्व
मोहात्मकान् गुणान् भुंक्ते उपलभते यदा तु स मिसमापि मूर्च्छा
दौ प्रकृतिस्थत्वं नास्ति तदा न सुखादीनुपलभते तेनोपाधिगता
नैव सुखादीनि तदभावेन प्रतीयेत इति सिद्धं अतिरप्यात्मैन्द्रिय
मनोभुंक्ते भोक्तेत्याहर्मनी धिगा इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनि भो

रूतं दर्शयंती शब्दस्य केवलस्य भोक्तृत्वं नास्तीति दर्शयति कु
तस्तर्ह्यभोक्तृत्वं संप्राकृतो बंध इति तत्राह कारणमिति
अस्य पुरुषस्य सदस्यो निजन्मसु तत्र सदस्यो निजन्मानो देवाः
अस्यो निजन्मभाजस्तिर्यचः स्यावराश्च सदस्यो निजन्मा
नो मनुष्याः एतेषु त्रिषु पि जन्मसु प्राप्येषु अस्य पुंसो गुणसं
गः सुखादिभिर्मिथ्याकारणहेतुः तथाहि सात्विको दे
वा भवंति राजसामनुष्यास्तामसाश्च पशवस्तेषां तत्र यो
निष्प्रामौतद्रुणप्राधान्यमेव कारणं वक्ष्यति च ऊर्ध्वगच्छं
तिसत्त्वस्था इत्यादि यदा प्रकृतिस्थो विद्वान् गुणान्भुं
क्ते यस्मादिभिश्चाविशेषादिति न्यायात् तत्किं विद्वानि
वा विद्वानपि कृतो न मुच्यते अविद्वानिव विद्वान् कृतो न
वध्यते इत्याशङ्क्याह कारणमिति गुणेषु देहेन्द्रियवि
षयेषु संगः अहमिदं ममेदमित्यभिनिवेशः स एव ज
न्मकारणं विदुषां तत्तदभावात् जन्म समानेपि देहसं
बंधे यदा यद्देहाभिमानं यत्ने तदा स एव देहपीडया
पीड्यते न तद्देहयति जीवः यदा त्वयं देहाभिमानं यत्ने
तदानेतर इति प्रसिद्धं संगस्य बंधकत्वं न तस्य निश्चयमा
त्रं बंधकं अतो विद्वदविद्वद्वेषाः समानेपि देहसंबंधे संगः
तं भावकृतो महान् विशेष इति भावः २१ ॥

१३ श्री
गी टी.

तदेवविदुषोति ॥

आनेदी टीका १३

प्रकृतिस्यः प्रकृतिपरतंत्रः पुरुषः देही प्रकृतिजान्गुणान्सु
खडः खमोहान्भुक्तेन भवति अस्य परतंत्रस्य पुंसः गुणेषु सुखा
दिषु संगः सदसर्धे निजन्मसु कारणम् अथ च षोडशोऽध्याये अ
भयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिवक्ष्यमाणेषु प्रकृतीनां गुणेषु संगः सत्त्वा
देव्यः असत्य आसुर्यः योनयः तासु यानि जन्मानि तेषु कारणं मस्ति २१ पा०

रामकंदी टीका १४

पुरुषस्य च विषयित्वव्यपदेशः जनः यस्मात्प्रकृतौ नानाकार्य
कारणात्मकशरीरभावेन परिणते प्रधाने स्थितो मायावशात्ता
वन्मात्राहंकाराः वष्टंभेन वर्तमानः प्रकृते संभूतान्गुणान्सत्त्वा
दीन् सुखाद्यात्मना परिणतान्भुक्ते वेदकं तेन विषयीकरोति
यतो महाभूतगुणाः शास्त्रादयः सुखाद्यात्मनावयवमापन्नाः पु
रुषस्य विषयित्वव्यपदेशहेतवः एवं शरीरशरीरिभावेन विषय
विषयिभावेन च प्रकृतिपुरुषयोरविवेकजः संवंधः ततश्चास्य
पुरुषस्य गुणशरीरात्मनाविषयात्मनावयः संगोहंकारमम
कारात्मकोदकः संवंधस्तत्सतीषु सत्त्वगुणप्रधानास्तः सतीषु
चरजः सत्त्वः प्रधानासु योनिषु त्वनिकारणमूर्तिषु यानि जन्मा
नि पुरुषादिरूपतया संभवास्तेषु गुणसङ्ग एव कारणं हेतुः ।
प्रकृतिपुरुषविवेकाः भावमात्रनिमित्ता संसारिता पुरुषस्येत्य
र्थः

॥ २१ ॥

लासिकी वसुन्दी टीका १५ ॥

+ द्रियस्मात्पुरुषात्मा प्रकृतिस्य सत्कार्यदेहादौ तादात्म्येन
स्थितः सन् दोषज्ञसंज्ञाशान्नः प्रकृतिजान्गुणान्सुखडः

+ ननु तदा अयं पुरुष एव चेन्नोक्तत्वे प्रयोजकस्तर्हि स एव भोक्ता स किंविदाभासरूपदोष
ज्ञपरिकल्पनया न स्यादर्थो प्रतिविम्बितो वद्विर्दासंदहेदित्यत आह ॥

खादीन्मुंक्तेनभवति नस्वरूपतः अयोगोलहोतादात्मा
मात्रोवक्रिययादाहंदहति एवमेकस्मिन्देहेतादात्मा
पत्रोदेहान्तेरेतदप्रसक्तिरित्याशंकाह कारणमिति ।
अस्यदेवज्ञस्यसतीषुदेवादियोनिषु असतीषुनिर्यगा
दियोनिषुसदसतीषुमनुष्यादियोनिषु यानिजन्मा
नितेषुगुणसंगः शुभाशुभकर्मकारिभिर्विंदियैः संगः
कारणमित्यर्थः

॥

पंचोलीटीका

पुरुषस्यासंगस्य कथं सखडः खानां भोक्तृत्वमित्यत्राह पुरुष
इति दियस्यापुरुषः भोक्ता प्रकृतिस्यो प्रकृतौ प्रविष्टायां स्थितः
प्रकृतिजा प्रकृतिजानां गुणान् सखडः खादीन् मुंक्ते उपलभते
अस्य भोक्तः पुरुषस्य सदस्यो निजन्मस्य सद्योनयः देवानां रश्मि
असद्योनयस्त्रिर्यगादीनां रश्मिः तत्र जन्मानितेषु गुणसंगः गुण
प्रसन्नादिषु सखडः खमोहायाकारपरिणतेषु संगस्तदात्मभावः
श्रुतिभाषोवाकारो हेतुः २१ ॥

२१ वीरसमिद्धेयिनी

किं निमित्तं पुरुषस्य सखडः खभोक्तृत्वं संसादित्वमित्याह पुरुष
इति प्रकृतौ मायायां तिष्ठति प्रकृतिस्यः प्रकृतिमात्मत्वेन
गतः पुरुषः प्रकृतिजान् प्रकृतिरूपानां सखडः खादिनृपेणो
पस्थितान् गुणान् मुंक्ते अस्य पुरुषस्य सदस्यो निजन्मस्य सद्यो
सत्यस्य योनयः सदस्योनयस्तस्यानिजन्मानितेषु विषयभू

133

नेषु पुण्यानां सत्त्वजस्तमसांसंगस्तदात्मकप्रकृत्यभिमानय
वकारणं तत्र सद्यो नयो देवाद्यास्तासु सत्त्वो देवास्तासु विकंफ
त्वं भुंक्ते ऽसद्यो नयः पश्चाद्यास्तासु तामसं फलं सदसद्यो न
यो मनुष्याथर्मीथर्ममिश्रतासु राजंसंमिश्रमेव फलं भुंक्ते
इति २१॥

मधुभाष्य

२१ तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां तत्र सद्यो नयो देवाद्यास्तासु सत्त्वो देवास्तासु विकंफ
त्वं भुंक्ते ऽसद्यो नयः पश्चाद्यास्तासु तामसं फलं सदसद्यो न
यो मनुष्याथर्मीथर्ममिश्रतासु राजंसंमिश्रमेव फलं भुंक्ते
इति २१॥

कौटिल्यभाष्य

अत्र ब्रह्मसंहितायां तत्र सद्यो नयो देवाद्यास्तासु सत्त्वो देवास्तासु विकंफ
त्वं भुंक्ते ऽसद्यो नयः पश्चाद्यास्तासु तामसं फलं सदसद्यो न
यो मनुष्याथर्मीथर्ममिश्रतासु राजंसंमिश्रमेव फलं भुंक्ते
इति २१॥

कौटिल्यभाष्य

ए ब्रह्मसंहितायां तत्र सद्यो नयो देवाद्यास्तासु सत्त्वो देवास्तासु विकंफ
त्वं भुंक्ते ऽसद्यो नयः पश्चाद्यास्तासु तामसं फलं सदसद्यो न
यो मनुष्याथर्मीथर्ममिश्रतासु राजंसंमिश्रमेव फलं भुंक्ते
इति २१॥

भाषा अनुवाद टीका

जो कहो कि अविकारी ओ जन्म रहित जो आत्मा तिसको भो
ल्लव कहें भोगना कैसे से भव होय है कि जिस हेतु सोई पुरु
ष प्रकृतिस्थ अर्थात् प्रकृति का कार्य जो शरीर तिसमें तदा
त्मरूप होय वास करै हैं इससे उस शरीर से प्रगट जो सुख
दुख आदि तिनको भूलसे भोग करै है जैसे मनुष्य कोर वस्तु
या द्रव्य पाय अपनी कर मानि फेरि ऊसके जानेसे डावी होय
है कहो यही दुखका कारण अभिमान छोड़ और क्या है ओ
र सत जो देव मनुष्य जोनि ओ असत् जो पशु पक्षी आदि
जोनि तिनमें जो इस पुरुषका जीवरूप जन्म सो गुण कहें
शुभ अशुभ कर्मकारी इन्द्रोगण ति न के संगसे होय है से
ग ही ऊंची नीची देह धारण में कारणरूप है यह जानो २१

टीका

पुरुष मायायुत होयके भोगें प्रकृति गुण कोय गुणसं
योगको हेतु यह सत असत् योनि होय २१॥

उपद्रष्टानुमेतावभर्ताभोक्तामहेश्वरः पर
मात्मेतिवाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपरः २२

शंकरभाष्य टीका १

तस्यैव पुनः सात्त्वान्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टेति उपद्रष्टा समीपस्थः
सनद्रष्टा स्वयमव्याप्तोयथा अतिगयजमानेषु यत्कर्मव्याप्त
तेषु तटस्थोऽव्याप्तोयत्तुविद्याकुशलः अतिगयजमानव्या
पारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेषु अव्याप्त
तोऽव्याप्तिलक्षणत्वेण कार्यकारणानो सव्यापारणो सामीप्ये
न दृष्ट्वाउपद्रष्टा अथवा देहवत्सर्मनोबुद्ध्यात्मानोदृष्टारस्ते
षो वासोदृष्टा देहस्तनशरभ्यान्तरतमश्चप्रत्यक् समीपे आत्मा
द्रष्टा यतः परोक्षरोनास्ति द्रष्टा सोतिशयसामीप्येन दृष्ट्वाउप
द्रष्टा स्यात् यतोपद्रष्टृत्वाद्वा सर्वविषयीकरणाउपद्रष्टा अनु
मन्ता च अनुमोदनमनुमनने कुर्वत्तस्य तत्क्रियासु परितोष
स्तत्कर्तृसमन्ता चाप्य वा अनुमन्ता कार्यकारणप्रवृत्तिषु स्व
यमप्रवृत्तोपि प्रवृत्तत्वे तदनकूलोविभाव्यते तेनानुमन्ताप्य
वा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवार
यतीत्यनुमन्ता भर्ताभरणो नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानो
चैतन्यात्मपरार्थेन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानो यत् स्वरूपा
वधारणो तच्चैतन्यात्मकमेवेति भर्तात्मेत्युच्यते भोक्तागुणव
न्निमित्तवैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः स
र्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रन्थाइव जायमानाविभक्ताविभाव्य
न्तइति भोक्तात्मेत्युच्यते महेश्वरः सर्वोत्तमाच्च स्वतन्त्रत्वाच्च म
हान् ईश्वर इति महेश्वरः परमात्मा देहादीनां बुध्यन्तानो प्र
त्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्याया परमउपद्रष्टृत्वादिलक्षणा
आत्मेति परमात्मा सोऽतः परमात्मेत्यनेन शब्देनवाप्युक्तः क
थितः पुनो कासौ अस्मिन् देहे पुरुषः परोक्षतादुत्तमः पुरु
षस्तन्यः परमात्मेत्युदाहृत इतियोवत्समाणः क्षेत्रज्ञत्वापि

श्री.
गी.टी.
३.

मासिहि इत्यप्युक्तो व्याख्यायोपसंख्यतश्च तमेतं पञ्चोक्तलक्षणाया
त्मानं १३

॥
आनंदगिरिकृतटीका २

प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षात्निर्देशाद्योनरस्योक्तमुत्थाप
यति तस्येति कार्यकारणानां व्यापारवत्तां समीपे स्थितः सन्नि
धिमात्रेण तेषां साक्षीत्येवमर्थत्वेन उपद्रष्टेति पदे व्याचष्टे स
मीपस्य इति लौकिकस्यैव दृष्टुरस्यापि स्वव्यापाराविष्टतया निः
क्रियत्वविरोधमाशङ्क्याह स्वयमिति स्वव्यापारादृते सन्निधिरे
व दृष्टत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाह
अथवेति बहूनां दृष्टत्वेऽपि कस्योपद्रष्टृत्वं तत्राह तेषामिति उपो
पसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थत्वाज्ज्ञेयं सामीप्यावसाना
त् प्रत्यगात्मा च दृष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मैत्यर्थः
उक्तमेव व्यनक्ति यत् इति यथायजमानस्य ऋतिजाञ्च य ज
कस्मीणि शण्मा दोषत्वा सर्वयज्ञाभिज्ञः सन्नुपद्रष्टा विषयी
करोति तथायमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वगोचरयतीत्युपद्रष्टे
ति पक्षान्तरमाह यत्नेति अनुमत्ता चेत्येतत्त्वाकरोति अनुमत्ते
ति ये स्वयंकुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति तेषु कुर्वन्तसु सतसु या
हेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननन्तश्चानुमोदने
तस्य सन्निधिमात्रेण कर्ता यः सोऽनुमनेत्यर्थः व्याख्यानरमाह
अथवेति तदेव सूटयति कार्येति प्रथान्तरमाह अथवेत्या
दिना भर्तेति पदमादाय भरणं किं नामेति दृच्छति भर्तेति त
द्रूपं निरूपयन्नात्मनो भर्तृत्वं साधयति देहेति भोक्तेत्युक्ते कि
यावत्ते प्राप्तेभोगश्चिदवसानतेति न्याये विभजते अग्नौति विशेष
षणान्तरमादाय व्याचष्टे महेश्वर इति परमात्मत्वमुपपादय
ति देहादीनामिति अविद्यया कल्पितानामिति सम्बन्धः परम
त्वं प्रकृतत्वं सः सर्वो न विशेषणवानिति यावत् परमात्मशब्द
स्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति अत इति तस्य ताद
र्यप्रसङ्गद्वारा प्रत्यावष्टे क्वेति कस्मात् परत्वनदाह अव्यक्तादि

ति तत्रैव वाक्यशेषानुक्रममाह उक्तमस्ति सोऽस्मिन् देहे परः
 पुरुष इति सख्यः शोषितार्थयोरेकज्ञानं प्रागुक्तं फलोक्त्यासौ
 निक्षेपस्तच्चेति २२ ॥

स्वामिहृतटीका ३

तदेनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात् पुरुषसंसारः न तत्सद्वृत्त
 इत्याशयेन तस्य स्वहृत्पमाह उपदष्टेति अस्मिन् प्रकृतिकार्ये देहे
 वर्तमानोऽपि पुरुषः परोभिन्न एव न तद्गुणैर्गुण्यत इत्यर्थः तत्रैव
 तवः यस्मादुपदष्टादृष्टाभूत एव समीपे स्थितत्वात् दृष्टा साक्षी
 त्वर्थः तथा नुमन्ता नुमोदिने वसन्निधिमन्त्रेणावग्राहकः साक्षी
 चेताः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः तथाप्येवरेण दृष्टेण भर्ता वि
 धा कर्ता चोक्तः भोक्ता पालक इति च महोऽष्टासौ ईश्वरश्चेति त्र
 लाक्षीनामपि पतिश्चेति परमात्मोत्तमीतीति चोक्तः शुभान्तावप्यु
 तिः एष लोकाधिपतिरेष लोकेऽष्टासौ लोकपालक इत्यादि २३

पिशाचभाष्य टीका ४

उपदष्टाशरीरेन्द्रियेषु स्वविषयाणि व्याप्त्यनेषु तद्विलक्षणस्य
 कर्मणस्समीपस्योपदष्टा अनुमन्ता कार्यकारणप्रकृतिषु स्वय
 मप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुरूपो विभावने भर्ता देहेन्द्रियमनो
 बुद्धीनामसंस्तानां चैतन्यात्मपरमार्थे निमित्तीभूतेन चैतन्याभा
 वानोपलब्धत्वेन चैतन्यात्मकं तमेवेति भोक्ता तेषु व्यते भोक्ता
 अग्रेऽस्मादत्रित्येन न्यस्य दृष्टेण बुद्धेस्तत्त्वतः त्वमोहात्मकोऽन्य
 यो चैतन्यग्रस्त इव जायमाना विभक्ता इव विभाव्यते इति भोक्ता
 तेषु व्यते महातीक्ष्णो महेश्वरः परमश्चासाचात्मनि परमात्मा दे
 हेऽस्मिन्नव्यक्तात्परः पुरुषः २२ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

उपदष्टेति अस्मिन् देहे वा स्थितोऽहं पुरुषो देहप्रवृत्तिगुणसंक
 ल्पादिदृष्टेण देहस्योपदष्टा भवति तथा नुमन्ता च भवति तथा
 देहस्य भर्ता च भवति तथा देहप्रवृत्तिजनितसत्त्वतः त्वयोर्भी
 क्ता च भवति एवं देहनि यमनेन देहभरणेन देहस्य शोषित्वेन

श्री.
गी. टी.
३.

136

चदेहेदियमनोसिप्रतिमहेश्वरोभवति तथाववक्ष्यते शरीरेद्य
द्वामोति यस्यासुका मतीश्वरः ग्रहीतेतानि संयाति वायुर्गंधाति
वाशयादिति अस्मिदेहेदियमनोसिप्रतिपरमात्मेति वा पुनः
देहेमनसिवात्मशब्देनैतन्मेव प्रपुज्यते ध्यानेनात्मनि पश्यति
केविदात्मानमात्मानेति अपिशब्दात्तमहेश्वर इति चोक्त इति
गम्यते पुरुषः परः अनादि सत्परमित्यादि नोक्ता परिच्छिन्नज्ञान
शक्तिरयं पुरुषो नादिप्रकृति संवेद्यकृतगणसंगादेतदेहमात्र
महेश्वरो देहमात्रपरमात्मा च भवति २२ ॥

अभिनवगमकतटीका ६

स्यार्थम्

२२ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

तेन तेन प्रकारेण प्रकृतिविवेकात् पुरुषसंसारः न तत्स्वरूप
पतइत्याशयेनाह उपद्रष्टेति अस्मिन् प्रकृतिकार्ये देहे वर्तते
मानापि पुरुषः परः भिन्न एव न तद्गुणैर्गुज्यत इत्यर्थः तथा अ
नमंता अनुमोदिते व सन्निधिमात्रेण ग्राहकः तथाप्येवरेण
रूपेण भर्ता विदारक इति चोक्तः भोक्ता पालक इति च अत्र
ज्ञातपक्षीश्रुतिः अट्टोदृष्टः श्रुतः श्रोता मतो मंता विज्ञा
तो विज्ञाना मानान्योस्ति दृष्टवान्योस्ति श्रोतानान्योस्ति मंता
नान्योस्ति विज्ञातेषु तवात्मा तर्क्यो म्मत्तो तोन्यदार्तमिति
भाष्यं अट्टोदृष्टा नायोग्यः स नूदृष्टा विषयास्ती एवं सर्वत्र
तदपेक्षया न्योदृष्टा नास्ति नापि श्रोता मंता विज्ञातापि एवं वि
थपक्षे तैर्तर्क्यमीश आत्मा म्मत्तो नित्यपुनः अत आत्मनः सकाशा
दन्यदार्तं अन्यदात्मनो विलक्षणं दृश्यं जातमार्तं बाधितं शुक्ति
कारजतवदित्यर्थः किंभूतो महेश्वरश्च ब्रह्मादीनामधिपतिः
परम आत्मा तर्क्यमीशोक्तः श्रुतिरपि पक्षभूताधिपतिरेष लो
के श्वरपक्षलोकोपाल इति

लोकोपालो भर्ता २२ ॥

वनमालीटीका ६

अत्राधिपतिराश्रयः ईश्वरो नियंता

ननु जीवस्य देहसंवेद्येण संगो निमित्तमात्रं जडत्वादसत्तत्र
ज्ञानसत्तत्र किं कारणमित्यपेक्षायामसत्तत्र कारणं परमं वद

त्रेवयनश्चयदिति प्रतिज्ञातमीशस्य प्रेरकत्वं चोपपादयति ३।
 पट्टेति अत्रानुमेतत्त्वं सर्वप्रेरकत्वं साध्यं उपद्रष्टेत्यादिसर्वं
 तत्र हेतुः अनुमेता प्रेरकः सर्वेषामुपरिस्थितो द्रष्टा उपद्रष्टा भ
 र्ता सर्वस्य धारकः भोक्ता पालकः प्रसादेः फलस्य भोक्ता च मह
 श्वरो विंशत्यशक्तिः परमात्मातिशयेन व्यापकः घर्णानंतसङ्ख्याः
 सर्वचेतनोत्तमश्च अत्रः पुरुषः परः अनुमेता दोषप्रेरक इत्युदा
 हीनतया निर्देशोऽपि ग्रहं हि सर्वयत्नानां भोक्ता च प्रभुरेव चेत्सु
 क्तैः क्षेत्रज्ञं चापि मोविदीत्याद्युक्तेश्चाह मेवानुमेतेति सिध्यतेव

२२

ऊहमवैजयन्ती टीका ५

एवं देहे भोक्तृत्वावस्थितं जीवंतिरूपेण नीनियं तत्तया तस्य
 तत्र स्थितिमाह उपद्रष्टेति अस्मिन् देहे वस्थितो यं पुरुषो जीवात्मा
 स्य देहस्य स्वभावानुसारं संकल्पादिरूपेणोपद्रष्टा भवति तथैवा
 नुमत्तास्य स्वरूपस्वभावादेर्ज्ञाता यद्वा अनुमत्तानुमतिप्रदाना
 तदनुमतिं विना देहः किंचिदपि कर्तुं न तस्यो भवतीत्यर्थः च उ
 तः भर्ता स्य धारकः पालकश्च तथा भोक्ताः स्पर्शी तो स्पर्शखडः स्वा
 दिकमेव भुंक्ते इत्यर्थः तथा महेश्वरोऽस्मिन् यत्ना स्वामी च शरीरं य
 दवाप्नोति यच्चाप्नुक्ता मनीष्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वा पुर्णं धानि
 वा शयादिनिवस्य ते तथा परमात्मेति वा युक्तः देहो यत्तश्चात्मश
 हेतोऽप्यते ध्यानेनात्मनि पश्येति केचिदात्मा तमात्मनेत्यनेतरमे
 व वक्ष्यते अयं तदेहं द्रियशाला मनोसिद्धिं परमात्मा परमो दे
 हादिभ्य उक्तं ह्यत्मा ते सु व्यापनस्वभावः स चासौ स च तथा प
 रं भूतोऽपि पुरुषोऽनादिप्रकृतिसंबन्धतया तद्गुणो न बहो भवती
 त्यर्थः कैश्चित्स्य श्लोकस्य परमेव्याख्यानं कृतं तदसङ्गतम्
 पुं प्रकृत्योः प्रकरणत्वात् प्रकृतिपुरुषं वैवकार्यकारणकर्तृ
 त्वे पुरुषः प्रकृतिस्थो हीत्यादीनां सत्तातो य एवं चेति पुरुषं ध्या
 नं नेनात्मनीत्यादीनां वक्ष्यमाणान् श्लोकानां विरोधाच्च २२ ॥

मधुसूदनी टीका ५

+ अस्मिन् प्रकृतिपरिणामे देहे जीवरूपेण वर्तमानोऽपि पुरुषः परः तदेवं प्रकृतिमिच्छात्तारात्मात्पुरु
 षस्य संसारो न खरूपेणोत्पन्नं कीट
 योऽनन्तस्य स्वरूपं यत्र न संभव
 तिसंसारइत्याकांक्षायां तस्य स
 रूपं साक्षात् निर्दिशन्नाह ॥

श्री.
गी. टी.
३.

137

प्रकृतिगुणाः संस्पृष्टः परमार्थतः असंमारीस्वेन रूपेणोत्पद्यतेः
यत उपद्रष्टा न लीनः न च यथा कृतिकृत्यजमानेषु यज्ञ
कर्मव्याप्त्येव तत्समीपस्थोऽयः स्वयमव्याप्तो यज्ञविद्याकुशलः
अविग्नमानव्यापारगुणदोषा एवामीहिता तद्वत्कार्यकार
णव्यापारेषु स्वयमव्याप्तो विलक्षणस्तेषां कार्यकरणा नो स व्या
पारणो समीपस्थो दृष्टा न तु कर्ता पुरुषः स्वयज्ञत्रकिंविमश
त्यनन्तागतस्तेन भवत्यसंगोऽयं पुरुष इति श्रुतेः अथवा देह
वत्त्वमनोबुद्ध्यात्मसदृशमप्येवात्मानं देहादीनपेक्ष्य व्यव
हितो दृष्टात्मा पुरुष उपद्रष्टा उपशब्दस्य समीपाधीत्वान्न स चा
यवयानरूपस्य प्रत्यगात्मन्येव पश्यवसानात् अनुमंता च कार्य
कारणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव स त्रिभिर्मात्रेण तद
वुरूलत्वादननुमंता अथवा स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् देहेन्द्रियादी
न्निवारयति कदाचिदपि तत्तात्तिभूतः पुरुष इत्यनुमंता सा
दी चैतेति श्रुतेः भर्ता देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्या
भासविशिष्टानां स्वसत्त्वयास्करणेन च धारयिता पोषयेतावभो
क्ता बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकास्तपयान् स्वरूपचैतन्ये प्रका
शयतीति निर्विकारपदोपलब्ध्या महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वते
ज्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादिबुद्धीताना
मविद्यात्मत्वेन कल्पितानां परमः प्रकृष्टः उपद्रष्टृत्वादिसर्वोक्त
विशेषणविशिष्टमात्मा परमात्मा इति श्रुतेन शब्देनाप्युक्तः क
थितः श्रुतो चकारादुपद्रष्टृत्वादिशब्देनैव स पुरुषः परत
तमः पुरुषस्तत्त्वः परमात्मेत्युदाहृत इत्यप्येव वक्ष्यते

३३

॥

सदानेदी टीका ॥

तदेवं प्रकृतिस्थस्य मिथ्यातादात्म्यतो नया पुरुषस्यास्ति संसा
रो न स्वतन्त्रेण तुरीरितं १ कीदृशं पुरुषस्यास्ति स्वरूपं यत्र संसृतिः
स्वतो नास्तीत्यपेक्षायां पुरुषस्याहयस्य यत् २ यादृशं रूपमेत

सत्त्वोत्तमस्य मते तथा साक्षादेव पुनस्तस्य निर्देशः क्रियते भुना
 प्रसिद्धा विद्य के देहे वर्तमानोपि पुरुषः परो देहाद्यसंस्थो सं
 सारी वस्तुतः स्वतः यस्मादयमुपद्रष्टा समस्त व्याप्तः परः य
 श्चार्तिग्यजमानेषु व्याप्तः स्वकर्मणि ५ अद्यात्तस्तदस्यो
 न्यो यस्तु विद्याविशारदः ईक्षिता गुण दोषाणां सतिगादेश्वकर्म
 णः ६ तथा देहेन्द्रियादीनां व्यापारेषु विलक्षणः स्वयमव्याप्त
 स्तेषां व्यापारणो समीपगः ७ इष्टेवनतकर्ता सौसादित्वेना
 स्त्वविक्रियः दृष्टारोवात्पवस्तुना देहवत्त्वमेनोपि यः ८ तेषा
 माभ्यन्तरो दृष्टोपद्रष्टा प्रत्यगोक्तिगः प्रयवधानरूपस्योपशब्दा
 यस्तु विद्वने प्रत्यगात्मा ह्येपर्यवसानादिति वार्यतः देहेन्द्रि
 यादिवेष्टा स्वयमव्याप्तोपि सन् ९ प्रवृत्त इव संनिध्यादन्त
 र्मेतावभासते यदा देहेन्द्रियादीनां प्रवृत्ताग्निजकर्मसु १० नवा
 रयतियः साक्षी सोऽनुमेते सुदीरितः संजातस्य शरीरादेश्विराभा
 सान्वितस्य यः ११ स्वसत्तास्फूर्तिदानेन पोषको धारकस्तथा स
 भर्ता निर्विकारोपि सर्वापि ह्यतभावतः १२ स्वचैतन्येन सर्वात्मा
 प्रत्ययांस्त्रिगुणात्मकान् भासयत्युपलब्धोक्तो मोक्तानैवेति वि
 क्रिया १३ सर्वात्मत्वात्स्वेतव्रत्तात्महानी शोभहेम्बरः देहादिधि
 षणोक्तानां कल्पितानां विद्यया १४ आत्मत्वेन गृहीतानां प्रकृ
 ष्ठात्मांतरांतरः उक्तैर्विशेषणैर्मुक्तः परमात्मेति शब्दितः १५
 स एव पुरुषः साक्षादसंसारी स्वरूपतः क्षेत्रज्ञो नित्यमुक्तोपि
 श्रोत्रासंसारितो गतः १६ वस्तुतो मत्सहोपासो क्षेत्रज्ञः पुरुषो
 तमः स एवात्मा परब्रह्म देहेस्मि पुरुषः कृतः १७ परमात्मा
 ह्ययानंदो मायोपाधिविवर्जितः प्रत्यगात्मतया प्रोक्तः साक्षी
 सर्वांतरः परः १८ देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभ्यो यस्तु विवेचितः क्षेत्र
 ज्ञः पुरुषः साक्षी सोऽहं यानंदलक्षणः १९ प्रत्यगात्मा ह्ययानंद
 दः प्रत्यगुपाह्वयात्मकः नान्यो विद्यते भेदो विनोपाधी मनाग
 पि २० उपाधोर्विनिवृत्तिस्तु ब्रह्मात्मैकाधिप्यभावेन ऐक्यधी
 हेतरेवात्र ब्रह्मया हरिणोरितः २१ ॥ २२ ॥

श्री.
गी. टी.
३.

नीलकंठी टीका १२

सचयोयस्यभावयेतिद्वेत्रज्ञतत्त्वभावौव्याख्येयत्वेनप्रतिज्ञातो
तत्रद्वेत्रज्ञः प्रागेवदर्शितः तस्येदानीं प्रभावमाह उपदष्टेति त
त्र सर्वे गुणसंगोजन्मकारणमित्युक्ते तत्र संगश्चतुर्विधः पुरुषा
पलापेन गुणमात्रप्राधान्येन वा तमेतभीयगुणप्राधान्येन वा गु
णानां समप्राधान्येन वा अप्राधान्येन वेति तत्राद्येदेहैदियमन
यादिरूपेण गुणसंचातमेव आत्मत्वेन पश्यन् भोक्ता भवति यथा
चावीकादिः द्वितीये गुणानां प्राधान्यादात्मनि बाह्यवक्तृत्वाद्य
भिमानेन कर्मफलानां भर्ता संवेता भवति यथा तार्किकादिः तृ
तीये गुणानां समप्राधान्येन गुणगतमपि भोक्तृत्वमसंगोपात्म
निवसे भज्ज्ञातको कवदन्तु मन्यते यथा सोम्यः वतर्धसर्वथा
पि गुणधर्माणामात्मनिसंक्रमसपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वे
न गुणप्रचारदर्शी उपदष्टा भवति यथा स्माकं साक्षी एतेषु व
तर्धपि गुणसंगीष्टपदष्टोत्तमः अनुमेतामभ्यसः भर्ता अभ्य
सः भोक्ता अभ्यमाभ्यसः सपदगुणान्वशीकृत्य पराक्रीडति त
दामहेश्चरत्सुच्यते यः सर्गस्थित्येतकर्ता प्रभुर्जगदेतयीमीस ए
व गुणानपहाय स्थितः परमात्मेति वा सुक्तो भवति यद्यप्युपदष्टा
पि गुणानपहाय तत्साक्षित्वेन स्थितो भवति तथापि तस्यैव संचा
तोपहितस्य संचातोत्तरप्रचारदर्शित्वाभावादयं सकलसंचात
प्रचारदर्शीति सर्वोक्तृत्वात्परमोयमात्मा तमेतदेव द्यति उक्त
मः पुरुषस्तम्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य वि
भर्त्ययय ईश्वर इति पतावपि गुणसंगिनो एवमेक एव देहे स्मि
न्विद्यमानः परो गुणातीतः स्वात्मनि गुणाव्यविलाप्य स्थितो रं
डेकर स आत्मा गुणसंगेन षड्विधो भवति अपमेवास्पप्रभावः
तत्र अनुमेतर्भर्ता भोक्तृभिस्त्रिभिरूपैर्येव ध्याते उपदष्टमहे
श्चर परमात्सरूपैस्तनित्यसक्त एक एवेति ज्ञेयं सप्रभावाया
प्यनुसंधेयो विस्तरभयात्तत्र प्रदर्शितः १२ ॥

+ यदास्यप्रकृतिपरतंत्रतानभवेत्तदास्वरूपं प्राप्नोतीत्याह॥

आनंदीटीका १३

+ अस्मिन्नेवदेहे परः प्रकृतेः पृथग्भूतः पुरुषः उपद्रष्टा सादि
वत्प्रकृतिगुणैस्त्रिभिः अनुमत्तान्नर्यामितयानुमत्ता च जग
नांप्रेरयितापि भर्ताधारयितापोषयिता च भोक्ता तत्र तर्कमा
नुभवन् महाव्यापकः ईश्वरः प्रहृष्टिनिहृष्टिषु समर्थः पर
मात्मेति चाप्युक्तः बंधनान्मुक्तः परमात्मेव योगिभिः प्रोक्तः
अथ चास्मिन्नेह पुरुषः परः परमेश्वरः उपद्रष्टा देवज्ञकृता
नां कर्मणामुपद्रष्टानुमत्ता तत्कर्मफलप्रापक इत्यादिसुगमो
यः ॥

रामकंदी टीका १४

+ यतः परतत्त्वस्य देहे स्मिन्नानां पुरुषसंबं
धिनिष्ठिथास्थितिरित्याह॥

+ महेश्वरः सर्वपुरुषेष्वर्थापेक्षया महानत्कृष्ट ईश्वरः प्रभुः
परब्रह्मशाहाः परपर्यायः स्वमायोद्भाविनः पुरुषव्यपेक्षया देहे
स्मिन् उपद्रष्टा भर्ता अनुमत्ता भोक्ता चेति व्यवस्थितो यतः प्रकृत्या
दिमहदहंकारात्मना दृश्यत्वेनोपस्थापितमर्थं पुरुषः पश्य
तीत्युपद्रष्टा सावितृच्यते तथा दृश्यमेव शरीराद्यहन्तया परा
मृशान्भर्ता कार्यकारणस्याहन्तया धारकः स एव व्यपदिश्यते त
था प्रकृत्या मतं तानं वेद्यत्वेन प्रतिपन्नं सत्त्वादिविषयभूतं वस्तु
पृष्टतः पुरुषो मन्यत इत्यनुमत्ता स उच्यते ततश्च तस्यैव भोक्
तृत्वव्यपदेशः इत्थं सांख्यप्रक्रियया पुरुषस्पर्शरीत्वविषयि
त्वारोपो य उच्यते तत्र विवेकाभावः कारणं स च मायानिवं
धनः यदा तद्विद्योदयविवेकजज्ञानाविर्भावस्तदा सा वैवपु
रुषः परमात्मेत्यभिधीयते प्रवेधतो यथोक्ता ह्यविदेकस्य
भावब्रह्मसत्त्वरूपतया च्यते ॥

११ ॥

लासिकी टीका १५ ॥

ननु प्रकृतितादात्म्यमापन्नस्य पुरुषस्य दोषज्ञसंज्ञास्तु वस्तुतस्तु त
स्यैव भोक्तृत्वं सदादियोनिजमव तर्हिततो वातिरेका उपपत्तेरनिर्मातृ
प्रसक्तिरित्याशंकाह ॥

१३ श्री.
जी. टी.

कृ.

१३९

अस्मिन्प्रकृतिकार्यदेहेवर्तमानोपिपुरुषः उपद्रष्टा इन्द्रियद्वारा उप
लब्धायन्तःकरणद्वारानुमन्नाविस्तृष्टा प्राणद्वारं भर्ता देहादेर्ध
रकः बुद्धिद्वारा सुखदः स्वादेर्भोक्ता पवमीदृशः सत्रपियरो दे
हादेर्भिन्नपवोक्तः यतो मद्देश्वरः स्वातंत्र्यमपरित्यज्य न्यरमात्मा य
रमो ह्येति निरवधिरात्मा यमेव यथा लोकि केचनः सेष्ठयाव
यमस्य पगच्छन् स्वातंत्र्येणैव मोचयन्ति तद्वत् अतो नानिर्मोक्षप्र
सक्तिः

पंचोलेटीका

इदानीं प्रकृत्यविवेकादेव पुरुषस्य संसारः न तस्वरूपेणोत्पत्त्या
येन तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्नेह प्रयत्नात्परः पुरुषः देह
द्वियद्यापाराणां साक्षी उपद्रष्टा देहेन्द्रियारीति स्वयापारेषु वर्तमाना
निन निवारयति स्वयं प्रवर्तमानेपि प्रवृत्तश्च दृश्यते तेन अनुमंता
देहादीनामात्माधीना स्थितिर्नेन भर्ता प्रेतः करणप्रविष्टः सुखदः
स्वाद्यनुभवति अतो भोक्ता सर्वात्मनात् मद्देश्वरः सर्वान्यामी आ।
त्मा परमात्मोक्तः २१

रागावीरसमिद्धोधिनी

तदेवं पुरुषस्य प्रकृतौ स्वात्मत्वाभिमानात् संसारो न स्वरूपत इत्यभि
प्रायेण तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टेति अस्मिन्नि देहे प्राकृते जीवस्व
रूपेण वर्तमानोपि पुरुषः प्रकृतिप्रणैर्न संस्पृश्यते तत्र देहः यतः
स उपद्रष्टा उपसमीपे स्थितत्वाद् दृष्टा सर्वव्यापारसाक्षीत्यर्थः त
द्यथा सृष्टिग्यजमानानां यत्त कर्म व्यापृतानां सविधस्योन्यः कर्म
रूपा लो निर्व्यापारस्तद्वेषाणामीक्षिता एवं कार्यकारणव्यापाराणां
समीपस्यः स्वयमव्यापारस्तद्विलक्षणः पुरुषो दृष्टान्तकर्ता तथा
नुमंतानुमोदितेव सन्निधिमात्रेणानुग्राहकस्तथा भर्ता देहेन्द्रिय
मनोबुद्धीनां चेतन्याभासविशिष्टानां स्वसत्तया स्फुरणो न च घोष
यितेत्यर्थः भोक्ता पालक इति च मद्देश्वरः सर्वात्मकत्वात् स्वतंत्रत्वा

अपरमात्मांतर्यामीत्यादिभिः शब्दैरात्माकथितत्वं प्रकृतिपुरुष
विवेकज्ञानिनं स्तौति यत्प्रवर्ति २२॥

मधुभाष्य

उपद्रष्टेति अनुमंता अन्वयविशेषतो निरूपकः पुरुषः सख
उः खानामिति जीवउक्तः पुरुषं प्रकृतिमिति जीवेश्वरो सदैवो
व्यते अन्यत्र महातात्पर्यविरोधः उक्तर्षेदिमदातात्पर्यं तथा
दिसौकरायणश्रुतिः अवाच्योक्तर्षमदत्वात्सर्ववाच्यं सर्व
न्यायानां च मदत्वात्तत्पर्यं विलोचनं तस्य तच्चापि सस्येव न
चान्नशंका अतो विरुद्धं त्वयदत्र मानं तदक्षजादावयवापि
युक्तिः न तत्प्रमाणकवयो वदंति न चापि युक्तिनमतिर्दिष्ट
इति अतो युक्तिभिरप्येतदापलायोनपुक्तः अतो यथापु
त्ताः विद्यमानत्वादिकल्पयति साप्याभासरूपेति सदैवमा
दात्पर्यं वेदैरुच्यत इति सिध्यति अवांतरचतात्पर्यतश्चास्ति
उक्तं वतं चैव अवांतरचतत्पर्यं च सत्वे मददाप्येकत्वात्तु
यो रनंत इति प्रणामत्वाय भिधानां च युक्तं च पुरुषमतिक
ल्पितपुत्तादेराभासत्वं असानसंभवात् न तत्स्वतः प्रमाण
स्य वेदस्य भासत्वं अदर्शने च संभवत्येव पुंसां बहूनामप्य
ज्ञानात् तस्य सदधीतश्रुत्यादौ विपर्ययोपि स्यादिति न वाच्यं
यत्तस्मै वाद नैतद्विरुद्धावाचो नैतद्विरुद्धा युक्त इति प्रजा
यतिरुवाचेति तद्विरुद्धं च जीवस्य सात्पर्यं आभासपदेति वा
क्तं जनमेजय उवाच बहवः पुरुषा ब्रह्मतादोपवत् को स
वपुरुषः श्रेष्ठस्तं भवान् वक्तुमर्हति वैशंपायन उवाच ॥
नैतद्विरुद्धंति पुरुषमेकं ऊरुऊलोहं बहूनां पुरुषाणां च
यथैकायानि निरुच्यते तथा तं पुरुषविश्वमाख्यास्यामि

139
पुण्यधिकमिति मोक्षार्थमे न चैतत्सर्वस्वमेन्द्रियजालवत्तु वै
धर्मा न स्वमादिवदिति भगवद्वचनं न च स्वमादिवदेकजीव
कल्पितत्वे मानं यप्रपामः विपर्ययं च मातृकाद्वितीये उक्तं वा
यास्यशाखायां स्वमोदवाग्रयं च वलत्वात् न च स्वमो नदिविच्छे
दयतद्वितीति नायं दोषः नदीश्वरस्य जीवैकमुच्यते जीवस्य
दीश्वरस्यैकं स्रोतदपिन निरुपाधिकं प्रतो न प्रतिविबत्तविरो
धेकं तथा च मायुच्छेदश्रुतिः ऐकं वाति प्रातिविब्येन विसो जी
वस्येतद्वृषयो वदंति इति प्रदं प्रदोपासने च फलाधिकमाप्ति
वेष्यश्रुतिसिद्धं अहं प्रदोपासकस्तस्य सास्यमभ्याशोदवा
श्रुते नात्र शंकेति तदीयो ह मिति ज्ञानमदं प्रदं इतीति इति
वामने तद्वृषत्वात्तसोस्तीति भृत्यैरेव न तु स्वत इति च प्राति
विब्येन सोस्मि भृत्यश्चेति भावना तथा प्रायास्यशाखायां
मृत्युश्चादं प्रातिविब्येन सोस्मीत्येवं सुपास्यः परमः पुमान्
इति प्रातिविब्यं च तत्साम्यमेव सांख्येन वेदोक्तं भगवत्स्वयं
ज्ञानेन कर्मिणामपि श्रुतात्तात्वाध्यावा दृष्टिः आवकाणां
च तात्वाध्यावा सांख्यानां च ध्यावा तथा च गौपवनश्रुतिः
कर्मकृत्वापि तच्छ्रुतात्तात्वाध्यावानुपपत्ति आवकापित
यात्तात्वाध्यावाज्ञान्यपि पश्यति अन्यथा तस्य दृष्टिर्द्विकथं
विज्ञोपजायत इति अन्य इत्यशक्तानामप्युपायदर्शनम्
पुनश्च प्रकृतिपुरुषश्चरस्वरूपसाम्यायर्ममुतमाह २२ ॥

भाषा अनुवाद टीका

उक्त रीतिसे प्रकृति जो माया तिसके अविवेक वशते जीवको अ
हं कर्ता अहं भोक्ता इत्यादि कल्पित मात्र संसार है पर विचारस्व
रूप से तो इस जीवको संसार नहीं है इसी आशापर अब पुरुष
का स्वरूप कहते हैं कि इस प्रकृति का कार्यरूप जो शरीर ति
स में वर्तमान होके भी जीव प्रकृति से भिन्न कहे प्रकृति के
गुणों से युक्त नहीं उनसे अलग है क्योंकि ईश्वर अंश जीव उप
द्रष्टा अर्थात् भिन्नरूपसे समीपमें रह कर देखनेवाला साक्षी
मात्र है और अनुमत्ता अर्थात् समीप सम्बन्धसे अनुग्राहक ।
कहे अनु मोदन कर्ता माननेवाला है सोई श्रुति कहती है कि
एक स्वयं प्रकाशरूप जो परमात्मा सो भूत मात्रमें निगूढ भा
वसे स्थित है और सर्वव्यापी तावत् प्राणी का अन्तर्धामी है औ
र सकल कर्म का नियन्ता औ भूतमात्रका अधिष्ठानरूप और
द्रष्टा औ समस्त भूतोंका चैतन्यकारी औ अद्वितीय तथा गुणों
से अतीत कहे अलग है और यह पुरुष ईश्वर सम्बन्ध रूपसे
भर्ता कहे पोषणकारी प्रतिपालक है और महेश्वर कहे ब्रह्मा
दिकों का भी अधिपति अर्थात् स्वामी है सोई श्रुति है कि यह
पुरुष सबका ईश्वर और सर्व भूतका अधिपति तथा भूतमा
त्र का प्रतिपालक है २२ ॥

दोहा

उपद्रष्टा अनुमंता हे भर्ता भोक्त महेश यदपरमात्मदि
कदा पुरुष देहपर वेश २२ ॥

250

7

यपवेवेति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह सर्व
थावर्तमानोऽपि न समूयो भिजायते २३

शांकरभाष्य टीका ।

यपवमिति यपवे यथोक्तप्रकारेण वेति पुरुषं साक्षादात्मभा
वेनायमहमिति प्रकृतिञ्च यथोक्तामविद्यालक्षणं गुणैः स्व
विकारैः सह निवर्तितामभावमायादितो विद्यया सर्वथा सर्व
प्रकारेण वर्तमानोऽपि समूयः पुनः पतितैः स्मिन् विद्वच्छरीरे
देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः अ
पिशब्दात् किमु वक्तव्यं सहजस्थानजायतइत्याभिप्रायः ननु
यद्यपि ज्ञानोत्पन्नान्तरं पुनर्जन्माभावउक्तस्तथापि प्राक् ज्ञा
नोत्पत्तेः कृतानो कर्मणां सत्तरकालभाविनाञ्च यानि वातिका
ज्ञान्यनेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्तइति सु
स्त्रीणि जन्मानि कृतविप्रनाशो हि न युक्तइति यथा फले प्रह
तानामारब्धजन्मनो कर्मणां न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते
तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्धारभेरन् सह
तानि वा सर्वान्येकं जन्मारभेरन् अन्यथा कृतविनाशो सति स
र्वज्ञानाश्वासप्रसङ्गः शास्त्रार्थकञ्च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं
न समूयो भिजायतइति न लीयन्ते वास्य कर्माणि ब्रह्मवेद व
त्ते व भवति तस्य तावदेव चिरमिषीकाटणावत् सर्वकर्माणि
प्रहयन्ते इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः कोविदुषः सर्वकर्मादाहः इहा
पि चोक्तोऽयथैषोसीत्यादिना सर्वकर्मादाहोवसति चोपपत्तेश्च
विद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि फलारम्भकानि
जन्मान्तराद्भारमारभन्ते इहापि च साहेकाराभिसन्धीनि कर्मा
णि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तं बीजा
न्यामुपदद्यानि न रोहन्ति यथा पुनः ज्ञानदग्धे स्तथा त्रैकशै
नीत्मा सम्पद्यते पुनरिति अस्त तावत् ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालक
ृतानो कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभाविनात् न विद्व जन्मानि

श्री.
गी. टी.
३.

ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां ज्ञानेन दाहो न तृतीतानामनेक जन्मान्
रक्तानां दाहोयुक्तः न सर्वकर्मणोतिविशेषणान् ज्ञानोत्तरका
लभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न संकोचत्वे कारणानुपप
त्तेः यत्तत्तं यथा वर्तमानशरीरजन्मारम्भकाणि कर्मणि न ही
यन्तेफलदानाय प्रवृत्ताये व सम्यपि दाहे तथा अनारब्धफला
नामपि कर्मणो दाहो न युक्तइति तदसत् कथ्यतेषां मुक्तेषुव
त् प्रवृत्तफलत्वात् यथासर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्तश्चुर्ध्वोल
क्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्तते
एवं शरीरारम्भकं कर्मशरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्ते पामंस्का
रवेगक्षयात् सर्ववहर्जतएव यथा सपवेषुः प्रवृत्तिनिमित्ता
नारब्धवेगस्तमुकोपनुषि प्रयुक्तोपसंह्रियते तथानारब्ध
फलानि कर्मणि स्वाश्रयस्थाने व ज्ञानेन निर्वाणीकियन्तइ
ति पतितेस्मिन् विद्वच्छरीरे न समूयोभिजायतइति युक्तमेवो
क्तमिति सिद्धं २३ ॥

ज्ञानेदगिरिकृतटीका २

यथोक्तेन प्रकारेण जीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः
साक्षादपरोक्षत्वेवेतियावत् यथोक्तमनाद्यनिर्वाच्यासर्वान
र्थोपाधिभूतामित्यर्थः विद्यया प्रागुक्तैकत्वगोचरया प्रकृति
मविद्या रूपो सकार्यामभावमापादितो योवेतीति सम्बन्धः
सर्वप्रकारेण विहितेन निषेधेन चेत्यर्थः पुनर्नकारोऽन्वया
र्थः निपातसूचितं न्यायमाह प्रपीति नसमूयोभिजायतइत्युक्त
माक्षिपति नत्विति ज्ञानोत्पत्त्यमन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात् पु
नर्देहारम्भस्यपेत्य नाहेयः सादित्याशंकाह यद्यपीति तथापि
सुखीणि जन्मानीतिसम्बन्धः वर्तमाने देहे ज्ञानात् सर्वोत्तर
कालीनानां कर्मणां फलमदत्ता नाशयोगाज्जन्मद्वयमावश्य
कमतीतानेकदेहेषुपि कृतकर्मणां नाभुक्ते हीयते कर्मणि
स्यतेः प्रदत्ता फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह प्रागिति
फलदानमिनापि कर्मणां दोषमाह कृतेति नयुक्तइति क

ना फलमदत्ता कर्मनाशोनेति शेषः विमतानि कर्माणि
 फलमदत्ता नसीयन्ते वैदिककर्मन्वादारथकर्म वदिति म
 ताह यथेति नाशो न ज्ञानादिति शेषः नन्वनारथकर्मणां
 ज्ञानान्नाशो युक्तोऽप्रवृत्तफलवत्ताया रथकर्मणान् प्रवृत्त
 फलवत्त्वेन बलवत्तात् ज्ञानात् तन्निवृत्तिर्न स्यात् न चेति अ
 ज्ञानोऽप्येतेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रवृत्ताप्रवृत्तफलव
 मनुपयुक्तमिति भावः कर्मणां फलमदत्ता नाशभावे फलि
 तमाह तस्मादिति ननु कर्मणां वृद्धत्वात् फलेषु जन्मसु
 कुतस्त्वित्त्वारम्भकर्मणां त्रिःप्रकारत्वादिति चेन्नानारथत्वेनै
 कप्रकारत्वसम्भवात् तत्राह संहतानीति नास्ति ज्ञानस्यैका
 निकफलत्वमिति शेषः उक्तकर्मणां जन्मनारम्भकत्वे प्रागुक्ते
 दोषमनुभाष्य तस्यातिप्रसन्नकत्वमाह अत्यथेति सर्वत्रेत्याह
 थकर्मस्यपीति यावत् फलजनकत्वानिश्चयोऽनाशवासः कर्म
 णां जन्मनारम्भकत्वे कर्मकाण्डात्पक्षे दोषान्तरमाह शास्त्रेति
 अनारथकर्मणां सत्यपि ज्ञाने जन्मान्नारम्भकत्वप्रौढे फलि
 तमाह इत्यत इति शुभ्यवष्टम्भेन परिहरति नेत्यादिना ज्ञानाद
 नारथकर्मदाहे भगवतोऽपि सम्मतिमाह इहापीति ज्ञानाधीन
 सर्वकर्मदाहे सर्वधर्मात् परित्यजेति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणी
 भवतीत्याह वक्ष्यति चेति ज्ञानादनारथाशेषकर्मक्षयेऽप्युक्तिर
 पि वक्तुं शक्येत्याह उपपत्तेश्चेति तामेव विवृणोति अविद्येति
 अज्ञस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाद्यक्लेशात्मकानि स
 र्वानयवीजानि तानि निमित्तौकृत्य याति धर्माधर्मकर्मणां
 तानि जन्मान्नारम्भकानि याति विद्वदो विद्यादग्ने शवीज
 स्य प्रतीतिमात्रशरीराणि कर्माणि न तानि शरीरारम्भकाणि
 दग्धपटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः प्रतीतिमात्रदेहा
 ना कर्माभासानां न फलारम्भकत्वेऽस्मिन्नर्थे भगवतोऽपि
 सम्मतिमाह इहापीति तच्च ज्ञानादहं प्रातीतिकत्वे ज्ञानो क
 र्मद्वारा देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाणापीति वीजा

श्री.
गी.टी.
३.

नीति ज्ञानानन्तरभाविकर्मणो ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति अस्मि
ति विरोधिग्रस्तानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह ज्ञानेति अस्मिन्
जन्मनि जन्मान्तरेवा ज्ञानात् सर्वभाविकर्मणो न ततोदाहोवि
रोधिने विनाप्रवृत्तेरित्याह नत्विति शुतिसृतिविरोधान्नैवमि
ति परिहरति नेत्यादिना सर्वशब्दश्रुतेः संकोचं शङ्कते ज्ञा
नेति प्रकरणादिसंकोचकाभावान्नैवमित्याह नेति आक्षेपद
शायामुक्तमनुमानमनुवदति यत्त्विति आभासत्वादितमसाध
कमिति हषयति तदसदिति व्याख्यादिमत्वे कथमाभासत्वमि
ति पृच्छति कथमिति प्रवृत्तफलत्वोपाधिनाहेतोर्वाग्निभङ्गा
दाभासत्वधीरित्याह तेषामिति तदेव प्रपञ्चयति यथेत्यादि
ना यनुषः सकाशादिशुशुक्तोवलवत् प्रतिबन्धकाभावे म
थे न पतति तथा प्रवलप्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलानो
कर्मणोभोगादृते न लये न च तत्त्वज्ञानं तादृक् प्रतिबन्धकं
उत्पत्तावेव सर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रति बन्धशक्तितादिमर्थः
यत्र ज्ञानेनादाह्यत्वे तत्र प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेपि यत्राप्रवृत्त
फलत्वे तत्र ज्ञानदाह्यत्वमिति नयतिरेकसिद्धिरित्याशङ्काह
स एवेति प्रवृत्तौ निमित्तभूतोनारथ्योवेगोऽनेनेतिविग्रहः सा
प्रयस्यानि साभासान्तःकरणनिष्ठानीति यावत् विमतानि तत्त्व
धीनिमित्तनिवृत्तानि तत्कृतकारणानिहृतत्वाद्जन्मसर्पीदिव
दिति यतिरेकसिद्धिरितिभावः विदुषो वर्तमानदेहपाते देहा
न्तरे हेत्वभावाज्जन्मधीरेकान्तिकफलेत्यपसेहरति यतितरति २३

स्वामिहृतटीका ३

एवंप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनंस्तौति यएवमिति एवमुप
द्रष्टादिरूपेणपुरुषोवेतिप्रकृतिचगणैःसखडःखादिप
रिणामैःसाहितोपोवेति सपुरुषःसर्वथाविधिमितिलेखेह
वर्तमानोपिपुनर्नाभिजायतेसुखतएवेत्यर्थः

२३ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

गुणोर्विकावेः २३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यएवमिति एवमुक्तस्वभावपुरुषमुक्तस्वभावोवप्रकृतिं
वक्ष्यमाणस्वभावमुक्तसत्त्वादिभिर्गुणैः सह यो वेति यथाव
द्विवेकेन जानाति स सर्वथा देवमनुष्यादि देहेषु तिमात्रलि
ङ्गप्रकारवर्तमानोऽपि भूयो न जायते प्रकृत्या न संवर्ध्नाति अथ
रिद्धिन्नलक्षणमपहतपाप्मानमात्मानं तदेहावसानसमये
प्राप्नोतीत्यर्थः २३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

सप्तमं २३ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

पवं प्रकृति पुरुषज्ञानिनं स्तोति य एवमिति एवमुपद्र
ष्टुत्वादिरूपेण यः पुरुषं वेति तथा गुणैः सह स्रष्टुः त्वा
दिपरिणामसहितं प्रकृतिं वेति स पुरुषो विधिमतिलो
क्यवर्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत इत्यर्थः १३॥

[illegible]

वनमाली टीका द

श्री.
गी. टी.
३

१५३

प्रकृतिपुरुषे वैवोत्पाद्युक्ते बुभुक्षातिशयोक्त्यादनायतज्ञानफल
माह यपवमिति यः पुनपुरुषे सर्वनियन्तरे विष्टो दयादिकर्ता
रमचिन्मशक्तिपुरुषपरमात्माने स्वस्वामिने वेति अपरोक्षी
करोति जीवंच पुरुषज्ञानानंदवनस्वभावनिमित्तं प्रकृ
तितोत्पत्तविलक्षणं ज्ञानानंदकारत्वादिने स्वरसदृशं वेति
सुखदः स्वादिधर्मैः सह वर्तमानो प्रकृतिचपुरुषद्वयविल
क्षणतये स्वरनियम्यतया हेयतया च वेति स सर्वथा प्रारब्ध
कर्मवशाद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते एत
च्छरीरे पतिते पुनर्देहग्रहणं न करोति भगवत्साक्षात्कारेणा
विद्ययानुष्ठानेन संसारा संभवात् तदधिगमउत्तरस्वीचयोर
शेषविनाशोत्पदेशादिति सूत्रात् अपिशब्दाद्विधिमन
तिक्रम्य वर्तमानः स्वहृत्स्थो भूयो न जायत इति किं सुवक्तव्य
मितिलब्धम् २३ ॥

ऊसमैवैजयनी टीका ५

प्रकृतिपुरुषज्ञानेन किं फलेत्यादिन्यपेक्षायामाह यपवमि
ति एवमुक्तप्रकारेण यः पुरुषे प्रकृतिस्वमपितद्विलक्षणस
भावे वेति च पुनरुक्तिस्वभावां प्रकृतिमायां वेति याथात्म्यसू
पविवेकेनोभयमेव जानाति स प्रकृतिपुरुषयाथात्म्यवित्य
रुषः सर्वथा वर्तमानोऽपि व्यवहारसंपर्केण स्वरनरादिदेहेषु
तोऽपि भूयः पुनरपि नाभिजायते ते पुनर्जन्म प्राप्नोति किंचिदे
होते विमुच्यते इत्यर्थः २३ ॥

+ तदेवं स च यो यत्प्रभावश्चेति व्याख्यातं इदानीं य
ज्ञात्वा न्यतमं कृतं इत्युक्तमुप

मधुसूदनी टीका ५

संहरति ॥ + यपवमुक्तेन प्रकारेण वेति पुरुषस्य महमसीति साक्षात्
करोति प्रकृतिचाविद्यां गुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूता
मात्मविद्यया बाधितां वेति निवृत्ते समप्रज्ञानतत्कार्ये इति स
सर्वथा प्रारब्धकर्मवशादिद्वय विधिमतिक्रम्य वर्तमा
नोऽपि भूयो न जायते पतितेऽस्मिन् विह्वलशरीरे पुनर्देहग्रहणं
न करोति अविद्यायां विद्ययानाशित्वा यो न तत्कार्या संभवस्य

वक्तृपोक्तत्वात् तदधिगमउत्तरस्वीययोरस्येवविनाशोत्तमप
देशादिति न्यायात् अपिशब्दात्विधिमनतिक्रम्यवर्तमानः स
हजस्योभूयो न जायत इति किमुक्तव्यमित्यभिप्रायः

२३ ॥

सदानंदी टीका ११

यथोक्तप्रत्यगात्मैकावेनियस्तत्त्ववन्दरिः उभयसंहरतीरांनीभ
गवाभूतभावनः १ यथोक्तेन प्रकारेण यो मुमुक्षु रुदारधीः
पुरुषे प्रत्यागात्माने वेत्ति साक्षात् करोत्यजे २ मिथ्याभूतामविद्या
त्वावाधितोस्रगणैः सह प्रकृतिं वेत्त्यसंदेहो विधत्ता विलंबे
नः ३ विनिवृत्ते समाप्तान्तकार्ये चेशेषतः सप्रारब्धवशात्ता
नीवर्तमानोपि सर्वथा ४ शास्त्रीये लौकिके वापि कर्मण पुंलं च
वाविधिं लोकवन्नेव संसारं देहांते याति विद्वद्गुः ५ पतितेस्मि
न्मारीरे सौ पुनर्देहं कदाचन न गच्छति विनष्टाया मविद्याया
मशेषतः ६ सवृत्तिस्मिन् महात्मायः सदाचारः स्वधर्मवान् न भू
यो जायते सोऽत्र किमुवाच्यमिति स्फुटे ७ अविद्याकामकर्मादिबी
जं सकल संसृतेः तत्त्वज्ञानाग्निना दग्धं पुनर्नीरोहती हतत् ८
वीजान्मृत्युपदग्नानि नारोहति यथा पुनः ज्ञानदग्धे स्रष्टा क्ले
शैर्नात्मा संपद्यते पुनः दीयते वास्पकमीणीमेवैकान्यापि नि
श्चितं विस्तरस्त्वनसंयेयोभाषेत उपरम्यते ११ २३ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं यथोक्तलक्षणतत्त्वज्ञाने फलमाह यथैवमिति श्रुतैः सवि
कारैः सर्वथा विहितेन निषिद्धेन वा कर्मणा वर्तमानोपि न समू
यो भिजायते पुनर्जन्म न लभते मुक्तो भवतीत्यर्थः २३ ॥

आनंदी टीका १३

यो विद्यानेन विनष्ट इति निरोधात्वेन संयमेनात्मनि देहे सुयमे
दात्मनात्मानं पश्यति नूतिजयपुत्रात्तादात्म्यं जयति अनेता
स्तेन योगेन प्रकृतिपुरुषविभेदेन अयरेच कर्मयोगेन न
त्ताविलपुत्रात्तात्मानं कर्मसमुच्चयपुत्रा एवैव तज्ज्ञाना

+ एतद्विचारस्य फलमाह ॥

१३ श्री.
गी. टी.

विद्यारिणो वैवर्णीनां दर्शनोपायमुक्त्वा तदनधिपतिरिति
स्वीकृतं दीक्षितं ॥ ५ ॥ एवं प्रकृतेः पारतंत्र्येण पुरुषं
संसारणीयं एवमाभावेन परमात्मरूपमेव यो वेति प्र.
कृतिं च गुणैः सहैति प्रकृतिः सत्त्वदायैते गुणान् पुरुषसं
वदाइति च योजयति सप्रकृतिपुरुषतत्त्वज्ञः सर्वथा सि
द्धेर्देवर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते ॥

१५५

एवं प्रकृतिपुरुषेभ्यो विवे
कलक्षणज्ञानस्य फल
माह—

रामकंठी टीका १५ ॥

यो योगेव मुक्तप्रकारेण पुरुषेनानाक्षेत्रज्ञतया वस्थितं प्र
कृतिं च गुणैः सत्त्वाद्यात्मकविषयभावेनावस्थितैः सहैवे
ति सतत्त्वत्रयपरमार्थवेदित्वा तस्यैवापि प्रकारेण तन्महर्णा
प्रमथर्मात्मकेन वर्तमानस्तदमुष्मात्तयातिष्ठन्नपि भू
यः पुनर्नाभिजायते न संसारी भवति यथोक्तज्ञानाग्निना
संसारप्रसवे हेतुना बीजस्थानीयानां कर्मणां दाहात् य
थोक्तं बीजान्मग्न्युपदग्यानि न रोहंतियथा पुनः ज्ञान
दग्ने स्तथा ह्येतेषां नात्मा संपद्यते पुनः । स्पष्टार्थः ॥

॥ १५ ॥

+ एवं प्रकृतिपुरुषविवेकलक्षणं तासि की
संज्ञानस्य फलमाह ॥

रामकंठी टीका १५

+ या योगी एव मुक्तविधया पुरुषं गुणसंयुक्तां प्रकृतिं च वि
वेकेन वेति उपलभ्यते सर्वथा विधिमुलं च्यापि वर्तमानः
स योगी योगतारतम्येन पुनर्नाभिजायते देहसमन्व
न प्राप्नोति मुच्यते इत्यर्थः किं पुनर्वक्तव्यं स्वहृत्तस्याभूयो
न जायते इत्याशयः ॥

पंचोली टीका

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं ज्ञेयमिति यएवमिति यएवे
प्रकारेण पुरुषसाक्षादहमिति वेत्ति चान्यत्तु गणैः स्ववि-
कारैः सह प्रकृतिमविद्यालक्षणं बाधितं वेत्ति स सर्व-
था सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि भूयः पुनरपि अस्मिन् श-
रीरेनाभिजायते २३ ॥

राणीवीरसमिद्धोधिनी

यएवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण पुरुषं यथोक्तलक्षणं प्रकृतिं चोक्त-
स्वरूपां गणैः स्वविकारैः सह वेत्ति पुरुषपवादमस्मीति प्रकृति-
रविद्येदृशस्य मेन विद्यते इति च जानाति स सर्वथा सर्वप्रकारेण
विधिमतिक्रम्येह वर्तमानोऽपि भूयो न जायते अपि प्राज्ञाद्विधि-
मनतिक्रम्य वर्तमानः स्वधर्मस्य पुनर्नोत्पद्यते इति किमु वक्त-
व्यं तस्मात्प्रकृतिपुरुषविवेकवान्भूत्वा स्वधर्मस्योपुष्ट्यै न
हिते विदुषः पापात्मना पुण्यात्मना वा कर्मणां संगो वर्तते इ-
त्यर्थः २३ ॥

मधुभाष्य

२३ ॥

[illegible]

கி.பி. 1851-52

[illegible]

500 1/2 1/2 1/2 1/2

भाषा अनुवाद टीका

ऐसी जो प्रकृति श्री पुरुष तिनके विवेक के ज्ञानवान मनु
ष्यों की प्रशंसा करते हैं कि जो लोग ऐसे उपद्रवरूप पुरु
षको जानते हैं तथा प्रकृतिको श्री प्रकृतिके गणरूप परि
णामको प्राप्त कहे रूपान्तर को प्राप्त सखंडव सहित को
जानि सकें हैं वेई मनुष्य संसार में रहते सम्पूर्ण विधिको उ
ल्लेखन करके भी पुनर्जन्म ग्रहण नहीं करते सुकही होते
हैं यह जानो २३ ॥

दोहा

जो यौं जाने गुणसहित पुरुष प्रकृतिदिंयादि वर्तत सभ
में तद्यपि सो फिर जन्मत नादि २३॥

246

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥
 द्रुपदमुनिस्तपोविभूतः प्रह्लादश्च योगिन् ॥
 धर्मरत्नं कथितवान्मे त्वं श्रोतुं यत्प्रियम् ॥
 तस्मात्तु मे वदस्व सुश्रुत्वान्न मया ह्यत्र
 संशयः स्यात् ॥ १ ॥

四

॥ ३३ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ध्यानेनात्मनिपश्यतिकेविदात्मानमात्मना अमेसांखेनयोगेनकर्मयोगेनचापरे ३५

शंकरभाष्य टीका १

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते ध्यानेने-
ति ध्यानेन ध्याने नाम शब्दादिभ्योविषयेभ्यः ओजादीनि कर-
णानि मनस्यपसंख्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया य-
च्चिन्तने तद्व्याने तथा ध्यायतीव कः ध्यायतीव दृष्टिवी ध्या-
यतीव पर्वताः इत्युपमोपादानात् तैलधारावत् सन्नतोवि-
च्छिन्नप्रत्ययो ध्याननेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ प्रत्यन्यात्माने
प्रत्यक् चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनानः करणान केचित्
योगिनः अमे सांख्येन योगेन सांख्ये नाम इमे सत्वरजस्तमो-
हि गुणामयादृश्या ग्रहणेभ्योत्पल्लवापारस्य साक्षिभूतोनि
योगाविलक्षणा आत्मेति चिन्तनमेव सांख्ययोगस्तेन प-
श्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तन्ते कर्म योगेन कर्मेव योग ई-
श्वरार्पणाबुद्धानुष्ठीयमाने चटनरूपत्वे योगार्थात् योग
उच्यते गुणतस्तेन सचशब्दितानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ३५

आनेदगिरिकृतटीका १

हेयं यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्तेपदार्थान्तरत्वेव शोधितौ
तयोरैकान्त्य हेतुतत्त्वापि मास्विहीत्युक्तमिदानीं तदृष्टिहेतुत्वं
यथाधिकारं कथयति अत्रेति ध्यानाख्यसाधने किं रूपमिति
दृच्छन्ति ध्याने नामेति तद्रूपं वदन्नुत्तरमाह शब्दादिभ्य इति
एकाग्रतयापसंख्येति सम्बन्धः यच्चिन्तनेप्रत्यक्चेतयित-
रि इति सर्वेणान्वयः किं तच्चिन्तनमित्युक्तेदृष्टान्तद्वारा प्रत्य-
वष्टभेन ध्याने प्रपञ्चयति तथेति विवक्षितव्यानां नुरोधेने
ति यावत् आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति शेषः केविदि-
त्युक्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते मध्यामाधिकारिणो निर्दिशति
अन्य इति सांख्यशब्दितं साधनं किन्नामेत्युक्ते विचारजन्यं

श्री.
मी.टी.
३.

ज्ञानहेतुतपोयोगात्तत्त्वज्ञानयोगाद्विहेतोरनेन
गोण्या हत्या योगशक्तिने कर्मत्याह सात्वमिति अथमानधि
कारिणः संमीरते कर्मति विज्ञेकाशे योगः तादर्थ्य कर्मणाः
शक्तिहेतोरस्ति तेन गोण्या हत्या योगशक्तिने कर्मत्याह गुण
तइति अपरे पश्यान्मात्मानमात्मनेति सर्ववदन्नाइ मङ्गी
कृत्याह तेनेति २५ ॥

एवंभूतविविक्तात्मज्ञानसाधनविकल्पानां स्वामिकृतटीका ३

ह ध्यानेनेतिद्वाभा ॥

ध्यानेनात्माकारप्रत्ययाहत्या आत्मनिदेहे आत्मनामनसा प
नमात्मानेकेचित्पश्यति अथेतसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्ष
ण्यलोचनेन योगेनाष्टोगेनापरे अपरेचकर्मयोगेनसत्तु
ह्यात्मज्ञानद्वारापश्यतीति सर्वज्ञानध्वंगः पतेषां च ध्यानादी
नां यथायोगक्रमसमुच्चये सत्यपि तज्जिज्ञासेदाभिप्रायेण
विकल्पोक्तिः २५ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

ध्यानेनेति चित्तस्याविच्छेदेन एकप्रकारता ध्यानेनेन सांख्ये
न साक्षीनित्यो विलक्षण आत्मेति चित्तनेन योगेन अनेनेन
चित्तनेन कर्मयोगेन ईश्वरपितेनानुष्ठीयमानेन कर्मणा २५

+ अथप्रकृतिसंस्तुष्ट्यात्मनोविवेकाउसंथानप्रकारं
वक्तुं स्याद्वरं जगत्सत्त्वविद
चित्तं सगजमित्याह ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

ध्यानेनेति केचित्त्रिष्वत्रयोगा आत्मनि शरीरे वस्थितमात्माने
मनसा ध्यानेन भक्तियोगेन पश्यति अथेवानिष्यत्रयोगासां
ख्येन योगेन ज्ञानयोगेन योगयोगे मनः कृत्वा आत्माने पश्यति
अपरे योगादि आत्मावलोकनसाधनेष्वतिथि कृता ये ज्ञानयो
गानधिकारिणः सकरोपायसक्ता अपदेशाश्च कर्मयोगेनो
त्तरीतज्ञानेन मनसो योगयोग्यतामुत्पाद्यात्माने पश्यति २५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ स्पष्टार्थ २५

* परमाद्यप्रपाटी ३ =

अथैवंविधविवेकेनात्मज्ञानेसाधनं विनास्माकं - ध्यानेने
तिद्वाभा ध्यानेनात्माकारप्रत्ययाहत्या आत्मनिदेहएव आत्मना
मनसेवात्मानं केचित्पश्यति कृतिरपि अज्ञानितो भूत्वा वा

तन्मेवात्मानं पश्यति सर्वोऽस्यात्मा भवतीति स्पष्टार्थं तथा
न्येधिकारिणः सांख्येनैकेन प्रकृतिप्ररुषवे लक्षणलो
चनेन पश्यति कृतिरपि ऋग्वेदपतंगमक्तमसुरस्य मा
यया हृदा पश्यति मनसा विपश्चितः समुद्रे श्वेतः कवयो
विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छति वेधस इति भाष्ये असुर
स्य बलवतः परमेश्वरस्य मायया अक्तव्यामं अतएव प
तंगमनेकदेहपतनशीलं क्षेत्रज्ञं विपश्चितो ज्ञानवन्तः
प्रथमं संकल्पात्मकेन मनसा अनंता हृदा निश्चयात्म
कबुद्धिरूपेण एव मात्मनेवात्मानं पश्यतीत्यर्थः तमे
व कवयः क्रांतिदर्शिनः सन्तः समुद्रे विचक्षते समुद्रे
व्याप्नोति इति समुद्रः प्रपंचस्तस्मिन् पश्यति क्षीरं त
द्वृतमेवेत्यर्थः तत्र वेधसो हिरण्यगर्भस्य मरीचीनां प्रका

श्री.
गी.टी.
त्रं.

१५४

शानोपेवेदियाणं पदं सुखानमिच्छेति पदार्थप्रतीतिरु.
पेणवेधयति अपरेकर्मयोगेन चित्तशुद्धिद्वारापश्यति
पवं यथाधिकाराविकल्पाक्तिः २४ ॥

वनमाली टीका ६

अत्र परमपुरुषज्ञाने साधनायाह ध्यानेति इह चतुर्विधा ज
नाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्यमाः केचिन्मंदाः केचिन्मंदतराः त
त्रोत्तमा ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानेन तस्मिन् सजातीयप्रत्ययप्र
वाहेण श्रवणादिफलनिदिध्यासनाद्येनात्मनि हृदये आत्मा
नमीश्वरमात्मनैकाग्रचित्तेन केचित्पश्येति अन्त्ये मध्यमाः सो
द्येन योगेन निदिध्यासनसर्वभाविना श्रवणमननरूपेणा
त्मनि हृदये आत्माने कालेन ध्यानात्पतिक्रमेण पश्येति मंदा
इत्युत्तरार्धेणार्थया क्रियमाणेन फलाभिसेधिरहितेन सोचित
कर्मयोगेनापरे पश्येति सत्त्वश्रद्धाश्रवणमननध्यानात्पति
हारेणोत्तरार्धः २५ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ५

तस्य पुरुषस्य प्राप्तौ किं साधनं स्यादित्यपेक्षायोतत्प्रकारमाह
ह्यध्यामध्यानेनात्मनीति केचित्परिपक्वयोगेन विशुद्धमान
साः पुरुषा आत्मनि देहे च स्थितमात्माने प्रत्यगात्मानमात्मना
भक्तिपुक्तेनेतरविषयस्येन ध्याननिष्ठेन मनसा पश्येति सा
ज्ञातुर्वेति अन्त्ये परिपक्वभक्तियोगेनास्थिरचिन्ताः पुरुषाः सो
द्येन योगेन ज्ञानयोगेन भक्तियोगयोग्यमनः कृत्वा तेनात्मा
ने पश्येति च पुनरपरे आत्मसाक्षात्कारसाधारणसाधनभूते
प्रभक्तिज्ञानरूपेषु योगेषु येऽनधिकारिणस्ते कर्मयोगेन ज्ञा
नगर्भकनिकामकर्मणामनसो भक्तियोगे योग्यत्वमुपपाद्य
तेन ज्ञानभक्तिपुक्तेन मनसा आत्माने पश्येति २५ ॥

अत्रात्मदर्शने साधनविकल्पाः मधुसूदनी टीका २५

मेकं ध्यते

इह चतुर्विधा जनाः केचिदुत्तमाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्य
माः केचिन्मध्यमाः केचिन्मंदाः केचिन्मंदतरा इति तत्रोत्तमाना
मात्मज्ञानसाधनमाह ध्यानेनेति ध्यानेन विजातीयप्रत्यया
नेन तस्मिन् सजातीयप्रत्ययप्रवाहेन श्रवणमननफलभूतेः

149

۱۱

182

ईश्वरार्थणवृत्त्यायेमेदाः ऊर्वेति कर्मते फलाभिसंधि श्रुत्येनान
हेकारेण चेत्तसा ॥ स्वर्णाश्रमथर्मेण सन्न श्रद्धाधिकारिणः
भूता बोधपरिश्रमापश्यन्त्यात्मानमात्मना ॥ २४ ॥

नीलकंठी टीका १२

एवं विधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह ध्याने।
नेति श्रव्ये आत्मानं विविदिषेति तेतिष्ठा म कर्मणा परमेश्वर
माराधयेति ते कर्मयोगिनः तत एवोत्पन्न विविदिषावेदोतश्च
वर्णो प्रवर्तते ततः प्रमाणगता संभावना निवृत्तौ सत्यांत सैवा
द्यस्य मनने प्रवर्तते प्रमेयगता संभावना निवृत्त्यर्थे ते सोऽव्याः
ततः प्रमाण प्रमेयगता संभावनाया निवृत्त्यनेतरं श्रुतात्मनि दे
हादावात्मबुद्धिरूपाया विपरीत भावनाया निवृत्त्यर्थे निदिध्या
सने विजातीय प्रत्ययतिरस्कार सर्वक सजातीय प्रत्यय प्रवाही
करणलक्षणं कर्तृ प्रवर्तते ततस्तत्परिष्कारे आत्मानि बुद्धिह्वो
आत्मानं परमेश्वरे पश्येति ते ध्यायिनः तत्र ये कर्म सोऽव्ययोर्नि
ष्ठातास्ते ध्याने नात्मनि देहे आत्मानं परमेश्वरे आत्मना बुद्ध्या
पश्येति श्रुत्येव कृत कर्माणाः सोऽखेन योगेन विचारात्मकेन यो
गेन ध्यानद्वारा पश्येति श्रुत्ये पुनः कर्मयोगेनैव सर्वोक्तलक्षणे
न सोऽव्या ध्यानद्वारा पश्येतीति सायनत्रयस्य समुच्चयोन तद्वि
कल्पः २४ ॥

+ श्रुत्रोपायान्तराणां

आनंदी टीका १३

प्राह ॥ +

केचिद्धानेन चित्रवृत्तिनिरोधाखेन संयमेनात्मनि
देहे संयमेवात्मनात्मानं पश्येति श्रुमिजययुक्ता
साक्षात् ऊर्वेति श्रुत्ये सोऽखेन योगेन प्रकृतिपुरुषा
विवेकेन श्रुत्ये च कर्मयोगेन ब्रह्मार्पणयुक्तात्मानं
कर्मसमुच्चययुक्ता

श्रुत्यानन्तरमतिरति सर्वमेव ज
गत्प्रकृतिपुरुषसंयोगजमिति दर्शयति ॥ २४ ॥

+ अत्र वात्मनो दर्शने यथोक्तं ज्ञानमेव यद्यपि सुखं तयोपायस्तथाप्युपायान्तरेर्गोले
रणसौक्यं विदुम्यत इत्याह ॥

१३ श्री.

रामकंठी टीका १४

गी. टी.

+ केचित्सहजसिद्धतत्त्वज्ञानानि तत्र परमेश्वरानुग्रहभाजो ध्या
नेनात्मानं पश्यन्ति यथोक्तं ब्रह्मस्वपत्ताः नुस्मरणेन साक्षात्
कुर्वन्ति अतएव केन क्व यन्तीत्यभेदप्रतिपादनार्थमाह आत्म
नात्मानमात्मनि पश्यतीति किमुक्तं भवति यत्र अधिकरणो हृदया
दौ ध्यानं कुर्वन्ति येन वाः नाः करणेन यन्त्रेन ध्यानेनोपलभन्ते
तत्सर्वं ब्रह्म रूपतयैव प्रत्यवसृजन्तीति तात्पर्यम् तथा च पराका
ष्टात्मज्ञानस्य संप्रत्येतावन्ती योगतामसा अने सांख्येन प्रकृति
पुरुषविवेकश्च ज्ञानेनात्मानं पश्यति अने योगेन पातं जलादिप्रणी
तविधिना समाधिनात्मानं पश्यतीत्यात्मज्ञानस्य परापरभेदेन प्र
कारद्वयमुपन्यस्तं तत्र ध्यानेनेत्यादिना मुह्यन्तानमात्ररूपा यो
क्ता सा च कर्मयोगिनामात्ररूपा वस्या यथोक्तं योगारूपा तस्यै
व शमः कारणमुच्यते इति कर्मयोगेनेति समुच्चयात्मकत्वेऽपि कर्म
प्रधाना कर्मयोगिनामात्ररूपा वस्या आरुरुदोर्मुनेर्योगमित्या
दिना प्रतिपादितेति द्विप्रकारः परउपायः सांख्येन योगेन च
त्यपरः स्थूलभेदप्रतिपत्तेरनुमानात् २४ ॥

+ एवं प्रकृतितो विवेकेनात्मनि प्रत्यक्षं लासिकी दृष्टुं टीका १५
भिज्ञाते सति तद्दर्शना
र्थमुपायभेदानाह

+ केचिद्विवेकभाजो योगिन आत्मनि सतावस्थिने पुरुषे आत्मानम
खण्डं कृतस्य सर्वभूतव्यापकमात्मनात्मत्वेन ध्यातुं तयानत
थेयतया ध्यानेन चित्तैकाग्र्येण पश्यन्ति साक्षात् कुर्वन्ति य
वमने योगिनः सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्येन चोचनेन
अने योगेनाङ्गेन अपरे कर्मयोगेनोक्तलक्षणो न पश्य
न्तीति सर्वज्ञानुषंगः

एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानेन लोति यद्वैमिति यद्वैमजा
रेण पुरुषे साक्षाद्दर्शितेति चेन्नान्यत्र उक्तैः साविकारैः तद्वद्व

पंचोलेटीका

एवंभूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पात्ताद ध्यानेनेति केचिद्यो
गिनः ध्यानेन एकाग्रतया आत्मचिंतनेन आत्मनिबुद्धौ आत्मना ध्यान
संस्कृतेनांतःकरणेन आत्मानं परमात्मस्वरूपे पश्यंति अन्ये सांख्ये
न योगेन सत्त्वादिगुणानां दृष्टेतेभ्यः एव क निर्गुणो विलक्षण आ
त्मेति सांख्ययोगस्तेन परमेश्वरव्याप्यनुदीयमानं कर्मैव योगस्तेन
कर्मयोगेन २४ ॥

रागादीरसमिहोधिनी

अशात्मज्ञाने साधनभेदानाद ध्यानेनेति इदोत्तममध्यममन्दमन्द
तराणां चतुर्विधानां जनानां मध्ये केचिदुत्तमाश्रुषा ध्यानेनात्मा।
कारप्रत्ययाहत्यात्मनिबुद्धौ वात्मनानिर्मलेनांतःकरणेनात्मानं प
श्यंति साक्षात्कुर्वंति अन्ये मध्यमाः सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्या
लोचनेन योगेन सर्वेष्टेते प्राकृतत्वेन जडत्वादनात्मानं यतत्सादिभू
तो जडवर्गसंबंधरहित आत्मा हमित्येवं विचारजन्येन चिंतनेनात्मा।
न पश्यंति अपरे मंदाः कर्मयोगेन वेदोदितेन स्ववर्णाश्रमोचितेन
कर्मकलापेनैव शर्यंति नात्मानं पश्यंतीति २५ ॥

मधुभाष्य

Handwritten text at the top of the page, likely a title or header.

Handwritten title or section header in the center of the page.

151

Main body of handwritten text in the upper section.

Handwritten text at the end of the upper section.

Handwritten title or section header in the middle of the page.

Main body of handwritten text in the lower section.

Handwritten text at the bottom of the page.

भाषा अनुवाद टीका

ऐसी जो प्रकृति तिस से भिन्न जो आत्मा तिसके ज्ञान हो
नेके विषयमे अनेक अनेक कल्पना रूप साधन दो श्लोक
से कहते हैं कि कोईतो ध्यान कहे आत्माकाराकारित ज्ञा
नरूप धारावाहिक प्रवृत्तःकरण की दृष्टि से इसी शरीरमे
मनके द्वारा आत्माका दर्शन करते हैं और कोई सांख्य अर्था
त् प्रकृति पुरुष का भेद आलोकनके द्वारा देखते हैं कोई
यम नियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान स
माधिरूप अष्टांग योगके क्रमसे जानते हैं और कितने प
क निःकाम कर्मरूप भक्तियोग अनुष्ठान करके श्रद्धा से
तोगता होय तत्तत्ज्ञानके द्वारा आत्माको देखते रहते हैं य
द्यपि ध्यानादि यथा योग्य क्रमसे एकही है तौभी तौन तौन
निष्ठाके भेद से भिन्न नाना मत कहा है २५ ॥

टीका

तर्षे प्रापमे ध्यानसे प्राप प्रापदि कोप और सांख्यसे यो
गसे कर्मयोगसे कोप २४

Handwritten text at the top center of the page.

Handwritten mark or symbol on the left margin.

Main body of handwritten text, consisting of approximately 12 lines.

Handwritten text at the bottom center of the page.

Handwritten text at the bottom right of the page.

अन्येतेवमजानेतः शुत्वा न्येभ्य उपासते ते
पिचातितरं न्येव मत्सु शुति परायणाः २५

शंकरभाष्य टीका १

अन्येति अन्येतेषु विलेखे अन्यतरेणाप्येव यथोक्तमा-
त्मानमजानतोऽन्येभ्यश्चाचार्येभ्यः शुत्वा इदमेव चिन्तयेत्सु^{ती}
का उपासते अदधानाः सन्निधिनयन्ति तेषु चातितरं न्येवा-
तिक्रामन्त्येव मत्सु मत्सु पुंके संसारमित्येतत् शुति परायणाः
शुतिः अवगो परमयने गमने मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधने
येषां ते शुति परायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं वि-
वेकरहिता इत्यभिप्रायः किमु वक्तव्यं प्रमाणमिति सतत्रावि-
वेकिनो मत्सु मत्तितरन्तीत्यभिप्रायः २५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

प्रथमतः मानधिकारिणो मोक्षमार्गं प्रवृत्तिं प्रतिलभयन्ति अ-
न्येति आचार्यादीनां अतिमेवाभिनयन्ति इदमिति उपास-
नमेव विवृणोति अदधाना इति परोपदेशात् प्रवृत्तानामपि
प्रवृत्तेः साफल्यमाह तेषां तेषां सत्त्वाधिकारित्वं व्यावर्त-
यति अतीति तेषां आदिना सूचितमर्थमाह किमिति २५

स्वामिकृतटीका ३

अतिमंशधिकारिणो नित्यारोपापमाह अन्येतेवमिति अन्ये-
तसंख्ययोगादिमार्गैर्गोवंभूतमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणात्मानं
साक्षात्कर्तुमजानेतः अन्येभ्यश्चाचार्येभ्य उपासते शुत्वा उपास-
ते ष्यायेति ते च अदयोपदेशप्रमाणपरायणाः संतो मत्सु सं-
सारं शनैरतितरं न्येव २५ ॥

पिशुचभाष्य टीका ४

शुत्वा न्येभ्य उपासते यथाशुते शुति परायणाः २५ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

अन्येति अन्येतर्कयोगादिष्वात्मावलोकनसाधनेष्वन

153

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सप्तमः

11

11

अथातिमं दधिकारिणो निस्तारोपायमाह अन्येति
अन्येसां त्वयोगादिमार्गेणैवं भूतमुपद्रष्टेत्यादिलक्ष्णम्
एवमात्मानं साक्षात्कर्तुं जनानं तस्तेभ्यश्च आचार्येभ्यः
पदेशतः श्रुत्वा उपासते ध्यायन्ति तेऽपि श्रुतिपरायणा
आचार्योपदेशश्रवणसादरान्मत्सुमन्ति तरेत्येव २५॥

[illegible]

मंदतराणोत्तानसाधनमाह सुन्यइति अन्येत्तमंदतरापक्षपाये

अन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानेते तेभ्यः कारुणिकेभ्यः
 आचार्येभ्यः कृते दमेवेचितयते सक्ताऽपासते अदधानाः सेत
 चिंतयेति तेऽपि चातितरेत्येव सत्संसारं कृतिः परायणाः स्वयं
 विचारा समर्था अपि अदधानतया गुरुपदेशप्रवणमात्रपरा
 यणाः प्रवणादिकं यथानेतं प्राप्यतरेतीत्यर्थः १५ ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

किंच अन्ये ते चमिति नमुनरन्ये ये आत्मदर्शनसाधनभूतेषु क
 र्मज्ञानभक्तियोगेषु नधिकारिणस्तेऽप्यवमजानेनः कर्मज्ञानभ
 क्तिरूपसाधनैरेवात्मदर्शने भवेदित्येव मीदृशानुपायानजाने
 नो विदंतः अतएव च अतिपरायणाः अतिप्रवणपरसुक्लृष्ट
 मयतमात्मावलोकनोपायस्यानेयेषां तेन या कर्मज्ञानभक्ति
 कथाप्रवणानिष्ठाः सेतोः न्येभ्यस्तद्वक्तृभ्यस्तान् कर्मज्ञानादीनुपा
 यात् अत्तातैः कर्मादिसाधनैः सत्मात्मानमुपासते भजेति तेऽपि
 चकारात्तत्तद्विन्नश्चक्रमेण तेभ्यस्तानुपलभ्यानुष्ठाय चानियो
 रत्तरं सत्संजन्मसत्सुरूपे संसारमतितरं त्येव न तमुनः संसरेति
 यदियेषु तिमात्रतिहास्तत्संगिनश्च तेऽपि सत्संतरं नितर्हि ये कर्म
 ज्ञानभक्तियोगयुक्तास्तेषां सत्सुतराणां किमुक्तव्यमित्याशयः १

५

मंदतराणां ज्ञानसाधनमाह ॥ मधुसूदनी टीका ५

अन्ये तु मंदतराः तृशद्वः सर्वोक्तत्रिविधाधिकारिवैलक्षण्ययोः
 तनार्थः पक्षपायेषु अन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजाने
 तः अन्येभ्यः कारुणिकेभ्यः आचार्येभ्यः कृता इममेवेचितयते
 सक्ताऽपासते अदधानाः सेतः चिंतयेति तेऽपि चातितरेत्येव सत्
 संसारं कृतिपरायणाः स्वयं विचारा समर्था अपि अदधानतया
 गुरुपदेशप्रवणमात्रपरायणाः तेऽपीत्यपि शास्त्रात्स्वयं विचा
 रसमर्थास्ते सत्सु मतितरं तीति किमुक्तव्यमित्याशयः

व

श्री.
गी. टी.
३.

सदानंदी टीका ११

अन्येतेषु विकल्पेषु पायेनाम्यतरेण च अजानेतो विवेकेन यथोक्ता
त्मानमोतरं १ आचार्येभ्यो दयालुभ्यः कृतायेषु दयान्विताः ३ दमे
वेचितयते सुक्ताः संतउपासते २ तेपिभीरास्तरेभ्येव स्मृत्युं संसा
रसागरं स्वयेविचाराकुशलाः अदधानतयाजनाः ३ गुरुपदे
शश्रवणतन्यरा मुक्तिभाजनाः येविचारे स्वयंदत्ताः अदधाना
जितेन्द्रियाः ४ संसारेतेतरेतीति किमुवाच्ये विचक्षणाः ५ २५

नीलकंठी टीका १२

पक्षोतरमाह अन्येति अन्ये ऊहापोहकोशलहीनाः तत्राह
न सर्वे केभ्यो विलक्षणाः पदे सर्वे कप्रकारमजानेतो न्येभ्य आ
चार्येभ्यः अत्रात्रात्मनो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वे तदुपासना
मार्गेचाधिगत्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायेति तेपि च स्मृत्युं
संसारेतरेभ्येव अपि शास्त्रात्सर्वशोकोक्तास्तरेतीत्यत्र किमाश्रय
मिति गम्यते पवशास्त्रानेघोमुख्यक्रमाभावपितरणे संशयो ना
स्ति यतस्तेषु तिपरायणाः सुतिः प्रवर्णतदेव परे अयने मोक्ष
साधने येषां ते तथा ध्याने प्रवृत्त्यतिशयान्तेषां चित्तशुद्धये
कर्मापेक्षा वेदोक्तत्वे दृष्टानि स्याच्चासंभावना निवृत्त्यर्थे प्रव
णमननापेक्षेति भावः अयं ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्यमरू
पश्रुतिकेचित् प्रमारूपरूपे तथाहि यथा कश्चिन्मणिप्रभा
मणिबुद्ध्यापश्यन् भ्रातृपवतथापितद्गुह्यकाले मणिलभतेः
तः संवादिभ्यमः पवते पदार्थतत्पदार्थमणिप्रभाभूततत्पदार्थ
बुद्ध्याभावयन् व्यवहारतो भ्रातृपवतथापितत्साक्षात्कारकाले
तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोपि संवादिभ्यमन्यायेन जाये
तेति तथा च वसिष्ठः असत्ये सत्यतासाधोशाश्रुतीपरिदृश्यते
श्रुत्येन ध्यानयोगेन शाश्रुतं प्राप्यते पदमिति व्यवहारतो निर्विशे
षस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मानितत्र निर्विशेषत्वभावने श्रुत्यानि
विषयो ये ध्यानयोगो योचित्यग्निध्यानवत्तथापितेन शाश्रुती
सत्यता प्राप्यते दृश्यत इति वसिष्ठवाक्यार्थः कल्पदुमाचार्यस्त

+ एवं ब्रह्मज्ञानाधिकारिणोत्रैवर्णनादर्शनेोपायसंज्ञातदनधिकारिणोस्त्रीशूद्रादीनामप्याह॥

वेदांतवाक्यजधानभावनाज्ञाः परोक्षधीः मूलप्रमाणदर्शनेन
अमर्त्यप्रतिपद्यते इति प्राहुः २५ ॥

आनेदी टीका १३

(हृत्तमोर्षः एवं प्रहति पुरयो वरीदय परात्मानं वरीदयति)
+ अये तेवमजानंतः तसुनः अयेस्त्रीशूद्रादयः एवमुक्तप्रका
रेणानधिकारादजानंतः अयेभ्यः श्रुत्वा श्रावयेत्तत्रैव
एतान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत इत्यादिस्मरणेन पुराणेतिहा
सविज्ञः परमात्मसंज्ञं श्रुत्वा परमेश्वरमुपासते ते स्त्री
शूद्रादयोपि च श्रुतिपरायणाः यथाश्रुतार्थचिन्तनतः
पराः एवं ध्यानादिदर्शनवन्तरसुमतितरंति विनिवेद्य
॥

रामकंदी टीका १४

अयेसुनर्द्धिप्रकारेष्पुपायेसंप्रतियोग्यताभावादेवं यथोक्तप्रका
रेणात्मानमजानंतस्त्वावन्मात्रशूद्रादिगुणयोगादयेभ्यो दृष्टा
नुमितंततश्चात्रेभ्यः श्रुत्वावधार्यागममात्रशरणास्तमुपासते
भजन्ते तेपितथाविधाः श्रुत्वा लक्षणस्य सिद्धिवीजस्पदो जीभू
ताः संतो मत्सुमतितरनेवाः विनाशिनमात्मानं क्रमेण प्रतिपद्यं
ते सत्पार्थाभिनिवेशित्वाद्यतः सत्यमसत्तत्त्वद्वयमपि संभवति ॥
विद्यानुगृहीताः सत्यमभिनिविशन्ति मायामोहितास्तसत्तत्वे
चतादृशमवफलमामुवेति तथाचोक्तममृतं चैव मत्सुश्रुदयं
देहे प्रतिष्ठितम् मत्सुमापद्यते मोहात्सत्यं त्वमृतमाहितमित्यु
क्तमेवार्थं स्फुटतरं प्रतिपादयितुं यावदध्यायपरिसमाप्तेराह २५

लासिकी ब्रह्मसूत्रटीका १५ ॥

एवं प्रत्यभिज्ञानात्मतत्त्वसाधनभेदावज्ञातदनभिज्ञास्य अवणमात्रेण भजन
प्रवणस्य फलमाह ॥

१३ श्री.
मी.टी.

155

अथेतुपवंप्रकृतितोविवेचितमात्मानमप्रत्यभिजाननोत्येभ्यस्त
त्तनिष्टेभ्यः श्रुत्वा न त्ववधार्यश्रुत्वादिगुणयुक्तत्वात्तथासतेत्या
यानि तेचश्रवणमात्रतत्पराः संतोस्तत्संसारंक्रमेणात्माप
लब्धिपुरःसरमतितरनेव नत्वेवंसंसारोत्तारणेप्राकृतिप्र
रुषविवेकपवसायकतमत्वेनकिमितिस्थयते किंसाधना
नरंनानीत्याशंकाह २५ ॥

पंचोत्तेदीका

अतिमंराधिकारिणोतिस्तारोपायमाह अथेतुपुनः अथेतुते
प्रविकल्पकसेपुअतरेणापिमयोक्तमात्मानमजानेतः अथेभ्यः श्रु
तार्येभ्यः श्रुत्वात्तथासतेचित्तयतिनेपिवश्रुतिपरायणाः श्रवणपरा
यणाः तत्रजानविद्यासाः स्मृतुसंसारमतितरंतिश्रुतिक्रामयेव २५

रागवीरसमिहोधिनी

अन्येति अत्येमंदतराः तृपाहः पूर्वभ्योवैलक्षण्यद्योतनार्थः
पवं यद्योक्तमात्मानमजानेतोत्येभ्यः श्रुत्वात्तथासते इदमेवचित्तयंतस्मिष्टतीत्यर्थः तेष्वपिश्रुतिपरायणाः श्रुतिः
श्रवणं प्रवृत्त्यपदेशस्तत्रपरायणास्तत्पराः श्रुत्वात्तथासते इदमेवचित्तयंतस्मिष्टतीत्यर्थः स्मृतुसं
सारमतितरंत्येवतेपीत्यश्रुतिपराह्वाहवाहवाः स्वयंविचारंतीति किमु
वक्तव्यं २५ ॥

मधुभाष्य

२५ ॥

भाषा अनुवाद टीका
और अब अतिमन्द अधिकारियों के नित्यार की उपाय कहते
हैं कि सांख्ययोग आदि मार्ग से ऐसे उपद्रष्टारूप आत्माको सा-
क्षात्कार करने में अर्थात् देखने में जो अक्ष हैं परन्तु और
किसी आचार्य का उपदेश श्रवण करिके ध्यानमात्र करते हैं
नेउ अज्ञा सर्वक उपदेश श्रवण मेतत्पर होय क्रम से मृत्यु
मुक्त संसार से अवश्य मुक्त होते हैं अर्जुन तम यह जानो २५

टीका

और जयद अथानदे भर्जे पुरा औरहिं सोय सोभी प्रतिपा
य तरतदै मृत्यु श्रुतिपरहोय २५

156

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

...

...
...
...

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्याद्वरजं गमे हे त्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्विभरतर्धम २६

शंकरभाष्य टीका १

अत्रक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यत् सात्त्विकतमसु
मत्सुक्तं तत् कस्माद्देतोरितितद्देतुप्रदर्शनार्थं श्लोकप्रारम्भे
यावदिति यावत् यत्किञ्चित् सञ्जायते सत्सुत्ययने सत्त्वं वस्तु
किमविशेषेणोत्पाद स्याद्वरं जडम स्याद्वरं जडमन्त्र क्षेत्रक्षेत्र
ज्ञसंयोगात् तज्जायते इत्येवं विद्विजानीहि हेभरतर्धम कः पु
नरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतो न तावत् रज्ज्वेव चटस्या
वयवसंज्ञे षड्वारकः सम्बन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञे
सं सम्भवति आकाशवन्निरयवत्तान्नापि समवायलक्षणः त
न्मपदयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावात्तन्म
पगमादित्युच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूप
योरितरेतरतद्वर्त्तमानासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपवि
वेकाभावनिवन्धनो रज्जुशक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावाद
भ्यारोपितसर्परजतादिसंयोगावत् सोयमप्यासस्वरूपः क्षेत्र
क्षेत्रज्ञसंयोगीमिष्याज्ञानलक्षणो यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्ष
णभेदपरिज्ञानसर्वकं प्राक् दर्शितरूपान् क्षेत्रज्ञं मुञ्जादिवे
षीको यथोक्तलक्षणं क्षेत्रक्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तत्त्वासङ्गच्छते इ
त्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषेणैवं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति
क्षेत्रक्षेत्रज्ञमायानिमित्तहस्तिस्रमष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत्स
देव सदिवान्मासते इति एवं निश्चितविज्ञानो यस्य यथोक्त
सम्पददर्शनविरोधादवगच्छति मिष्याज्ञाने तस्य जन्महेतोरप
गमात् य एवं वेति पुरुषं प्रकृतिञ्च गुणैः सह इत्यनेन विहा
न भूयोनाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नसुक्तं न सभूयोऽभि
जायत इति सम्पददर्शनफलमविद्यायानिबर्तकं सम्पददर्श
ने फलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः

श्री.
गी. टी.
३.

जनकारणाज्यावियानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः २६ ॥
आनेदगिरिकृतटीका २

१५७
एकधीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमन्य प्रश्नपूर्वकं जित्तासि
नहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति क्षेत्रेति सर्वस्य प्राणिजातस्य
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धाधीना यस्मात्तु तत्तत्तत्तत् क्षेत्रज्ञात्मकय
रमात्मातिरेकेण प्राणिनिजायस्याभावादेव ज्ञानादेव मुक्ति
रित्याह कस्मादिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसम्बन्धमुक्तमाक्षिपति कः पुन
रिति क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण सम्बन्धः संयोगोवा समवायोवेति
विकल्पांश्च दृषयति न तावदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति
वास्तवसम्बन्धाभावेपि तयोरप्यासस्वरूपः सोऽस्तीति परिहर
ति उच्यते इति भिन्नसम्भावत्वे हेतुमाह विषमेति इतरेतरञ्च
क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्वर्गस्य क्षेत्रज्ञधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चेतन्य
स्य क्षेत्रज्ञाधारस्य ज्ञानादेराद्येय रूपो योगात्तयोरित्याह इतरे
ति तत्र विमित्तमाह क्षेत्रेति अविवेकादारापित संयोगो दृष्टान्त
माह रज्ज्विति उक्तं सम्बन्धं निगमयति सोऽयमिति तस्य निवृत्तियो
ग्यत्वं सूत्रयति मिथ्येति कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिरित्या
शङ्क्याह यथेति यथं विज्ञानमयः प्राणोऽक्षित्यादि त्वंपदार्थविषयं
प्राप्तमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाय मद्भाभूतादिधृत्यन्तात् क्षेत्र
ज्ञादुपद्रष्टव्यारिलक्षणां प्रागुक्तं मुंजेष्टीकान्यायेन विविच्य सर्वो
पाधिविनिर्मुक्तब्रह्मस्वरूपेण क्षेत्रं यो नु भवति तस्य मिथ्याज्ञान
मपगच्छतीति सम्बन्धः कथमस्य निर्विशेषत्वं क्षेत्रज्ञस्य सविशे
षत्वहेतोः सत्तादित्याशङ्क्याह क्षेत्रेवेति वक्तुं दृष्टान्तोक्तेर्वद्विध
त्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते उक्तज्ञानानिमिथ्याज्ञानापगमे हेतुमाह यथो
क्तेति तथापि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालान्तरे तुल्यजातीय-
मिथ्याज्ञानोदयसंभवादित्याशङ्क्याह तस्येति सम्यग्ज्ञानादज्ञान
तत्कार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह ययवमिति उत्तर
ग्रन्थमवतारयिते व्यवहिते हन्ते कीर्तयति नेत्यादिना अविद्या
नायनिवीच्यमज्ञानं मिथ्याज्ञान तत्र संस्क रथादिशब्दार्थः य

५ क्षेत्रनिष्ठस्य च

५ क्षेत्रं

वदितमनूयायवदितमनुवदति जन्तेति २६ ॥

स्वामिहृतटीका ३

तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपंचमेषु प्रपंचितत्वात् ध्यानस्य
योगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपंचितत्वात् ध्यानादेशसोऽप्यविवि
क्तात्मविषयत्वात् सोऽप्यमेव प्रपंचयन्नाह यावदित्यादियाव
त्समाप्तिः यावत्किंचिदस्त्वमात्रं सत्तमुपपद्यते तत्सर्वं क्षेत्रज्ञे
ज्ञयोः संयोगादविवेककृतात्तादात्म्याध्यासान्भवतीति जा
नीहि २६ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

स्यार्थम्

२६

॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

+ यावदितियावत्स्यावरं जंगमात्मना सत्वं जायते क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञ
योरितरेतरसंयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायते नतितरेत
रविशुक्तमित्यर्थः २६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

यत्किंचिच्चरमचरंच तत्सर्वं क्षेत्रज्ञातिरेकिन संभवतीत्य
तएव सर्वत्रैव समबुद्धिर्योगी आत्मानं न हिनस्ति न उल्लंघे
संसारार्णवे पातयति २६ ॥

परमार्थप्रपाटी.

अथान्ये सोऽप्येन योगेन ध्यायंतीति सर्वकमुक्तं तदेव प्रकट
यन्नाह यावदितियावत्किंचित्सत्त्वं वस्तुमात्रं स्यावरं जं
गमं वा समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञयोः योगादिविवेक
कृतादात्म्याध्यासान्भवतीति जानीहि प्रकृतिपुरुषयोगो
बुद्धितत्त्वमित्यादि २६ ॥

11

प्रकृतिप्ररुधेश्वरस्वरूपेण हर्मसक्तं डवोयत्वात्सुनरण्याहयाव
दिनियावत्किंचित्स्यावरजंगमात्मकं प्राणिजाते संजायते
तावत्सर्वं क्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपरमात्मनोः संयोगात्संवेधा जाय
ते इति ईश्वराधिष्ठितप्रकृतेः सकाशात्स्यावरजंगमाना मुत्प
त्तिः उत्पन्नदेहसंवेधादेव जीवस्यैवोपचारिकमुत्पत्तिः २५ ॥

अथ यथ्यपनादिसंयुक्तावेदप्रकृतिपुरुषोक्तस्तथापि प्रकृतेः स
काशात्पुरुषोभिन्न एवेति वक्तुं प्रथमेनावतयोः संयोगेन स्पष्टि
माह यावदिति स्यावरजंगमं स्यावरं हृदादिमृत्त्रिकान्तं जं
गमं ब्रह्मादिपि पीलिकान्तं यावन्किंचित्सत्तं प्राणिमात्रमुक्तं
मयकृष्टं च संजायते उत्पन्ने भवति हे भरतर्षभ भरतवंशेष्ट
तत्सर्वं दोत्र दोत्र संयोगात्प्रकृतिपुरुषयोरितरेतरसंयो
गादेव जायते न तत्र तयोरेकतरस्मादेवेति तं विद्विजानीहि सं
वोयते न यथा राजा भरत प्रकृतिपुरुषसंयोगादुत्पन्ने जग
त्तात्वा प्रकृतिविपुक्तमात्मानं च विज्ञाय मयि भक्तिं कृत्वा संसा
रमतरन्त्यात्ममपि तद्देशोत्पन्न एव करिष्यसि चेत्तरिष्यस्य
वेति सच्चिन् २५ ॥

मधुसूदनी टीका १५

यावत्किमपि सत्त्वं यस्तु संजायते स्याद्वरं जंगमं वा तत्सर्वं ह्ये
त्र ह्ये तत्र संयोगादविद्या तत्कार्पात्मकं जडमनिर्वचनीयं सद
सत्त्वं दृश्यजातं ह्ये तत्र हिलक्षणं तद्भासकं सप्रकाशपरमार्थं
सच्चैतन्यमसंयोगोदासीनं निर्द्वैतमिदं हि त्रीयं ह्ये तत्र तं न
योः संयोगो मायावशादितरेतराविवेकनिमित्तो मिथ्यात्वा

दात्तायासः सत्यात्तमिषुनीकरणात्मकः तस्मादेवसेजाय
तेतत्सर्वेकार्यजातमिति विद्धि हे भूतर्षभ अतस्वरूपाज्ञान
निवन्धनः संसारः स्वरूपज्ञानाद्दिनष्टमर्हति स्वप्नादिवदित्य
भिप्रायः २८

सदानेदा टीका ॥

संसारव्यस्यवेषस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्षोपपत्तिरस्तीत्ये
तस्यार्थस्यावधारणे । प्रपञ्चः क्रियते वेधतन्निवर्तकबोधयोः
स्यावरेजेगमेसत्वेयत्किंचिद्वस्तुजायते १ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तच्चा
न्योन्यायासात्प्रजायते अनिर्वाच्यमविद्यातत्कार्यक्षेत्रज्ञात्मकं
ततोभिन्नेविदानंदब्रह्मवस्तुसद्वयं उदासीनेपरं शुद्धं क्षेत्रज्ञो
निर्गुणात्मकं ४ तयोर्मायावशादन्योन्याविवेकनिमित्तकः मि
थ्यातादात्म्यकोऽथासः सत्यात्तपुगात्मकः ५ तस्मादेवाविले
सत्त्वजातं संजायते जगत् अतः स्वात्मापरिज्ञानहेतुको वेधुः
वयः ६ संसारव्यसः सञ्जाते कश्चिन्नान्नश्रुतिसर्वथा स्वाप्नवयो
यथानिद्राक्षयेन श्रुतितत्त्वतो ७ तथैवाविद्यको वेधस्तत्त्वज्ञा
नाद्दिनश्रुति अतश्चाध्यासिकं सर्वमावृत्तादित्वावधि ८ स
त्येवमेव चेत्ते वेदिति स्थित्यपि यावुधः सेमहिमिस्वतः सिद्धे प्र
तिष्ठाप्राप्यतिष्ठलो जीवन्मुक्तो मुनिर्नित्यं कृतकृत्यः सतिष्ठति

नीलकंठी टीका ॥

सर्वकार्यकारणकर्तृत्वेत्यत्र विद्वितोः संप्रकृत्योरन्योन्य
मायासंज्ञकस्तस्यैव गुणसंगरूपस्य कारणगुणसंगो स्पेतिना
नाजन्महेतुत्वे चोक्तं तद्विषयं यावदिति सत्त्वं जीवरूपं
गुणसंगोत्ररूपाया सक्तिर्न किंचित् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोन्योन्य
स्मिन्नन्योन्यात्मकतायासलक्षणो बोध्यः शेषं स्पष्टं २९ ॥

जानंदी टीका २९

तत्त्वदैवे सत्त्वे ज्ञाने वा सत्त्वे पदानां विना सत्त्वस्थितम्
सत्त्वं तानां सत्त्वाभावात् कर्मणा मानुष्येण सत्त्वज्ञानेन

+ सर्वमेव जगत्प्रकृतिपुरुषसंयोगजमिति दर्शयति ॥

आनंदीटीका १३

१३ श्री.
गी.ता.

ननेवेणेति नमिदं सुखासर्वं नानाविधकानि नृणां
यत्प्रपद्यमानः स सुगमोर्थः तद्वत्प्रकृतिपुरुषोपरीत
नानाविधकानि नृणां २६ ॥

159

रामकंठी टीका १४

यावत्परिमाणमपरिसंख्येयं किंचित्सत्त्वं केनचिद्देहेन यु-
क्तं प्राणिजातं संभवति विद्यते तत्सर्वदेहस्य शरीरभावेन प-
रिणतायाः प्रकृतेस्तथादेहजस्य नानाशरीरित्वाभिमा-
नेन व्यवस्थितस्यात्मनः संयोगादनादिप्रबंधप्रवृत्तादयो
मसंबन्धादहेतोर्विजानीहि किमुक्तं भवति अस्याप्येव
सानस्य नानाचराचरभावरूपस्य प्रपंचस्याविवेचितं स-
त्त्वं तया प्रकृतिपुरुषयोः शरीरशरीरिभावेनैकतया
संबन्धो निमित्तमतः शरीरशरीरिणो विवेकः प्रायः प्र-
कारेण यथा प्रतिपादितस्य ज्ञानस्य तेन शरीरभावपरिण-
तप्रकृतिविविक्तसत्त्वे सविज्ञेते आत्मनि वेदकत्वमा-
त्रैकलक्षणाव्यभिचारात्सर्वदेहजप्रतिपत्तिभ्रमनिवृत्ते-
र्योगीपरमात्मनः स्वाभाविकैक्यदर्शनात्सम्पदशीभ-
वतीत्याह २६ ॥

लासिकी

वसुधनीटीका १५

यावदपरिसंख्येयस्यावरं जडमात्मकं किंचित्सत्त्वं प्राणि-
मात्रं संसारे जायते हे भवतर्षभ तत्सर्वदेहजस्योः संयो-
गादविवेककृतानादात्म्यासाद्रवतीति जानीहि अ-
तस्तयोर्विवेकपवसाथनान्तराभावेन संसारेण प्रकृ-
तोहेतुः २६ ॥

पंचोत्तरीका

कर्मयोगस्य तृतीयवर्णपंचमाध्याये प्रपंचितत्वात् ध्यान-
योगस्य षष्ठाध्याययोः प्रपंचितत्वात् ध्यानोदयसंख्यविविक्ता

साविषयत्वासांख्यमेवसम्पददर्शनेप्रपञ्चयन्नाह यावदि-
ति यावत्समाप्तिः हेभरतर्षभ यावत्किञ्चित्स्यावर्जगमेरूपे
सत्त्वंवस्तुसंजायते समुत्पद्यते तत्सर्वज्ञेयज्ञसंयोगात् ।
ज्ञेयज्ञेयज्ञयोर्मिथ्याधारोपितसंयोगात् समुत्पन्ने विद्मि
जानीहि २१ ॥

राणवीरसमिद्धेधिनी ॥

सांख्यमेवप्रपञ्चयन्नाह यावदिति यावत्किञ्चित्सत्त्वंवस्तु-
स्यावर्जगमंवांसंजायते समुत्पद्यते तत्सर्वज्ञेयज्ञसं
योगादविवेककृतातादात्म्याध्यासाद्भवतीतिजानीहि २२॥

मधुभाष्य

यावदित्यादिना आत्मानंवाकर्तारं पश्यति सपश्यति
एकस्य एकस्मिन्नेवविस्मोस्थितं ततएववविस्मोविस्म-
रं नचव्ययादिसम्प्रेत्याह २३॥

[illegible]

भाषा अनुवाद टीका

५ अटमे

अब तृतीये चतुर्थे पञ्चम अध्याय मे कर्मीयोग विस्तार से
कहा और छठये अध्याय मे ध्यान योग का विस्तार कहा औ
र सात्विके द्वारा भिन्न किया जो आत्मा सोई ध्यान आदिका वि
षय है इस हेतु सात्विक ही को अध्याय समाप्ति पर्यन्त विस्तार
करिके भगवान कहते हैं कि हे भरतविभ सर्जन जो कुछ
स्यावर जंगम आदि वस्तु उत्पन्न है सो सब दो त्र दो त्र दोनो
के योगसे है अर्थात् अविवेककृत जो आत्माका अध्यास है
तिस हेतुसे उत्पन्नमात्र है यह निश्चय जानो २५ ॥

दोहा

जेतादोतदे जुहुक स्यावर जंगमजोय दोत्र दोत्रत योग
सें जान भरत वर सोय २६ ॥

समे सर्वेषु भूतेषु तिष्ठेते परमेश्वरे विनः
पश्यत्स्वविनश्यते यः पश्यति स पश्यति ३१

शंकरभाष्य टीका १

अतस्तस्याश्रयविद्यायानिवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः प्रा-
हान्तरेणोच्यते समे सर्वेष्टित्यादिसममिति समे निर्विशेषं
तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं कुः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु
प्राणिषु कस्मरमेश्वरदेहेन्द्रियमनोबुद्ध्यवकात्मनोऽप्येत्य परं
परमस्यासावीश्वरस्य ईशानशीलस्येति परमेश्वरत्वे सर्वेषु
भूतेषु समन्तिष्ठन्तं तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति तच्च प-
रमेश्वरमविनश्यत् इति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्य-
एव दर्शनार्थः कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनितलक्षणो
भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽप्ये सर्वे भावविकाराविना-
शान्ताविनाशात् परोन कश्चिदस्ति भावविकारः भावाभावात्
सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतो न्यभावविकारानुवादेन सर्वे
भाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवंति नाना सहकार्यैः
तस्मात् सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमन्येतमेव परमेश्वरस्य सिद्धे निर्वि-
शेषत्वमेकत्वञ्च कथञ्च यपवे यथोक्तं परमेश्वरे पश्यति स
पश्यति ननु सर्वोपि लोकः पश्यति किं विशेषेणोत सत्यं पश्य-
ति किन्तु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति यथा
तिमिरदृष्टिरेतेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्षोक्तचन्द्रदर्शी विशिष्य-
ते स एव पश्यतीति तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं
यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स
एव पश्यतीति इतरेष्वप्यतोपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वा-
दनेकचन्द्रदर्शीवदित्यर्थः ३१ ॥

शानंदगीरिहृतटीका २

अवधानावधानाभ्यां सर्वानर्थमूलत्वादज्ञानस्य तन्निवर्तकं
सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह अत इति तस्या सकृदुक्तत्वात् तदु-

श्री.
गी. टी.
३.

कार्यप्रवृत्तिर्दृष्टेमाशङ्क्यातिस्त्वार्थस्य शब्दभेदेन पुनः पुनर्व
चनमधिकारिभेदानुग्रहायेति मन्वाह उक्तमिति सर्वत्र परस्य
कत्वात् नोक्तार्थपक्षवत्त्वमित्याह सममिति परमत्वमीश्वर
त्वञ्चोपपादयति देहेति आत्मा जीवत्वमित्यादिनात्वयोक्तिः आ
श्रयणाशङ्काश्रितस्यापि नाशमाशङ्काह तच्चेति अविनश्यत्वा
मिति विशिनष्टि इति सम्बन्धः उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्
पर्यमाह भूतानामिति नाशानाशभ्यां वैलक्षण्येपि कथमन्य
त्तवैलक्षण्यं सविशेषत्वभिन्नत्वयोक्त्यन्वादिनि शङ्कतेकथ
मिति भूतानां सविशेषत्वादिभावेपि परस्य तदभावादत्यन्तवै
लक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनोभावविकारेसादित्वमाह सर्वेषां
मिति तत्र हेत्वमाह जन्मेति न हि जन्मान्तरेणोत्तरे विकाराय
ज्यन्ते जन्मवत्तत्तदुपलम्भादित्यर्थः विनाशानन्तरभाविनोपि
विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यान्यविकारत्वमित्याशङ्काह
विनाशादिति तस्यान्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह अत इति ते
षां जन्मादीनां कार्याणि काराविकृतसत्त्वानि तदधिकरणानि
तैः सहेति यावत् परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्त
मुपसंहरति तस्मादिति निविशेषत्वं सर्वभावविकारविरहि
त्वं कूटस्थत्वमेकत्वमहितीयत्वं यः पश्यतीत्यादिव्याचष्टे य
एवमिति उक्तविशेषणमीश्वरे पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमादि
यति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तदृशित्वेपि
विपरीतदर्शित्वादीश्वरप्रवणस्येव सम्यग्दर्शित्वमिति विव
क्षित्वा विशेषणमिति परिहरति सत्यमिति उक्तमेव दृष्टान्ते
न विवक्ष्यतीति यथेत्यादिना यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपरंहरति
इतरिति परवस्तुनिष्ठेभ्योऽप्यतिरिक्ता इत्यर्थः २१ ॥

स्वामिभूतटीका ३

अविवेककृते संसारेऽवमुक्तातन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं
सम्यक्दर्शनमाह सममिति स्याद्वरजंगमात्मकेषु भूतेषु नि
विशेषसरूपेण समं यथा भवति एवं तिसृते परमात्माने यः प

पश्यति अतएव तेऽप्युविनश्यत्स्वपि प्रविनश्यंते यः पश्यति स एव
सम्पक्वपश्यति नान्यः १७ ॥

पिशाचभाष्यं स्पष्टार्थं १७ ॥

रामानुजभाष्यं

सममिति एवमितरेतरेषु क्लेशेषु सर्वेषु भूतेषु देहादिविषमा
कारादिभुक्तं तत्र तत्र तद्देहमतां सिद्धिप्रतिपरमेश्वरत्वेन स्थिर
मात्मानं ज्ञात्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्स्व वि
नाशानर्हं सभावेनाविशिष्टं तं यः पश्यति स पश्यति स आत्मा
न यथावस्थितं पश्यति यस्तु विषमाकारेण देहादिनात्मा
नमपि विषमाकारं जन्मविनाशादियुक्तं च पश्यति स नित्य
मेव संसारीत्यभिप्रायः १७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटी. स्पष्टार्थः १७ ॥

परमार्थप्रणाटी.

सर्वेषु स्यादवरजंगमेषु समं सद्गुणवर्तमानमीश्वरं यः पश्य
ति स एव पश्यति नान्यः श्रुतिरपि शातपथी यद्वेव समः सु
षिणसमो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समा
नेन सर्वेण तस्मादेव समाश्रुते सान्यः सायुज्यं १७ सलोकं ता
जयति य एवं वेदेति भाष्यं पूर्वसाचामधेति व्युत्पत्त्या सामः
स्वरूपभुक्तमिदानीं यद्वेदेति विकल्पेन समत्वं मेव सामेत्याह त
नुर्न सुषिणा प्रतिहृत्सजीवेन समः समो मशकेनेत्यादिय ए
वं वेदसास्रः परमेश्वरस्य सायुज्यं जयति अथ किं भूतेषु विनश्य
त्स्व किं भूतमीश्वरं अविनश्यंते यथा च द्वादशेषु नष्टेषु तदंतर्गत
प्रकाशेन नश्यति अत्र अपश्यमहतो महित्वेन इत्यादिश्रुतयः
पूर्वव्याख्याताः १७ ॥

वनमालीटी.

न रूपदृष्टेत्यायुक्तं हरेः सर्वप्रेरकत्वं तत्र युक्तं तारतम्यत्वेन प्रेर
कत्वा तारतम्यापत्तेस्तथाहुः विभिः सहावस्थानात् ३ विस्था
दित्यत आह सममिति सर्वेषु ३ विधादियुक्तेषु तारतम्ययुक्तेषु

गी.
टी.त्र.

भूतेष्वस्थितं परमेश्वरं समं तारतम्यहीनमप्रच्युताद्भुतैश्चर्यभू-
तेषु विनश्यत्सु कियमाणेषु विनश्यंतं निर्विकारं सदैवाकारं
परमेश्वरमचिंत्याद्भुतानंतशक्तियो निरतिशयभक्त्यादिसाधन
संपन्नः पश्यति स एव तदीयतत्त्वं पश्यति १७ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका

अथात्मनः प्रकृतिवियुक्तत्वं दर्शयन् तद्ज्ञानेन तदेवात्मप्रा-
प्तिमाह द्वाभ्यां समं सर्वे स्थिति सर्वेषु स्थावरजंगमेषु जंगमा-
त्मकेषु दीर्घक्षस्सूलक्षणादियैर्विषमाकारेषु भूतेषु प-
रस्परेण पंचभूतमिलितेषु देहादिषु तिष्ठन्तमपि समं ज्ञाना-
नुसरूपत्वेन समानाकारं परमेश्वरं देहेंद्रियमतः प्राणादीनां
स्वामिनं विनश्यत्सु विनश्यंतं तेषु सूक्ष्मेषु विनश्यत्सु सत्त्ववि-
नश्यंतं विनाशानर्हं स्वभावमेवं जीवात्मानं यः पुरुषः पश्यति
स एव याथात्म्येनात्मानं पश्यति साक्षात्करोति यस्तु देवमनु-
ष्यादिदेहैर्विषयाकारेण पश्यति स न पश्यति तस्य मृत्युरूपः
संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्याशयः १७ ॥

मधुसूदनी टीका

एवं संसारमविद्यात्मकं मुक्ता तत्रिबर्तकविद्या कथनाय य एवं
वेति पुरुषमिति प्रागुक्तं विदुषोति सर्वेषु भूतेषु भवनधर्म-
केषु स्थावरजंगमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरि-
णामशीलतया गुणप्रधानभावापत्त्या च विषमेषु अतएव च-
चलेषु प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावानापरिणम्यज्ञानमपि
स्थातुमीशते अतएव परस्परबाधवाधकभावापत्तेषु एव
मपि विनश्यत्सु दृष्टेन सत्त्वभावेषु मायागंधर्वनगरादिप्रा-
येषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रतिदेहमेकं जन्मादिपरिणाममून्य-
तया च तिष्ठन्तमपरिणाममानं परमेश्वरं सर्वजडवर्गसत्तायु-
र्तिप्रदत्वेन बाधवाधकभावमून्यं सर्वदोषानास्कंदितमविन-
श्यंतं दृष्टेन सत्त्वप्रायः सर्वद्वैतवादेऽप्यबाधितं एवं सर्वप्रकारेण

जडप्रपंचविलक्षणमात्मानं विवेकेन यः शास्त्रवत्
षापश्यति स एव पश्यत्यात्मानं जाग्रद्वेद्येन स्वप्नभ्रमं
बाधमानं च अज्ञस्तु स्वप्नदर्शी वशं त्वाविपरीतं प
श्यन्नपश्यत्येव अदर्शनात्मकत्वाद्भ्रमस्य न हिरजं
सर्पतया पश्यन् पश्यतीति व्यपदिश्यते रज्ज्वदर्शनात्म
कत्वात् सर्पदर्शनेन स्पष्टं भूतान्यानुपरक्रमुद्धात्मद
र्शनात्तददर्शनात्मिकाया अविद्याया निवृत्तिस्ततस्त
त्कार्यसंसारनिवृत्तिरित्यभिप्रायः अत्रात्मानमिति।

श्री.
गी.टी.
३०

168

विशेषालाभविशेषणमयीदया १ १

परमेश्वरमित्येवंवाविशेष्यपदं विषमत्वचंचलत्ववाथवाथ
कल्पत्वलक्षणजडगतैवैधर्म्यसमत्वनिष्ठत्वपरमेश्वरत्वरूपात्म
विशेषणावशादर्थात्सामंश्रयत्वेनोक्तमिति विवेकः

३७ ॥

सदानंदी टीका ॥

एवमाविचकं वयं विद्यावाथं प्रदर्शय च तत्रिवर्तकविद्यायाः स्वे
र्यायात्राधुनोच्यते १ सहस्रतः स्वभावेनावैधर्म्यविषमेष्वपि ब्र
ह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु विषमेषु च २ परिणामस्वभावत्वाच्चे
चलेषु विरोधिषु वाथवाथकल्पत्वादप्येतानां नाशिव ३ द
ह्यनस्वभावेषु यः समं परमेश्वरं सर्वत्रैकस्वरूपत्वात् प्रतिदेह
मं विदितं ४ निर्विकारे स्थिरं सत्तात्कृतिर्देजडवस्तुषु वाथवाथ
कताभूत्यमवाथं दोषवर्जितं सर्वत्रैकस्वभावेपि निर्विकल्पम
वापितं एव सर्वप्रकारेण जडवरीविलक्षणं ५ ब्रह्मात्माने वि
वेकेन पश्यति श्रोतवत्तथा स एव पश्यत्यात्मानं स कार्याज्ञान
वाथनात् ७ स्वप्नभ्रमं यथाप्यत्ता जाग्रदवस्थायां तेषु कथीः स्वप्न
मविनिर्मुक्तमात्मानं पश्यति स्फुटं स्वप्नदर्शी तु विभ्रान्ता पश्यन्न
पि न पश्यति तथा सो भ्राति वारुल्याप्यपश्यन्नपि न पश्यति ८ नहि
सर्पेन पारं पश्यन्नपि स पश्यति तथा त्वत्वेन देहादिजडवरीं
विनश्यते ९ पश्यन्न सो विमूढात्मा विदात्मानं न पश्यति तत्त्वदर्शी
मुनिस्तस्मात्सम्यक् पश्यति तेनैव १० एवमत्यंतभिन्नत्वाद्दृष्ट्या स
सर्गिणोपरं विमुक्तप्रत्यगात्मानं साक्षात्कृत्या ह्यात्मना ११ स
कार्याज्ञानवाथेन कृतकृत्यो भवेन्नरः १२ ॥ ३७ ॥

नीलकंठी टीका ॥

तन्नाशोपायमाह सममिति सममपरिणामिने कूटस्थे नित्यं स
र्वेषु भूतेषु देहाकारेण परिणतेषु तिष्ठते एतेन देहपवतद
धिगमस्यानमित्युक्तं परमेश्वरमेतर्पामिणं सर्गस्थित्यंतकर्तृ
रं अतएवांतर्मुखदृष्ट्या विनश्यत्सतेषु भूतेषु रज्जुरगादिव
कल्पितत्वाददर्शने गच्छत्सु विभुत्वादात्मत्वान्निवृत्तपत्वाच्चा

श्री.
गी. टी.
३.

विनश्यन्ते सर्वास्तथा सदर्शनमगच्छन्ते यः पश्यति स एव
पश्यति अर्थः भावार्थः २७ ॥

आनंदी टीका १३

सर्ववदेव सर्वेषां सर्वेषां समं पश्यन्ते विना समं पश्यन्ते न मीष
रं कृतानां सुभाषु भाषां कर्मणा मानुष्येण फलदातारं
पश्यन् आत्मानमात्मनानदिनस्ति श्रित्वा तत्करणं तत्समं
वर्गतिगमयतीत्यर्थः २७ ॥
न मे हे प्रेक्षितप्रिय इत्युक्ता सर्वत्र पश्यन्ते विना कर्मवृत्त
पफलप्रापकम् २७ ॥

रामकंदी टीका १४

सर्वेषु स्यावरेषु जगमेषु च द्विप्रकारेण बान्तरभेदादनन्तवि
शेषेषु भूतेषु समं जन्मादिविकाररहितत्वात् निर्विशेषं कृ
त्वातिष्ठन् परमार्थनित्यत्वात् सदा वर्तमानमीश्वरस्वतंत्रं प
रमात्मानं यो योगी पश्यत्यात्मतेन प्रत्यक्षमप्युक्तादातृ
रुते स पश्यति तस्यैव सत्यार्थदर्शित्वात् पारमार्थिकं द्रष्टृत्वं
तद्यतिरिक्तात्मनानात्वदर्शिनः सर्वमिष्टार्थदर्शिन इत्यर्थः
कीदृशेषु भूतेषु कीदृशं पश्यति विनश्यत्सु विनाशान्तज
न्मादिविकारभाषिषु विनश्यन्ते वेदकत्वमात्रादेकस्मात्स
भावादप्रच्यवमानं सहितया विधेययोगी समुन्मिषितेन य
थोपवर्णितेन ज्ञानमयेन चक्षुषा प्रादुर्भावति रोभावधर्मक
सकलवेद्यांशविविक्तस्वरूपं वेदकैकलक्षणं परमात्मानं
सर्वावस्थास्वकतत्त्वमात्मतेन सादातृत्वं सम्पददर्शन उच्य
ते अमेतद्विपरीतदर्शना इत्यर्थः स एव चात्मवानिति २७ ॥

२७ ॥

लासिकी चरुचरी टीका २७ ॥

अथात्मदर्शनस्याव
धिमाह

विनाशभाषिषु सर्वेषु स्यावरे जगमात्मकेषु भूतेषु प्राणि
षु समं चिरूपतया निर्विशेषं वर्तमानमविनाशिनं स्वात्मा

नमेवेश्वरयोगीसत्त्वेनप्रत्यवमर्शात्साक्षात्कुरुते सपवप
पति तस्यैवपारमार्थिकदर्शनभाक्तात्सम्यग्दृष्टम न
तद्यतिरिक्तपुरुषवक्तृदर्शिनः

२७ ॥

पंचोत्तरीका

अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्तात्तद्विहृतयेविविक्तात्तद्विषयं स
म्यग्दर्शितमाह सममिति यः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरंतेषु समं नि
र्विशेषं तिष्ठते देहादिभ्यः परमीशितारं परमेश्वरंतेषु ब्रह्मादिषु
नश्यत्सु विनश्यते एवं यथोक्तं परमेश्वरं यः पश्यति स पश्यति २७

रत्नावीरसमिद्धोत्थिनी

सममिति सर्वेषु स्थावरजंगमात्मकेषु भूतेषु सद्रूपेण समं
निर्विशेषं यथा भवति तथा तिष्ठतं परमेश्वरं यः पश्यति अत
एव तेषु विनश्यत्स्वपि नाशं गच्छत्स्वप्यविनश्यतमनश्चरं नि
त्यं यः पश्यति स एव पश्यति सम्यग्दर्शितान्नान्ययकः परमे
श्वरः सर्वभूतेषु निर्विशेषतया स्थित इति पितृवपुत्रवभ्रातृव
दिभिर्न कोपि स्नेहास्पदं न चातृयातिरिक्तत्वेन कोपि हेयास्पदं
तस्मात्सुत्रान्मृत्वा खीस्तथा यतान्न हं तमिच्छामीत्यादिवच
नानां मोह नष्टुद्दि विषयतानधीरविषयतो विततिभावः २७

मधुभाष्य

२७ ॥

166

附錄

...
 ...
 ...
 ...
 ...

निर्वाहिका विभाग

[illegible]

3806

भाषा अनुवाद टीका

अविवेक से संसार उत्पत्ति कहि कर अब संसार की निवृत्ति के
अर्थ प्रकृति से भिन्न स्वरूप जो आत्मा उसका शोभन दर्शन क
रते हैं कि स्थावर जगमात्मक सर्व भूत में निवि शेष कहे स
मान सत्वरूप समभाव स्थायी परमात्मा की जो मनुष्य देखते
हैं और भूतों के विनाश में आत्मा को अविनाशीरूप देखते हैं
तेई शोभन देखते हैं और कोई नहीं २७ ॥

दोहा

समहिं सभहिं जीवमें रहे परमेश्वर जोय नष्टहिमें अवि
नष्ट है लखें जो लखे सोय २८

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

56

ਸਿਰਸੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਪਾਠੇ ਸਾਧਨਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤੀ ਸਿਰਸੀ ਸਿਰਸੀ
ਪਾਠੇ ਸਾਧਨਿਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤੀ ਸਿਰਸੀ

समेपश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरे
न हि नस्मात्मानात्मानं ततो याति परं गतिं २८

शंकरभाष्य टीका १

यथोक्तं स सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति
श्लोकप्रारम्भेन समं पश्यन्नितिः समं पश्यन्नुपलभमानो हि य
स्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तत्स्य तयावस्थितमीश्वरं
अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः समं पश्यन् किन्तु हि
नस्ति हिंसा न करोति आत्मानां स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तस्मा
त् अहिंसनात् याति परं प्रकृष्टं गतिं मोक्षाख्यं नतु नैव क
श्चित् प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हि नस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हि न
स्तीति यथा न दृष्टव्यामग्निश्च तयोमान्नरित्वादि नैष दो
षः अज्ञानात्मातिरक्तराणोपपत्तेः सर्वोक्तोत्पन्नप्रसिद्धं सा
क्षादपरोक्षात्मानं तिरस्कृत्यात्मानमात्मत्वेन परिग्रह्य त
मपि धर्माधर्मैः कृतोपात्तमात्मानं हत्वा न्यमात्मानमुपादत्ते
न वक्तव्येव हत्वा नामैव न मापि हत्वा न्यमित्येव न वक्तव्यं
मुपात्तमानं हन्तीत्यात्महा सर्वोक्तोत्पन्न परमार्थात्मा असा
वपि सर्वदा विद्यया हतश्च विद्यमानफलाभावादिति सर्वं
आत्महनापवादिशंसोयस्त्रितरो यथोक्तात्मदर्शी स तु उभय
थात्मनात्मानं न हि नस्ति ततो याति परं गतिं यतोक्तं फलं
तस्य भवतीत्यर्थः २८ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

प्रकृतं सम्यक्ज्ञानेन किमित्यपेक्षायां तत्फलोक्ता तस्यैव
स्तुत्या तद्धेतौ पुरुषे प्रवर्तयिते श्लोकान्तरमित्याह यथोक्त
मेति यस्मादित्यस्य ततः शब्देन सम्बन्धः सर्वभूतेषु तत्स्य त
या स्थितं सर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमा
त्माना यस्मान्न हि नस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यं परं गतिं याति
इति योजना तत्रपादत्रयेण ज्ञानादज्ञानध्वस्यध्वस्यनर्थास्यो

श्री.
गी. टी.
३.

ज्ञानमिच्छाज्ञानयोरावराणयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टो गतिं परमं पु
रुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपदार्थः नहि
नस्यात्मनात्मानमिति यथाश्रुतमादाय बोद्धव्यमिति नष्ट
मिवामिति प्राप्तिद्वारा निषेधवन्नान्नरिहो एा दिवीति प्राप्तिभा
वाच्च यन्निषेधोस्यत्वेनेष्यतेतथे हापि प्राप्तिं विना निषेधोत्त
मुक्तिमानित्याह यथेति अज्ञानात्मात्मनैवात्महिंसासम्भवादि
उघां तद्भावोक्तिर्युक्तेति समापत्ते नैष दोष इति संग्रहवाक्यं
विद्वानिति सर्वोहीति अनात्मशब्दोदेहादिविषयः अविडुषा
मारोपितात्महन्तत्वं निगमयति इत्यात्महेति तथापि पारमा
र्थिकस्यात्मनोहननाभावान्न तेषां सर्वेषां आत्महन्तृत्वमित्या
शङ्काह यस्त्विति उक्तीत्यासर्वेषामविडुषात्मात्महन्तृत्वमिह
इत्युपसंहरति सर्व इति आत्मनैवात्महननमविडुषां तष्टे त
दिह विद्वद्विषये शक्यं निषेधुमित्याह यस्त्वितर इति उभयथा
पीत्यारोपानारोपाभ्यामित्यर्थः ज्ञानादनर्थभ्रमभ्रंशे सर्वोत्कृष्ट
रमानन्दप्राप्ता परित्यजत्वं युक्तमित्याह तत इति २८ ॥

स्वामिकृत टीका ३

ऊतइत्यत आह सममिति सर्वत्रभूतमात्रे समे सम्यक् अत्र
ऊतसद्वेषेणावस्थितं पश्यन् हियस्मादात्मनास्तेनैवात्मानं
नहिनस्ति अविद्ययासच्चिदानन्दरूपमात्मानंतिरस्कृत्यनवि
नाशयति ततश्च परागतिमोहं प्राप्नोति यस्त्वेवं न पश्यति स
हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं नहिनस्ति तथा च श्रुतिः असु
र्यानामते लोकां प्रपेन तमसा हताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के
चात्महनोजना इति २८ ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

समं पश्यन्निति नहिनस्ति न व्यापादयति २८ ॥

रमानजभाष्य टीका ५

सममिति सर्वत्र देवादिशरीरेषु जल्लेखितेनाथारतयानियं
रतयावस्थितमीश्वरमात्मानं देवादिविषमाकारादिविषु

क्रंज्ञानैकाकारतया समं पश्यन्नात्मना मनसा स्वमात्मानेन न हिनस्ति
रक्षति संसारान्मोचयति यतस्तस्मात्ज्ञात्तया सर्वत्र समानाः
कारदर्शनात्परो गतियातिगम्यत इति गतिः परं गंतव्यं यथा वा स्थित
मात्मानं प्राप्नोति देवाद्याकारादि युक्ततया सर्वत्र विषममात्मानं प
श्यन्नात्मानं न हिनस्ति भवजलधिमध्ये प्रतिपति २५ ॥

अभिनवगुप्तकृत गीता स्पष्टार्थ २५ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथ पूर्वोक्तप्रकारस्य प्रयोजनमाह सममिति सर्वत्र सर्वभूतेषु सं
स्थितमीश्वरं समं स्वसदृशं पश्यन् तारतम्यविवर्जितं वा पश्यन् आत्म
ना सर्वात्मना मनोवाक्कायैरात्मानं न हिनस्ति हिंसां न करोति न त
स्तेनानुष्ठानेन परो गतियाति क्रतिरपियेदेतमनुपश्यन् आत्मानं
देवमंजसा ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सतीति भाष्ये यदा
एनमनुभवसिद्धं यतो देवयो तमानं भूतस्यातिक्रांतिस्त्वभवस्य भ
विष्यतो वा भूतजातस्य ईशानेन नियामकं अंजसा साक्षात्करोति तदा
न विचिकित्सति हिंसावज्ञानिंदा रूपं विचिकित्सानं करोति २५

वनमाली टीका

सर्वनियामकस्य सर्वातर्गतस्य निर्लेपतया ज्ञानफलमाह सममि
ति सर्वत्र चराचरप्राणिषु सम्यगवास्थितं नियामकत्वेन वर्तमानं स
मं निर्विकारं तारतम्यहीनं च निर्दोषं ईश्वरमचिन्त्यानंतशक्तिं भगवते
पश्यन् परोक्षी कुर्वन्पुमानात्मना मनसात्मानं न हिनस्ति आत्मचा
तफलेन नरकरूपेण पुनः पुनर्जन्ममरणदिरूपं संसारं न प्राप्नोतीत्य
र्थः ऊतो यतस्तत्तादृशभगवज्ज्ञानात्परो गतिमपुनर्भवरूपं
सुक्रियंति एतादृशानं तावित्येष्वर्थविशिष्टस्य हरेरपरोक्षज्ञाना
तन्महाप्रसादस्ततो मुक्तिरिति भावः २५ ॥

ऊसमवेजयती टीका

किंच समं पश्यंतीति सर्वत्र स्थावरजंगमभूतेषु समं यथा स्यात्तथा
सम्यगप्रच्युतस्वरूपगुणतया अवस्थितं तत्तदात्मत्वेन तदाधारत्वे
न तत्रियेतत्त्वेन वा स्थितमीश्वरं तत्तद्देहादीनां स्वामिनं देहाद्विल
क्षणं जीवात्मानमात्मना प्राकृतविषयविरहितेन तत्त्वग्राहिणा
मनसा पश्यन् पुनरुक्तो मनसैवानुदृष्टव्य इत्यादि श्रुतेः आत्माः

श्री.
गी.टी.
३.

ने जीवेन हि नस्ति जन्म मृत्यु रूप संमारेन पातयति किंतु ततः प्रकृति
वियुक्तात्मज्ञानात्सारादा परासुखं गतिं गम्यते परमेश्वरोऽहं पु
रुषोत्तमः प्राप्य तेन यासा गतिस्तं परं गंतव्यं याथा म्यात्मस्वरूपं प्राप्नो
ति २५ ॥ मधुसूदनी टीका

तदेतदात्मदर्शनं फलेन तस्योक्तिरुच्यते तदे समवस्थितं जन्मादिवि
नाशोत्तभावविकारमून्यतया सम्पन्नया व्यावस्थितमित्यविनाशि
त्वलाभः अन्यत्राग्यात्वाते एवं पूर्वोक्तविशेषणमात्मानं पश्यन्
अयमहमस्तीति शास्त्रदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन् न हि नरूपमात्मनात्मानं
सर्वोत्तमः परमार्थसंतमेकमकर्त्रभाक्त्वा परमानंदरूपमात्मानं
अविद्यया सति भात्यपि वस्तुविनास्ति न भातीति प्रतीतिजनन
समर्थया स्वयमेवतिरस्कुर्वन्नसंतमिव करोतीति हि न स्तेवते त
था अविद्यया त्वेन परिपृहीते देहेन्द्रियसंघातमात्मानं पुरातनं
हत्वानवमादत्ते कर्मवशादिति हि न स्तेवते अतः उभयथाप्यात्म
हेव सर्वोत्तमः यमधिकृत्य यं शक्तं तलावचनरूपा स्मृतिः किं ते
न न कृते पापे चोरेणात्मा पहारिणा योन्यथा संतमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते इति श्रुतिश्च असुर्यानामते लोकां प्रयेन तमसा हताः
तां स्ते प्रत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महन्ना जना इति असुर्याः असुरः
स्वरूपभूताः आसुर्या संपदाभोग्या इत्यर्थः आत्मा हन इत्यनात्म
नि आत्माभिमानिन इत्यर्थः अतो यमात्मज्ञः स अनात्मनि आत्मा
भिमानं शुद्धात्मदर्शनेन न वाधते अतः स्वरूपलाभात् न हि न स्त्या
त्मनात्मानं ततो याति परं गतिं तत आत्मा हननाभावादविद्या
तत्कार्यनिवृत्तिलक्षणं शुक्तिमभिगच्छतीत्यर्थः २५ ॥

सदानंदी टीका

तदेतदात्मविज्ञानं फलतस्तोति माधवः तत्पत्तेन स्थितं यस्मा
त्सम्पददर्शी परेश्वरं १ सर्वभूतेषु पूर्वोक्तविशेषणसम १

त्वितं पश्यन्नात्मानमहेतुमयमहमिति स्वये २ साक्षात्कुर्वन्धिया
 सम्यक्तत्त्वमस्यादिजातया स्वेनस्वेनहिनस्पस्मादर्शनात्सक्तिरु
 क्ति ३ सर्वोत्तमकमात्मानमकर्तारमसंगीने अविद्ययातिरक्त
 र्वहिनस्पेवात्मनास्वये ४ परानंदचनेनित्येविद्यमानमपीश्व
 रं आत्माननुभवमूढोमाययावेवितःसुखात् ५ अविद्यायस्त
 देहादिमात्मानं सुपुरातनं हत्वावतनमादते कर्मणानोहिन
 स्पसौ ६ सर्वोत्तमात्महातस्मानयैवस्तःश्रुतिरुत्ती असुर्याना
 मतेलोकाग्रेथेनतमसावृताः ७ तास्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेवा
 त्महजो जनाः योन्यासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यते किंतेनन
 कृतेपापंवौरेणात्मापहारिणा प्रतोयआत्मवित्यक्तादेहादावा
 त्मताभ्रमे ८ स्वात्मवोधेनतत्त्वैकोज्ञातेस्वेनहिनस्पसौ आत्मा
 नोहननादेवसकार्योज्ञानवापनात् ९ प्रकृष्टांगतिमानेदा
 वातिरूपोपुयात्पसौ ११ २५ ॥

नीलकटी टीका १२

दर्शनफलमाह सममिति स्वदेहेऽवसर्वत्रदेहमात्रेसमवस्थि
 तेसम्यगवस्थितमीश्वरेसमंसमनयापश्यतुहियतःससर्वाभे
 ददर्शीआत्मनादेहादिनाआत्मानेईश्वरेनहिनस्तिनानायोनि
 संकटेषुपातनेननपीडयतिकित्तुततःपरंगतिंमोक्षंयाति
 यहापेकात्म्यदर्शीत्वात्मात्मानमिवात्ममपिनहिनस्ति सर्वत्र
 दयालुर्भवतीतिभावः ततश्चपरंगतिंयाति २५ ॥

आनेंदी टीका १३

(हियस्यात्मकत्वेतदेवेनासुरेणवासभावेनपुरुषःसुभासु
 नेकर्मकर्मणोस्वतदनुगुणगुणफलदायीपरमेस्वरइ
 तिज्ञानेशःसर्वैःप्रकारैःयःपश्यतिविचारयतिसम्यक्वि
 चारयन्नात्मानंकार्त्तारमपश्यतिमयेदंवंधकंकर्मनकर्तव्य
 तितितितितितिति २६ ॥)

१३ श्री.
गी. टी.

ग्रानंदी टीका १३

सर्वत्रदेवेसर्गे आसुरे वा समं पक्षपाते विना समवस्थितमी
श्वरं कृतानां शुभाशुभानां कर्मणा मानुष्येण फलदाता
रं पश्यन् आत्मानमात्मनानहिनस्ति अविहितकरणात्संसा
रेन पातयति किंतु विहितकर्मकरणात्परमेव गतिं गम
यतीत्यर्थः २८ ॥

रामकंटी टीका १४

तत्र हे तमाह

यस्माद्यथोक्तप्रकारेण सर्वत्र प्राकृतभावमयवेद्यवर्गसमं
सामान्यसंविद्रूपतया तत्प्रकृता समवस्थितं स्वभावतएव
सम्यक्कृतप्रतिष्ठा मीश्वरं प्रभुं परमात्मानं पश्यन्त्यभिज्ञा
नन्किंश्चिदेवात्मानास्वयमेवात्मानं सत्यस्वभावं नहिनस्ति
प्रत्यभिज्ञानेन संतमेव भावं न प्रापयति किमुक्तं भवति
यएवं प्रतिपादिनेन ज्ञानचक्षुषो देवदेवत्वं विविक्तं परमा
त्मानं न पश्यति स आत्मघातयुक्तो मूढाया हत्या यथोक्तं
योऽप्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं
पापं चौराणां त्वापहारिणा कश्चैवं विधेयं परमात्मस्वरूपं
पश्यतीत्याह २८ ॥

नन्वभिज्ञात्मदर्शन एव
किमिति सम्प्रदर्शनमिच्छां
क्याह ॥

लासिकी

उत्तरी टीका १५

+ यस्मादत्मानमेवेस्वरं सर्वत्र भूतमात्रे समंचिरूपतया निर्वि
शेषम् सम्यगप्रच्युत रूपतया स्थितं साक्षात् कुर्वन् स
एव खण्डमात्मानं आत्मना परिच्छिन्नपुरुषमात्रज्ञाने
न नहिनस्ति न द्वैधी करोति अतस्तस्यैव भेदाभावात्तस्य
गदर्शनम् न भेददर्शिनः अथ तत्फलमाह ततः सम्प्रदर्श
नान्नपदमेव योगी परंगतिं मोक्षात्वा प्राप्नोति

२८ ॥

पंचोलेरीका

सम्यक्दर्शनस्य फलवचनेन तं स्तौति सममिति हियस्मात्सर्वत्र
सर्वभूतेषु समवस्थितं तत्सतयावस्थितमीश्वरं समं सतयास्थितं
पश्यन्त्यः प्रात्माना प्रात्मानेन न दिनस्ति तत एवात्मनो हिंसा मया।
मुक्तं हो मोक्षायो गतिं याति १८

राधावीरसमिद्धोधिनी

ऊत इत्याह समं पश्यति हि यस्मात्सर्वत्र सर्वेषु स्याद्वरजं गमा
त्मकेषु भूतेषु समं तत्सतया समवस्थितं सम्यगप्रच्युतस्वरूपे
णावस्थितं परमेश्वरं यद्यप्यन्नात्मना स्वयमेवात्मानं न दिनस्ति स्वव
रो विवर्तयति धर्मपरित्यागेन न नाशयति अवश्यमनुष्ठेयस्वरूपं धर्म
परित्यागे स्यात्तद्दिना तां न करोति ततः प्रात्मा हिंसायाः प्रकरणात्प
रां गतिं महामप्राप्तिं लक्षणां याति गच्छति प्रामोतीत्यर्थः १८

मधुभाष्य

[illegible]

महाभारत-विषयसूची

भाषा अनुवाद टीका

और उस शोभन दर्शन होनेका कारण क्या है इस पर कहते हैं कि सोई शोभन देखने वाला मनुष्य यावत् भूतमात्र में सत्यक प्रकार से अक्षररूप अवस्थित परमात्मा का दर्शन करिके आप अपने को नष्ट नहीं करती अर्थात् सच्चिदानन्द आत्मा स्वरूप को अविद्या अज्ञानसे आवरण करिके नाश नहीं करता है तिससे अष्टगति मुक्तिरूप को प्राप्त होता है और जो इस सर्वोत्तररूप से नहीं देखता है सो शरीरही को आत्मा करिके देखनेवाला शरीरके सहित अपने को अवश्य ही नष्ट करती है सोई मुक्ति कहती है कि जो उक्त प्रकार से आत्महा होता है सोई मरण के अनन्तर प्रकाश मूल्य अन्धकार से आहत जो स्थान ताहों को जाता है २५ ॥

दोहा

देखत समहि सर्वमे समदे ईश्वर जोय आयआपको नाद
नें जात परमगतिसोय २६ ॥

1950年10月1日

[illegible]

四

1875

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति २५

शंकरभाष्य टीका १

सर्वभूतस्य मीशं समस्म्यश्च न हिनस्मान्मनात्मानमित्युक्ते तद
नुपपन्नं स्वर्णकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेषां तस्य इत्येतदाशं
क्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मि
का मयान् प्रकृतिं विद्यादिति मन्त्रवर्णान्तया प्रकृत्यैव च
नात्मेन महदादिकार्यकारणकारपरिणतया नात्मे व कर्मा
णि वाङ्मनःकायारम्भाणि क्रियमाणानि निवर्तमानानि स
र्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभ्यते तथात्मानं हेतुतम
कर्तारं सर्वो पाथिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रा
यः निर्गुणात्मा कर्तुं निर्विशेषस्याकाशस्येव भेदे प्रमाणानु
पपन्निरित्यर्थः २५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

शोकान्तरे शंकोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति प्रति
देहं धर्माधर्मादिमत्ते नात्मनोभेदभानान्न सम्यक् दर्शन
मिति शंक्ते तदिति स्वर्णोः सुवहःखादिभिः स्वकर्मभि
श्च धर्माधर्माद्यैर्वैलक्षण्यात् प्रतिदेहं भेदे न हि शिष्टे आ
त्मस्य कथं साम्येन दर्शनमित्येतदाशंक्य परिहरतीत्याह
एतदिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वे व्यावर्तयति प्रकृ
तिरिति मायाशब्दस्य सखित्यर्थीयत्वं प्रत्याह त्रिगुणेति उ
क्तं परस्य शक्तिमीयेत्यत्र सुतिसंमतिमाह मायान्विति अन्ये
न केनचित् क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारा
र्थमाह नात्मे नेति किन्तदन्यन्निषेधमित्युक्ते सांख्याभिप्रेता
प्रधानाया प्रकृतिरित्याह महदादीनि सर्वप्रकारत्वं काय
त्वनिषिद्धत्वादिना प्रकारवाद्भस्यमात्मानमकर्तारं विशेषणं
सः पश्यतीति सर्वेण सखन्धः सपश्यतीत्युक्तं पुनरुक्ते

श्री.
गी. टी.
३

173

विमोक्षकाह सपरमार्थेति आत्मनो प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समद
शनममुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिरित्याशंकाह निर्गुणस्येति २५

स्वामिकृतटीका ३

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्येदृशमाने कथमात्मनः सम
त्वमित्याशंकाह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण य
रिणतया सर्वशः सर्वप्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्य
तितथावात्मानं चाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वेन स
तइत्येव यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्य इत्यर्थः २५ ॥

पिशाचभाष्यं टीका ४

प्रकृत्याश्रयविद्यया सर्वशः सर्वप्रकारैः २५ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ५

प्रकृत्यैवेति सर्वाणिकर्माणिकारणकर्तृत्वेहेतुः प्रकृतिरुच्यत इ
ति सर्वोक्तरीत्या प्रकृत्या क्रियमाणानि यः पश्यति तथात्मानम
कर्तारं ज्ञानाकारं च पश्यति तस्य प्रकृतिसंयोगात्तदपि ज्ञानेन
जन्यसखडः खानुभवश्च कर्मरूपात्तानकृतमिति च यः पश्य
ति आत्मानं यथावदवस्थितं पश्यति २५ ॥

अभिनवशमकृत टीका ६

यस्य हीदृशी स्थिरतरा बुद्धिर्भवति प्रकृतिरेवेदं करोति नाहं
किंचिदिति स सर्वैर्जुर्वाणोऽपि न करोति एवमकर्तृत्वे यदि वा
विस्तीर्णत्वेन सर्वेषां यदा भूतानां पृथक्तां चित्रतामात्मन्ये
व पश्यति आत्मन एव चोद्दितांतां मन्यते तदापि सर्वकर्तृत्वा
त्रलेपभाक् यतोऽसौ परमात्मैव शरीरस्यापि न लिप्यते आका
शवत् २५ ॥ परमार्थप्रपाटीका

अथ न्योत्पत्तिफलमाह प्रकृत्यैवेति सर्वशः सर्वप्रकारैः क
र्माणि देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतया प्रकृत्यैव क्रियमाणा
नीति यः पश्यति स एवात्मानमकर्तारं कर्तृत्वाभिमानमू
न्ये पश्यति २५ ॥

वनमाली टीका ८

जसमवैजयन्ती टीका ५

नन्वतिचोररूपयानिदुरन्त्यान्नाययापुनोऽयं पुरुषः स्वात्ता
नेकशेषानिकथं वा स्वकेरूपे प्राप्नोतीत्यपेक्षायान्नत्र प्रका
रमाहृहाभ्याम् प्रकृत्यैव वेति प्रकृत्यैव वकारान्मदपि हि न या
परमेश्वरप्रेरितया सर्वशः सर्वाणि क्रियमाणानि कार्यकारण
कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यतेऽत्युक्तप्रकारेण प्रकृतिकर्तृकार्णी
कर्माणि कर्मेन्द्रियैरुत्पन्नानियः पुरुषः पश्यति विवेकवत्

श्री.
गी. टी.
३.

षाःवलोकयति तथा तेनैव प्रकारेण कर्तारं निमित्तं विना नाविर्भूत
कर्तृत्वधर्मकं ज्ञानाकारं यद्वा अकर्तारं पने स्वतः कर्तृत्वलक्षणं
युक्तः कर्तारः कर्तृत्वमकर्तारं प्रयोक्तव्यं कर्तारमित्यर्थः अत्र लेति सु
तिः प्रकारो वासुदेवः स्यादिति स्मृतेः अक्षराणामकारोऽस्मीत्यत्रैवो
क्तत्वाच्च आत्मानं जीवात्मानं च यः पश्यति स एव प्रकृतिविषुक्तः

ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः आत्मानं याथात्म्येन पश्यति तान्युत्तरार्थः ३५

प्रतिदेहं भिन्ना आत्मनो विषमाशु

तत्तद्विविक्तफलभोक्तृत्वेनेति

कथं सर्वभूतस्य मेकमा

त्मानं समं पश्यन्नहि नरुणा

त्मानात्मानं रस्यक्रमत आह

मधुसूदनी टीका ११

हेन्द्रियसंघाताकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया त्रिंश
णात्मिकया भगवन्माययैव क्रियमाणानि ननु पुरुषेण सर्व
विकारसृष्टेन यो विवेकी पश्यति एवं क्षेत्रेण क्रियमाणेष्वपि
कर्मस्वात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविर्वर्जितमसंगमेकं
सर्वत्र समं यः पश्यति तथा शब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः
स पश्यति स परमार्थदर्शीति सर्ववत् स विकारस्य क्षेत्रस्य न
तद्विविक्तकर्मकर्तृत्वेन प्रतिदेहं भेदेऽपि वैषम्येऽपि निविशे
स्याकर्तारकाशस्यैव न भेदे प्रमाणं किंचिदात्मन इति प्रतिपा
दितं प्राक् ३५

क्षेत्रे

॥ ३५ ॥

सदानंदी टीका ११

शुभाशुभादिकर्तारः प्रतिदेहं विलक्षणाः विविक्तफलभोक्ता
रो विषमा विषमाश्रमाः १ कथं समस्तभूतस्य आत्मानं समं
द्वयं पश्यन्नसंहितस्तीति शंका यामाह मापतिः २ वाञ्छनः का
यकृत्यानि प्रकारैरखिलैरपि देहायाकारयामि श्याविगुणात्म
कयानया ३ मायया क्रियमाणानि नात्मना विक्रियात्मना यः प
श्यति विवेकेन तथा क्षेत्रेण सर्वथा ४ कर्मसंक्रियमाणेष्वक्षेत्रे
त्रैतमविकारिणो असंगमेकं सर्वत्र यः पश्यत्यक्रिये बुधः स
परमार्थदर्शीति सम्यक् पश्यति वस्तुतः स क्षेत्रस्य विकारस्यैव

समं भिन्नतायनः ६ प्रकृतिनिविशेषस्य न वै समं न भिन्नता
७ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १२

ननु विषमस्वभावानि भूतानि कः समबुद्ध्या पश्यत्यग्निमिव शी
तबुद्ध्या शोकाह प्रकृत्यैवेति सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि
वाञ्छनः कोपैरारब्धातिप्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति
तथा आत्मानं वा कर्तारं यः पश्यति सर्वोक्तरीत्या स पदसर्वत्र स
मं पश्यतीति सर्वेणान्वयः २५ ॥

आनंदी टीका १३

हियस्मात्प्रकृत्यैव देवेनासुरेणावासभावेन पुरुषः शुभा
शुभं कर्म कार्यते तस्य तदनुगुणं फलदायी परमे
श्वर इति सर्वशः सर्वैः प्रकारैः यः पश्यति विचारयति
स एवं विचारयन् आत्मानं प्रकृतिं पश्यति दृश्यति मये
देवधकं कर्म न कर्तव्यमिति निश्चिनोति २६ ॥

रामकंठी टीका १४

प्रकृतिश्चेतनाचेतनविभागेन परापररूपा प्राकृतिपादित
द्विप्रकारा परमेश्वरेच्छावशादेव देवदेवदेवत्तभावेनाऽनादि
नासंशेन संवदासती सर्वमिदं जगत्त्रिं विरचयति यथाच
सममे द्विप्रकारायाः प्रकृतेः स्वरूपं प्रतिपाद्योक्तमेतद्योनी
निभूतानि सर्वाणीत्युपधारयेति अस्मिन्नप्यध्याये याव
त्किंचित्संभवतीत्यादिना श्लोकेनैषथवार्थोभिहितः तदेवं
रूपया प्रकृत्यैव केवलया क्रियमाणानि निर्वच्यमानानि ना
नाशरीरसंवद्धत्वेनावभासमानानि कृत्स्नानि कर्माणि वि
विधाः क्रियायुगात्मतत्तदृशी पश्यति सम्यग्नि रूपायति ।
स तादृशो योगी तथा तेन प्रकारेण आत्मानं ब्रह्म स्वरूपं सत्य
स्वभावं सर्वदा विमुक्तचिन्मात्रस्वरूपे स्वात्मन्येव स्वप्रतिभं

१३ श्री.
गी. टी.

सत्तमकर्तारं परमार्थतः सर्वक्रियास्वभावात्तत्तात्स्र्यपव्य
निरिक्तकार्यनिर्हन्तिप्रयत्नरहितं पश्यति किमुक्तं भवति ।
यथा क्षेत्रज्ञस्य प्रकृत्यभेदाभिमानेन कर्तृत्वं न तथा परमा
त्मनस्तत्सहिस्वरूपप्रत्यवमर्षमात्रेण सुखाकर्तृता क्षेत्रज्ञ
स्य कर्तृत्वाद्भावनेन गौणीतियोयं कर्तृकार्यव्यपदेशः स
र्वोभेदनिवृत्तेनाभेदप्रमाया मात्रविलसितो न वस्तुसत्ता
मवलंबते तत एकस्य तत्त्वस्य निरिक्तकार्यनिवृत्तं क
र्तृत्वं न वास्तवमिति तात्पर्यम्

१७५
२६ ॥

प्रथमिजात्मदर्शिनोदर्शनं
प्रत्याययति ॥

लासिकी वस्तुमी टीका १५

+ प्रकृत्यैव देहं द्रियाद्याकारेण परिणतया सर्वैः प्रकारैः कि
यमाणानि कर्माणि यः पश्यति तथात्मानं वा कर्तारं यः प
श्यति साक्षात्करोति स यवात्मानं पश्यति तेनैव प्रकृतितो
विवेकेन सम्प्राप्तात्मा दृष्टः ॥ १६ ॥

पंचोत्तरी टीका

ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेनैवैषम्येदृशमाने कथमात्मनः समत्वं
मित्याशङ्क्याह प्रकृत्यैवेति वपुनः यः सर्वशः सर्वप्रकारैः प्रकृ
त्या विगुणात्मिकया पारमेश्वर्या समा यैव देहं द्रियाद्याकारं
पाणि कर्माणि क्रियमाणानि ननु परमेश्वरेण पश्यति तथा आत्मा
नमकर्तारं सर्वोपाधिरहितं यः पश्यति स पश्यति सर्वज्ञः ॥ १५ ॥

राजीवसमिद्धो धिनी ॥

सर्वत्र हि वैषम्यस्येदृशमानत्वात् कथमात्मनः समत्वमित्याह प्र-
कृत्यैवेति प्रकृतिर्माया तयैव मदहादिषोडशाकार्यकारणाकार्य
विराजतया क्रियमाणानि संपद्यमानानि कर्माणि मनोवाक्कायका

याणि सर्वपाः सर्वैः प्रकारैः यः पश्यति तथात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्ता
वं कर्मणामनिष्ठादकं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति स एव परत
त्तद्विप्रकृतिविधायमानानां कर्मणां क्षेत्रज्ञात्मन्यनारोपादि
ति २५

मधुभाष्य

२५/॥

175
~~178~~ 2

भाषा अनुवाद टीका

जो कहो कि शुभ अशुभकर्म के कर्तृत्व हेतुसे वैषम्य देख
पड़ती है फेरि आत्माका समत्व कैसे है इसपर कहते हैं कि
जो देह इन्द्रिय आकार में रूपान्तर को प्राप्त प्रकृति के द्वारा
जाना प्रकार क्रियमाण कर्म होते हैं ऐसे जो मनुष्य देखे
हैं और अपने को प्रकृति देखे हैं अर्थात् स्थूल शरीर में अ
हं बुद्धि से आत्मा वर्ती होता है और स्वरूप से उसको कर्त
त्व नहीं है ऐसे जो मनुष्य देखे हैं सो सम्यक् देखे हैं सोई
कहा है कि यः पश्यति सपश्यति इति १५ ॥

टीका

मायासें दुर्कर्मयद्द किं ज्ञातं सभजो यः देवतजोत्यो आ
त्मको प्रकृतिं देवदिसो यः १५

1965 SEP 15 PM

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥
 अथ श्रीगणेशस्तोत्रम्
 ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 दशैकादशैकविंशत्येकत्रिंशत्तिस्रश्चतस्रश्च
 पञ्चदशषड्विंशतिरष्टविंशतिरष्टादशानामृता
 मृत्योरपि तन्मोक्षदं विनाशकं च ॥
 अथ श्रीगणेशस्तोत्रम्
 ओं नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 दशैकादशैकविंशत्येकत्रिंशत्तिस्रश्चतस्रश्च
 पञ्चदशषड्विंशतिरष्टविंशतिरष्टादशानामृता
 मृत्योरपि तन्मोक्षदं विनाशकं च ॥

1875

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यदाभूतस्यभावमेकस्यमनुपश्यति तं
तत्पदवविस्तारं ब्रह्मसंपद्यते तदा ३० ॥

शंकरभाष्य टीका १

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्च्यते यदेति यदा
यस्मिन् काले भूतस्यैक भावं भूतानां स्यगभावं स्यकृत
मेकस्यमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्यमनुपश्यति शास्त्राचार्यो
पदेशतो मत्वात्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैव इदं सर्वमिति
अतएव च तस्मादेव च विस्तारमनुपश्यति आत्मनः
आण आत्मनः आशा आत्मनः स्वर आत्मनः आकाश आत्मनः स्तेज आ
त्मनः आप आत्मनः आविर्भावतिरोभावौ आत्मनो भूरात्मनोऽन्न
मित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते
ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थः ३० ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

प्रकृतेर्विकाराणां च सांख्यवत् पुरुषादत्यन्तप्रसक्तौ प्रत्याह
पुनरपीति उपदेशजनितं प्रत्यक्षदर्शं तमनुवदति आत्मैवेति
भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहात्ममात्रतया प्रलीने
पश्यति नहि भूतस्यैकं सत्त्वं प्रकृतौ केवले परस्मिन्विला
ययितं शक्यत इत्यर्थः परिसर्गादात्मन एव प्रकृत्या देविशे
षान्तस्य स्वरूपलाभसुपलभ्य तस्माच्च तौ पश्यतीत्याह अत
एवेति उक्तमेव विस्तारं सुखवष्टमेन स्पष्टयति आत्मन इति
ब्रह्मसंपत्तिर्नाम सर्गात्तेनाभिव्यक्तिरसर्गात्तद्हेतोः सर्वस्यात्म
सात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानसमानकाले मुक्तिरिति
सूचयति तदेति ३० ॥

स्वामिकृतटीका ३

इदानीं भूतानां प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदात् भूतभेदकृतम
प्यात्मनो भेदमपश्यन् ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति यदा भूतानां
स्यावरजगमानां भेदं स्यगभावं स्यकृतं एकस्यमेकस्यामेवेश्वर

श्री.
गी. टी.
३.

शक्तिरूपाय प्रकृतौ स्थिते प्रलयेन पश्यति आलोचयति तत एव
च न स्यादव प्रकृतेः सकाशात् भूतानां विस्तारं सृष्टि समये तु यः
पश्यति तदा प्रकृतिना वन्मात्रत्वेन भूतानां मय्यभेदे पश्यन्परि स
र्गो ब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ३. ॥

पिशाचभाष्य टीका ४

पुनरपि सम्यग्दर्शने शब्दोत्तरेण प्रपंच्यते यथेति एकस्यैक
स्मिन्नात्मनि स्थिते विस्तारे विकाशः ३. ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यदेति प्रकृतिपुरुषतत्वात्मके प्रदेवादिषु सर्वेषु भूतेषु सत्सु
तेषां देवत्वमनुष्णत्वद्रुस्यत्वदीर्घत्वादिस्य कभावमेकस्य प्रकृ
तिस्य यदा पश्यति नात्मस्य तत एव प्रकृति त एव उत्तरोत्तरं पुत्र
योर्वादि कभेदविस्तारं यदा पश्यति तदैव ब्रह्मसंपद्यते अनव
च्छिन्नज्ञाने काकारमात्माने प्राप्नोतीत्यर्थः ३. ॥

प्रभिनवशमकृत टीका ६

स्यार्थः ३. ॥

परमार्थप्रपाटी ७

एवं समत्वा कर्तृत्वदर्शने न ब्रह्मसंप्राप्तिमुक्ताऽथ नाजगत एक
त्वदर्शनादाह यदेति यदा नाना नामस्वरूपवतां भूतानां सृ
ष्ट्यभावेऽप्यगवस्थानमेकस्यैकस्मिन्समष्टिरूपेति एती
त्येकस्य प्रभुत्वेन पश्यति एकस्मिन् भूते नाना मणीनामिवेत्य
र्थः ततस्तेन एकत्वेण परमेश्वरेण सह विस्तारं पश्यति ज
लेन तरंगाणामिव तदा ब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैव भवति अथ स
मत्वदर्शनेऽपि संसारावस्थायां देहसंबन्धनिमित्तैः ३. ॥

वनमाली टीका ८

ईश्वरीयसर्वाधारत्वसर्वकर्तृत्वादिज्ञानस्य फलमाह यदेति
यदा भूतानां स्यादवरजगमादीनां जरायुजादीनां वाऽप्यगभावे

एष कसत्रम् एकस्यैकाधारकं अनुतिरेतरेपशपतिपार्थको
नभूतानिहरिस्थानानिपश्यतीति यावत् ततएवहरेः सकाशा
देवचविस्तारं विष्टस्योत्पत्तिं पश्यति तदेतादृशज्ञानकाले ब्रह्म
संपद्यते परमात्मानं निर्मुक्तबंधनः प्रामोति ततो मोक्षः स्यादिति
शेषः परं ज्योतिरूपसंपद्यसेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति क्रतेः
भावप्रधाननिर्देशाद्वा ब्रह्मत्वमाविर्भूतब्रह्मणवत्त्वप्रामोती
त्यर्थः सच्चानेन्यायकल्पत इति क्रतेः ३ ॥

ऊरुमवेजयती टीका ५

किंच यदा भूतेति यदा ये पुरुषो भूत एषा भावं भूतानो देवमनु
षादीनो एषा भावं तदा कारागतं देवत्वमनुष्यत्वदी च त्वहस
त्वस्य लवकुशत्वादिरूपेणार्थकमेकस्य प्रलयकाले प्रकृतिस्थ
मेव नात्मस्य ततः प्रकृतेः सकाशादेव विस्तारं स्तृष्टिसमये तेष्वा
देवत्वादीनो विस्तारं पुत्रपौत्रादिकभिन्नभिन्नाकारनीलपीतादि
विविधरूपादिभिर्वह विस्तारं च पश्यति स प्रकृतिविपुक्तसुहा
त्मदर्शी पुरुषस्तदात्मदर्शिनानंतरमेव काले ब्रह्म प्रकृतिविवि
क्तमभिव्यक्ताय हतपाप्मत्वादिब्रह्मण कंसस्वरूपं संपद्यते प्रा
मोति ३ ॥

+ एवमापाततः क्षेत्रभेददर्शनमभ्यस
यत् क्षेत्रभेददर्शनमपाकृतं इदं
क्षेत्रभेददर्शनमपि मायिकत्वेनाप
करोति ॥

मधुसूदनी टीका ६

+ यदा यस्मिन्काले भूतानां स्यादवरजंगमानां सर्वेषामपि जडवर्गी
णां एषा भावं एषा कं परस्परभिन्नत्वं एकस्यैकस्मिन्नेवात्मनि
सरूपे स्थिते कल्पितस्यापि स्थानादनतिरेकात् सरूपात्मसरूपा
दनतिरिक्तमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनुस्वयमालोचयति
आत्मैवेदं सर्वमिति एवमपि मायावशात् तत एकस्मादात्मन ए
व विस्तारं भूतानां एषा भावं च स्वप्नमायादिवदनुपश्यति ब्रह्म
संपद्यते तदा सजातीयविजातीयभेददर्शनाभावात् ब्रह्मैव स
र्वानर्थशून्यं भवति तदा तस्मिन्काले यस्मिन्सर्वाणि भूतानि प्रा
मोवाभूद्विज्ञानतः तत्र को मोक्षः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति
क्रतेः प्रकृत्यैव चेत्यत्रात्मभेदोतिराकृतः यदा भूत एषा भाव

श्री.
गी.टी.
३.

मित्यत्र तन्नात्मभेदोपीति विशेषः

३० ॥

सदानेदी टीका ॥

एवमापाततः क्षेत्रभेददर्शनमादिशन् क्षेत्रस्यभिदादृष्टिर्वि
वेकेन निराकृता १ इदानीमाधिकत्वेन क्षेत्रस्यापि भिदेक्षणं अपा
करोति भगवान्दृशातीतो ह्ययः २ यस्मिन्काले समस्तानां स्थि
रजंगमरूपिणो परस्परविभिन्नत्वमेकस्मिन्नात्मनि स्थिते ३ अ
पिष्टानादभिन्नत्वं कल्पितत्वेन सर्वतः शास्त्राचार्योपदेशेन स्वातु
भूत्यानुपश्यति ४ मिथ्यात्मनो हि सर्वेषां सत्त्वादिगुणलक्षणं वा
विद्वांशेषसंसारमात्मानेनैव च तस्मै ५ न स्यात्तवान्भवेत्तर्पेदे
राद्यथा सत्त्वादिना आत्मनावितथेनेव स पौरुषात्मनात्मवान् ६
इत्युक्तं वार्तिके हेतुव्याविर्हेद्वत्त्वतोऽपि अपिष्टानादिभिन्नत्वं क
ल्पितानां यदा भवेत् ७ कल्पितत्वज्ञातिस्तर्हि तथापिष्टानतात्त
तिः सर्वदेउस्वदीनां कल्पितानां गुणोद्भवे ८ अपिष्टानस्वरूप
त्वात्र भेदोऽस्मिन्नागपि एवंमायावशाज्जस्मादेकस्मादात्मनोद्भवा
त् ९ स्वप्नवज्जगद्वर्गस्य स एव भावप्रकल्पितं स्वप्नमालोचयत्येष
आत्मैवेदमिति श्रुतेः १० तस्मिन्काले तु भूतैव सक्तभेदमतिः प्रमा
न् सजातीयविजातीयभेददर्शनवायतः ११ समस्तानां पृथग्यत
द्वल्लेव भवति स्वयं यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विज्ञानतः १२
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः प्रकृत्यैवेति पद्ये स्मिन्ना
त्मभेदो निराकृतः १४ यदा भवेति पद्ये त्वानात्मभेदो निराकृतः १५

नीलकंठी टीका ॥

ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वेन त्वात्मन इत्याशङ्क्याह यदेति भूता
नो विद्यरादीनां जरापुजादीनां वस्य भावेनानाभावेनावस्थाने
परितृश्यमानमिदं यदा एकस्यैकस्मिन्नात्मनि स्थिते रज्ज्वा सर्पा
दिवत्कनके वा कुंडलादिवत्तद्विलीने शास्त्राचार्योपदेशमनुप
श्यति तत एव एकस्मात्तद्विलारे च भूतस्य भावस्य व्युत्थानाव

स्थामनुसमादिवत्पश्यति तदा ब्रह्मसंपद्यते ब्रह्मैव भवति च
 येभावः कर्तृत्वे हि क्रियावत्ते क्रिया च परिस्पंदः स च परिस्फुट
 स्पष्टमभूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्यादेरेव संभवति तत्र व्यापकस्य
 सर्वभूतस्य भावग्रसिष्णोरात्मन इति ३० ॥

आनंदीटीका १३

भूतानां चराचराणां दृश्यभावं नानात्वमेकस्य मेकस्मिन्नेव
 परमेश्वरे तिष्ठतीत्यनुपश्यति अद्यैते जीवानां नाकाराः ना
 नास्वभावाः स्वभावानुरूपं नाना कर्मरूपाणाः प्रलेयेत्तेक
 स्मिन्नेव परमेश्वरे संकुचितसंरूपास्तिष्ठन्तीति विचारयति
 च पुनः सर्गादौ तत एव परमेश्वरादेव विस्तारं पश्यति सर्गा
 दौ हि परमेश्वरप्रेरिताः प्राक्कर्मानुरूपमाकारस्वभावा
 दिनानात्वं प्राप्नुवन्तीत्येतत्परमार्थज्ञानतत्परो यदा भवति
 तदैतत्परमेश्वरतत्त्वज्ञानमाहात्म्याद्ब्रह्मसंपद्यते इति फल
 स्तुतिः ३० ॥

रामकंटी टीका १४

+ इत्थं वा स्थिते प्रकृतिप्रवृत्तविवेकज्ञान
 न नरं वास्तवब्रह्मलक्षणैकत्वविषय
 रं ज्ञानमाविर्भवतीति प्र
 तिपादयितुमाह ॥

+ तदा तस्मिन्काले योगी ब्रह्मसंपद्यते यथोक्तपरमात्मनि परमा
 त्मनि परमार्थसंश्लेषकस्मिन्सत्त्वे समापन्निमाप्नोति कदाय
 स्मिन्काले विवेकज्ञानेनैकस्यात्सम्पदप्रकाशमानसर्वग
 तैकक्षेत्रज्ञसंरूपो योगी भूतानां चराचराणामनन्तभेदानां दृश्य
 गभावमन्योन्यवतिरिक्तत्वमेकस्य पश्यत्येकस्मिन्परमात्मनि
 ह्यभिन्नसंवित्प्रकाशैकनूपतां यदा नुभवति योगी यथा
 च सर्वमेकस्य पश्यति तथैव यदा तत एवैकस्मात्तत्ताद्विस्तारं
 रं नानाभावमयं विभूतिवैतत्यं पश्यति तदा ब्रह्मसंपद्यते
 अनेनापि किमुक्तं भवति विवेकजज्ञाननिस्सातनिर्मलम
 तिर्योगी यथैकस्मिन्सत्त्वे लीनं सर्वभेदजातं तदभिन्नं पश्यती
 त्थः तथैव तदैवैकं तत्त्वविषयभावभेदात्मना प्रसृतं तत्स
 र्वस्वभावानां तत्त्वप्रतिपत्तिप्रमोविगलतीत्यर्थः तथा

१२ श्री.
गी. टी.

चायमेवार्थः केनापि विविधस्मिता नूदितः यद्यत एव कृतसं
दिगंतत एव कृतान्त्रभिद्यते इति तदेवं विधस्य परमात्म
नो वरुणोऽप्युक्तलक्षणप्रसंगात्पुनराह १०॥

नन्वेवं सति भिन्नात्मदर्शिनोपि
सम्पददर्शित्वान्मोक्षावाप्तिः स्या
दित्याशंक्य पुनराह ॥

लासिकी वसुधमी टीका १५

+ यदायं भिन्नात्मदर्शी योगी भूतानां भेदे वैचित्र्यमेकस्मिन्नात्म
निपेक्षेन स्थितं योगाभ्यासतारतम्येनानुपश्यति साक्षात्क
रोति ततपवात्मनस्तेषां विस्तारं एव कामुदितं पश्य
ति तदा ब्रह्मसंयद्यते मुच्यते इत्यर्थः न भिन्नात्मदर्शी न द
शायाम्

३०॥

पंचोलेटीका

इदानीं भूतानामपि प्रकृतिं तावन्मात्रेण प्रभेदात्भूतभेदकृत
मपि शास्त्रनोभेदमपश्यत् ब्रह्मलक्षणेति शमाह यदेति यदा च
स्मिन्काले भूत एव गभावं भूतानां एव गभावमेकस्मिन्नात्मनि स्थि
तमेकस्य पश्यति ततपवात्मन एवाविर्भावतिरोभावादिविस्तारं
च यदा पश्यति तदा तस्मिन्काले ब्रह्मसंयद्यते ब्रह्मैव भवति १०

राणवीरममिहोधिनी॥

यदायस्मिन्काले भूतानां स्यात्वरजंगमानां एव गभावं परस्परं
भिन्नत्वमेकस्यमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमनुपश्यति प्राज्ञाचार्ये
यदेष्टमनुस्वयमालोचयति ततपवात्मन एव च विस्तारं एव
गभावंच पश्यति प्रलयकाले एव कृमात्मस्य सृष्टिकाले प्रात्म
न एव एव कमुद्रतं प्रकृतिवशात्पश्यति तदा तस्मिन्काले ब्र
ह्मसंयद्यते इति ३०॥

मधुभाष्य

३०॥

भाषा अनुवाद टीका

अब प्रकृतिके सकल कार्यभूत औ तिन की कारणस्वरूप
प्रकृतिमात्र इस भेदके अभाव हेतुसे जो मनुष्य भूतगत भे
दजनित आत्माका भेद नहीं देखें हैं ऐसे मनुष्योंको ब्रह्मभा
व प्राप्ति कहते हैं कि जब स्थावर जड़म भूतका पृथक् भा
व कहे भेदको ऐसे देखते हैं कि एक यही परमेश्वर की श
क्तिरूप प्रकृति से सृष्टि स्थिति प्रलय कालमें भूतोंकी उभ
ति पालन नाश निरन्तर देखते हैं और तत्कालमें प्रकृति
स्वरूप मात्र देखते भूतोंके अभेददर्शी लोग परिसर्गस्वरूप
ब्रह्मही हैं ३० ॥

टीका

भूतपृथक्ता जबहि जो एकहिमें देखत तातेहुं विस्तारतव
ब्रह्महि में वर्तत ३० ॥

[Faint bleed-through text from the reverse side of the page]

अनादित्वात्त्रिगुणात्वात्परमात्मायमव्ययः
शरीरस्योपिकौन्तेयनकरोति न लिप्यते ३१

शांकरभाष्य टीका १

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तदोषसम्बन्धे प्राप्तमिदमुच्यते अ
नादीति अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादिः कारणं यद्यस्य ना
स्ति तदनादि यद्यादिमत् तत् स्वेनात्मना येत्ययन्तनादित्वात्त्रि
खण्डयवशतिक्त्वा नयेति तथा निर्गुणात्वात् सगुणोहि गुणव्य
याद्यात्ययन्त निर्गुणात्वाच्च नयेतीति परमात्मायमव्ययोनास्य
व्ययोविद्यत इत्यव्ययोयतएवमतः शरीरस्योपि शरीरेष्टात्मन
उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्य उच्यते तथापि न करोति तदकर
णादेव तत्फलेन न लिप्यते योहि कर्ता सकर्मफलेन लिप्य
ते अयन्तकर्ता अतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः कः पुनर्देहेषु
करोति लिप्यते च यदि तावदत्यः परमात्मनो देही करोतिलि
प्यते च ततश्चमनुष्यपन्नसुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञत्वापि
मास्मिहीत्याद्यथा नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोतिलिप्यते चेति
वाच्यं परोवा नास्तीति सर्वथा दुर्बिज्ञे ये दुर्बोध्यन्तेति भगवत्
श्रुक्तमौपनिषदं दर्शने परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धैः
अतत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः स्वभावस्तु प्रवर्तत इ
त्यविद्यामात्रे स्वभावोहि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति
न त परमार्थतत्पक्षेऽस्मिन् परमात्मनि तदस्त्वतत्पक्षेऽस्मिन् पर
मार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजका
णां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र न
त्र दर्शितं भगवता ३१ ॥ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादि
ना तद्वत्त्वं दृष्टं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात्
तदोषेण दुष्टत्वमित्याशंका मनुष्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति

श्री.
गी.री.
३.

एकमेति अनादित्वमेव साधयति आदिरिति तथापि किं स्यादि
त्याशंका कार्यत्वकृतव्ययामाभावः सिध्यतीत्याह यहीति तथापि
गुणपकर्षहारकोटयोभविष्यति नेत्याह तथेति निरवयवत्वा
देव अवयवहारकस्य निर्गुणत्वादगुणहारकस्य च व्ययस्याभा
वेपि सभावतो व्ययः स्यादित्याशंकाह परमात्मेति परमात्मनः
स्वतः परतो वा व्ययभावे फलितमाह यत इति स्वमहिम्नि प्र
तिष्ठस्य कथं शरीरस्य तत्राह शरीरेष्विति सर्वगतत्वेन स
र्वीकृतत्वेन च देहादौ स्थितोपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति
कृतस्यत्वादेहादेस्य कल्पितत्वादित्यर्थः कर्तृत्वाभावेपि भोक्त
त्वे स्यादित्याशंकाह तदकरणादिति तदेवोपपादयति योही
ति परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिष्टमिति पृच्छति कः पु
नरिति परस्मादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्तृत्वादीत्याशंका मा
नुवदति यदीति तस्मिन् पक्षे प्रक्रमभङ्गः स्यादिति हृषयति
तत इति ईश्वरातिरिक्तजीवानङ्गीकारान्नोपक्रमविरोधोस्तीति
शङ्कते अथेति तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेरधिकरणं वक्तव्यमिति
सर्ववायाह कश्चिन्ति परस्मैव कर्तृत्वाद्यापारत्वान्नास्ति वक्तव्यमि
त्याशंकाह परो वेति नास्तीति वाच्यमिति सर्वेण सम्बन्धः
नहि कर्तृत्वादिभाक्ते परस्यास्मदादिवदीश्वरत्वमिति भावः प
रस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्यापीत्यादिश्रुतिमूल
मपि ज्ञातं वक्तृत्वाशङ्कत्वात् त्याज्यमेवेति परीक्षकसमन्योप
संहरति सर्वथेति परस्य वस्तुनो कर्तृ रभोक्तव्याविद्यया तदा
रोपादादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरति तत्रेति तमेव प
रिहारे प्रपञ्चयति अविद्येति व्यावहारिके कर्तृत्वादावविशि
ष्टे पारमार्थिकमेव किन्नेष्यते तत्राह नतिनि वास्तवकर्तृत्वा
द्यभावे लिङ्गमुपन्यस्यति अत इति ३॥

स्वामिकृतटीका ३

तथापि परमेश्वरस्य संसारावस्थायां देहसंवेयनिमित्तैः कर्मभि
स्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुःपरिहरमिति कृतः सम

दर्शनेन जाह अनादित्वादिति यदुत्पत्तिमततदेव हि येति विना
शमेति यच्च गुणवद्वस्तुतस्य गुणनाशो व्योभवति अयेतप
रमात्मानादिर्निगुणश्चातो व्योविकारीत्यर्थः तस्माच्चरीरेष्वि
तोपि किंचिन्न करोति न च कर्मफलैर्लिप्यते ३१ ॥

प्रियावभाष्य टीका ५

शरीरस्यः शरीर उपलभ्यमानः ३१ ॥

रमानुजभाष्य टीका ५

अनादीति अयेपरमात्मा देहान्निःकृष्टस्वभावेन निरूपितः शरी
रस्योपि अनादित्वादिना रभ्यत्वादव्ययः निर्गुणत्वात्सत्तादिगुणार
हितत्वाच्च करोति न लिप्यते देहस्वभावेन लिप्यते न वाध्यते

॥

॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थम्

३१

॥

परमार्थप्रपाटीका ७

कर्ममित्युक्तत्वे सुखदुःखादिभिर्वैधर्म्येण उच्यते इति हारमि त्याह अनादित्वा
दिति अयेपरमात्मा शरीरस्योपि न करोति अकर्तृत्वात्ति न तत्फलैर्लिप्य
ते कुतः अनादित्वात् निर्गुणत्वाच्च यदुत्पत्तिमततन्नशति तथा यदुत्प
वत्तद्गुणक्षये उपक्षीणं भवति परमात्मा तु अनादिर्निगुणश्चातोऽव्य
यः अविकारोऽतो न लिप्यते ३१ ॥

वनमाली टीका ८

नानाविकारवत्स्थितस्य निर्विकारत्वमप्येता संभावमानमि
ति पुनरमीश्वरस्य निर्लेपत्वमाह अनादित्वादिति अनादित्वा
त् आदिरुत्पत्तिस्तद्वत्त्वात् निर्गुणत्वात् प्राकृतगुणशून्य
त्वादव्ययः अद्विधिविकारशून्यः शरीरस्योपि निया मकतया
जीवदेहस्योपि कर्तापि लोकवदनित्यक्रियाशून्यत्वादवित्य
शक्तिमत्त्वाच्च न करोत्युदासीनत्वाच्च लिप्यते जीवस्य स्वतो व्यय
त्वेपि देहाभिमानेन सादित्वात्तया देहाद्यात्मकसत्तादिगुणसं
वेधाच्च तद्वानादिद्रूपो नाशोऽप्यस्ति तत एव कर्मलैपोऽस्तीति भा

श्री.
गी. टी.
३.

182

वः यद्वापुरुषपदेदं सर्वमिति कृतेः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कथं
भूतानां ततः स्रष्टुं कृतं स्रष्टुं अनादित्वादिति अत्र शरीरस्य श
रीरजीववाची अयं परमात्मा शरीरस्य जीवो न भवति कृतः प
रमात्मनो नादित्वात् देहादिसंबंधेनाप्यस्य संभवात् निर्गुण
त्वात् सत्त्वात्मना त्रिगुणसंबंधाभावात् अयं यः देहादिसंबंधे
नापि नाशशून्यः ईश्वरस्तु सर्वं करोति ईश्वरो न च लिप्यते जीव
स्य तत्तादृशत्वात् तथा च विरुद्धं धर्माविकरणात् न जीवेशयो
र्भेदसिद्धिः यदेष्टो जीवाभिज्ञो न भवति तदा किमु वाच्यं जज्ञ
भिज्ञो न भवतीति सूचनायापि शब्दः ३१ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ९

न त्वप्रकृतिविपुक्तात्मदर्शनादेवायं कृतार्थो भवतीत्युक्तिरस्य
कृतेभ्यः पदभूतेभ्यः समुत्पद्यमानेष्वनुविनश्यति न प्रेत्य सं
शस्तीति श्रुते जीवस्य देहेन सहोत्पत्तिविनाशप्रवणत्वादिति वे
त्तव्यं अनादित्वादिति हेतौ तेन अयं जीवात्मा शरीरस्योपना
दित्वादनारभ्य तत्परे देहाद्यतिरिक्तोऽव्ययोऽव्ययप्रधानध
र्मत्वादिनाशरहितः निर्गुणत्वात् तत्तादिप्राकृतगुणरहितत्वा
त्साभाविकत्वात् नानेदादिगुणकत्वात् प्राकृतगुणकृत्यं यज्ञउ
हादिकं कर्म न करोति अतो देहं द्रियादिस्वभावेनोत्पत्तिविनाश
रूपेण न लिप्यते न वक्ष्यते अत्यर्थं सौपचारिकत्वेन ज्ञेयः ३१

आत्मनः स्वतः प्रकर्तृत्वेपि
शरीरसंबंधोपाधिकं कर्तृत्वं स्यादित्याशं कामपुत्र
रन्यः पश्यति तथात्मानं +
प्रकर्तारं स पश्यतीत्येतद्वि
होति ॥

अयमपरोक्षः परमात्मा परमेश्वराभिज्ञः प्रत्यगात्मा अयं यः
नयेतीत्ययं सर्वविकारशून्य इत्यर्थः तत्र व्ययो हेतुः धर्मि
स्वरूपस्यैवोत्पत्त्यादिमजयावा धर्मिस्वरूपस्यानुत्पत्त्याद्येपि ध
र्माणामेवोत्पत्त्यादिमजयावा तत्रायमप्यकरोति अनादित्वादि
ति आदिः प्रागसत्तावस्थासाचनास्ति सर्वदा स त आत्मनः अत
स्तस्य कारणभावाज्जन्माभावः न ह्यनादेर्जन्म संभवति तदभा
वे च तदुत्तरभाविनोभावविकारात् संभवेत्येव अतो न स्वरूपे
ण व्येतीत्यर्थः द्वितीयेति राकरोति निर्गुणत्वादिति निर्यमकृता

दित्यर्थः नहि धर्मिणामविकृत्य कश्चिद्दमः उच्येति अपेति वा धर्म
 धर्मिणोऽस्मादात्म्यात् अयेतन्निर्धर्मकः अतो न धर्मद्वारा पिवेती
 त्वर्थः अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छित्ति धर्मेति श्रुतेः यस्मादे
 वजायतेः स्तिवर्थेते परिणामते पक्षीयते विनश्यतीत्येवमद्वाव
 विकारभूयः अथासिकेन संवेयेन शरीरस्योपितस्मित ऊर्व
 ति अयमात्मानकरोति यथा ध्यासिकेन संवेयेन जलस्यः सवि
 तातस्मितचलत्पपिनचलयेव तद्वत् यतो न करोति किंचिदपि
 कर्म अतः केनापि कर्मफलेन न लिप्यते यो हियन्मर्म करोति स
 तत्फलेन लिप्यते न त्वयमकर्तृत्वादित्यर्थः इच्छा द्वेषः सखे
 दुःखमित्यादीनां द्वेषधर्मकयनात् प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रिया
 माणा नीतिमाया कार्यत्वव्यपदेशाच्चातमवपरमार्थदर्शिनां स
 वै कर्माधिकारनिवृत्तिरिति प्राग्व्याख्याते एतेनात्मनो निर्धर्म
 त्वकथनात्सगतभेदोपि निरस्तः प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र सजा
 तीयभेदो निराकृतः यदा भूतदृष्ट्याभावमित्यत्र विजातीयभेदो
 निराकृतः अनादिना त्रिगुणात्वादित्यत्र स्वगतो भेदोपि निरस्त इ
 त्यद्वितीयं ब्रह्म आत्मेति सिद्धे

सदानंदी टीका ॥

नत्वात्मनः स्वतो मास्तु कर्तृत्वमविकारिणः देहाद्यौपाधिकं किं
 न कर्तृत्वेत्यादिहात्मनः १ इत्याशं कामसंवेधात्वं सते धुना अ
 परोक्षो यथात्मा यं प्रत्यक्तादवयोक्षयः निर्विकारोऽस्मादित्वा
 त्सत्रपेण न जन्मभाक् निर्धर्मकतया नास्य जन्मधर्मनिमित्तकं
 ३ प्रागसत्त्वेन चास्मत्पावापितस्य जन्मो जनिः न ह्यनादेर्भवे जन्म
 तदभावात्तत्वेतरे ४ विकाराः संभवंत्यस्य कूटस्य स्याद्वयस्य च
 अविनाशीवेति श्रुत्या निर्धर्मकतयेरितः यद्यथा ध्यासिकेना
 सौ संवेयेन शरीरगः तथापि तस्यात्मा कुर्वत्यपि शरीरके ६ य
 था ध्यासिकसंवेधाजलस्योपि दिवाकरः चलत्यपि जलेनासौ
 चलत्येव चिदक्रिया यतः किंचिन्न कर्मात्मा करोति प्रत्यगद्वयः

दात्मा ये

करो

श्री.
गी. टी.
३.

अतः कर्मफलेनासौ केन विप्रोपलिप्यते ८ करोति यो हियक्त
मेतत्फलेन सलिप्यते न त्वये निर्विकार आत्मानि क्रियो निर्मलो वि
भुः ९ इच्छा हेयः सुखं दुःखमित्यादीनां पुरस्कृतं क्षेत्र यमैव कथ
नाहर्मः कोपिनचात्मनि १० प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र कर्तव्यमा
त्रकं अविद्या कर्तृकं प्रोक्तं न किंचित्कर्म विद्वने ११ अतएव पर
ब्रह्म प्रत्यगात्मैकादर्शिनो सर्वकर्माधिकारस्य निवृत्तिः प्रायुदी
रिता १२ निर्यमैव कथयनामिरस्तास्रगताभिदा प्रकृत्यैवेति
विधस्तास्रजातीयभिदांतरा १३ यदाभूतदृश्याभावमित्यत्र ह
रिणा स्वयं विजातीयभिदा धत्तानानानर्थसमाश्रया १४ अना
दिता त्रिगुणात्वादित्यत्र स्रगताभिदा विधत्तेत्यद्वितीयेतद्ब्रह्मे
वात्मेति निर्णीयः १५ ३१ ॥

नीलकंठी टीका १२

नत्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वेमास्वीकारि देहाद्यवच्छिन्ने
नतरूपेण तद्वक्तव्यमन्यथानुभवविरोधादित्याशंकाह अना
दितादिति अयं सर्वेषां प्राणिनो नित्यापरोक्षः परमो देहादिभ्योः
परमेभ्य आत्मभ्योः कोशपंचकातीत आत्मा परमात्मा अथ
यः नयेति परिस्थित्येते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यवयवः अथ
यत्वे हेतुः अनादितादिति यदि आदिमदाकाशादित्येति न तत्र
येत्येति अनादितात् न त्वनादिभावस्यानेत्यनियमेनात्मनः का
लतः परिच्छेदो मास्त तथा देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावशं भा
वादनादितायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो मास्त ननु प
रमाणवज्ञविष्यतीति चेन्न दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतो
द्रव्यस्य निखयवत्तत्त्वात्तासिद्धेः न हि परमाणोः सर्वदिगव
च्छिन्नो भागः पश्चिमयावच्छेत्तेशक्यते अतः भवविरोधात् दे
शतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसंज्ञावक्तुः
परिच्छेदोऽपि मास्त तथापि विवित्रशक्तिमुक्तस्य अभिनवप्रपंच
रचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वतत्त्वादियुक्तस्य स्रग
तभेदोऽवशं भावी स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृ

तदेहावच्छेदेनाग्रिहोत्रादिकर्तृत्वेचावशेषवक्तव्यमित्याशङ्का
ह निर्गुणत्वादिति योहिगुणवानाकाशादिः स संयोगविभागो
वोपाधिप्राप्यस्वगुणोपादमाविकरोति न तु स्वस्मिन् सन्ते स्पर्श
केनचिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे एवं आत्मा सर्वगुणही
नः सत्यप्यवच्छेदलाभे कर्तृत्वादिके गुणमाविकर्तृत्वेन समर्थ
इति फलितमाह शरीरस्थोपीति स्पष्टार्थमेतत् ३१ ॥

ग्रानंदीटीका १३

आदिमानसमहदादिः सगुणोऽयमेव विकारेण च सहितो भव
ति अयमीश्वरस्त्वनीदृशः क्षेत्रज्ञे चापि सांविद्धि सर्वक्षेत्रेधि
तुक्ता शरीरस्थोऽप्यनर्था मितया तत्कर्मदर्शनाय तेऽप्युतेषु
शरीरेषु वर्तमानोऽपि परमेश्वरो न करोति न लिप्यते निर्णीते
चैतत् न च मांता न कर्माणि निवर्धनीति न व मे निर्तेयत्वं
मीश्वरस्य दर्शयति ३१ ॥

रामकंदी टीका १४

अयं भगवान्परमात्मा परंतत्त्वं स्वभावत एव सर्वत्र सर्वदा चा
व्याहृत सद्भावः ततश्च सर्वस्मिं शरीरे स्थिति रवाधितैव तथा
पि च तत्र स्योऽपि प्रतियादितैकस्वरूपमात्रेऽस्मिन् स्थितत्वात् न क
रोति न भिन्नं कार्यं निवर्धनं कर्तृत्वमनुभवति ततश्च का कथा
कर्मफलानुभवस्येति न लिप्यते यस्मादनादित्वात् सर्वका
रणत्वादत एव निर्गुणत्वाद्गुणस्य उदयव्ययधर्मकेभ्यो नि
ष्क्रान्तत्वात् न हि भक्तस्वभावत्वादव्ययोग्योऽहं दृश्येन विनाश
रहितः यद्यप्यनादित्वमव्ययत्वं च क्षेत्रज्ञस्याप्युक्तं तथा
पि तस्य गुणमय्या प्रकृत्या संवद्धस्य तत्स्वरूपानुविधायित्वा
त् ननु उदयव्ययधर्मकत्वं नुपचर्यत आविद्योदयात् परमा
त्मनश्चैव चारोपि नास्मत्तः क्षेत्रज्ञवन्न तस्य कर्तृत्वेन कर्मफलसंयो
गः

१३ श्री.

मी.सी.

३१ ॥

लासिकी

वसुमीटीका १५

+ अयं परमात्मा कृतस्यः स्वभावतो व्ययः निर्विकारः
शरीरे स्थितोऽपि वर्तमानोऽपि अनादित्वात् अपतिविही
नत्वा त्रिगुणात्मात्मादिरहितत्वात् करानि न च कर्मलि
प्पतेभिर्मानकलंकितः कियते यतः उक्तं भवति न केव
लायाः प्रकृतेः कर्तृत्वम् किंतु तादात्म्यमापन्नस्य देव
सस्यादिमत्तात्सत्वादिगुणयुक्तत्वात् कर्तृत्वम् नात्मनः
अत्रार्थे पंग्वं यथा यो दर्शितः

ननु चेत्तना उग्रं विनाज
डायाः प्रकृतेः कर्तृत्वात्
पपत्तेरात्मन एव कर्तृत्व
माया तमिन्नां शोकाह ॥

पंचोलेटीका

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मने तथापि संसारावस्था यो देहसंब
धनिमित्तैः कर्मभिः तत्फलैश्च सखडः त्वादितिभिः वेद्यमेसा
तिरुतः समदर्शनमिति तदाह अनादित्वादिति हे कौंतेय अ
यं परमात्मा अनादित्वात् कारणरहितत्वात् त्रिरवयवत्वात् स्व
रूपतोऽप्येति तेना व्ययः तथा निर्गुणात्वात् गुणव्ययेनापि न व्येति
तेन च व्ययः शरीरेऽप्यलभ्यमानत्वात् शरीरस्य मुच्यते शरी
रस्योऽपि न करोति अकरणात् कर्मफलेन न लिप्यते यः कर्ता
स कर्मफलेन लिप्यते अमात्मानं यान भवति असंगत्वात् ३१

या वीरसमिहोधिनी

यद्यप्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कथं न स्यादित्या प्रांकापनोदनाया
कर्तृत्वं पुनः साधयति अनादित्वादिति अयं परमात्मा प्रत्यगा
त्मा व्ययोन व्येति विकारं न गच्छतीत्यव्ययः यद्वाव विकाररहित
इत्यर्थः विकारो हि ध्या यमिस्वयं यस्यैवोत्पत्त्यादिमत्तया तदनु
त्पाद्यतेऽपि तद्गुणानामुत्पत्त्यादिमत्तया वा तत्रार्थे निरुपकरोति

अनादितादिति आदिरुपतिः प्रागभाववस्थानादिरनादिरनादेर्भा
 वानादित्वंतस्मात्प्रागभावस्यत्वात् प्रागभाववतोदिवस्तुनउत्प
 त्यादिमत्तमात्मनश्चसत्तात्मकत्वात्तदभावोतःकारणाभावेजन्मा
 भावात्तउत्तरकालभाविभावविकाराणामपिपरमात्मनिनसंभवे
 स्तिइति स्वदूषेणनविकारमेति द्वितीयमप्यनुदतिनिर्गुणात्तादिति
 धर्मरहितत्वादर्मिणोनिर्विकारत्वादुर्मथर्मिणोश्चतादास्यादुर्मा
 णामप्ययायानयायोनदिभवतः अयंतधर्मरहितोतोयधर्मतोपिन
 विकारमुपैतीत्यर्थः यस्मादेवमतःप्रारीरस्योपिप्रारीरेस्थितोपि
 अयमात्माकिंचित्कर्मनकरोति जलगतचंद्रवदतो नलिप्यतेकर्मणा
 मकरणात्कर्मफललेपेनभजति योयकर्तासतफलभागयंतकर्तृत्वा
 फलेननलिप्यते ३१॥

मधुभाष्य

अनादितादिति सादिदिप्रायोव्ययिगुणात्मकंव नकरोती
 त्यादेरर्थउक्तःपुनस्तात् नलोकिकःकियादित्तस्य अतो नप्र
 जमित्यादिवदिति भूतेभ्यप्रकृतेश्चमोक्षसाधनममानिता
 दिकं ३१॥

11/28 星期五 晴

भाषा अनुसार श्लोक

और जो कहो कि सर्वोत्तरूप आत्माके भेदका अभाव होनेसे भी संसारावस्था में देह संबन्ध से जो कर्म और उन्ही कर्मों का फलरूप जो सुख दुःख आदि तिनके द्वारा वैषम्य भावना नहीं हर हो सकें हैं इससे वैसे आत्माका सम्यक् दर्शन कैसे संभव होय इस श्लोकपर कहते हैं कि जिसकी उत्पत्ति होती उस का अवश्य आदि है और जो गुणयुक्त वस्तु है उसीको गुणनाश होनेसे रूपान्तर प्राप्तिरूप विकार भी होता है किन्तु जिस हेतु यह जीव परमात्मा औ अनादि तथा निर्गुण हेतु से अव्यय अर्थात् अविकारी है इस से हे कौन्नेय शरीर में रहिके भी कोई कर्म नहीं करता और कर्मफल में भी लिप्त नहीं होता अर्थात् इसको कोई कर्म नहीं लगाने है ३१ ॥

दोहा

अनादी निर्गुण भावसे परमात्मा अव्ययजोय अंतिसतय
हृदेहमें करेन नलिय दें सोय ३१ ॥

यथा सर्वगतं सौख्यादाकाशं नोपलिप्यते
सर्वत्रावस्थितो देहे तथा आत्मानोपलिप्यते ३२

शंकरभाष्य टीका १

किमिव न करोति नलिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथा सर्वगतः
मिति यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यमि सत् सौख्यात् सूक्ष्मभावादा
काशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते सर्वत्र अवस्थितो देहे तथा
आ नोपलिप्यते ३२ ॥ ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

सूक्ष्मभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः न सम्बध्यते पक्षादि
भिरिति शेषः ३२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

तत्रिलेपत्वे दृष्टान्तमाह यथेति यथा सर्वत्रपंकादिष्वपि स्थिः
तमाकाशं सौख्यादसंगत्वात्पंकादिभिर्नोपलिप्यते केनापि स
ह न संबध्यते तथा सर्वत्र उत्तममध्यममधोमेवाददेहे वस्थितो व्यात्मा
नोपलिप्यते देहिर्केरुणो दोषैर्न मुञ्चत इत्यर्थः ३२ ॥

विशाचभाष्य टीका ४

यथेति धूमतटारादिभिः ३२ ॥

+ यद्यपि निर्गुणत्वात् न करोति नित्यसंयुक्तेर्देहस्य
वैः कथं न लिप्यत इत्यत्राह ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

+ यथा कामं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौख्यात् सर्व
वस्तुस्वभावेर्न लिप्यते तथा आत्मापि सौख्यात् सर्वत्र देवमनुष्यादौ
देहे वस्थितोऽपि तदेहस्वभावेर्न लिप्यते ३२ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

अष्टम्यम् ३२

॥

परमार्थप्रया टीका ७

युत्र दृष्टान्तमाह यथेति यथा सर्वत्रपंकादिस्थितमाकाशं
सौख्यात् संगत्वात्पंकादिभिर्न लिप्यते तथा सर्वत्रोत्तममध्यममधोमेवाददेहे वस्थितो व्यात्मा देहिर्केरुणो दोषैर्न लिप्यते न

श्री.
गी. टी.
३.

न युज्यत इत्यर्थः ३२ ॥ ३२ ॥ ३२ ॥

सर्वगतात्सर्वगतमपि नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

वनमाली टीका ५

निलेपने दृष्टो तमाह पयोति यथा सर्वेषु पेकादिषु गते प्राप्ते सं-
युक्तमप्याकाशं सौख्यात् नोपलिप्यते तथा सर्वत्र नीचो घदे हे व-
स्थित आत्मा परमात्मा अविन्यानेन शक्तिः सूक्ष्मत्वाद संगत्वा च
तत्कर्मभिः पापादिभिर्न लिप्यते ३२ ॥

ऊसमवेजयन्ती टीका ५

ननु निर्गुणात्वादयं न किं विस्तरोतीति भवतु तकापि क्षतिः किं न
नित्यं संपुक्तैर्देहादिस्वभावैः कथं न लिप्यते इति चेन्न त्रसदृष्टो न-
माह पथा सर्वगतमिति यथा काशं सर्वगतमपि सर्वैर्जलपेका-
दिभिर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौख्यात् काशस्य तेभ्यो वस्तुभ्योऽति
सूक्ष्मत्वात् नैव वस्तुस्वभावैः पकाशं नो लिप्यते तथा आजीवोपि सर्व-
त्र देवमनुष्यादि देहेऽवस्थितोऽपि तत्र देहादिभ्योऽति सूक्ष्मत्वात् तत्र
देहादिस्वभावैर्जन्तनाशदिलक्षणैर्नोपलक्ष्यते नोपलिप्यते ३२

मधुसूदनी टीका ५

शरीरस्थोऽपि तत्कर्मणा + सौख्यात् दसंगसंभावत्वात् आकाशं सर्वगतमपि नोपलिप्यते पे-
न लिप्यते स्वयमसंगत्वा-
दित्यत्र दृष्टो तमाह ॥ कादिभिर्यथेति दृष्टो तार्थः स्पष्टमितरन्

३२ ॥

सदानंदी टीका ५

असंगत्वात्सर्वप्रत्यक्षलिप्यते नाप्यकर्मणा इत्यत्रासदृष्टो तमले ह
पत्वे विदात्मनः १ बोमासंगसंभावत्वात्सर्वगतं नैव लिप्यते पे-
कादिभिर्यथा तद्ददात्मासंगो न लिप्यते २ असंगोऽयमात्मा न-
प्रतयः सुः सहस्रशः पवनित्यमसंगत्वात् तत्त्वज्ञानानुभूतिनः
३ स्वाराज्यसिद्धिरस्तीति श्रीहरेरयमाशयः ५ ३२ ॥

नीलकंठी टीका १३

निर्गुणत्वात्करोतीतिसिद्धं असंगत्वात्नोपलिप्यतइत्याह यः
येति यथाआकाशोधूमादिनानलिप्यतेसौत्प्यादसंगस्वभाव
त्वात् एवमात्मासृणपापादिनानोपलिप्यतइत्यर्थः ३२ ॥

आनंदी टीका १३

सर्वत्रदेहेसर्वेषुदेहेषुवस्थितोन्नत्यमितयास्थितआत्मा
परमेश्वरोनोपलिप्यते

रामकंठी टीका १४

+ यथासौत्प्यादणीयस्त्वात्सर्वगतंसमस्तवस्तुव्यापकदेश
कालाद्यनवच्छिन्नमाहात्म्यमाकाशमवच्छिन्नैर्व्याप्यैर्जीवै
र्नलिप्यतेस्वधर्मणनसंयोज्यते तथैवसर्वत्रसर्वस्मिन्सु
नरतिर्यगाद्यनन्तभेदेपिदेहेशरीरेव्यापकतयाव्यवस्थितो
नित्यसंनिहितोपिद्ययंपरमात्मातदर्थैः सखडःखादिभि
रुत्प्यादविनाशादिभिर्वाकर्मफलसंबंधित्वाभिमानजन्म
भिर्नोपलिप्यतेनसंसृज्यते तथाचोक्तं यथैकस्मिन्च
टाकाशोरजोधूमादिभिर्दृते संयुज्यन्तेनसर्वाणितथाजी
वाःसखादिभिरितिब्रह्मविदाकेनचित्

३२ ॥

+ अत्रैतदर्थं नीलकंठी टीका १४

+ यथासर्वत्रपंकादिष्वप्यवस्थितमाकाशसौत्प्यादसंगत्वाद्
वत्त्वादिभिर्नोपलिप्यते तथासर्वत्रदेहेजातोवेकवचनम्
सर्वेषुदेहेषुस्थितोप्ययमात्माकर्मभिस्तत्फलैश्चनसंसृ
ज्यते

३२ ॥

गी.
सी.
३

पंचोत्तरीका

अनेपत्तेदृष्टान्माह यथेति यथासर्वगतमाकाशं सौ
ख्यात्सूक्ष्मभावात् नोपलिप्यते केनापि सहन संवध्यते तथा
सर्वत्र सर्वस्मिन् देहे प्रवस्थितोपि शास्त्रातिस्सूक्ष्मत्वात् नोपलि
प्यते ३२ ॥

रागवीरसमिहोधिनी

अस्यात्मनः प्रगीरस्यस्याप्यसंगत्वात् कर्मलेपरहितत्वं सिद्धमित्य
त्र दृष्टान्माह यथेति यथा सर्वगतं सर्वत्रयं कादिषु गतं स्थि
तं सौख्यात् सूक्ष्मतरत्वादाकाशं नोपलिप्यते इवत्वादित्येन भ
जते तथा सर्वत्र देहवस्थितोपि शास्त्रातिस्सूक्ष्मत्वात् नोपलिप्यते दैहिकैर्गुणैश्च
धैर्न युज्यते इत्यर्थः ३२ ॥

मधुभाष्य

३२ ॥

भाषा अनुवाद टीका

अब आत्माके कर्म न करने औ कर्मफल में लिप्त न होने में
दृष्टान्त देते द्वये हेतु कहते हैं कि जैसे सूक्ष्मा के हेतुसे स
र्वगत आकाश पट्ट आदिमें रहते भी असंग हेतुसे पट्ट आदि
उसको नहीं लगते अर्थात् पंकमें वह लिप्त नहीं होता है जैसे
ही पावन उत्तम मध्यम औ अधम शरीरों में रहिके भी आत्मा
लिप्त नहीं होता है अर्थात् शरीरसेवंधी पुण्यपाप आदिसे मु
क्त नहीं होता है ३२ ॥

दोहा

जैसें सभमें सूक्ष्मसें नभसों लिप दे नांदि तेसें सभदि देहमें
नदि आत्म लिपयांदि ३२ ॥

[illegible]

Handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नलोकमिमं रविः
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च यथा प्रकाशयतीति यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः
कृत्स्ने लोकमिमं रविः सवितादित्यः तथा तदन्तर्हामृतादि
भूतान् क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः
रविदृष्टान्नो ज्ञात्मानं उभयार्थोपि भवति रविवत् सर्वक्षेत्रेष्वेकः
आत्मा प्रलेपकश्चेति ३३ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

न करोति न लिप्यते चेत्तत्र दृष्टत्वेन दृश्यधर्मशून्यत्वे हेतुमाह
किञ्चेति दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थदर्शयति रवीति उभयविधा
धर्मार्थमेव सूटयति रविवदिति ३३ ॥

सामिकृत टीका ३

प्रसंगात्क्षेत्रोपासीत्याकाशदृष्टोत्तेनोक्ते प्रकाशकत्वाच्च प्रका
शधर्मेनैव युज्यत इति रविदृष्टोत्तेनाह यथा प्रकाशयतीति स्पष्टार्थः
३३ ॥

पिशचभाष्यटीका ४

स्पष्टार्थम् ३३ ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यथेति यथेकप्रादित्यः स्वयाप्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति
ति तथा क्षेत्रमपि क्षेत्री ममेदं क्षेत्रमीदृशमिति कृत्स्नं बहिरन्त
र्यापादतलमस्तके स कीयेन ज्ञानेन प्रकाशयति प्रकाशलो
कान् प्रकाशकादित्यवहेदित्यन्तेन वेद्यभूतादस्मात्क्षेत्रादप्येत
द्विलक्षणो यस्य कल्लोऽप्यर्थः ३३ ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटीका ६

यथा प्रकाशयतीति यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः
कृत्स्ने लोकमिमं रविः सवितादित्यः तथा तदन्तर्हामृतादि
भूतान् क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः
रविदृष्टान्नो ज्ञात्मानं उभयार्थोपि भवति रविवत् सर्वक्षेत्रेष्वेकः
आत्मा प्रलेपकश्चेति ३३ ॥

श्री.
गी. टी.
३.

नन्वेकापरमात्मा कथमनेकानि क्षेत्राणि व्याप्नोतीत्याशं।
काप्रसिद्धेन रविना दृष्टो तोनापाकता कृत्स्न क्षेत्रं चराचरा
णि क्षेत्राणीत्यर्थः ३३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

एवं एकत्वात् संगत्वाच्च लोपोनास्तीत्याकाशदृष्टो तेनोक्तं तथे
व प्रकाशकत्वाच्च प्रकाशयमेनेत्युच्यते इति दृष्टो तेनाह य
थेति स्पष्टं उक्तं च यद्वत्सवितर्धुदिते करोति कर्माणि जीव
लोको ये न च तानि करोति रविर्नकारयति तद्वदात्मापी
ति ३३ ॥

वनमाली टीका ८

यज्ञाताय क्षेत्रं निरूपितं तत् क्षेत्रं स्वयं दृष्टो तेन दर्शयति यथे
विः को रक्तं लोके प्रकाशयति तथा क्षेत्रे क्षेत्रं सर्वेश्वरः कृत्स्न
क्षेत्रं जगद्वर्गं स्वयं प्रकाशयति बोधयति प्रवर्तयति प्रवर्तयति च
सर्वप्रकाशस्य सर्वप्रवृत्तेः शरीरान्तरमिति प्रवृत्त्यादिना क्षेत्र
ज्ञो ज्ञायते इति भावः ३३ ॥

ऊसमवेजयनी टीका ९

ननु विपरीतो यं दृष्टो तः आकाशस्य विभुत्वेन सर्ववस्तुमाप्ति संभ
वाद निर्लिप्त कथने संभवति आत्मा त्वण रूपकः सकथं मति स्थले
गजादि देहमाप्नोति तदभावेऽनिले पत्रकथनस्याप्यभाव इत्या
शंका स्यात् रूपत्वेऽपि विभुगुणात् तत्सर्वं दृष्टं इति रवि दृष्टो तेनाह
यथा प्रकाशयतीति यथे को रविरेव मानाकाशस्यैकदेश एव स्थि
तोऽपि परिच्छिन्नोऽपि स्वाभाविक यमभूतेन विभुरूपेण स्वकिरणे
नेमं चेतना चेतनात्मकं कृत्स्नं सर्वलोकं जगत् प्रकाशयति स्वयं
तु प्रकाशकः प्रतप्य स्वप्रकाशभूता लोकाऽनिल एव स्थितस्त
तज्जलादिगतशीतादीदियमनेन लिप्यते प्रत्युत स्वकिरणजला
दिकमीवोस्मीकरोति तथा क्षेत्रे क्षेत्रं शरीरे विद्यते यस्य स क्षेत्रे
जीवात्मा एव रूपेण शरीरे कदेशे स्थितस्तत्स्वाभाविकानवच्छि
न्नेन स्वकीय यमभूतेन ज्ञानेन कृत्स्नं समग्रमायादतलमल
कमिदं क्षेत्रं शरीरे प्रकाशयति तत्र देहे स्थितो देहज्ञात्वेन

ज्ञेयरूपादेहादप्यनभिन्नोदेहयमैसावदुःखादिभिरिति
लिप्तोभूत्वास्वेतनरूपयमैसावेतनरूपेदेहेवेतनीभावे
करोतीत्यर्थः एवं सूत्रकारोप्याहशृणुहालोकवदिति ३३

मधुसूदनी टीका १०

+ न केवलमसंगसभावत्वा

+ यथा रविरेकपवकृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहेन्द्रियादिसंचातं रूपं दत्तमात्रमिति यावत् प्रकाशयति न च प्रकाशयमैलि
प्यते न वा प्रकाशभेदाद्भियते तथा हेतुत्रयेनैकपवकृत्
त्वे हेतुत्रे प्रकाशयति हे भारत अत एव न प्रकाशयमैलिप्यते
न च प्रकाशभेदाद्भियते इत्यर्थः सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न
लिप्यते वा ह्येषैवाप्यदोषैः एकस्मिन् सर्वभूतान्तरात्मानलिप्य
ते लोकदुःखिनवात्यतिशक्तेः

दात्मनोपलिप्यते प्रकाशव
त्वादपि प्रकाशयमैनेलि
तइतिसदृष्टोतमाह ॥

॥

३३

॥

सदानंदी टीका ११

न केवलमसंगत्वादलेपत्वे विदात्मनः प्रकाशकतयाप्यसंभा
स्ययमैर्न संगता १ सदृष्टोतमिति ग्राह्यमगवादीनवत्सलः
एकपवराविः सर्वरूपवदत्तमात्रकं २ यथा प्रकाशयत्येष
भास्ययमैर्न लिप्यते नापि प्रकाशभेदाद्वा भियते किल भास्करः
३ तथैकपवदेव त्रयोभासयत्यविलेजते नासौ प्रकाशय
मैर्वालिप्यते नापि भियते ४ ३३ ॥

नीलकंठी टीका १२

न करोति न लिप्यति इति ह्यमपि दृष्टोतोतरेण प्रतिपादय
ति यथेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विस्ते प्रकाशयति न त
यापाराविष्टतया कुविंदरवपटं यथा चैव प्रकाशयमैर्दुर्गं
पादिभिर्न लिप्यते एवमयं हेतुत्रयः सूर्यवदेकपवसन्नने
कथाभूतं हेतुत्रे महाभूतानीत्यादिमाचतुर्विंशतितत्तात्मकमि
च्छादेषादिविकारसुक्तमुक्तं तत्सत्तामात्रेण प्रकाशयति
हे भारत न तयापाराविष्टतया तत्सत्तामात्रेण प्रकाशयति तद्वैर्वाप्य
पापादिभिर्न लिप्यते सूर्यदृष्टोतेन एकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तं

+ एवं परमेश्वरलक्षणं परीक्ष्यायाथार्थोपसंहाराय क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवलक्षणं विवेचयति ॥

श्री.
गी. टी.
३.

मलेपत्वे च दर्शितं तथा च श्रुतं यथा स्य येनोति रात्मा विवक्षा
नपोमिन्नावह रूपो नु गच्छन् उपाधिना क्रियते भेद रूपो देवः
क्षेत्रेष्टेवमजो यमात्मा सूर्यो यथा सर्वलोक स्पचक्षुर्न लिप्यते
वास्तवैर्वास्तवैः एकस्तथा सर्वभूतो तत्रात्मानलिप्यते लो
कः खेन वा सति ३३ ॥

शानंदी टीका १३

१९०
+ क्षेत्रक्षेत्रज्ञः जीवात्मा कृत्स्नं क्षेत्रं सर्वमेव शरीरं चेतनं
प्रकाशयति तत्र कार्यकरणयचेतनावदिव करोति ३३

रामकंठी टीका १४

वसर्वात्मनः कर्मफल
पक्वः भावेण न न्यसा
रणप्रकाशकत्वधर्म
।गात्सपेक्षः क्षेत्रक्षेत्र
व्यवहारप्रकाशकत्व
मानान्तरेण दर्शयितु
माह ॥

+ यथा येन प्रकारेण यं सर्वलोक प्रत्यक्ष परिदृश्य स्वभावो भ
गवान् भास्करः कृत्स्नमखिलं लोकं नानाभावमयं विषय
मेक एवासाहायः प्रकाशयति स्वस्वरूपं लंबयति तेनैव प्र
कारेण यं क्षेत्रं सर्वक्षेत्रज्ञत्वापक एकः परमात्मा क्षेत्रं प्रका
शयतीति किमुक्तं भवति प्रकाशवस्तु नानात्वात् प्रकाश
स्य परमात्मधर्मस्य यदि परं नानात्वापचारः परमार्थतत्त्वं
कपवसकलप्रकाशवस्तु प्रकाशकः प्रकाशकत्वमात्रे
चोपमानोपमेयभावो रविक्षेत्रोः यथा हि रविर्भावानां
प्रकाशको न तथा च क्षेत्रं यथा हि जनश्चित्कारणालया
त्मना चटगवादीनामर्थानामभिव्यंजकत्वमात्रेण रविः प्र
काशको न जनकत्वेन क्षेत्रं तु प्रकाशपत्वापादनेनैव तां ज
नयत्यतो जनकत्वं तस्येति प्राक्प्रतिपादितमेव

॥ ३३ ॥

लासिकी टीका १५

+ यथैक एव रविरिदं कृत्स्नं जीवलोकं प्रकाशयति तथैक
एवात्मा क्षेत्रक्षेत्रज्ञत्वं प्राप्तः सन् कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकृतिपरि
णामरूपं प्रकाशयति प्रकाशेन व्याप्नोति

३३ ॥

+ नन्वेकत्र देहे वस्त्रि तस्यात्मनः कथं सर्वदेह व्यापकत्वमित्याशंका दृष्टं तेन स्पष्टयति ॥

पंचोलेटीका

दुःखार्थमुपसंहरति लेनेति इति लेने प्रकाशकत्वात्प्रकाश
धर्मेन प्रज्यते रतिरविदृष्टतेनाह यथेति हेभारतयं रविः एकः स
न रमेकत्वं लोकं प्रगप्य प्रकाशयति तथा रविवत्त्वे जीवात्मा एकः
सत्कृत्स्नत्वेन मायाकार्यं प्रगप्य प्रकाशयति ३३ ॥

रत्नावलीरसमिहोधिनी

यथेति रविः सवितैकः कृत्स्नमिमं लोकं यथा प्रकाशयत्यवभास
यति तथा क्षेत्रं महाभूतादिष्टुत्यंतं क्षेत्रीयसमात्मैकः सत्त्वेनैवावभा
सयतीत्यर्थः ३३ ॥

मधुभाष्य

३३ ॥

附錄

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुन उवाच ॥
 द्रुपदमुनिस्तपोविभूतः प्रह्लादश्च योगिन् ॥
 धर्मरत्नं कुरुक्षेत्रे युधामन्युः शौनकाचार्यम् ॥

1875

...
...
...
...
...
...
...
...

2122

11. 11. 11.

भाषा अनुवाद टीका

असंग हेतु से परमात्मा की निर्लेपता आकाशके दृष्टान्त से
दिखाया अब प्रकाशक होके भी जो प्रकाश्य वस्तुओंके धर्म
से आत्मा युक्त नहीं है यह सूर्यके दृष्टान्तसे कहते हैं कि हे
भारत अर्जुन एक यही सूर्य जैसे समस्त लोकको प्रकाश क
रते हैं परन्तु प्रकाश्य वस्तुके गुणदोषसे लिप्त नहीं होते ऐसे
ही क्षेत्री जो आत्मा सो क्षेत्र कहे शरीर आदि सबको प्रकाश
करते भी देहादि के गुण दोष से लिप्त नहीं होता है यह तम
हमारी बात सत्य करके मानो हे भारत ३३ ॥

दोहा॥

ज्यों प्रकाश दें एक रविलोक सर्व ३३ कोय त्यों क्षेत्री यह
क्षेत्रको प्रकाशत भारत सोय ३३ ॥

192

[illegible]

0015

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ अथ श्रीसुब्रह्मयज्ञोक्तं ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमेतरेतानवक्ष्यमा भूतः।
 प्रकृतिमोक्षे च ये विदुर्वांति ते परं ३५ इति
 श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
 निर्देशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

शंकरभाष्ये टीका १

समस्ताध्यायार्थोपसंहरार्थं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्र
 क्षेत्रज्ञयोर्पञ्चाद्याख्यातयोरेव यथाप्रदर्शितप्रकारेण अन्त
 रमितरेतरवैलक्षण्यविशेषे तानवक्ष्यमा शास्त्राचार्योपदेश
 जनितमात्मप्रत्यापिकेताने वक्ष्यते तानवक्ष्यमा भूतप्रकृ
 तिमोक्षञ्च भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणायकाख्या तस्याभूत
 प्रकृतैर्मोक्षणमभावगमनञ्च ये विदुर्विजानन्ति यानि गच्छ
 न्ति नञ्चन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददति ३
 त्वर्थः ३५ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

आनन्दगिरिकृत टीका २

अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति समस्तैरिति विशेषकौटुम्भप
 रिणामादिलक्षणान्तदेवममानित्यादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
 याध्यात्म्यवित्तानवतः सर्वानर्थनिहत्या परिपूर्णपरमानन्दा
 विर्भावलक्षणपुरुषार्थसिद्धिरितिसिद्धे ३५ इति आनन्दगि
 रिकृतटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स्वामिकृत टीका ३

अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति पदसूक्तप्रकारे
 ण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेतरेभेदे विवेकज्ञानलक्षणो नवक्ष्यमा ये विदुः
 तथा चेपसक्ता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशात् मोक्षमोक्षोपा
 यं यथानादिकं ये विदुः ते परंपदंवांति ३५ विविक्तौ येन तत्त्वेन
 सिद्धौ प्रकृतिसकृद्यो तदेव परमानन्देन दनेन मीश्वरे ३५

श्री.
गी.टी.
३.

इति श्रीभगवद्गीतासु बोधिप्योदीकायोत्रयोदशोऽध्यायः १३

विशाचभाष्य टीका ४

हेतुहेतुत्रयोरिति भूतप्रकृतिमायातस्यामोहो भूतप्रकृति
मोहस्ये १४ इति पेशाचभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

१९३
हेतुहेतुत्रयोरिति पदसंज्ञेन प्रकारेण हेतुहेतुत्रयोरंतरं विरोधं विवे
कविषयज्ञानाख्येन वक्ष्यमाणे विदुः भूतप्रकृत्योर्मोहं च ते प
रं योनिर्निर्मुक्तबंधनमात्मानं प्राप्नुवन्ति पदसंज्ञेन प्रका
रेण मोक्षतेनेनेति मोक्षः प्रमानित्वादिकसंज्ञमोक्षसाधन
मित्यर्थः हेतुहेतुत्रयोरिविवेकविषयेन उक्तेन ज्ञानेन तयोर्वि
वेकं विदित्वा भूतप्रकृतिमोहोपायप्रमानित्वादिकं चावगम्य
ये प्राचरन्ति ते निर्मुक्तबंधाः स्वेन रूपेणावस्थितमनवच्छिन्न
लक्षणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः १४ इति श्रीभगवद्गीतासु
विरचितभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

ननु हेतुः परमात्मनोऽप्यनन्तं कालं विद्यमानं मोहोपायोऽप्यनन्तं
विद्यमानं विना तद्विनाशनाशना ननु हेतुः परमात्मनोऽप्यनन्तं
विद्यमानः १३ पदसंज्ञायां येन उक्ते हेतुं ज्ञानं हेतुहेतुत्रयोरंतरं
भूतप्रकृतेश्च स्वल्पात्परिणामधर्मत्वात् मोक्षनेतयेन ज्ञानल
क्षणोत्सर्वत्राप्रतिहतेनालौकिकेन वक्ष्यमाणेति ते वासुदे
वतो प्राणलभेते पदपरमेशिवम् १४ संग्रहोत्र पुमान्प्रकृति
रित्येष भेदः संसृज्यते तस्मात् परिपूर्णस्त्वमस्येते निर्मलात्मन
येन गत इति श्रीभगवद्गीतासु संग्रहे त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

परमार्थप्रपाटीका ७

उक्तं परमार्थप्रपाटीकायां श्रीमद्भगवत्पादोक्तं परमार्थप्रपाटीकायां
न लिख्यते तथा सदा तस्मात् परमार्थप्रपाटीकायां परमार्थप्रपाटीकायां
पुनरुक्तं न लिख्यते न लिख्यते न लिख्यते न लिख्यते न लिख्यते
वस्तुतस्तु लोकाकाशे दृश्यते तस्मात् परमार्थप्रपाटीकायां परमार्थप्रपाटीकायां

यथैवेवमुक्तमिति दृष्टेनाह १५ यथैवेवमुक्तमिति दृष्टेनाह १५
 सावितादिनेकैरेतिकर्माणि नीवलोकोपे नचतानिकरोति
 विमलकारमिति नदयत्मायाति प्रथापार्थस्यसुपसंहरति
 नादिकं चयेविदुः परंपर्याति प्रथापार्थस्यसुपसंहरति
 सयोगप्रकृतिपुरुषयोरंतरज्ञानहेतोस्तत्तामका कला मया
 योगाविहृतिमयी कर्तृ कार्यत्वहेतुः भोक्तृहेतु एतासु खत
 रितरयोरैकपदाविलेखे द्वे त्रीभास्वनि वै वै विमलितदशमे
 पुं प्रकृत्या विचरः इति श्रीमद्देवसंपदितसूर्यविचरचितायो
 भगहीतारीकायां परमाधिप्रथायां प्रकृतिपुरुषविवेको नाम त्र
 योदशोऽध्यायः १३ ॥

देवेति एवमुक्तप्रकारेण देवदे
 योरंतरं यवस्य वैलक्षण्यं ज्ञानत्वं
 लेन चक्षुषा ये विदुस्तथा भूतानां
 कृतिः तस्याः सकाशात् नोदायाय
 नादिकं च ये विदुः तेऽप्यपश्यन्ति

वनमाली टीका ५

प्रथापार्थसंक्षेपेण सारयति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेतरेभे
 दमेवमुक्तप्रकारेण ज्ञानवत्त्वविवेकदृष्ट्या मानित्वादिना
 च ये विदुः मोक्षानेनेनेति मोक्षसाधने भूतप्रकृतिभ्यो मोक्षलं
 भूतानां प्रकृतेर्भोक्षमिति वा तादृशममानित्वादिकं लिंगदेह
 स्य यत्भूतप्रकृत्यात्मा कत्वा तद्विषयगसाधनमित्यर्थः क्षेत्र
 जं क्षेत्रज्ञः परमात्मा सदनतगुणालयः सर्वेश्वरः सदैकाकारः
 सर्वकर्तृत्वेषु निर्लेपः परमानंदचनरूपः सर्वो नर्यामी जीवोपि
 ज्ञानानंदस्वरूपः स्वतो निर्विकारो जगत्सर्वथा त्वंत विलक्षणाः
 क्षेत्रसाविकारमित्येषामेतररेभेदनमानित्वादिनाविवेकदृष्ट्या
 वा ज्ञानवत्त्वविवेकप्रणतिभूतप्रकृत्यात्मकलिंगदेहमोक्षमोक्षो
 यायममानित्वादिकं च ये जानेति ते परंपरमात्मानं योति परं
 मोक्षरूपं फले च प्राप्तुं वेतीत्यर्थः १४ इति गीतायां त्रयोदशः १३

ऊसमवैजयन्ती टीका ५

प्रकृतिपुरुषयोः ज्ञानफलसुपदिशालध्यापार्थसुपसंहरति
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः इति एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः क्षेत्रेण
 सहितौ यो क्षेत्रज्ञो जीवस्वरौ तयोरंतरं स्वरूपं भेदं च पुनर्भूत
 प्रकृतिमोक्षभूतानां प्रकृतेः सकाशात् नोदायाय न्यतेः नेनेति मो

श्री.
गी. टी.
३.

तोः मानिब सुपायस्तथातेयेचिदविदीश्वरस्वरूपयाथात्म्यविदो
ज्ञानचक्षुषोक्तेनभिन्नाभिन्नविषयकज्ञाननेत्रेणविडुश्चिदविदी
श्वरवस्तुस्वरूपेणभिन्नमपि तयोरीश्वराष्टयक सिद्धत्वेनाभिन्नमि
तिज्ञानेतिनेपवेज्ञानवतः परं सर्वोक्तं महाविभूत्याख्येविस्मय
देयात्रिप्रकृतिसंबंधरहितेशुद्धात्मस्वरूपेप्राप्यततोभगवद्भावा
पतिलक्षणं मोक्षप्राप्तुं वेतीत्यभिप्रायः ३५ अनाद्यविद्यया नादि
जीवोपक्तोऽजया सह तस्य निर्बन्धयेत्यात्मज्ञानमुक्तेत्रयोदशो
भिन्नाभिन्नभवेत्तस्माज्जगच्चिदचिदात्मके तेवेदेगोपिकाकांते
मुक्तिर्द्वयार्थसारथिम् ३३ इति श्रीनियमानंदवेशावतंशकस्मदा
संस्थानेवासिनागिरिधारिदासेनविरचितायोभगवद्गीताार्थक
सुमदैजयंत्योनामत्रयोदशोऽध्यायः ११ ॥

+ इदानीमध्यायार्थसकल
उपसंहरति ॥

मधुसूदनी टीका १५

+ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयोरेवमुक्तेन प्रकारेणोत्तरपरस्य
रवैलक्षणं जायते न्यविकारित्वनिर्विकारत्वादिरूपेज्ञानच
क्षुषाशास्त्राचार्योपदेशजनितात्मज्ञानरूपेणचक्षुषायेविडः
भूतप्रकृतिमोक्षेच भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरवियामायाख्यात
स्याः परमार्थः त्वविययो मोक्षमभावगमनेचयेविडः ज्ञानेति
योतिनेपरंपरमार्थवस्तुस्वरूपेकेवल्येन पुनर्देहमाददते ३
त्यर्थः तदेवममानित्वादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक
विज्ञानवतः सर्वानर्थनिहन्त्या परमपुरुषार्थसिद्धिरिति सि
द्धे ३५ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर
स्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायोश्रीभगव
द्गीतागारुडार्थटीपिकायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकोनामत्रयोदशोऽध्यायः

सदानंदी टीका ॥

अध्यायार्थमशेषेणोपसंहरतीश्वरः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं
व्याख्यातयोर्भिदां ॥ जायते न्यमिष्यात्सत्यतायात्मिको
जनाः शास्त्राचार्योपदेशोऽस्यसम्पत्तानैकचक्षुषा ३ येजाने
तितथासर्वप्रपंचस्यास्यकारणं अवियामात्मबोधेनतत्रिह

त्रिचयेविडः इत्येतिपरमेवत्तकैवल्यमपुनर्भवे ५ ३५
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदेविमलमतिमतां प्राहसक्तोयईशो ज्ञानक्षेत्र
 यावदोयंप्रतिपदमस्तदं दर्शयामासुस्मक भक्तैः प्रीति
 मस्तोविशदपदमुदेयस्यभक्त्यामुमुक्षांते श्रीकांतं सज्जं
 निरवधिचरितं कृत्स्नमाश्रयामि ६ इति श्रीभावप्रकाशो
 श्रीसदानंदविदाकृते श्रवणार्थकतिष्ठोपयोगतः पूर्तित्र
 योदशोऽध्यायः १३ ॥ ॥

नीलकंठी टीका १३

अथापार्थक्यमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वो
 क्तयोरेवमुक्तरीत्याश्रितं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वकर्तृत्वविका
 रित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशा
 त्मप्रत्ययजनितेन ज्ञानचक्षुषोपविडस्तेपरमोक्षयोतिप्राप्तु
 वंति किंसांख्यानमिवास्माकमपि गुणपुरुषोत्तरज्ञानादेव
 कैवल्यमुच्यते इत्याशङ्क्याह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानां
 विषयादीनां प्रकृतिरूपादानं त्रिगुणामिकाश्रयविद्यातस्या
 विषयामोक्षंतिरन्वयोच्छेदे च ये विडस्तपवपरेयोतिननुक्षेत्र
 क्षेत्रज्ञयोरेतरमात्रविद इत्यर्थः यद्येकासत्याविस्तीवप्रकृ
 तिसृष्टिर्विभूनामलिमदशावहनां पुरुषाणां मुक्तानामपि
 तदृशं नमपरिहार्यं तथा च तेषामपि बंधप्रसक्तिः यदि
 नुमिष्यातर्हि यस्मै वा तस्मात्कारो जातस्तदृष्ट्या सर्वथेवर
 ज्ज्वरगदहाधिताकालत्रयेपि नास्ति इत्येवमात्मनां वेति ॥ १३ ॥
 वक्तेशको तस्मान्न प्रकृतिपुरुषोत्तरज्ञानमात्रात् कैवल्यं किं
 नु प्रकृतिबाधेन पुरुषज्ञानात् संप्रबाधेन रज्जुदर्शनात्
 भयनिवृत्तिवहंयनिवृत्तिरिति सिद्धं ३५ इति श्रीविष्णुपर्व
 णि नीलकंठीये भारत भावदीपत्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

स०

चनन्तास्ते

भी

श्री.
गी. टी.
३.

ग्रानंटी टीका १३

यदमुक्तप्रकारेण देवदेवतयो रंतरभेदम् भूतादिविका
रोत्पत्तिदेवभूतप्रकृतिः शरीरत्वेन परिणता तस्याः सका
शान्मोक्षचये विदुस्ते परमात्मानं यान्ति ३४ इति श्रीभ
गवद्गीतायां ग्रानंटी टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

तदित्यं रूपमध्यायेन क्षेत्र
क्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणतत्त्वत्रय
निर्णयमुपसंहरनाह ॥

रामकंटी टीका १४

ये योगिन एवमुक्तप्रकारेण देवस्य शरीरभावेन परिणत
याग्रपरायाः प्रकृतेस्तथा क्षेत्रस्य नानाक्षेत्राहंकारावष्टभे
नाः वस्यताया जीवरूपायाः परायाः प्रकृते रंतरं विशेष
परस्परविविक्तस्वरूपविदुर्जानते केनाऽमानित्यादिना
तत्त्वज्ञानदर्शनपर्यन्ते न ज्ञानेनैव चक्षुषा न केवलं तयो र
तरं जानते यावद्भूतप्रकृतिमोक्षचये जानते भूतात्मिका
ये यप्रकृतिः स्थलानिर्दिष्टा ततो मोक्षं पुनस्तत्र प्रवेशा
भावादात्मनिकबंधागं ये विदंति किमुक्तं भवति दे
वदेवतयोः परस्परविविक्तस्वरूपावगममात्रमागमो
पपत्तिपरिणीलनहारेण कदाचित्संभवति न तत्राव
ताप्रकृतेर्मोक्षः प्रभवति सहितदिभक्तात्मस्वरूपनि
त्पावहितत्वेनैव भवति ततएव गुक्तं भूतप्रकृतिमोक्ष
चेति तद्वैविधाः परं निरुत्तरं तत्त्वसममेपरतरप्रकृ
तित्वेन प्रतिपादितं परमात्मानं योति प्रतिपद्यते तदभे
दलक्षणं परासिद्धिमधिगच्छंतीत्योम् भविभिरस्वित्ते
नित्यं ता यत्रयी परिशोषिता तस्मै विरसान् देवाद्भोगो
यतः किल भुज्यते चिदस्तच्च नात्रोद्दोषाया त्रयोदश
तः श्रुतेर्वचनवृत्तैः सिक्तं सत्ते विमुक्तिफलप्रियम् ३४
इति श्रीराजानक रामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतो
भद्रनाम्नि भगवद्गीताविवरणे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

195

अथ दोषोद्देशविशेषः लक्ष्मी दत्तगुप्ती टीका १५ ॥
फलमाह ॥

चोदधारणे एवमुक्तेन प्रकारेण दोषोद्देशोद्देशयोर्देहजीवयो
रन्तरं भेदज्ञानवत्तथाप्येवितः प्रत्यभिजानन्ति अन्तरं की
दृशं भूतप्रकृतिमोक्षं भूतप्रकृतेः स्वस्वरूपविस्मरणभू
यविस्मरणरूपायामोक्षमृत्तिर्येन तत् ते परं परमात्म
नं याति प्राप्तुं वेतीति शिवम् सत्त्वं स्याभियेयं यच्च तर्था
प्राप्तमभक्तिः दोषोद्देशो निर्देशो तमेदेहरिमीप्सरम् ३४
इति श्रीभगवद्गीताटीकायां वासव्याख्यायां दोषोद्देशोद्देशनि
र्देशयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

पंचोत्तेटीका

अथापार्थमुपसंहरति दोषेति दोषोद्देशोद्देशयोर्धर्माप्रदर्शि
न प्रकारेण अन्तरं अन्तरेत्यस्यादृश्यविषयज्ञानवत्तथाप्येव
कार्योपदेशजनितज्ञानवत्तथाप्येव भूतप्रकृतिमोक्षं भूत
प्रकृतिरविद्याप्रकृत्युपात्तस्याः मोक्षणमभावगमनेये
ति तः ते परं ब्रह्मरूपतां याति प्राप्तुं वेति ३४ इति श्रीपंचोत्तेचा
र्यटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

वरावीरसमिद्धोद्यिनी

सर्वमुपसंहरति दोषेति दोषोद्देशोद्देशयोर्धर्माव्याख्यातयोरेवंप्र
दर्शितप्रकारेणान्योन्यवैलक्षण्यं ज्ञानरूपेण वत्तथाप्येव
तत्प्रकृतेरविद्यायाः सकाशात् मोक्षं च ये विदुर्जनंति ते परं परं ग
च्छंतीति दोषोद्देशो विवेकेन स्वात्मनि दोषोद्देशो कर्तव्यस्याभावं य
प्रपन्नकापि पापात्मकैः पुण्यात्मकैर्वा कर्मभिर्लेपं भजतीति
स्वयमनिष्टो भवेति तात्पर्यम् ३४ इति श्रीवरावीरसमिद्धोद्यि
न्यांगीताव्याख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

भाषा अनुवाद टीका

अथ अध्याय के अर्थ का उपसंहार करते हैं कि इस प्रकार
से उक्त जो दो व औ दो वस्तु तिन दोनो का भेद जो मनुष्य
विवेकज्ञानरूप वस्तु के द्वारा देखते हैं और यही सर्व क
ही हुई जो प्रकृति तिससे मोक्ष अर्थात् मुक्ति का उपायरू
प ध्यान धारण आदि जो जानते हैं तेई परमपदको जानते
हैं ३४ अध्यासवशाने अर्थात् निकट तथा संग हेतु से प
कभावको प्राप्त जो प्रकृति और पुरुष तिन दोनो को जिस
ने स्वरूप भेद से स्पष्ट रूप प्रतिपन्न किया अर्थात् निश्च
य कर जाना सोई परमानन्द स्वरूप नन्दनन्दन श्रीकृष्ण भ
गवान को मैं जगन्नाथ सकल नामा प्रणाम करता हूँ ॥
इति जगन्नाथ सकलविरचित मनभावनी भाषा टीकायां
त्रयोदशोऽध्यायः १३ ॥

टीका

यह क्षेत्र क्षेत्रज्ञको अंतर्ज्ञाननेत्रसे होय जो जाने अविद्या
मोक्ष होयाति परमगतिसोय ३४ ॥ इति श्री ॥

197

Double No. 8, 46, 67, 139, 175, 184

1 + 197 + 6 = 204

9993